

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be **ISSUED**
out of the Library
without Special Permission

BIBLIOTHECA INDICA :
A
Collection Of Oriental Works

PUBLISHED BY
THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, NOS. 1169, 1170, 1174 & 1175.

THE ÇĀTAPATHA BRĀHMAṆA.
OF THE WHITE YAJURVEDA

WITH THE
COMMENTARY OF ŚĀYANA ĀCĀRYA.

EDITED BY
ĀCĀRYA SATYAVRATA ŚĀMAS'RAMIṆ.

*Lecturer of Sanskrit in the University of Calcutta
Associate Member of the Asiatic Society of Bengal, Member of the
Philological Committee, A, S, B ; Examiner of the Veda &
Philosophy &c, Editor, Author, Commentator,
Annotator, Compiler, Translator, & Publisher
of different Vedic Works &c. &c.*

VOL. V. KANDA V

CALCUTTA :

PRINTED BY HITAVRATA CHATTOPADHYAYA ,
AT THE SATYA PRESS, No. 27, Ghose's Lane,
1907.

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

। शुक्लयजुर्वेदस्य माध्यन्दिनशाखीयम् ॥

श्रीमत्सायणाचार्यकृत-‘वेदार्थप्रकाश’-नामभाष्येण
सहितम् ।

वङ्गदेशीयाध्यायितिकसमितेरनुमत्या व्ययेन च,

सामग्र्यभूतिप्रयोगमाचार्यसत्यव्रतशर्मणा

ययामति संगोध्य सष्टीक्य च सम्पादितम् ।

॥ पू भा० । पू का० ॥

(पञ्चमकाण्डात्तकः पञ्चमो भागः)

कलिकाता-राजन्वत्याम् ,

१८६४-संवत्समायां सत्ययन्त्रेण यत्रतो मुद्रितम् ॥

॥ अथ सम्पादकोक्तिः ॥

अथ यद्यपि तृतीयकाण्डानन्तरं क्रमप्राप्तं चतुर्थकाण्डसम्पादनमेव युक्तम्, परं चतुर्थकाण्डीयसायणकृतभाष्यस्यैकमपि विशुद्धादर्शपुस्तकमद्यथावशाद्दृष्टगतमित्यनन्यगत्या क्रमसुलभ्यापि पञ्चममेव काण्डं समपादि ।

तस्यैतत्पञ्चमकाण्डस्य पाठाक्षरादिसम्पादनाय सङ्गृहीतानामादर्शपुस्तकानामेवं नामधेयानि कल्पितानि—

क = १७६० सं०-लिखितं २८-पत्रात्मकं (क० सं० क०) पूर्णम् ।

ख = १७४७ सं०-लि० १११-पत्रात्मकं (क० सं० क०) पूर्णम् ।

ग = डा०-वेवर-सम्पादितम् (ई० १८४८-मुद्रितं) पूर्णम् ।

घ = आजमेर-प्रकाशितम् (सं० १८५८ मुद्रितम्) पूर्णम् ।

ङ = ४५-पृष्ठात्मकम् आख्यायितिकसमितिपुस्तकं पूर्णम् ।

च = १२१-पत्रात्मकम् आख्यायितिकीयमपरम् पूर्णम् ।

छ = तत्रस्यमेव ग०-६०-पुस्तकम् ६७-पत्रात्मकं पूर्णम् ।

ज = डा०-वेवरेण यथाबुद्ध्याचिन्त्यसम्पादितम् (ई० १८४८-मु०) ।

एष्वष्टस्रादर्शपुस्तकेषु प्रथमचतुष्कं नूतनस्यापरचतुष्कं भाष्यस्येति ॥

एतदेव काण्डं सर्व इत्यभिधीयते । सर्वग्रन्थार्थस्विह मूले एवैवं सूचितः— 'सोऽस्मै सर्वं मनुमन्यते तेनानुमतः सृयते'—इति ३ प्र० २ ब्रा० ३१ क० । " 'स.' आवेदितो ज्ञापितः प्रजापतिः 'सो' सृयते 'सर्वम्' अभिपेकम् अनुमन्यते, 'तेन' प्रजापतिना 'अनुमत.' अनुज्ञातः 'सृयते' अभिपिच्यते"—इति

तत्र सा० भा० (२५३ पृ०) । “सूयते ईश्वरत्वेनाभिपिच्यते एष्विति सवाः एकाहविशेषाः”-इति तै० ब्रा० २. ७. १. १ भाष्ये च सायणः । “वरुणसवो राजसूयम्, अग्निमसवधित्वः”-इत्यस्य (तै० सं० ५. ६. २. १.) व्याख्यानावसरे च स्पष्टं मिदं मुक्तं तैत्ति-
 “सूयते अभिपिच्यते यजमानः अत्र इत्यभियेकमुक्तो यज्ञः सवः”
 -इति । तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयकाण्डस्य षष्ठे प्रपाठके सौत्रामणी सुक्ता, सप्तमस्य प्रथमेऽनुवाके बृहस्पतिसवः, द्वितीये वैश्वसवः, तृतीये ब्राह्मणसवः, चतुर्थे सोमसवः, पञ्चमे पयिसवः, षष्ठे मोसवः, सप्तमे लोदनसवो विहित इति दिक् ॥

इह हि काण्डे प्रधानतो यागद्वयं विहितम्,— वाजपेयी राजसूययेति । तत्र वाजपेयः प्रकृतिः, राजसूयस्तद्विकृतिः । सौत्रामणी-नाम-यागसु राजसूयाङ्गतया, प्राधान्येन पृथगनुष्ठेय-
 तया वेति द्विविधं चास्मात् इति सङ्क्षेपः । सौत्रामण्याः
 स्वातन्त्र्या माह च मीमांसान्यायमान्नायाम् (४. ३. १८)—

“अग्निं चित्वा यजेत् सौत्रामण्यङ्गेष्टिकृतेदृशी ।

षड्विकृतिं स्रकाले वा स्यादाद्योऽन्याङ्गवन्मतः ॥

निर्वृत्ते चयनादौ तु कर्मान्तरविधानतः ।

स्रकाले चोदकप्राप्ते मदनुष्ठानं मास्थितम् ॥”-इति ।

“अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत्”-इत्येव (तै० सं० ५. ४. ३. १०.)

तदधिकरणस्य विषयवाक्यं मिति ॥

बालीकोटा-रामन्तरीः ।

सं० १९६४ । मू० १६०० ।

} श्रीमद्यज्ञप्रथमम् ।
 (चारणम्, रामन्तरी, बालीकोटा)

शतपथब्राह्मण-पञ्चमकाण्डस्य

सूचीपत्राणि ।

॥ अथ प्रपाठकसूची ॥

अथ प्रथमः प्रपाठकः (देवाय वा १ अ० १ ब्रा०)	१ पृ०
अथ द्वितीयः प्रपाठकः (बार्हस्पत्येन २ अ० २ ब्रा०) ...	१०७ पृ०
अथ तृतीयः प्रपाठकः (स वा अथ ३ अ० ४ ब्रा०) ...	२०५ पृ०
अथ चतुर्थः प्रपाठकः (भैतवस्था ४ अ० ४ ब्रा०) ...	३०४ पृ०

॥ अथाध्यायसूची ॥

अथ प्रथमाध्यायः (देवाय वा १ अ० १ ब्रा०) ...	१ पृ०
अथ द्वितीयाध्यायः (अथ सुवं १ अ० ६ ब्रा०)	८६ पृ०
अथ तृतीयाध्यायः (परण्योरग्नी २ अ० ५ ब्रा०) ..	१६३ पृ०
अथ चतुर्थाध्यायः (केमवस्य ३ अ० ३ ब्रा०) ...	२५६ पृ०
अथ पञ्चमाध्यायः (भाम्नेयोऽष्टा० ४ अ० ३ ब्रा०)	३३० पृ०

॥ अथ ब्राह्मणसूची ॥

सङ्ख्या	ब्राह्मणनाम.	प०	त्रा०	व्य०	त्रा०	पृष्ठे
१ ...	वाणपेयमाह्वयम्	...	१	१	...	१
२ ...	अहनाह्वयम्	...	१	२	...	१६
३ ...	पशुनाह्वयम्	...	१	३	...	२०
४ ...	धाजिधायनत्रा०	...	१	४	...	४७
५ ...	दुन्दुभिनाह्वयम्	...	१	५	...	६१
६ ...	यूपारोहणत्रा०	...	१	६	...	८६
७ ...	चतसभारत्रा०	...	२	१	...	१००
८ ...	राजययनाह्वयम्	...	२	२	...	१२१
९ ...	चातुर्मास्यत्रा०	...	२	३	...	१३५
१० ...	त्रिर्वयुक्तेष्टिना०	...	२	४	...	१५२
११ ...	रथचविर्मा०	...	२	५	...	१६१
१२ ...	सौमारौनेष्टिना०	...	२	६	...	१८२
१३ ...	देवम्वचविर्मा०	...	२	७	...	१९०
१४ ...	व्यम्भारत्रा०	...	३	१	...	२०४
१५ ...	व्यभिकत्राह्वयम्	...	३	२	...	२२६
१६ ...	"	...	३	३	...	२४६
१७ ...	"	...	३	४	...	२७०
१८ ...	रथत्राह्वयम्	...	३	५	...	२८५
१९ ...	द्विनिशयत्राह्वयम्	...	४	१	...	३०४
२० ...	द्यूतत्राह्वयम्	...	४	२	...	३२१
२१ ...	पञ्चविकेष्टिना०	...	४	३	...	३३७
२२ ...	प्रयुक्तपविर्माह्वयम्	...	४	४	...	३६२
२३ ...	कैशवपनीवेष्टिना०	...	४	५	...	३८३
२४ ...	सौवामणीत्राह्वयम्	...	४	६	...	४०६
२५ ...	मैशनरोवेष्टिना०	...	४	७	...	४२०

॥ अथ कण्डिकासूची ॥

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथ शु यज्ञानि	१४	अथ भद्ररात्र्यां	२८३
अथोऽप्यच्छा । वदेत् न	१०६	अथ नदीपति यज्ञानि	२००
अथोऽप्यच्छा । वदेत् न	१०६	अथ नियम्यं यज्ञानि	१००
अथोऽप्यच्छा । वदेत् न	१०६	अथ नियम्यं नियमयति	८८
अथोऽप्यच्छा । वदेत् न	१०६	अथ नेहा यज्ञी सुदानेयन्	८८
अथोऽप्यच्छा । वदेत् न	१०६	अथ मयो यज्ञानि	२११
अथोऽप्यच्छा । वदेत् न	१०६	अथ पवित्रे करोति	२३१
अथोऽप्यच्छा । वदेत् न	१०६	अथ पापानि जुहोति	२२०
अथोऽप्यच्छा । वदेत् न	१०६	अथ पूर्वेण । परिमुत् २	२६२
अथोऽप्यच्छा । वदेत् न	१०६	अथ पूर्वेण । दौ खरी	१०
अथोऽप्यच्छा । वदेत् न	१०६	अथ एवती विचित्रमर्भा	३००
अथोऽप्यच्छा । वदेत् न	१०६	अथ एहान् यज्ञानि	१४
अथोऽप्यच्छा । वदेत् न	१०६	अथ पंथा नर	२२४
अथोऽप्यच्छा । वदेत् न	१०६	अथ प्रतिपत्तौ गार्हपत्य	२०३
अथोऽप्यच्छा । वदेत् न	१०६	अथ प्रथा यज्ञानि	१०६
अथोऽप्यच्छा । वदेत् न	१०६	अथ वार्हस्पत्यं चरं निर्वपति	३२४
अथोऽप्यच्छा । वदेत् न	१०६	अथ वार्हस्पत्यं चरं नैवार २	५१
अथोऽप्यच्छा । वदेत् न	१०६	अथ वार्हस्पत्यं चरं मधिययति	१८३
अथोऽप्यच्छा । वदेत् न	१०६	अथ वार्हस्पत्यं चरं यथा	६०
अथोऽप्यच्छा । वदेत् न	१०६	अथ वाहु इन्द्रयज्ञानि	२६०
अथोऽप्यच्छा । वदेत् न	१०६	अथ वाहु विमारि	२२५
अथोऽप्यच्छा । वदेत् न	१०६	अथ वृहस्पत्ये व्याप	१६१
अथोऽप्यच्छा । वदेत् न	१०६	अथ वृहस्पत्ये व्याप	१०२

कणिकाप्रतीकम् .	पृष्ठं	कणिकाप्रतीकम् .	पृष्ठं
अथ मयु यज्ञानि	२१०	अथ यदि राजन्वो यजते । इन्द्र०	६९
अथ मध्ये मया सुदुष्कृति ...	२८३	अथ यदि राजन्वो यजते । शशा	६४
अथ मन्थिनः पुरोरथा ..	३०६	अथ यदि राजन्वो यजते । देव०	६२
अथ मरीचीः । अश्लिवा ..	३११	अथ यदेता अपराः ...	११८
अथ मरुता उष्वेष्वः ...	३१	अथ यदेन्द्रापीथाः	१५४
अथ मित्राय मयाप ...	१८२	अथ यदेन्द्रावैष्णवः	१८२
अथ भैषावाहृष्यवः ...	१८३	अथ यदेन्द्रावैष्णवः	१५९
अथ यं यजुषा युवति ...	६४	अथ यदेन्द्रामौम्यः	१५५
अथ यः प्रशस्तुर्दुर्दृति ...	२०४	अथ यदेन्द्रावैष्णवः	२२८
अथ यः स्यन्दमानानां ...	२०८	अथ यदेन्द्रो भवति ०—० वैतदु	१६६
अथ य यय येन्द्र	१६६	अथ यदेन्द्रो भवति ०—० वैतम्	१६६
अथ य एव वाहृष्यवः ...	३४०	अथ यद् वाहृष्यकपालो भवति	
अथ य एव वैश्वदेव ...	३४०	०—० संपसरमन्त्रितोषा	१५६
अथ य एव मरुचरी ...	२४४	अथ यद् वाहृष्यकपालो भवति	
अथ यदेवशपथः	२५६	०—० संपसरतो वैश्वानर-	१८२
अथ यत् प्रीणः	१५४	अथ यद् वाहृष्य भवति ...	१५५
अथ यत् पूनया दारा ...	१८	अथ यद् भुला-कुला	२१२
अथ यत् राजानं	१७	अथ यद् वाहृष्ययोग	३४६
अथ यत् सप्तदश	१०	अथ यद् वाहृष्ययो भवति	५६
अथ यत्कारस्त्रीषु	२१९	अथ यदाभ्यर्षोः । अग्नीषानी	६५
अथ यत्कारस्त्रीतो	३६२	अथ यत्कारयो भवति ...	६६५
अथ यत् सारावाक ग्राम ..	३६०	अथ यत्कारयो यवमयश्चद०	१५६
अथ यत् मौम्यः	१५५	अथ यदेवशपथः	३३८
अथ यत्कारका (येष्टका) ग्राम	३६०	अथ यदेवशपथः । निरुपानी	१५३
अथ यत्कारकपालो भवति	१५२	अथ यत्कारो भवति ..	५१
अथ यत्कारिणी भवति ...	३६९	अथ यत्कारिषु	२१२

कठिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे	कठिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे
अथ यन्मैत्रायणस्य	... ३३८	अथ श्री भूते । अक्षुर्गुह्यम्	१६५
अथ याः स्यन्दमात्राणा	... १०६	अथ श्री भूते । यामण्यो यज्ञान्	१६५
अथ या व्यातपति ...	... २०८	अथ श्री भूते । परिवर्त्ये ...	१६८
अथ यैषा मैत्रावरुणी	... ३४०	अथ श्री भूते । पाशाग्रस्तस्य	१६८
अथ रथं युनक्ति ...	... ३६	अथ श्री भूते । पुरोहितस्य	१६९
अथ रथं सुपावहरति । इन्द्रस्य	३७	अथ श्रीभूते । मामाङ्घ्रस्य यज्ञान्	१६६
अथ रथं सुपावहरति । यदौ	२८१	अथ श्री भूते । महिष्यै यज्ञान्	१६७
अथ राक्षानं क्रोला ...	... ३२५	अथ श्री भूते । वैश्वानरं ...	१५६
अथ रथम् । प्रतविष्टस्यो	... २५६	अथ श्री भूते । मङ्गुश्रीतुर्गुह्यम्	१६६
अथ रथम् मघस्तात ...	... २५६	अथ श्री भूते । ह्यस्तस्य यज्ञान्	१६७
अथ रथाय पशुपतये	... १६२	अथ श्री भूते । ह्ययमानस्य	१६७
अथ वरं वृषीसे ...	... ३०६	अथ वटं शूचीः । शूचीति	८६
अथ नन्दकप्रथमैर्वैश्वते	... १३५	अथ श्रीवृषीः यज्ञान्	... १७
अथ नन्दक्याय धर्मपतये	... १६२	अथ सञ्जापच्च प्रतिप्रस्थाता य	३०६
अथ वाराह्याः उवाच	... २८६	अथ सप्तदश इन्दुमीनवु	... ६२
अथ वारुणं यवमग्नं चरुं	... ३२७	अथ सप्तदश प्राजापत्याय	... ३२
अथ वेदान्तात् । राजानम्	... ६७	अथ सप्तदश सोमपदान्	... १६
अथ वैश्वन्तीर्गृह्णाति ...	... २०६	अथ सञ्जापुर्बं युनक्ति	... ५०
अथ श्रीर्णा यूपं मनुजिहीति	६०	अथ माकमेधैर्वैश्वते	... १७६
अथ शुनासीर्वैश्व यजते	... १७६	अथ सारस्वतं चरुं ...	... ३२३
अथ श्विनीं विञ्जिजमर्मां	... ३७७	अथ सादं य सप्तस्य वृहोवि	१२०
अथ श्री भूते । अक्षरावस्तस्य	१६७	अथ सुमङ्गलवामाण्य	... ३०८
अथ श्रीभूते । अधीषोमीय	१२७	अथ सोमाय दनस्ततये	... १६९
अथ श्री भूते । अशुमत्यै	... १९१	अथ स्यन्दमाणा यज्ञान्	... १०६
अथ श्री भूते । आयावैश्व	१९३	अथ सुषं दान्यविलापनी	८६
अथ श्री भूते । ऐन्द्रास्य	... १९४	अथ हिरस्य सन्धयोदिति	६२

कठिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे	कठिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे
अथाद्यात्प्रतिपत्ति	३१०	अथाहामये स्निह्यते १११, ११४, ३१०	
अथापयये सञ्चरतये	१६१	अथेता मादधाति । ११२ (२), ३११	
अथायीषोमीयेन पुरीडायेन १६३		अथेत्तुरीयम्	१६६
अथापययेष्टा यजते	१६५	अथेन्नाय अथेष्टाय	१६१
अथान्वैभस्याजिन माञ्जुयाति ६३		अथेमा सुपावेष्टमायो	६१
अथान्वैभस्याजिन सप्तसृयाति ६५		अथेमा प्रथवेष्टमायो	२८६
अथातथ्य दधि	१८३	अथेष्टा अथुयावा भवति ..	३४
अथाधीगाम माञ्जुयाति	३०४	अथैत मभिषेकम्	२०१
अथाधीगामं प्रतिमुञ्चति	२३३	अथेतान् पश्च वाजपेयश्चात् १४	
अथाध्वर्युः । पतुर्मुञ्चति	२०५	अथेतानि हवीरपि निर्वपति ।	
अथाध्वर्युः । द्विरग्नपात्रेण १६		•—• व्यापिये •	२२६
अथान्तरा२३ऽङ्गिष्ठस्य ..	३०५	अथेतानि हवीरपि निर्वपति ।	
अथाप्रयतीत्यं ज्ञाति	२०६	•—• वारयं	२६६
अथापरेण त्रिषंशुक्तेन यजते ।		अथेतानि हवीरपि निर्वपति ।	
स अथापामीष्य	१५३	•—• रुविता द्वे	३२३
अथापरेण त्रिषंशुक्तेन यजते ।		अथेतान्मां अगनीभ्याम्	६६
कोऽवीषोमीय	१५५	अथेतान्मां दुन्दुभीनाम्	६३
अथापामांशोर्मं	१४०	अथेतैवा माजिह्वता१	६६
अथाप्रतीचं पुनरायति । अथा० १२२		अथेतैव्याजिलक्ष्णु रथेषु	६३
अथाप्रतीचं पुनरायति । स १४५		अथेनं वामा२ऽङ्गि	२३३
अथाप्रतीचं पुनरायति	४८	अथेनं१ शार्दूलचर्मं	२५८
अथाप्रतीचं पुनरायति ६२		अथेनं दक्षिणे वाहा •	१६३
अथाप्रतीचं पुनरायति	२३५	अथेनं विशः समारोहयति २५०	
अथाप्रतीचं पुनरायति	३०६	अथेनं मन्त्रेव शार्दूलचर्मणि २५२	
अथाप्रतीचं पुनरायति	३०८	अथेनं माविदो वापयति	२३६
अथाप्रतीचं पुनरायति ३११		अथेनं सामादयति	३०५

कठिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे	कठिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे
अथैन मन्तरव प्रादूर्लक्ष्याणि	१०२	आवितादितिरुक्थमेति ...	२३७
अथैन मूषपुटैरनुदन्ति ...	६०	आवित्ते व्यावाष्टविषी ...	२३०
अथैन परिशिष्टेनाभिषिञ्चति	११०	आवित्तो इत्यदिगुंष्टं ...	२३६
अथैन पाण्डुं परिधापयति	३२३	आवित्तो इन्द्री वृद्धयवा ...	२४६
अथैन एतन्मुख्यो ...	२०६	आविष्ठी मित्रावहवौ ...	२३६
अथैनै मेकादशकपालं ...	३२४	आश्वत्यं भरति ...	२३०
अथोञ्जितीः । वृष्टोति ...	१११	आश्वत्येऽपलाशेषुमन्त्रा ...	६२
अथोत्तरिणं विचेन । वृष्टोति	६६	आश्वत्या उपानहा ...	२५५
अथो यः भद्रम् वा ...	३८३		
अथो ये दीर्घवत्त भ्रमाभीरन्	१८३	इन्द्रस्त्रिप्राय ...	१८६
अथोष्णीषं मरुत्तं ...	२२३	इन्दो ह वा इन्द्राश्वजे ...	२६०
अथो ह्येनयापि भिषश्चेत् ...	३८४	इमं देवाः । अक्षयत् १ १६३, २०१	
अथो ह्येनयाप्यभिषरेत् ...	३८४		
अथौदुम्बरीं शाखा ...	२८८	उत सा । अथ द्रवत्सुरण्यतः ६६	६६
अथार रम हादयसं ...	१५	उत्तरेणाद्द्वितीयं पूर्वापि ...	२६६
अथ श्रुदं वा । एतत्तदं ...	१४	उदीची मारोह ...	२५७
अभिविचनीयेनेष्टा ...	३५३	उपरिष्ठादनात् मौनारौत्रिण १८२	१८२
अरुणोरमी भमारोह ...	२६३	उपर्युपर्येवाक्ष मध्युः ...	१८
अयंमखं दृष्टवतिम् ...	१०६	उपमदो दशम्बो देवताः ...	३२५
अथऋषियुषो भरति ...	८७		
		उर्वा मारोह ...	२५७
अथऋषिण्य मेकादशकपालं	१५२		
अथैय मदिष्टोम ऽथालभते	३०	अथभो वैश्वानरस्य इच्छिया १५७	१५७
अथैयोऽष्टाकपालः०—० तम्	३३०		
अथैयोऽष्टाकपालः०—० मौन्य०	३३०	एताभिर्देवताभिः ...	३२२
आदिताः पूषा विश्वेश ...	२३७	इता ह वै देवाः ...	१६४

कठिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे	कठिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे
एतेषु पशुषु	३६३	तं भामरीः कथाताप ...	३०६
एतौ पशुबन्धौ	३४८	तं चतुर्युजं वृत्तं	२८२
रेन्द्रावैश्वर्यं द्वादशकपालं ...	३८०	तद्दीर्घनापलषान	३५८
षौडुम्बरं भवति	३३०	तद्विदुः समाधाय ... १२१, १४१	
षौडुम्बरी प्राखा	३८८	तदाहुः। दश प्रितामहान् ...	३२२
षौडुम्बरी भवति	३२	तदाहुः। न वाणपेयित ...	३
षौडुम्बरे पात्रे .. १०७, २०४		तद् तया न कुर्यात्। उल्लया ३६३	
		तद् तया न कुर्यात्। यद्वेदेतानि ३४६	
		तद् तया न कुर्यात्। जलति वा	
		३२, ३५, ३२६, ३६०।	
केशपस्य पुरुषस्य	३५६	तद् वै यजेतैव	७
गर्भान् यूपो स्तीक्ष्णामो ८७		तद् द्वेके व्याहुः। विश्वेषां	११०
गौधुमं यथासं भवति	८७	तद् सौ तत्परा कुर्यात्पला ३४६	
यथा ऊर्णाहुतयः	१५	तद् द्वेके। एतत् कृत्वाधेतत् ३१२	
चत्वारो वै वर्याः	३६१	तद् द्वेके। निदध्वेतानि ...	३३७
तं वै प्राचं तिष्ठन्त	२००	तद् द्वेके। वाच उच्यते ...	३७
तं वै माध्यन्दिने—० एष २२६		तद् द्वेके। नमदध्वामानि ...	१०८
तं वै माध्यन्दिने—० माध्यं ३०		तद् द्वेके। समन्तं परिवेष्टयन्ति २३३	
तत् राजभामा खनाय	३०८	तदारम्भस्य गोयुद्धच्छति ...	२८३
तत् रावा राजभामे	३०८	तदपैवारी वदत्यतिः ५, ६५	
तत् शिम्बोदुतम्	३६५	तदादाभिं धावन्ति	६३
तत् खनो वा स्यपनिधां .. ३०६		तदादेतया राजस्यपयाणी ३६२	
त इवमे अनुश्रियन्त १०		तदादेतेन राजस्यपयाणी ...	३३०
		तदादेतेन विप्रः	३५०
		तदादेतेन मूर्धंशद् भूमि ...	२६०
		तदादेतेन मेताभिर्दपताभिः ३२२	

कठिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे	कठिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे
तद्यज्ञोपमाहुपस्यश्रुति ...	८८	तस्याहृत । या ख्यं प्रथीयां	१८३
तद्यज्ञान्धः प्रविध्यति ...	६४	तस्यैकविंशं प्रातःसवनम्	३५४
तद्ये ह स पुरा ...	२, ३	तस्यै त्रीणि शतमागानि ...	३८४
तद्योऽस्य पुत्रः ...	२७३	ताः प्रथच्छ्रुति ...	२३५
तद्योऽस्य स्त्री भवति ...	२८२	ताः सार्धं मौडुभरे ...	२१३
तं धूमं ह्रीत मन्मर्षेण ...	४८	ता ख्येय मैत्रावरुणस्य ...	२१३
तं न मन्मर्षीतावयतिष्ठेत् ...	२८०	ता एतेषु पार्थिव ...	२३२
तपोवा इति ...	२३१	तानि वा ऽग्न्यानि ...	१५८
त मन्मर्षेण भ्यववर्ष्य ...	२८२	तानि वै दादश ...	२८, ३४५
त मन्वानवधापयति ...	५२	तां दभैः पापयति ...	३६४
व्यक्त दद्यान्नि ...	५२	तान्वा ऽग्न्यान् । पञ्च ...	१६
त मन्वानवधापयति		ता मन्वाये ददाति ...	३२०
... मन्वावापम इति ...	६८	ता मर्षेण । मैत्रावरुणस्य ...	३०४
त मातिष्ठति । अथवापै ...	२८२	ता वा ऽग्न्याः दादश ...	
त सुपरिष्ठाच्छीर्ष्णी ..	२५६	मन्वावरः प्रजापतिः ...	३२०
त सुमयेषां प्रीडिष्यशाणां ...	३८२	ता वा ऽग्न्याः दादश ...	
त मेताभिर्देवताभिः ...	३२२	मन्वावरसमितैवेष्टि ...	३८५
तन्नादाह । देव भक्तिः ...	५	ता वाऽग्न्याः । मन्वावरः ...	२१२
तस्मै तावन्मात्रोर्वा ...	२८४	ता वै चिनाम्नो ...	१६४
तस्य दादश प्रथमगर्भाः ...	२२०	तामां दादश गर्भाः ...	३२०
तस्य वपुःसको गौरक्षित्या	३६८	तिष्ठो धेनुर्दोमे ...	३८४
तस्य प्रतिवाहना ...	१३८	सि देवा व्यनुवन् ...	३६१
तस्य यो योनिराशय ...	३८१	सिमेन्द्रो ऽयं जन् ...	३
तस्य रघन्तरं पृष्टं ...	३५४	ते नो ऽथर्वकः । द्युवयुगो	६०
तस्य मोमयान मेवेकं ...	३५६	ते वा ऽग्न्याः ऽग्न्यं तपो ..	५१
तस्या व्याहृत् । यव ह्रीता	३१	ते वै मर्षे नृपरा भवन्ति ...	३३

कठिकापतीकम् .	पृष्ठे	कठिकापतीकम् .	पृष्ठे
तेषां माहन् । यत्र मैत्राः ...	३४	ब्रह्मन्निखेव तृतीयं मामन्त्रयते	३०
ते शोषुः । कस्य ...	३	ब्रह्मन्निखेव द्वितीयं मामन्त्रयते	३०
त्रिः नामाभिगापति ...	३९	ब्रह्मन्निखेव पञ्चमं मामन्त्रयते	३०
विजदायन्तरः सन्धिः ...	३४४		
श्रोति नामाश्चक्षुर्धर्मवे ...	३८४	मरुता मोक्षसे ...	२८५
नष्टुष्टे वै पुत्रः ...	३५६	मा न इन्द्र ते वयं ..	२८४
		मैत्रावरुणा घघस्तया ...	३०४
रक्षिणा मारोह ..	२५०		
देवाय वा ऽम्बराथ ...	१	यत्र वै देवाः । साक्षमेधे ...	१३०
वायुमीडड्वरति ..	१६३		
देवा तच्छ्रान् कुर्वन्ति ...	१८५	राजा वै राजुस्त्येनेष्टा ...	४
देवावदानानि यययन्ति ...	३९	राज एव राजस्त्यश्च ...	४
न प्रथमं मत्त मध्वर्तुं ...	१८	यद्यमयो वा ऽरात ..	२८०
वतोभीदुमक्षीयान् ...	२६०	वहत्याह वा ऽत्राभिविधिचानात्	२८१
नेपतोभयार्द्रं भवति ...	२९०	वहत्याह वा ऽत्राभिविधिचानात्	३२१
		वाजस्य दु । प्रमव वावभूवेमा	१०६
वाजाशं भवति ...	२२०	वाजस्यीमाम् । प्रमवः ...	१०६
पूर्वोहृतिं श्रुतीति ...	१२१	वाजे वाजे ऽतत ...	१०
एपिभिर्नरं वा ...	१५	वैश्वदेवेन यजते ...	१३५
प्रतीची मारोह ..	२५०		
प्र नः । यच्छ्रुत्वेमा ...	२१०	श्राद्धं तर्पणं च यथापि ...	२५८
		स्मितं चान्वित्री भवति ...	२५६
वाग्दक्षिणं चक्षुषा प्रचरति	१०४		
इहक्षन्निभयो वा ऽरात ..	६९	यत् पुरस्तादभिवेकाह ...	२१८
ब्रह्मन्निखेव चतुर्थं मामन्त्रयते	३००	यज्ञेनोपराति हवीरति ...	३४६

कठिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे	कठिकाप्रतीकम् ,	पृष्ठे
अडेवोत्तरे चरतः	२४०	म य एष ०—० भोऽभि० ...	१३६
शोचश ता व्यापो	२१२	स यनति । पुत्र भिव ...	१३५
मंक्तरं न वपते	३५३	स यन्नादभ्य सम्भवेति ...	१३४
स थात्तुणाति । इयं ते ...	६३	स यन सप्रदश	१६
म व्याहृति । ब्रह्मस्य ..	६३	स यत्ताविन्नो भवति ...	३६३
स उद्वुनाति । सविर्गुर्गः ...	२३१	स यत्तोमपान मास	३५६
स उपसृशति । आ मा ...	६८	स यदग्निं यनति	३२६
म उपावहरति । इन्द्रस्य ...	२८२	स यदधीषोमीयः	१५५
स उपावहरति । एषा वः ..	६३	म यदाप्यापौषाः	१५४
म उल्लुक मादत्ते । अग्ने ..	१४१	स यदाप्यवैष्णवः	१५२
स एष सप्रदशो	३२६	म यदाग्नेयेनाशकपालेन ...	३३०
स यच्छति । कुविद्वज्र ...	३६४	स यदि प्राणाशः सुवो ...	१४१
स जुहोति । अयमे ..	२८२	स यदि प्राण्डित्वा जुहोति	१४२
स जुहोति । व्यापये स्वाहा	८६	म यदि श्वेतयापि	३६६
स जुहोति । एष स्य ज्ञानी	६६	म यदेश्वानरो भवति ...	१५६
स जुहोति । यानि पुर०	२२८	म यज्ञ सम्भरति	१०८
स जुहोति । ज्ञानस्यैर्मं ..	१०८	म यज्ञस्योऽप्रवत	३६१
म त्वष्टा जुहोति । कुविष्मि	३६०	म यानि पुरस्तादभिषेकस्य	२२८
म प्राणापे वा सुवे .	१४३	स युनक्ति । जवो यज्ञे ...	५०
म पूर्वार्धं जुहोति ..	१३६	म युनक्ति । वातो वा ...	४६
स दृष्टयतिः । सवितार मेव	२	स यो व्याणपेदेन यजते ...	३
स मन्त्रप्रक्षेपे प्रथम ..	३०६	स यो व्याणपेदेनेष्टा	५
स ब्रह्मा रयचक्र सविरोहति	६१	म रोक्षद् भाया मामन्वयते	८८
म यः प्राङ्मुहर्हति ...	२०५	म रोहति । प्रजापतेः ...	८६
म य एष ०—० तस्य ...	१३६	सर्वाणा ऽएष०—० तस्य ...	३८२
		सर्वाणा ऽएष०—० देवस्थी	३८३

कठिकापतीकम् .	पृष्ठै	कठिकापतीकम् .	पृष्ठै
मवे सुप्तराः प्रचननं ...	३३	म ह्येतेनापि यजेत ...	१८९
मवे प्रणामाः । हे वै ..	३३	म होवाच ०—० अचः ...	१८९
म वा इत्यः सम्भरति ...	१०४	म होवाच ०—० यजूर्पि ...	१८९
म वा इत्यः प्राणस्यैव ...	४	म होवाच ०—० सामानि ...	१८९
म वाचयति । अग्निरेकाक्षरेण	१११	मारुततः ममदशाय ...	३०
म वाचयति । व्याघ्रपंथेन ...	८०	सोऽनुमन्त्रयते । शं भौ ...	६०
म विद्वे सव्यसवाय ..	१६०	सोऽनुबिन्दते । प्र पर्वतस्य ...	२०९
म वै दीक्षते । म उपवसथे	१६०	सोऽन्याह । युक्त्वा सुराम ...	२६५
म वै न्येव वर्त्तयति ...	१५४	सोऽभिविद्यति । देवस्य वा	११०
म वै प्रयुगात् द्विविभिः ...	१४५	सोऽभ्युद्यति । षास्त्रकारकृत	४६
म मारुततीरेष प्रथमा ..	१०४	सोमः राजानम् । व्यसे ...	१०६
म सोमातिपूर्तो ...	१६१	सोमस्य वा दुग्धेनाभि ...	१००
म इ विष्णु मुनाथ ..	१८०	सोमस्य हाव ममीति ...	२३२
म इतिदवाच ...	१३६	सोमाय वनद्यतये ...	२८५
म ह्येतेनापि सोमातिपूर्त ...	१६९	सोऽवतिष्ठति । हरमः ...	१८०
म ह्येतेनापि भिषग्येत् ...	१६८	स्वर्मां दुर्घं वा इत्यासुरः ...	१८९

॥ अथ सप्तव्यालीच्यवचनसूची ॥

“अघान् निवपति ०—० तेव्यसेवाह मां दीव्यस्य मिति” ४.१.२३.

“असावापस्य च गृहेभ्यो गोविकर्त्तव्यं च गवेमुक्ता सभृत्य” २.५.१०.

“अग्निरेकाक्षरेण प्राण मुदजयत्” २. २. १०.

“अग्निर्वै दाता पौष्ठाः पशवः” २. ४. ६.

“अग्निर्वै दाता वर्चः सोमः” २. ४. १०.

“अग्निर्वै दाता वैष्णवा. पुरुषाः” २. ४. २.

“अग्निर्वै देवाना मनीकं सेनाया वै सेनानी” २. ५. १.

“अग्नेर्वै धूमो जायते, धूमादभ्वम्, अम्नाद् वृष्टिः ।

अग्नेर्वा एता जायन्ते तन्नादाह तपोजा इति” ३. २. १७.

“अग्निर्वै यज्ञस्यावराध्वीविष्णुः परार्धस्तत्तर्वाद्यैतद्देवताः” २. २. ६.

“अग्ने रेतो हिरण्यम्” २. २. ६ ; ४. २. ८.

“अजपैभस्याजिन मुपसृष्ट्वाति, तदुपरिटादृक्त्वं निदधाति,

तस्यवरोहतीना वैव” १. ६. २१.

“अतिरिक्त आग्नीधीयः ; गार्हपत्ये हवींषि अपयन्ति, आहवनीये
शुद्धति” ३. ४. १०.

“अथातथ दधि विनाट आसिष्य रथं युष्ठावध्व देदीयितवा आह
तद् यत् स्वय मुदितं नवनीतं तदान्यं भवति” २. ६. ६.

“अथैनं वासासि परिभापति—० घाष्टुं परिभापयति, —०

अधीवासं प्रतिमुञ्चति, अण्णीप संहृत्य पुरस्तादपगूहति,

—० समन्तं वा इयं नाभिः पर्येति” ६. २. २०—२४.

“अन्तो वै प्रजापति.” १. ३. १३.

“असं ऊर्गुदुम्बर.” ३. १. २.

“अस वै पशवः” १. ६. १६.

“अस वै प्रजापति.” १. ३. ७.

“अस वै वाजः” १. ४. ३, ४, ६.

“असपेयं नामैतद् यद् वाजपेयम्” १. ४. ११, ५. २५ ५०.

“अपदिमितं वा अनिरुक्तम् ४. १. १२.

- “सवासागैर्वै देवा दिक्षु नाष्टा रक्षास्याम्भजत” २, ३, १४,
 “सपूष्वन्तरसूत सप्तु भेषजम्” १, ४, ६,
 “सभीशवो यो रज्जय ” ३, ५, १४,
 “समृतं ह्यायुर्हिरण्यम्” १, ५, २८, ६, २०,
 “ससूत मायुर्हिरण्यम्” २, २, १५, ३, १२, १९,
 “सय वै प्राणो योऽय पयते, यो वै प्राण. स आयु, सोऽय रीक
 इवैव पयते, सोऽयं पुरुषेऽन्त मयिष्टी दग्धा विहित.” २, ३, १०,
 “सर्जुनी ह वै नासेन्द्रो यदस्य गुह्य नाम” ३, ५, ७,
 “सर्दो ह वा एष आकनो यन्ताया” १, ६, १०,
 “सवर हि राज्य परं साम्राज्यम्” १, १, १३,
 “सखा आनन्दो माहुरन्ति, सैषा खादिरी, विदग्धा भवति, येऽ
 वधंश्चूना भरतानाम्” ४, १, १,
 “सख्यै पश्चात्तान् धाणाधावपति ०—० फनिरप हि सर्वानया-
 नभि भवति” ४, १, ६,
 “सासन्धा उपानहा उपमुञ्चते” ४, ५, ७,
 “इद मघे सर्वं मास,— यद्वचो यद्यजूष्यि यत्प्रामानि ०—०
 यलुभिरेवायोऽयमिरेय सामभिरेवष्ट ह्यणा एतत् प्रायश्च्यत्
 ०—० यतेन तयेष वेदेन पुनर्यज्ञ मारभते” ४, ७, ६—१०
 “इन्द्रो वै यजमान्” १, २, २; ५, ४ [३, ४, ६,
 “इमि वै लोका विणोर्भिकमथ विणोर्विक्रान्तं विणोः क्रान्तम्
 “इय वै इयिष्यदिति” १, ४, ४; ३, ३, ३०,
 “इयं वै इयिष्यदिति, मेय देवानां पत्नी” २, ५, ४,
 “एकादश रक्षाति सम्पादयति” २, ५, १२. [१, ६, २४,
 “एता (पजा) वि संवत्सरस्य विज्ञापमाना द्वौ त्रीनिति जनयन्ति”

- “एष वै प्रजापतिर्य एष यज्ञः” १. ४. १.
 “एष वै भविता , य एष तपति” २. ५. ७.
 “एष षोडशी राजा सोमोऽन्वार्कं साद्गणानां राजीति” २. ७. १२.
 “एषां वा सोक्तानां भयं मेव ध्रुवः” १. २. ४.
 “एषा मे परमा वाग् या सादृशानां दुन्दुभीनाम्” १. ५. ६.
 “षोषधीनां निदिहतमा यद् गोधूमाः, तेषां भ त्वगन्धि” १.६.६.
 “कृष्णं वै तमः” २. ६. २.
 “क्षेत्रान् न वपते, वीथं वा एतद्” ४. ५. १ , ६.
 “कीथं वा चण्डातकं मन्तरं दीक्षितवचनात्” १. ६. ८.
 “गन्धर्वाः सप्तविंशतिः” १. ४. ८.
 “चत्वारो वै वर्षाः, ब्राह्मणो राजस्यो वैश्वः शूद्र इति” ४. ६. ८.
 “चत्वारोऽग्नाः, रयः पञ्चमः, द्यौ सव्यवृषारथी, ते सप्त” १.५.१७.
 “तदिदं मन्तरिणं सैषा ‘रजा’ नाम” ३. २. २८.
 “तद्वि वादृषं यत् कृष्णम्” २. ४. १७.
 “तद् यः पुत्रस्तं पितरं करोति, यः पिता तं पुत्रम्” ३. ४. ८.
 “तस्यैश्वरः प्रजा पापीयसी भवितोः १. १. ८. [४. २. २२,
 “ताः ब्रह्मणे ददाति *—*, हिरण्यवीं स्वजं मुदात्ते , हस्यं
 हीचे, हिरण्यवीं प्राजागावभ्युभ्याम् , अश्वं प्रस्तीचे , वगां
 सैषावहणाय , षट्पदं साद्गणाष्टमिने , वामधीं नेष्टापोवभ्या
 मन्तरतो युक्तम् , यज्ञपितं गच्छावाक्काय , मा मानीथे”
 “तिस्रो वा इमाः पृथिव्य इय मरुका, द्वे चन्द्रा परे” १. ५. २१.
 “देवपटो वा पपेष्टिर्वत् क्षेपतवी *—* यथा राजसूययाज्ञिग
 उदरमासीदेषिभेवति” ४. ७. ११.
 “देवपटो वा पपेष्टियं क्षीतामवी” ४. ६. १४.

- “हे वै श्यामस्य रूपे शुक्रस्यैव कृष्णस्य १. ३. ८ ; २. ४. ८.
 “धनुरधितनोति०—० वाङ् विमार्ष्टि ०—० अद्याध्मै तिस्र इधुः
 प्रयच्छति” ३. २. २७—२८.
 “धावस्वाजि माप्रक्ति दुन्दुभीनभि साम गायति” १. ५. १७.
 “नमो मात्रेऽपृथिव्ये” १. ६. १८.
 “न वा एष स्त्री न पुमान् यत् केयवः पुरुषः” १.२.१४ ; १.२.२.
 “न वै ब्रह्मा प्रथरति, न मृते, न ग्रंसति, अथ स यमः ;
 न वै हिरण्येन किञ्चन कुर्वन्ति, अथ तद् यमः ; तस्मात्
 त्रीणि शतमानानि ब्रह्मणे ददाति” ४. ७. १६.
 “न वै मित्रः कश्चन द्विनस्ति, न मित्रं कपन द्विनस्ति” २.६.७.
 “न वै बानात् किञ्चनागीयोऽस्ति, न मगसः किञ्चनागीयोऽस्ति,
 तस्मादाह वानो वा मगो वेति” १. ४. ८.
 “न हि माता पुत्र द्विनस्ति, न पुत्रो मातरम्” १. ६. १८, १९ ;
 “मैतदयो न हिरण्यं यमोहायसम्” ३. ३. २ [३.५.२०, २१.
 “मैतदयो न हिरण्यं यत् सीसम्” १. २. १४.
 “मैते क्रिमयो नाक्रियमो यद् दन्दगूजाः” ३. ३. २.
 “मैव सोमो न सुरा यत् परिसुत्” १. २. १४.
 “श्वेव वर्तते कीरान् न वपते, तस्यैवैव व्रतधर्या भवति याव-
 क्शीवम्” ४. ५. ६.
 “पराभवर्षेणकुष्ठं पदतिमान्” १. १. १.
 “गुरुषो वै प्रजापतेर्नेद्विडम्” १. ३. ८.
 “पूर्वेऽपुः परिसुतं सन्धधाति ; अग्निभ्यां पथस्य, स्रस्तत्ये
 इन्द्राय सुवांस्य पथस्येति, ०—० कुपतसस्रान् कर्कशुमलान्
 पदरसस्रान् इत्यावपति, एतदे ततः सामवत्” ४.६.२०—२२.

- “पूषा वै देवानां भागदुवः” २. ५. ८.
- “दृथी ह वै दैत्यो मनुष्याणां प्रथमो ऽभिविपिषे” २. २. ४.
- “प्रजननं प्रजापतिः” १. २. ८.
- “प्रजापतिर्वा अनिरुक्तः” २. २. ११.
- “प्रतीचीनफलो वा अपामार्गः” २. ३. २०.
- “प्रष्टिवाहनो ऽखरघो दक्षिणा, त्रयोऽष्टा ह्यौ सव्यदृसारथी” २. ३. ८.
- “प्रष्टेयी वै पालामलः, अध्वानं वै प्रहित एति” २. ५. ११.
- “प्राशुकानां, प्राशूनां, श्यामाकं, नैवारं, हायनानां गावे-
धुकं, नास्वानां, धवमयम्” २. ७. २—८.
- “हृहस्पतिर्देवामां पुरोहितः” २. ५. २.
- “हृहस्पतिसवो वा एष यद् वाजपेयम्” १. ६. १८.
- “ब्रह्म वै पलाशः” २. ३. १८.
- “ब्रह्म हि ब्राह्मणः” १. ५. २, ४, ८, ११.
- “ब्रह्म हि मित्रः, ब्रह्म हि यज्ञः, ब्रह्म हि हृहस्पतिः” २. ६. ४.
- “माता धेनुः, मातृव वा इयं मनुष्यान् विभर्त्ति” २. ५. ४.
- “यं श्वेवैजयर्चा भिषज्येदेकेन यजुषैकेन सान्ना तं श्वेवागदं कुर्यात्,
किमु यं त्रयेण वेदेन” ४. ७. १५.
- “यस्यै विगो राजा भवति, एष सोऽमी राजा; सोमोऽस्माकं
ब्राह्मणानां राजेति ०—० तदस्मा इदं सर्वं मायं करोति
०—० ब्राह्मणो मायः” ३. ४. ३.
- “यावद् वै प्राखेष्वापो मधन्ति, तावद् वाचा पदति” ३. २. १६.
- “या वा अपुत्रा पत्नी सा परिहृसी” २. ५. १३.
- “योजनशो हि मिमाना अध्वानं धावति” १. ५. १७.
- “यो वा अनुधानः सोऽसं यशये” २. ६. २.

“द्यौ वै रुद्र सोऽग्निः” २. ३. १३.

“द्यौ वै वरुण सोऽग्निः” २. ३. १३.

“राज्ञ एव राजसूयम्” १. १. १२.

“रुद्र (रुच्यमानसुकुट) गतविद्यणो वा भवति, नवविद्यणो
वा ०—० त सुपरिष्ठाञ्चीर्षी निदधाति” ३. ३. १३, १४.

“वज्रो वा प्राञ्चम्” २. ३. ७.

“वज्रो वै विकङ्कत” २. ३. १८.

“वरुणसवी वा एव यद्राजसूयम्” ३. ५. २, २१. [२. ६. ६.]

“वरुणः वा एतद् यन्मथितम्, अद्येतन्मैत्रं यत् क्षय मुदितम्”

“वरुणा वा एषा या परशुजला

अद्यैषा मैत्री या स्वयन्मयीर्षा” २. ६. ५.

“वरुणो वा एष योऽग्निना शृतः,

अद्यैष मैत्री य ऊषणा शृतः” २. ६. ८.

“मारुक्षा उपानहा उपमुच्यते । अग्नौ ह वै देवा घृतकुशं प्रवे-
शयाश्चकुम्भतो वराह सम्यभूव, तस्माद् वराहो मेदुरः
घृताहि सम्भूतस्तस्माद् पराहे गाव सञ्चानते,— स मैत्रे-
तद्रम मभिसञ्चानते” ३. ५. १८.

“विशो वै मरुत, वैश्वो वा प्रामणी.” २. ५. ६.

“वीर्यं वा प्राप” ३. १. १.

“वीर्यं वा एतदपां रम” ३. ३. १७.

“गार्हूनचमंशो जघनङ्गं सोऽस निश्चित भवति” ३. ३. ८.

“ज्येताविद घृग्विनाविर्मन्त्रा सारस्वती भवति ०—० दुर्वेदा
एव सस्रवा पशवे, यद्येव सस्रहान् न विन्देदप्यजानेवालमे
रन्, ते हि सथपतरा भवन्ति” ४. ६. १.

“सर्वं वै श्रीर्ज्योतिः सौमः, अमृतं पाप्मा तमः सुरा” १. ५. २८.

“सप्तदश दुन्दुभीनशुवेद्यन्तं समिन्वन्ति” १. ५. ६.

“सप्तदशभिर्वासोभिर्धूपो वेष्टितो वा विघ्नयितो वा भवति” १. ६. ५.

“सप्तदश सुरायहान् गृह्णाति” १. २. १२.

“सप्तदश सोमपहान् गृह्णाति” १. २. १०.

“सप्तदशाश्वानि सन्भरन्ति” २. १. ३.

“सप्त वै मारुतो गणः” ३. ५. १०.

“सद्योनी वा अग्निनी, सद्योनी सध्यदृशारयी ; समानं हि रथ मधितिष्ठतः” २. ५. ८.

“सर्वे वा इदं प्रजापतिर्यदिमे लोका यदिदं किञ्च” १. ३. ११.

“स वा एष (वाजपेयः) ब्राह्मणस्यैव यज्ञः १. १. ११.

“सविता वै देवानां प्रसविता, प्रसविता वै अत्ता” २. ५. ७.

“सर्वो वै सूनः, सर्वो वै देवानां वरुणः” २. ५. ५.

“सव्यायुग्यं युनक्ति, दधिणापष्टिं युनक्ति, सव्यापष्टिं वापे मानुषे
०—० ते वा एत एष सयो मुक्ता भवन्ति” १. ४. ८.

“स हि पौण्डो यच्छामः” २. ४. ८.

“स हि वैष्णवो यद् वामनः” २. ४. ४.

“सारस्वतीः, जर्मो, स्वन्दमानाः, अययती, समुद्रियाः,
निषेव्याः, स्थावराः, आतपवर्थाः, वैश्वतीः, कृष्याः,
पुष्याः, सधव्याः, गोरुहव्याः, पयसाः, विष्वभृतः,
मरीचीः— “ता वा एताः सप्तदशापः” ३. १. ३—२२, †

“सासो द्यौः सैवा ‘सुमा’ नाम” ३. २. २८.

* पालकशब्देन समुद्रोर्मयो विविधा भवन्ति ।

† एतद् इदं २२३ प० पञ्चमटीकायां मंत्रोप्या ।

‘सोमं सुदु सुतजर्वं—० द्विरण्यरूपं (स्वर्णवज्राण्यं) सप्त कियच्च
नार्हति ०—० नाद्रा रक्षासि (रोगाणि) असौऽपहन्ति” ३.२.१०.

“सैर्यं पृथिवी सैषा ‘दृषा’ नाम” ३ २, २८

“सोमो वै प्रजापति १. ३ ७

‘सर्भानुर्हं वा आसुर सूर्यं तमसा विध्याध, स तमसा विहो
न ध्यरोषन’ २ ६ २.

॥ अथ विषयसूची ॥

(१ प्र० १ ब्रा०)

अथ वाजपेयविधानप्रस्ताव , वाजपेये ब्राह्मणस्याधिकारविधि
सुधेतु हृदयतिष्ठताम् प्रदर्शं चतुर्यस्यापि त समर्थयितु
मिन्द्रहताम्तास्यानम् , वाजपेयस्य साम्राज्यजनप्रदर्शनम् , तत्र
सावित्रहोमविध्यादिकथेति ।

(१ प्र० २ ब्रा०)

वाजपेयपञ्चविद्यानां विधानम् , प्राकृतसोमकयविधि मनुष्य
परिसुरकयविधानम् , वसतीवरीणां हविर्दानप्रपादन मनुष्य परि
भुत्प्रपादने विधिषविधि , ग्रहग्रहणप्रसङ्गात् सुराग्रहाणा मधुपक्षस्य
ए माध्यन्दिने सधने पक्षविधिषेति ।

(१ प्र० ३ ब्रा०)

वाल्मेयस्य अग्निष्टोमोक्थवीड्यतिरात्रसंख्यानचणमद्वावेन तत्र तेषां मग्निष्टोमादिगतानां सवनीयपशूनां विशेषतो विधानम्, पञ्चन्तराणाञ्च विधानम्, उक्तानां प्राजापत्यपशूनां वपा-प्रचरणस्य हविर्यागस्य च प्राकृतपशुवपाहविर्भिः सह विधास्यमाने होमकाले विचारः, आत्रापचानन्तरकर्त्तव्ये प्रैषेऽपि विशेष-विधिश्चेति ।

(१ प्र० ४ ब्रा०)

ततो माध्यन्दिनसवनकर्त्तव्येषु प्रधानतो यजमानाभिषेकस्य याजिधावनस्य विधिः, तत्र रथे पञ्चत्रयाणां योजनम्, तदन्ताणां तात्पर्याख्यानानि च, ततश्चतुरश्वरथस्यार्धव्ये दानविधिः, अथ नैवारचक्रविधिः, अथानां तदाघ्रापणविध्यादिकश्चेति ।

(१ प्र० ५ ब्रा०)

अथाजिधावनमगंसा, ब्रह्मणो रथघ्नो गानम्, ब्रह्मणो रथा-परोहणम्, यजमानभेदे मन्त्रभेदः, ततो दुन्दुभ्युपावहरणम्, अत्रियस्य यजमानस्य सप्तदेशेषुप्रस्थाधकरणञ्च, ततोऽग्नेयुंक्ते तद्धिनद्ये यजमानस्य समन्तकारोहणम्, ततोऽचाध्वर्यादिकर्त्त-व्यताविधानादिकम्, ततो हवनानुसम्भरणयोर्व्यवस्थाया विधानम्, तन्मन्त्रविधिस्तद्वाक्यानादिकञ्च, ततः सुरापञ्चानां मधुमहस्य चात्र माध्यन्दिने सवनी विनियोगप्रकारः, प्रतिव्यहीतसुरापञ्चानां भैष्णिकशयवचारविध्यादिकश्चेति ।

(१ प्र० ६ ब्रा०)

अथ यजमानस्य यूपारोहणम् । तत्र पूर्वं माग्निहोमाना विधा-नम्, यूपवपानस्य मोक्षमविष्टमदत्वविधानम्, पञ्चरात्रपञ्चतक

परिधापनम्, यूषे निशेषीत्यापनम्, यूपारोहणकाले जाया-
मन्त्रणम्, तत्स्ययोर्द्यजमानदम्पत्योः सर्वदिगीक्षणम्, भूम्यवेक्षणम्,
सद्विरण्णाजिने तयोर्यूपोदवतरणम्, चासूताजिनाया मासन्दा
सुपवेगनादिकञ्चेति ॥

{ २ प्र० १ ब्रा० }

वाजप्रसवोयज्ञोमकानादिविधानम्, आवेदनविधिः, ठज्जिति-
होमादिविधिः, ततः स्त्रिलक्षदागाद्यनुसन्धानादिकञ्चेति ।

{ २ प्र० २ ब्रा० }

अथ राज्ञो राजसूयविधिः । तत्र पवित्रेष्टिरेधारश्चयीयेष्टिः ।
तदुत्तरदिनेऽनुमत्तियागस्य, तदुत्तरदिने आग्नावैश्वययास्य,
तदुत्तरदिने आग्नीषोमीयस्य, तदुत्तरदिने वेन्द्राम्नस्य, तदुत्तर-
दिने आशयस्य विधिविधिषादीनि विहितानि । उक्तयागपञ्च-
कादनकारं चातुर्मास्यविधानञ्चास्वात मिति ।

{ २ प्र० ३ ब्रा० }

तत्र चातुर्मास्येषु वेन्द्रदेवार्यं प्रथमं पर्वं, वरुणप्रवासार्थं
द्वितीयं पर्वं, साकृमीषार्थं तृतीयं पर्वं, शुनाक्षीरार्थं चतुर्थं पर्वं,
तेषां विधानादि । ततः पञ्चवातीयहोमविधानम्, तद्विधि-
विधानम् । आरीर्यकामश्चापि पञ्चवातीयहोमविधानम् । ततः
इन्द्रगुरीययागविधानम्, तद्विधिषाविधानम् । ततोऽपामार्गेहोम-
विधानम्, ततोऽनुकादानं मनूय मन्त्रविधानम्, तस्यश्वाख्या-
नादिकम् । ततः स्रुवेष्वेवरादिविधानञ्चेति ।

(२ प्र० ४ ब्रा०)

अथ तत्रैव विषययुक्तेष्टिविधानम् । तत्र वैश्वयागः प्रथमः, विह्विष्कयागो द्वितीयः, सौम्ययागस्तृतीयः । एषा मितिकर्त्तव्यता-मन्त्रादि दक्षिणा विधानानि । ततो विह्विष्कयागविधिः, तत्र वैश्वानरयागः प्रथमः, वारुण्यागो द्वितीयः । अनयोरिति-कर्त्तव्यता मन्त्रादि दक्षिणाविधानानि चेति ।

(२ प्र० ५ ब्रा०)

, अथ रत्नहविरितिः । रत्नहविः प्रयोगः । स च सेनानीष्टे प्रथमः, पुरोहितेष्टे द्वितीयः, यजमानेष्टे तृतीयः, महिष्याष्टे चतुर्थः, सूतस्येष्टे पञ्चमः, यामणीष्टे षष्ठः, सप्तमीष्टे सप्तमः, सहस्रीष्टेष्टे अष्टमः, भागदुषस्येष्टे नवमः, पुनर्वसुमानेष्टे दशमः, सूतस्येष्टे एकादशः, परिहरीष्टे द्वादशः, तद्रत्नहविरिच्छस्ते किञ्चित् कर्त्तव्यविशेषविधानश्चेति ।

(२ प्र० ६ ब्रा०)

अथ सोमारीद्रयागविधिः । तत्र चरुपाकः, पाण्डकरणादिकश्चेति ।

(२ प्र० ७ ब्रा०)

अथ यद्विद्याख्याद्यागादन्तरिक्षांशस्य राजसूयीपरितीययागस्याभिषेचनीयास्यस्य प्रथमो देवसुवा हविर्या विधानम् । तत्रादौ मावित्तस्य विधानम्, तत्र क्रमादान्नेयस्य, सौम्यस्य, विष्टस्य, शीद्रस्य, मीलस्य, वारुणस्येति । ततो देवस्यनामनिर्घणनादिकश्चेति ॥

(३ प्र० १ ब्रा०)

अथ सप्तदशानां भवांः सम्भरणविधानम् । तत्र प्रथमं तत्प्राक्-
निरूपणम् । अथ प्रथमं सारस्वतीनां भवांः सम्भरणप्रकारादिकम् ;
ततः प्रागूर्ध्वीणाम्, प्रत्यगूर्ध्वीणाम्, प्रतिलोमस्यन्दमानानाम्,
अधवतीनाम् (रुद्रप्रवाहाणाम्), परिवाहिणीनाम्, उच्छस्रतीनां
आसुद्राणाम्, आवर्त्तोदकानां सूर्यस्ववसां, आतपवर्षो-
णाम्, सरण्यानाम्, कूप्यानाम्, नौहाराककानाम्, मधु-
रूपाणाम्, गौरुसवानाम्, पयोरूपाणाम्, घृताक्षिकानाम्,
मरीचीनाद्यापामिति ॥

(३ प्र० २ ब्रा०)

अथाभिषेकः । तत्र तत्कालविधिः, पार्ष्णीस्यविधिः, अभि-
षेकपात्राणां विधानम्, पवित्रहयकरणोत्पवनादिकञ्च । ततो
यजमानस्य तार्प्यपाशुधाधीषासोष्णीपपरिधानम् । अथैव दीक्षित-
वसनस्यावभृथे परित्यागविधिः, धनुर्वाणदण्डणम्, आविष्मन्व-
धाचनञ्चेति ।

(३ प्र० ३ ब्रा०)

शिववनीहायनदन्दगुफानां मन्तराक्षवर्त्तित्वीपपादनम्, ततः
सुन्वतस्तस्य सर्वदिगाक्रमणविधिः, अधस्तादुपरिष्ठाञ्च रुद्रनिधा-
नम्, समन्त्रकशाहृदयदण्डञ्चेति ।

(३ प्र० ४ ब्रा०)

अभिषेकप्रकारोपदेशः, मन्त्रवेः सिक्तस्य पानाशाभिषेकपात्रस्य
तस्यैव राक्षः प्रियतमाय पुत्राय प्रदानविधिश्च । ततश्चापुत्रकर्तृको
साहंपत्योऽग्नी होमविशेषः, पानाशपात्रशिवस्वामीर्हीये हीमञ्चेति ।

(१ प्र० ५ ब्रा०)

रथोपावहरणम् । तत्र मथमं तावत् आहवनीयस्थोत्तरप्रदेशे
 यतानां तदधिकानां वा गवां स्थापनम्, ततः समन्तकारयोपा-
 वहरणविधिः, यजमानस्य रथारोहणम्, स्थापितासु गोषु
 रथस्थापनम्, तद्विषणतोऽश्वानां स्थापनम् ; ततो रथविमोचनीय-
 होमविधिः, वराहवर्मनिर्मितोपानदिगोचनम्, ततो रथादवरो-
 हणविधिः, यत्पसङ्गतो हंसमन्त्रस्य व्याख्यावैविध्यप्रदर्शनम्,
 यजमानयोरासञ्जनम्, शौदुम्बरां उपगूहनादिकम्, पयस्यायां
 आघोरवहरणञ्चेति ॥

(४ प्र० १ ब्रा०)

अथ पयस्यायाः प्रचारः । आसन्त्या मधीवासास्तरणम्, सुन्वत-
 स्ताम्रीपवेशनम्, यजमानहस्ते पञ्चाक्षावापः, सुन्वत्पृष्ठे दण्डै-
 राघातः, यजमानस्य वरप्रार्थनादिकम्, सुन्वते स्तन-प्रदानञ्च ।
 द्यूतस्थाननिरूपणम्, अग्निदेवते हिरण्यनिधानपूर्वकहोमविधिः,
 तगोऽक्षनिवापः, गोषणनम्, दूतधर्मणो दक्षिणादानम्, पय-
 स्यायाः श्विष्टकृदिडादिविधिञ्चेति ।

(४ प्र० २ ब्रा०)

अथ द्वाद्दशपादविधिधानम्, द्वाद्दशपादविधानम्, द्वाद्दश-
 पादपुण्डरीकस्रक्प्रतिमोक, ततो द्वाद्दशपादस्य वीक्षाविधिश्च ।
 आग्नेशादिहविर्निर्वापः, उपसक्तपादे हविस्तयकरणम्, तत्र
 विचारय । उपसक्तपादविधिः । गर्भिणीनां द्वाद्दशपादा मन्त्रादि

दानम् । हिरण्यस्रक् सुक्ल प्राक्षाश्रद्धयाश्रवणपर्म वासीदयानदुट्ट
दानविधिश्चेति ।

(४ प्र० ३ ब्रा०)

अथ पञ्चविनशक्यागविधि । तद्वीयत्विम्विश्वेभ्यो हिरण्यादि-
दक्षिणादानविधि , एतस्य हवि पञ्चकस्य फलान्तराय राज-
स्याद् वद्वि प्रयोगविधानश्चेति ।

(४ प्र० ४ ब्रा०)

अथ उत्तराणा प्रयुग्धविद्या द्वादश्याना विधानम् , द्वादश-
प्रयुग्धवि करणेन क्रतुप्रयोगस्य दार्ढ्यकथनम् , ततस्तत्र प्रशुद्धय
विधि , तत्कर्मणो दक्षिणाविधानश्चेति ।

(४ प्र० ५ ब्रा०)

अथ केशवपनीयातिरात्रस्य वैशेषिका धर्म्या । तत्र सामगै
र्गीयमानेषु स्तोत्रेषु चीदकेन प्रातश्चवनादिषु त्रिष्टदादिस्तोत्र
प्राप्तौ तानपवदितु विशेषविधि प्रथम । तत केशवापन
केशनिकर्तनयो क्रमान्निषेधविधाने । तत उपानहोपमुचन
विधानादिकश्चेति ।

(४ प्र० ६ ब्रा०)

अथ सौत्रामणीयागविधि । तत्र पशुपयविधि । तत इन्द्रस्य
नासादिभ्य सोमद्रवणात् निष्वादीना मुत्पत्ति , अषानादितस्याद्
द्रवणात् सुरोत्पत्ति , निष्ठीवनवधात् सुरासन्धानाना कुबलकर्कन्तु
वदराथा मुत्पत्तिरिति कथा । सौत्रामणीनामनिषेधनम् । सोम
पकौदनवूर्णपाचनेन परिसुकन्त्यान विधि , परिसुव्यावनम् , तस्या
पूतायां परिसुति कुबलकर्कन्तुवदरमजुत्रयमसेपेथ सुरावापाद
तत्र । ततस्याद्पदत्रयपर्यङ्गम् , तद्वनश्च । तत परिच्छुञ्चेथ

कर्म.	प्र०	प्रा०	क०	कर्म.	प्र०	प्रा०	क०
आशाना भवसायणम्	१	५	२०	आशाननयम्	...	१	६ १०
आशानविद्यायणम्	...	२	२	नार्थपरिधापनम्	...	३	२ २०
आशानोमीयणम्	..	२	२	त्रिसंयुक्तेयः	...	२	४ १
आशानादि आरखतान्त-सप्रदश-				त्रैघातवौदशिया	...	४	७ १६
पय्या मालभनम्	१	३	१	त्रैघातवौदि:	...	४	७ १
आशानयणम्	...	२	२	त्रायरघषोअनम्	...	१	४ १
आशानिधानम्	..	१	१	दृष्टाघातः	...	४	१ ७
आशानिधानम्	...	१	५	दृष्टपेयेदि:	...	४	२ ३
आशानिपेचनीयेदि:	...	२	७	दीक्षितयमनयणः	...	२	२ २६
आशानिपेचनीयेदि	२	२	३१	दुष्पुमिषादनम्	...	१	५ ७
आशानिपेचनीयेदि	४	१	३	द्वैतम्	...	४	१ २३
आशानिपेचनीयेदि	१	६	२३	द्वैतस्यपरिधापनः	...	२	७ १
आशानिपेचनीयेदि	४	१	४	दादशपेयेदि:	...	४	२ १३
इन्द्रतुरीययणः	...	२	३	दादशरत्नविरदुष्टानम्	..	२	५ ३
इन्द्रतुरीययणम्	...	३	२	दादशशान्तिहोमः	...	१	६ १
उज्वितीहोमाः	...	२	१	धनुरातनम्	...	३	२ २७
उपमयणः	..	४	२	निश्वेदीनिधानम्	...	१	६ ८
उपानदुपसुचनम्	..	४	५	निवारणप्रपणम्	..	१	७ १
उज्वितीयेदि	..	३	२	पञ्चदिगाक्रमणम्	...	३	३ ३
ऊर्ध्वपुत्रदहनम्	...	१	६	पञ्चवानीयहोमः	...	२	३ ५
रेन्द्रयणः	...	२	२	पञ्चविलदशिया	...	४	३ ८
शौद्रमयी उपमूहनम्	३	५	२३	पञ्चविलेदि:	...	४	३ ७
केशवपनीयेदि:	...	४	५	पञ्चावावाः	...	४	१ ६
केशवपनीयेदि	...	३	३	पञ्चावावातकपरिधापनम्	१	६ ८	
शौद्रमयी उपमूहनम्	...	१	६	पञ्चावावातकपरिधापनम्	...	४	१ ३
शुद्धेन्द्रमयणम्	२	१	२	परिसुदकयः	...	१	२ १४
शुद्धेन्द्रमयणम्	...	२	२	परिसुदकयः	...	१	२ १६

कर्म	प्र० नं० क०	कर्म	प्र० नं० क०
सुरायज्ञधारणम्	१ २ १८	भौत्रामणीदक्षिणा	४ ६ १४
सुरायज्ञाया अथधार'	१ ५ २८	भौत्रामणीधाम	४ ६ १
सुरायज्ञातिहरणम्	१ २ १०	सौमारौदयाम	९ ६ १
सोमयज्ञधारणम्	१ २ १८	स्वदानम्	४ १ १५
सोमयज्ञातिहरणम्	१ ८ १०	खिलश्रुत्याम्	२ १ १८
सोमदीक्षा	४ २ ५	हवन मनुमन्त्राय वा	१ ५ १८
सोमसुरायज्ञयोस्तादनम्	१ २ १५	द्विरण्ययधनम्	४ २ १५

॥ अथर्षिनामादिमूची ॥

नाम	प्र० नं० क०	नाम	प्र० नं० क०
ष्याजातश्रुतम्	५ ४ १४	एयी *	६ २ ४
ष्यादगि	५ ५ १४	भद्रसेन	५ ५ १४
शौपाति	१ १ ५, ७	याज्ञवल्का	५ ४ १४
जानश्रुतेष	१ १ ५ ७	वेन्य	६ २ ४

* इह मूले (३ २ ४) एयी वेन्य । एयम् अथ० म० २० १६६ ५
 अ० म० १० १४८ ५ तै० मा० १ ७ ७ १ एयिवेन्य अ० म० १ ११२
 १२ अथपि । अथ्यस्तुक्रमणान्तु एयुवेन्य १० म० १४८ सू० नदय मिति ।

॥ इति ॥

कर्म.	प्र० ब्रा० क०	कर्म.	प्र० ब्रा० क०
सुरायज्ञधारणम् ...	१ २ १८	सौत्रामणीदक्षिणा ...	४ ६ १४
सुरायज्ञार्णां शवहारः	१ ५ २८	सौत्रामणीयागः ...	४ ६ ९
सुरायज्ञातिहरयम्	१ २ १७	सौमारीदयागः ...	२ ६ ९
सोमयज्ञधारणम् ...	१ २ १८	रुष्यदानम् ...	४ १ १५
सोमयज्ञातिहरयम् ...	१ ८ १७	स्त्रिष्टलयागः ...	२ १ १८
सोमदीक्षा ...	४ २ ५	हवन मदुमन्त्र्यं वा ...	१ ५ १८
सोमसुरायज्ञयोस्त्रादनम्	१ २ १५	द्विरय्ययपनम् ...	३ २ १५

॥ अघर्षिनामादिमूची ॥

नाम.	प्र० ब्रा० क०	नाम.	प्र० ब्रा० क०
आनातशतवः ...	५. ४. १४	एषी *	... ३ २. ४.
आयणिः ...	५ ५ १४	भद्रघेनः ...	५. ५. १४.
आषाविः ...	१. १. ५. ७.	याधवल्काः ...	५. ४. १४.
आतयुतेयः ...	१. २. ५. ७.	वेग्यः ...	३. २. ४.

* इह मूले (३ २. ४) एषी वेग्यः । एवम् अघ० सं० २०. १४६. ५ ; अघ० सं० १०. १४८. ५ । तै० ब्रा० १. ७. ७. ३ एषिवेग्यः ; अघ० सं० १. ११२. १२ अघ्यपि । अघ्यतुक्रमयान्तु एषुर्वेग्यः १० म० १४८ ह० दृश्य मिति ।

॥ इति ॥

कर्म.	प्र० मा० क०	कर्म.	प्र० मा० क०
सुरापहधारणम् ...	१ २ १८	सौत्रामणीदक्षिणा ...	४ ६ १४
सुरापहार्णं अवधारः	१ ५ २८	सौत्रामणीधामः ...	४ ६ १
सुरापहातिहरणम्	१ २ १०	सौमारीदयामः ...	५ ६ १
सोमपहधारणम् ..	१ २ १८	रुक्मदानम् ...	४ १ १५
सोमपहातिहरणम् ...	१ ८ १०	खिलश्रदागः ...	२ १ १८
सोमदीक्षा	४ २ ५	हवव महुमन्त्र्यां वा ...	१ ५ १८
सोमसुरापहयोक्तादनम्	१ २ १५	हिरण्यवचनम् ...	६ २ १६

॥ अथर्षिनामादिमूची ॥

नाम.	प्र० मा० क०	नाम.	प्र० मा० क०
व्याजानमनवः ...	५. ४. १४	एयी • ...	६. २. ४.
व्यादक्षिः ..	५. ५. १४	मदयेनः ...	५. ५. १४.
व्यौषाविः ...	१. १. ५. ७	याज्ञपल्काः ...	५. ४. १४.
व्यानघृतेयः ...	१. १. ५. ७	वेभ्यः ...	६. २. ४.

• इह मूले (१ २ ४) एयी वेभ्यः । एवम् अथ० सं० १०. १२६. ५; अ० सं० १०. १४८. ५ । तै० मा० १. ७ ७. २ एयिवेभ्यः, अ० सं० १. ११९. १२ अथपि । अथ्यनुक्रमणाय एयिवेभ्यः १० म० १४८ छ० प्रत्यय मिति ।

॥ इति ॥

क्रमं.	प्र० प्रा० क्र०	क्रमं.	प्र० प्रा० क्र०
सुरायज्ञधारणम्	... १ २ १८	सौत्रामणीदक्षिणा	... ४ ६ १४
सुरायज्ञाणां अन्वहारः	१ ५ २८	सौत्रामणीयागः	... ४ ६ १
सुरायज्ञातिहरणम्	१ २ १७	सौमारीदयागः	... ५ ६ १
सोमयज्ञधारणम्	... १ २ १८	शयदानम्	... ४ १ १५
सोमयज्ञातिहरणम्	... १ ८ १७	स्त्रिष्टकदागः	... २ १ १८
सोमदीक्षा	... ४ २ ५	श्वन मनुमन्त्रार्थं वा	... १ ५ १८
सोमसुरायज्ञयोस्त्वारणम्	१ २ १५	शिरय्ययणम्	... ६ २ १५

॥ अघर्षिनामादिमूची ॥

नाम.	प्र० प्रा० क्र०	नाम.	प्र० प्रा० क्र०
आचानश्वनः	.. ५. ४. १४.	एषी *	... ३. २. ४.
आरविः	... .. ५. ५. १४.	भद्रसेनः	... .. ५. ५. १४.
शौभानिः	... .. १. १. ५. ७.	याज्ञवल्क्याः	... .. ५. ४. १४.
वानयुतयः	... १. १. ५. ७.	वेन्द्रः	.. ... ३. २. ४.

* इह मूले (३. २. ४.) एषी वेन्द्रः । एवम् अघ० सं० २०. १३६. ५; अ० सं० १०. १४८. ५ । ते० प्रा० १. ७. ७. ३ एषीवेन्द्रः, अ० सं० १. ११२. १२ अघर्षि । अघर्षुःकमख्यानं एषुवेन्द्रः १० म० १४८ सू० दृश्य मिति ।

क्रम.	प्र. मा. क.	क्रम.	प्र. मा. क.
सुरायज्ञधारणम् ...	१ २ १८	भौत्रामखीदक्षिणा ...	४ ६ १४
सुरायज्ञानां व्यवहारः	१ ५ २८	भौत्रामखीधामः ...	४ ६ १
सुरायज्ञानिहरणम्.	१ २ १७	भौत्रारौद्रधामः ...	२ ६ १
भोमयज्ञधारणम्. ...	१ २ १८	शालदानम्. ...	४ १ १५
भोमयज्ञानिहरणम् ...	१ ८ १७	खिद्युक्तधामः ...	२ १ १८
भोमदीक्षा	४ २ ५	हवन मनुमन्त्र्यां वा ...	१ ५ १८
भोमसुरायज्ञयोश्चादनम्	१ २ १५	द्विरव्ययधनम्. ...	१ २ १५

॥ अथर्षिनामादिमूची ॥

नाम.	प्र. मा. क.	नाम	प्र. मा. क.
आशानप्रभवः	.. ५ ४. १४	एषी •	... .. ३. २. ४.
आरुणिः	.. .. ५ ५. १४	भद्रसिन्धुः	... .. ५. ५. १४.
आरुणः	... .. १. १. ५. ०	याज्ञवल्क्यः	... .. ५. ४. १४.
कानधुनेयः	... १. १. ५. ०	वेणुः	... .. १. २. ४.

• इह मूचे (३ > ४) एषी वेणुः । एवम् अथ • सं. २०. १३४. ५ ;
 वा. सं. १०. १३८. ५ । तै. मा. १. ७. ७. ४ एषीवेणुः, वा. सं. १. ११२.
 १३ अथर्वि । वायव्यकर्मणाम् एषुवेणुः, १० मं १४८ क. दक्षय मिति ।

॥ इति ॥

अथ ० देवाः । अन्यो अन्यस्मिन्नेव चुह्वतश्चेरु-
स्तेभ्यः प्रजापतिरात्मानं प्रददौ यज्ञो हेपा मास
यज्ञो हि देवाना मन्त्रम् ॥ २ ॥

ते होचुः । कस्य न इदं भविष्यतीति ते मम +
ममेत्येव न सम्पादयाम्ब्रुकुस्ते हासम्पाद्योचु-
राजि मेवाम्भिन्नजामहै स यो न उज्जीष्यति तस्य
न इदं भविष्यतीति तथेति तस्मिन्नाजि माजन्त ॥ ३ ॥

स वृहस्पतिः । सवितार मेव प्रसवायो-
पाधावत् सविता वै देवानां प्रसवितेष्टं मे प्रसुच
त्वत्प्रसूत इद मुञ्जयानीति तदस्मै सविता प्रस-
विता प्रासुवत्तत् सवित्प्रसूत उदजयत् स इदं
सर्वं मभवत् स इदं सर्वं मुदजयत्प्रजापतिं च्छुद-
जयत् सर्वं सु ह्येवेदं प्रजापतिस्तेनेष्टैता ः मेवोर्ध्वा
दिश मुदक्रामत्स्त्राद्यश्च व्येद यश्च ऽ नैयोर्ध्वा वृह-
स्पतेर्दिगित्येवाहुः ॥ ४ ॥

तद्ये ह स पुरा व्याजपेयेन युजन्ते । एतां

• 'अथ'—इति क ।

† वाच्येतत् परं स पुस्तके ।

‡ नेष्टैता—इति ख, नेष्टैवेता—इति घ ।

§ 'अथ'—इति ग, घ ।

ह ऋवोर्धां दिश मुत्क्रामन्ति तत औपाविनैव
जानश्रुतेयेन प्रत्यवरूढं ततो ऽर्वाचीनं प्रत्यवरो-
हन्ति ॥ ५ ॥

तेनेन्द्रो ऽयजत । स इदं सर्वं मभवत् स
इदं सर्वं मुदजयत् प्रजापतिः स्युदजयत् सर्वं
सु ह्येवेदं प्रजापति स्तेनेष्टैता * मवोर्धां दिश
मुदक्रामत् ॥ ६ ॥

तद्यो ह स पुगु व्वाजपेयेन यजन्ते । एताः
ह ऋवोर्धां दिश मुत्क्रामन्ति तत औपाविनैव
जानश्रुतेयेन प्रत्यवरूढं ततो ऽर्वाचीनं प्रत्य-
वरोहन्ति ॥ ७ ॥

स यो व्वाजपेयेन यजते । स इदं सर्वं
भवति स इदं सर्वं मुञ्जयति प्रजापतिः स्युञ्ज-
यति सर्वं सु ह्येवेदं प्रजापतिः ॥ ८ ॥

तदाहुः । न व्वाजपेयेन यजेत सर्वं वा ऽएष
इदं मुञ्जयति यो व्वाजपेयेन यजते प्रजापतिः
स्युञ्जयति सर्वं सु ह्येवेदं † प्रजापतिः स इह न

* ह्येवेदं—इति ख, 'स्तेनेष्टैता—इति घ ।

† 'स्येवेदं'—इति ग घ ।

चुहोत्या प्रवमुत्याया एतुवास्वैतत् कर्मारब्धं भवति
प्रसन्न एतं यज्ञं भवति ॥ १६ ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम् [१.१.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्या. सुमनस सर्वार्थाना मुपश्रमे ।

यं नत्वा कतकत्या स्युस्त नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

यस्य नि श्रसित वेदा यो विदेभ्योऽखिल जगत् ।

निर्ममे, त मद् वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥

काचित् सस्या मनुदितासुर्येऽग्निष्टोमपूर्विका ।

काण्डे त पञ्चमे वाजपेय मस्तूयते तत् ॥ ३ ॥

राजसूय सम्प्रपन्नो ० मन्त्रान्त्रानक्रमेण तु ।

प्रकृतानुपदिष्टत्वादङ्गजातस्य नो यत् ॥ ४ ॥

वेधेपिक्तासु वध्यन्ते यज्ञप्रयगता गुणाः ।

व्याख्यायते तज्जिपुण ब्राह्मण तद्विधायकम् ॥ ५ ॥

तत्र वाजपेय † विधातु मस्तीति —“द्विषाय वा चसुरायेति ।

* मन्पन्न — इति च च मन्पन्न ए । ‘मन्पन्न(च) — इति च ।

† तैत्तिरीयमद्वितापं प्रथमकारणे मन्मे प्रपाठके मन्मादिषु षट्
मनुवाक्य वाजपेयमन्त्रा व्याख्याता, तैत्तिरीयमन्त्राणि द्वितीयकारणे
द्वितीये प्रपाठके द्वितीयादिभ्यश्चतुर्वारेषु वाजपेयमन्त्राणां व्याख्यानम् । सच,
'य एष विद्वान् वाजपेयं यजति गच्छति माराधन्म्, वायं' ममानातां
पर्येति निवृत्तैःसौ ज्येष्ठाय'—इति वाजपेयविधिः । 'म वा एष
ब्राह्मणस्य चैव राजसूयस्य च यज्ञ'—इति व्यधिकारिविशेषविधिः । 'म
वा एष वाजपेय इत्याह. वाजाणो वा एष वाजपेयस्य दीना येभ्य
—इति तद्व्यागविशेषम् । तदिह मन् तै० ब्रा० १ ॥ २ ॥ प्रथमम् ।

‘प्रजापत्याः’ प्रजापतिना सृष्टाः ‘उभये’ द्विविधाः ‘देवाय असुराथ’ ‘पसुधिरै’ स्यर्हाश्चक्रुः । ‘ततोऽसुरा’ स्वतोऽन्यः प्रथमो नास्तीति ‘यतिमानेन’ (अभिमानेन ऋ) भूयिष्ठेन द्रपेथ ‘कश्चिद्’ छलु होमाधिकरणे ‘धय’ ‘सुहृथाम’ होमं कुर्याम ‘इति’ धिक्-कृत्य स्वकीयेषु आस्थेषु होमं चक्रुः । ‘ते’ असुराः अत्यन्तगर्वेण पराजिताः । ‘तस्मात्’ अद्यापि कश्चिदपि नातिमानं कुर्यात् ; ‘यतिमानः’ अभिमानं ‘यत्’, तत् ‘परामवस्य’ प्रापक मिति ॥ १ ॥

देवानां तद्विपर्ययं दर्शयति— अथ देवा इति । ‘देवाः’ खलु ‘अन्योऽन्यस्मिन्’ सुहृद्भुः ; इन्द्रः अग्नी, अग्निः इन्द्रे, इत्यादिक्रमेवित्यर्थः । ‘तिस्रः’ देवेभ्यः , अन्योऽन्यस्मिन् देवतात्वेन होम-करणात् प्रीतः † ‘प्रजापतिः’, ‘आत्मानं’ शरीरं दत्तवान् । “यज्ञो देवा मिति । ‘हि’ यस्मात् ‘देवाना मयं यज्ञः’, अतोऽतान्योऽन्यस्मिन् इति, प्रदानेनात्मसम्भवात् प्रजापतिशरीरं यज्ञ एव तेषा मासीदित्यर्थः । यज्ञशब्देन वाजपेय उच्यते, प्रकारवन्मात् । तथाच तैत्तिरीयके—“एष वाव यज्ञो यद् वाजपेयः”—इति ‡ ॥२॥

तत्र वाजपेये सर्वदेवानां पुरस्ताद् वाजपेयस्यानुष्ठानेन सह-स्यतेरेव श्रेष्ठं वक्तुं माजिधायनं दर्शयति— “नि होतुरिति । ‘नि’ देवाः आगच्छन्त यज्ञं दृष्ट्वा ‘नः’ अस्माकं मध्ये ‘इदम्’ इति सामान्येन निर्देशः , अयं वाजपेय यज्ञः ‘कस्य भविष्यति ?’ ‘इति’ ‘कसुः’ । ततः ‘नि’ सर्वेऽपि समैवायं यज्ञो समैवायं यज्ञ इति § विषदमानाः ‘न सम्पादयाचक्रुः’ अस्वीकार्यं यज्ञ इति न निधित-

† नास्ति तद्दं च-दुस्तजे ।

‡ ‘शरीरः’—इति च ।

§ तै- भा- १, २, ३, ५ । § एवं विदित्तिर्नास्ति च दुस्तकार्णव ।

वाहक मिद ब्राह्मण मित्याह— “तद् ये ह स्येति । अथरा-
 यंशु— ‘तत्’ तस्माद् ब्रह्मसतिनाशुद्धितत्वाद् ‘ये’ ‘पुरा’ पूर्व
 ‘वाजपेयेन यजन्ते’, ते सर्वे ऊर्ध्वं गच्छन्ति, ‘तत्’ ऊर्ध्वदिश
 सक्तायात् ‘जानश्रुतेयेन’ जानश्रुते पुत्रेण ‘भीषाविना’ तन्मात्रा
 ‘एव’ एकेन राजर्षिणा ‘प्रत्यवरुट’ प्रत्यवरोह कृत । भाषे
 निष्ठा । “इतयानिव” —इति ॐ जनश्रुतेर्दत्त्वं प्रत्ययः । ‘तत्’
 पारभ्य इदानीं मनुष्ठातारोऽपि ‘भर्षाचीमन्’ अथाधुख ‘प्रत्यवरो
 वृत्ति’ इति ॥ ५ ॥

एव वाजपेये ब्राह्मणस्याधिकारविधिं सुचेतु ब्रह्मसति
 इत्तान्त प्रदर्श्य अत्रियस्यापि तं समर्थयितुं मिन्द्रइत्तान्त दर्श
 यति— ‘तेनेन्द्रोऽयजतेति । निगदव्याख्यातोऽर्थे । अग्निं पर्याये
 ऽपि ‘तद्ये ह स्य’—इति वाक्यसन्दर्भं पूर्ववद् व्याख्येय ॥ ६, ७ ॥

इत्य माख्यायिकया वाजपेये ब्राह्मणराजन्यावधिकारिणौ
 प्रदर्श्य, इदानीं तं वाजपेयं विधत्ते— ‘स यो वाजपेयेन यजत
 इत्यादिना १ ॥ ८ ॥

सर्वज्ञयेन विराडात्मकप्रजापतित्रयस्यानुचितत्वात् तस्मात्प्र
 भृतो वाजपेयो न कर्तव्य इति पूर्वपक्षं सुझावयति— “तदा
 कुर्वन् वाजपेयेनेत्यादि ३ः । “इह न किञ्चनेति । सर्वात्मकप्रजा
 पतित्रयेन ‘इह लोके ‘न किञ्चन’ परिशिष्टम्, तस्मात् ‘तस्य’
 यजमानस्य ‘प्रजा’ ‘पापीयसी’ अतिशयेन दारिद्र्यवती ‘भवितो’

* पा० छ० ४ १ १२२ ।

† उभयतः शुक्रपक्षौ ब्रह्मसतिसमेव यजते ष्योतिष्टोमेन वा
 —इत्यादि कात्यायनीयव्याख्येयानि निरीक्षणीय (१४ १ २—८ छ०) ।

‡ व्यतिथिनो वाजपेयेन —इति का० श्रौ० सू० १५ १ ११

भवितु मीश्वराः समर्थाः, 'इति' अतो ऋतीः वाजपेयो न कर्त्तव्य इति ॥ ८ ॥

तन्निषेध अधिकारिविशेषनिरूपणेन परिहरति— "तदु वै यजेतैवेति । सर्वथा वाजपेययागः कर्त्तव्य इत्यवधारणार्थः । तत्र विदुष एव यदृश्व विदुषा मेव याजयिष्यत्व मित्युभय मेवोप-पादयति— "य एव मिति । 'य.' पुमान् 'एतं' वाजपेयं यज्ञम्, ऋगादिवेदत्रयेण 'ऋतं' वेतिकर्त्तव्यत्वेन विहित इति 'विद्यात्' जानीयात्, 'ये' च 'प्रजस्यः' प्रज्ञातवन्तः साज्ञोपाङ्गं कर्म ज्ञात वन्त ऋत्विजः, 'ते' 'एनम्' अन्वादिष्टं विदासं यष्टारं 'याज येयुः' । अतः साधारणैर्वाजपेययागो न कर्त्तव्य इत्यभिप्रायेण "न वाजपेयेन यजेत"—इत्युक्तम् । "एषा च त्वेवैतस्येति । त्रिधा-सुगन्ताना ऋत्विजा याजयिष्यत्व मेव यज्ञसमृद्धिः ; अन्नवैकल्या-भावेन यज्ञसन्तुत्तं सम्भवात् ॥ १० ॥

तत्र वाजपेये अधिकारिविधिं सूचयति— "स वा एष ब्राह्मणस्येति । यतो ब्रह्मक्षतिनानुहित, यतो देवाना मध्ये ब्रह्मरतिः ब्राह्मणजात्यभिमानो, ब्राह्मणब्रह्मक्षत्रोर्ब्रह्मसम्बन्धाद् ऐक्यरूप्यम् ; 'ब्रह्म अधीते वेद वा ब्राह्मण.'—इति व्युत्पत्तेः । इन्द्रे-णाप्यनुहित, यतो देवाना मध्ये इन्द्र. अत्रियजात्यभिमानो । इन्द्र-राजन्वयो. अन्नसम्बन्धाद् ऐक्यरूप्यम् ; अन्नं नाम बलम्, तत्र द्वावात् उभयोः । अतो मनुष्येष्वपि ब्राह्मणराजन्वयोरैवाधिकारो न तु वैश्वस्य ३ । अत एव कात्यायनेनोक्तम्— "वाजपेय. शरश्चवै-श्वस्य"—इति ॥ ११ ॥

* "न वा एष ब्राह्मणस्य चैव राजन्वयश्च यज्ञः"—इति ते. ना.

वाजपेयस्य साम्राज्यफलं मिति वक्तुं प्रसङ्गात् राजसूयस्याधि-
कारिभेदेन फलभेदेन वा भवरत्वं दर्शयति— “राज एव राजसूय
मित्यादिना ७ । एषकारोऽन्ययोमय्यवच्छेदाद्यः । राजगण्डेन
चतिय च्छ्यते, न तु राजयोगाद्राजिति व्युत्पत्त्या त्राह्यपादि-
विदस्यते । “भवर वा इति । राजसूयाप्य” कर्म ‘भवर’ निह
ष्टम्; कतिपयदेशाधिपतित्वरूपराज्यफलमात्रसाधनत्वात् । वाज-
पेयाख्यं कर्मैव ‘परन्’ लक्ष्मणम्; सर्वदेशाधिपतित्वरूपसाम्राज्य-
फलसाधनत्वात् । राण्यात् साम्राज्यस्याधिक्य माह— “काम-
येत वै राजीति ॥ १२, १३ ॥ .

अथ वाजपेयस्य साम्राज्यफलं दर्शयति— “स यो वाजपेये
नेति । ‘स’ सम्नाट् वाजपेययाज्ञी ‘इद्’ परिदृश्यमानं ‘सर्वे’
जगत् ‘सहस्रे’ संवर्जयति, वशीकरोतीत्यर्थं † । एवं साम्राज्य-
फलं वाजपेय विधाय तत्र कर्मादौ सावितृहोमं विधत्ते— “स
कर्मेण कर्मण इति । वीक्षया सर्वकर्मादौ कर्त्तव्यत्वं मभि
धीयते । येषां कर्मणा मादौ सावितृहोमः कर्त्तव्य, तानि
कर्माणि कात्यायनेन सङ्गृहीतानि— “देव सवितरिति जुहोति
यजत्यादिषु, सकृद् दीघारम्भे कर्मकत्वात्, क्रयणपदेशारम्भण
प्रवर्ग्योक्तादनाग्निपण्यनहविर्हानादीषोमार्णां सदृशानीध्रिषण्य-
निवपनवसतीवरिषहणपरिहरिषु च कर्मान्तरत्वात्”—इति ‡ ।
तत्र मन्व विधत्ते—“देव सवितरिति § । तस्य मन्वध्याय

* राजो राजसूयः—इति का० श्री० सू० १५ १ १ ।

† मीमांसाया न्यायमालायां (१५० ४ पा०) दृश्यम् ।

‡ का० श्री० सू० १४ १ ११, १२, १३ ।

§ वा० स० ६, १ १ ।

मर्थः ;— इ 'सवितः देव' प्रेरक । अन्तर्वाग्मिन् । 'यज्ञ' वाज-
पिगं 'प्रसुव' प्रवर्त्तय, 'यज्ञपति' यज्ञमात्रं 'मगाय' अनुष्ठान-
रूपायैश्वर्याय 'दिव्यः' दिवि भवः यो 'गन्धर्वः' सवितुरनुपज्ञात्
'केतपूः' केतात् पुनाति, प्रापिनां विज्ञानानि शोधयन् भवति,
सः 'नः' अस्माकं 'केत' वाक्पेयविज्ञानं 'पुनातु' शोधयतु ।
'धावस्यतिः' प्रजापतिश्च सविद्यानुज्ञातः 'नः' अस्मदीयं 'वाक्'
इवीरूप मन्त्रम् 'अत्र' अस्मिन्वहनि 'स्तदतु' स्तदयतु ॥ १३ ॥

सवितुरनुपज्ञावनं वृहस्पतिसम्बन्धेन स्तौति— "तद्यथैवाद्
इति । 'अद्' अस्मिन् विप्रकृष्टे पूर्व्यास्मिन् काले यथा 'वृहस्पतिः
सवितारम्' 'उपधावत्', ततः तस्मै सविता चांनुज्ञा ददौ, एवम्
'अद्' इदानीं अनुष्ठानात्पि त मेव 'उपधावति', तस्मै च 'प्रस-
विता' प्रेरयिता प्रसौति, अनुष्ठानातीत्यर्थः ॥ १५ ॥

"तस्मादाहेति । सावित्रहोमस्य सदुच्युत्सितो दर्शयति—
"आ अद् सुत्याया इति । आद् मर्षादायाम् । 'अः सुत्याया.'
सुत्यादिनाय् पूर्वम्, नोत्तरत्वेत्यर्थः । अत एव कात्यायनः—
"आक् सुत्यायाः"—इति ॥ १६ ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
पञ्चमकाण्डे प्रथमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(पथ द्वितीय ग्राह्यम्)

अशु गृह्णाति । सर्वत्वायैव तस्माद् अशु
 गृह्णात्यथैतान् प्रज्ञातानिवाग्निष्टोमिकान् गृह्णान्
 गृह्णात्याययणात् * ॥ १ ॥

अथ पृष्ठान् गृह्णाति । तद्यदेवैतेर्देवा उद्-
 जयस्तदेवैष एतैरुज्जयति † ॥ २ ॥

अथ षोडशिनं गृह्णाति । तद्यदेवैतेनेन्द्र उद्-
 जयत्तदेवैष एतेनोव्जयति ‡ ॥ ३ ॥

अथैतान् पञ्च व्वाजपेयगृह्णान् गृह्णाति । ध्रुव-
 सुद त्वा नृपद मन सुद मुपयामुगृहीतो ऽसी-
 न्द्राय त्वा जुष्ट गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा
 जुष्टतम मिति सादयत्पेषा वै लोकाना मयु
 मेव ध्रुव इय पृथिवी मनेवैतेन लोक मुज्ज-
 यति ॥ ४ ॥

अप्सुपद त्वा § । घृतसुद व्योमसुद मुपयामु
 गृहीतो ऽसीन्द्राय त्वा जुष्ट गृह्णाम्येष ते योनि-

* यात — इति ग घ ।

† ‡ ति — इति क ।

§ ग घ पुस्तकयोरेव हिन्धिभे ( ) गच्छति ।

रिन्द्राय त्वा जुष्टतम मिति सादयत्येषां वै
 लोकाना मयु मेव व्योमेदु मन्तरिक्षलोक मेवै-
 तेनोज्जयति ॥ ५ ॥

पृथिविसदं त्वा । अन्तरिक्षसदं * दिविसदं देवसदं
 नाकसदं मुषयामगृहीतो ऽसौन्द्राय त्वा जुष्टं
 गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतम मिति
 सादयत्येष वै देवसन्नाकसदेष एव देवलोकौ देव-
 लोक मेवैतेनोज्जयति ॥ ६ ॥

अपां रस मुह्यसं । सूर्ये सन्तं समाहितम् ।
 अपां † रसद्य यो रसस्तं धी गृह्णाम्युत्तमं मुष-
 यामगृहीतो ऽसौन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते
 योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतम मिति सादयत्येष वा
 अपां रसो यो ऽयं पवते सु एष सूर्ये समाहितः
 सूर्यात् पवत ऽएतं मेवैतेन रस मुञ्जयति ॥ ७ ॥

यहा कर्जाहृतयः । व्यन्तो ब्विप्राय मतिम् । तेषां ‡
 ब्विशिप्रियाणां ब्वोऽह मिष मूर्जां समग्रम मुषयाम-

* 'वान्तरिक्षसदं'—इति ग, घ ।

† 'समाहितं अपां'—इति ग, घ ।

‡ 'मतिं तेषां'—इति ग, घ ।

गृहोतोऽसौन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ० ते योनि-
रिन्द्राय त्वा जुष्टतम मिति सादयत्यूर्वे रसो रस
मेदैतेनोवजयति ॥ ८ ॥

तान्वा ऽएतान् † । पञ्च व्वाजपेययहान् गृ-
ह्णाति प्रजापति वा ऽएष उज्जयति यो व्वाज-
पेयेन यजते संवत्सरो वै प्रजापतिः पञ्च वा
ऽक्षतवः संवत्सरश्च तत् प्रजापति मुज्जयति तस्मान्
पञ्च व्वाजपेययहान् गृह्णाति ‡ ॥ ९ ॥

अथ सप्तदश सामयहान् गृह्णाति । सप्त-
दश सुरायहान् प्रजापतेर्वा ऽएते ऽश्मसी यत्
सोमश्च सुरा च ततः सत्यं श्रीर्ज्योतिः सोमो
ऽन्तं पाप्मा तमः सुरैते ऽएवैतदुभे ऽश्मसी
ऽवजयति सव्यं वा ऽएष इदं मुवजयति यो व्वाज-
पेयेन यजते प्रजापतिश्च उवजयति सव्यं मु ह्येवेदं
प्रजापतिः ॥ १० ॥

स यत् सप्तदश । सोमयहान् गृह्णाति सप्त-
दशो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञः स यावा-

* जुष्ट मेव—इति ग घ।

† तान्—इति ग, घ।

‡ ति—इति क।

नेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मैतत् सत्यं
श्रियं ज्योतिरुज्जयति * ॥ ११ ॥

अथ यत् सप्तदश । सुरायहान् गृह्णाति
सप्तदशो वै प्रजापतिः । प्रजापतिर्यज्ञं स यावा-
नेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मैतद्वृतं
पाप्मानं तम उज्जयति ॥ १२ ॥

तु ऽवभृये चतुस्त्रिंशद् गृहाः सम्पद्यन्ते ।
व्यस्त्रिंशद्दे देवाः । प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशत्सु
प्रजापतिं मुञ्जयति ॥ १३ ॥

अथ यत्र राजानं क्रीणाति । तद्विष्णुः
प्रतिवेशत् केशवात् पुरुषात्स्वीसेन पतिस्सुतं क्री-
णाति न वा ऽएष स्वी न पुमान् यन् केशव
पुरुषां यदाह पुमास्तेन न स्तो यद् केशवस्तेनो †
न पुमान्नेतदयो न हिरण्यं यत् सीम ‡ नैष सोमो
न सुरा यत्परिस्सुत् तस्मात् केशवात् पुरुषात्स्वीसेन
परिस्सुतं क्रीणाति ॥ १४ ॥

अथ पूर्वेषु । द्वौ खुरौ कुर्वन्ति पुरोऽनु

* वि - इति ग ।

† स्तुत - इति न घ ।

‡ सीम - इति ग, घ ।

“अथैतानिति । ‘प्रज्ञातान्’ प्रसिद्धान् ‘आग्निष्टोमिकान्’ अग्नि-
ष्टोमे विहितान् ‘ग्रहान्’ ‘आ आपयथात्’ आपयनपर्यन्तान् गृह्णी-
यात् । उपाङ्गन्तर्गामो, ऐन्द्रशायव मैत्रायणश्विनान्, शक्रा
मन्विनी, आपयन्व च गृह्णीयादित्यर्थः ॥ १ ॥

अथातिषाद्यान् विधत्ते— “अथ पृथगानिति । ‘पृथगान्’
अतिषाद्यान् । ते हि पृथग्योतसम्भ्यात् ० पृथगा इत्यर्थः ।
पृथगपङ्कते प्रतिदिवस मेकैकस्य, विश्वजिति सर्वपृष्ठे षेकाष्टे
अष्टयात् एतेषा पृथगसञ्ज्ञा । तथाच चतुर्थेकाष्टे समाम्नातम्
—“अग्नीन्द्रर्षा अतिषाद्यान् ददृशु”-इत्यारभ्य, “तान् वै
पृष्ठे पङ्कते गृह्णीयात्, पूर्वे त्राह आग्नेय मेव प्रथमैष्ट्वैष्टं
द्वितीये मीर्य तृतीय एव मैवान्वहम्”-इति, तथा “विश्व-
जिति सर्वपृष्ठ एकाह पथ गृह्णन्तै”-इति च ॥ । तेषा प्रकृति
गता त्रित्वसङ्घेय गाणान्तरवत्, भङ्गान्तरानुपदेशात् । अथ
काव्यायन— “मातृवर्षनेऽतिषाद्यान् गृह्णीत्वा षोडशिनम्”-
इति ॥ २, ३ ॥

ग्रहान्तराणि विधत्ते— “अथैतान् पश्चेति । सूत्रित हि—
“अथ चैन्द्रान्, ध्रुवसद मिति प्रतिमन्दम्”-इति ॥ । अथैतान् तेषां
पश्चानां अष्टाया मपि अथ सन्तान् विधत्ते—“ध्रुवसद त्वेत्यादिना ।
तत्र, प्रथमग्रहमन्वस्याय मर्थ ॥,— ‘ध्रुवसद’ ध्रुवे स्थिरे

० ‘पृथापङ्कसम्भ्यात्’-इति च ।

† पुरस्तात् (४ ४ ५ २-१३) दृष्टव्यम् ।

‡ का० अ० सू० १४ १ २५ क ।

§ का० अ० सू० १४ १ २५ ख २ १ ।

॥ वा० म० १ ० ० ० ॥

भूलोके सौदन्तम्, 'वृषदं' वृषु नेत्रेषु सौदन्तम्, 'मन्त्रसदं' मन्त्रमि धर्तमानं 'त्वा' त्वा यदम् 'इन्द्राय' 'जुष्टम्' अभिरुचितं 'गृह्णामि' त्वाम् । 'उपयामगृहीतोऽसि' पृथिव्याक-
केन पात्रेण गृहीतोऽसि ; "इयं वा उपयामः"—इति श्रुतेः ८ ।
अत्र भिन्नक्रमः, यत उपयामगृहीतोऽसि अतएवा गृह्णा-
मीति । 'ते' तव एव खरप्रदेशो 'योनिः' स्थानम्, तस्मात्
'इन्द्राय' 'जुष्टतमम्' अतिप्रियतमं त्वा मिह सादयामीति ।
"एष ते योनिः"—इति मन्त्रान्वयभागव्य विनियोग माह—"सादय-
तीति । मन्त्रगतं ध्रुवपदं व्याचष्टे— "एषां वा इति । 'एषां
लोकानां' भूव्यादीनाम् 'अयं' परिदृश्यमानो लोको 'ध्रुवः'
इदंशब्दस्यार्थं माह— "इयं धै पृथिवीति ॥ ४ ॥

"अप्सुपद मिति । द्वितीयपदमन्त्रस्याय मर्थः † ;— अप्सु
सौदन्तीत्यप्सुपत् तम्, वृते सौदन्तम्, 'ज्योतिः' अन्तरिक्षे
सौदन्तम् । उपयामगृहीतोऽसीत्यादि पूर्वेण समानार्थ इति
नेह विप्रियते । व्योमसदितिपदस्य तात्पर्यं माह— "इदं मेव
व्योमेति । विशेषेण सोमं अवनं व्याप्तिर्यस्य तद् व्योम । तदेव
'अन्तरिक्षम्' तदेतद्वितीयग्रहणेन ‡ जितवान् भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

"पृथिविसद मिति । तृतीयमन्त्रस्याय मर्थः § ;— पृथि-
व्यादिषु त्रिषु लोकेषु सौदन्तं मत एव सदम् । लोकत्रयाभि-
मानिषु अग्निवायुसूर्येषु, अन्धेष्विन्द्रादिषु च आसीदन्तम् ।
'नाकसदम्' न विद्यते अकं दुःखं यन्निविति नाकं स्वर्गो देव-
लोकः । अत एव स्वर्गपदस्य सुखवाचकत्वं मन्त्रलोकात्—

* अ० भा० ३ १ १ ७ ।

† वा० सं० ६ २ २ ।

‡ तच्चिरीतग्रहणे—इति च, छ ।

§ वा० सं० ६ २ ३ ।

मेवान्यं पद्यादक्ष मन्यं नेत्सोमग्रहांश्च सुराग्रहांश्च
सह मादुषामेति तस्मात् पूर्वद्युर्दीं खुरौ कुर्वन्ति
पुरोऽक्ष मेवान्यं पद्यादक्ष मन्यम् • ॥ १५ ॥

अथ यत्र पूर्वथा द्वारा । व्वसतीवरीः प्रपादु-
यन्ति तदपरथा द्वारा नेष्टा परिस्तुतं प्रपादयति
दक्षिणतः पात्राम्बभ्यवहरन्ति पुरो ऽक्षमेव प्रत्य-
ङ्हासीनो † ऽध्वर्युः सोमग्रहान् गृह्णाति पद्यादक्षं
प्राङ्हासीनो ‡ नेष्टा सुराग्रहान्त्सोमग्रहं मेवा-
ध्वर्युर्गृह्णाति सुराग्रहं नेष्टा सोमग्रहं मेवाध्वर्युर्गृ-
ह्णाति सुरा नेष्टैव मेवेनान् व्यत्यासं गृह्णोतः ॥ १६ ॥

न प्रत्यञ्च मक्ष मध्वर्युः । सोमग्रहं मतिहरति
न प्राञ्च मक्ष नेष्टा सुराग्रहं नेज्योतिश्च तमश्च
सऽसृजावेति § ॥ १७ ॥

उपर्युपर्येवाश्च मध्वर्युः । सोमग्रहं धारयत्यधी-
ऽधोऽक्ष नेष्टा सुराग्रहोऽसृज्यौ स्थः सं मा
भट्टेण पृक्क मिति नेत्याप मिति ब्रथावेति ती
पुनर्विहरती व्विपृची स्थी वि मा पाष्मना पृक्क

• 'मन्यम्'—इति क, ख । † प्रत्यङ्ग्हासीनो—इति ग घ ।

‡ 'प्राङ्ग्हासीनो—इति ग घ । § 'भट्टेणपिति'—इति ख ।

मिति तद्यथेषीकां सुञ्जादिहृद्देव मेनऽ सुर्वस्मा-
 त्याप्नो विवृष्टतस्तस्मिन् तावच्च नैनो भवति याव-
 त्तुणस्त्रायं तौ सादयतः ० ॥ १८ ॥

अथाध्वर्युः । हिरण्यपात्रेण मधुग्रहं गृह्णाति
 तं मध्ये सोमगृहाणाऽ सादयत्ययोक्थ्यं गृह्णा-
 त्यथ ध्रुव मवैतान्त्सोमगृह्णानुत्तमे स्तोत्र ऽष्टत्वि-
 जां चमसेषु व्यवनीय जुहति तान् मद्ययन्वय
 माध्यन्दिने सुवने मधुग्रहस्य च सुरागृहाणां
 चोद्यते तस्मात् ॥ १८ ॥ २ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [१.२.] ॥

एव विहितं वाजपेये ग्रहविशेषा द्वितीयब्राह्मणमभिधीयन्ते,
 प्राकृतास्वतिदिश्यन्ते । तत्र तावदशुषहं विधत्ते— “शंशुं
 गृह्णातीति । ‘शशु’ सोमग्रहं सोमद्रव्येण गृह्णीयात् ।
 ‘सर्वस्वाय’ स्वपिरहमयुक्तान्मतादोषपरिहारेण यज्ञस्य समस्यै
 इत्यर्थः । अंशुदाभ्ययोरप्राकृतत्वेन पीदकादप्राप्तयोरिह विधानं
 युक्तम् । अत एवापस्तम्बः— “भ्रातृभ्यवतादाभ्यो गृहीतथी
 तुभूपताशस्तौ न सर्वत्र गृहीतथी वाजपेये राजसूये सत्रे सर्ववेदसे”
 -इति १ । अथ प्रकृतिगताशुषाश्वत्थार्यामादीनतिदिशति—

* ‘सादयतः’—इति ग, घ ।

† व्यापः श्रौ० सू० १२ ८ १२, ११ ।

“यद्द दुःखेन सन्निभं न च यस्त मनस्वरम् ।

अभिलाषोपनीतं च सुखं स्वगोपदास्यदम्”—इति ।

तत्र भाकसत्यदं व्याचष्टे— “एष एव देवलोका इति ॥ ६ ॥

“अथा रस मिति । चतुर्थप्रहमन्वस्थाव मर्षः ७,—
‘अथा’ ‘रसं’ सारभूतम् ; उदकास्यैव सोमरसत्वेन परिणत-
त्वात् । ‘उदयसम्’ उद्गच्छन्तम् । “वी गति-प्रजनन-कान्धमन-
खादनेषु १” —इत्यध्यादसुनि रूपम् । यहा, यय इत्यधनाम ३,
उद्गन मत्वं जीवन् वा यस्मिन् । सोमरसोऽतभूतो जीवन्हेतुषु ;
“अपाम सोम ममृता अभूम ३” —इत्युक्तत्वात् । ‘सूर्ये’ ‘भन्तं’
विद्यमानं ‘समाहितं’ तत्रैव सम्यगाहितम् ; रसस्योदकादि-
रूपस्य आदित्ये एवावस्थानात् । ‘अथा’ ‘रसस्य’ सारभूतस्य
वहीरूपेण परिणतस्य सोमस्य ‘यो रसः’ दशापवित्रात्पवमानः,
तम् । आपः । ‘वः’ युष्कार्कं सम्बन्धिनम् ‘उत्तमम्’ उक्तुष्टं
स्वरसं ‘गृह्णाति’ ।। “उपयामित्वादि । व्याख्यातम् । मन्त्र
व्याचष्टे— “एष वा अथा मिति । ‘योऽवं पवते’ दशापवित्रात्
स्त्ववति, ‘सः’ अथा रसः । “एषः सूर्ये इति । ‘एषः’ सूर्ये
सोमरस’ उदकात्मना पूर्वे ‘सूर्ये’ ‘समाहितः’ सम्यगवस्थितः,
इदानीं ‘सूर्यात्’ सूर्यात्मकाद् दशापवित्रात् ‘पवते’ स्त्ववति ॥ ७ ॥

“यहा कर्जाहुतय इति । पञ्चमसप्तमन्वस्थाव मर्षः ८ ;—
हे यहाः । गृह्णाति इति ‘यहाः’ सोमाः । ‘कर्जाहुतयः’
कर्जं मधु सवनीय पुरोडाश अभिलष्य श्रयमाणाः ; यहा ,

१ पा० सं० ६ ३, १ ।

२ निय० २ ७ ७ ।

३ ‘यहामि’—इति ४, ६ ।

१ अथा० प० ३८ पा० ।

३ अ० सं० ८ ३८, ३ ।

३ वा० सं० ६, ३ १ ।

अवाहुतिभूता यूयम् । 'विप्राय' विधाविने, स्वापेक्षितफलपरि-
 पूरकाय वा यजमानाय । 'मति' विवक्षिता बुद्धिं 'व्यन्त.'
 पश्यन्तोऽनुजानन्तो भवतेति शेष । 'विशिप्रियाणा' "शिप्रे
 ह्नु नासिके वा"—इति ७ यास्कवचनम् ; इह हि ह्नु गृह्णे,
 तत्र भवं कर्म शिप्रियन्, विगतं शिप्रियं येषां वै । अत्र
 ह्नुव्यापाराभावात् शोभनाभिपवसकृता इत्यर्थः । यदा, विधि
 धानि शिप्रियाणि ह्नुस्थानीयानि पात्राणि, तत्पर्यन्तं, तेषां
 'व.' युष्माकं सम्यञ्चिनम् 'इयम्' अन्नम् 'जर्जम्' बलपद सोम
 रभं 'समयभम्' "हृष्योर्भं †" समयहम्, महृङ्गामि । शिष्टं
 पूर्ववत् । लक् शब्दसूचितं मर्थं माह—“जर्ग् वै रम इति ॥ ८ ॥

अहृगता पञ्चमह्या प्रशंसति— “तान् वा एतानिति । वाज
 पेययागण्य स्वरूपावाग्निमाधनत्वात् प्रजापतेयः सवत्सरात्मनया
 पञ्चसं रूपत्वात् यहाणा पञ्च सख्या युक्तेत्यर्थः † ॥ ८ ॥

यहात्तराणि सद्रव्याणि विधत्ते— “अथ सप्तदशेति § ।
 गृह्यन्त इति यहा सोमा, सोमाद्य ते यहाद्येति विश्वः,
 सोमस्य वा यहा । उभयेषां यहाणा द्रव्यद्वयं मनूद्य प्रशंसति—
 “प्रजापतेर्षा इति । 'अन्वसी' अन्ने इत्यर्थः । 'भल्य यी ज्योतिः'
 सोम' भल्य यी ज्योतिरात्मकत्वं सोमस्य, इतरस्याद्यु 'अनृतं
 पाप्मा तम' अनृतपापतमोरूपत्वम् । पाप्मेति दारिद्र्यम् ॥ १० ॥

उत्तमप्रहसद्ग्रा प्रजापत्यात्मकत्वेन स्तौति— “स यत् सप्त

* विश्वं ६ ३ १ । † पा० ८ २ ३२ सू० वा० १ ।

‡ अतिपाह्यवहोम.—इति का० श्रौ० सू० १४.२ १ । 'यहाणा
 जेन्द्राणाम्'—इति तत्र इति ।

§ सप्तदशापरान्—इति का० श्रौ० सू० १४ २ ३ 'सोमप्रदान्' ।

दधीति । प्रजापते सप्तदशत्वम् “आथावध”-इत्यादि सप्तदशा
 छरमन्त्रात्मकत्वादित्यवगन्तव्यम् ० । स एव यज्ञ , आथावधे
 त्यादिसक्ताभावे यज्ञस्यासिद्धे । अयत च “प्रजापतिर्वै यज्ञ”
 -इति † । अत ‘स यज्ञ’ ‘यावान्’ यत्परिमाण , कियत्कदा-
 कावयव इत्यर्थ । ‘यावती’ ‘मात्रा’ परिमिति , ‘तावतेव’
 सप्तदशसोमपहवता यज्ञेन ‘अथै’ अथ यज्ञात्ककस्य प्रजापते
 सत्यादिक यष्टा अर्जितवान् भवतीति ॥ ११ ॥

“अथ यत् सप्तदधीति । यथा सोमग्रहवाक्य योजितम् ,
 एव मेव सुराग्रहवाक्य योग्यम् , एतावान् विधिप — तत्र सत्यादे
 रुज्जघप्राप्ति , अत्रानुतादेनिराशाज्जय इति ‡ ॥ १२ ॥

द्विविधग्रहाणा सद्वरा मिलित्वा स्तौति — “त उभवे चतु
 स्त्रिगदिति । अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इन्द्र
 वषट्काराविति ‘द्वयस्त्रिगद्’ द्वियता , ‘प्रजापति’ तु ‘चतु-
 स्त्रिग’ इति ॥ १२ ॥

प्राकृत सोमक्रयणविधि मनुष्य परिसुरक्रयण विधौ—
 “अथ यत्वेति । ‘यव’ प्रदेशे ‘राजान’ सोमसता मिल्यर्थ ,
 क्रीणीयात् , तस्य दक्षिणे प्रतिवेष्टे स्थाने ‘किगवात्’ क्रेगा
 अथ सन्तीति स तथाह । ‘किगद् वाऽन्धतरस्याम्”—इति §

* स एव मन्त्र— “आथावधेति चतुरक्षर मन्तुयोवदिति चतुर-
 क्षर यजेति द्वाक्षर ये यजामह इति पपाक्षर द्वाक्षरी वषट्कार एव
 वै सप्तदश प्रजापति”—इति तै० ब्र० १ ६ ११ १

† पुरस्तात् (अ वा० १ १ १ १४) द्रष्टव्यम् ।

‡ मेधा च तावत् सीरान् इति का० श्रौ० सू० १४ २ ४ ।

§ पा० सू० ४ २ १०८ ।

व प्रत्यय । तस्मात् 'पुरुषात्' सीसद्रव्येण 'परिस्रुतं' क्रीषी-
यात् । लोके हि सुरा तस्माधनभूतेः ७ परिपक्वद्रव्ये क्लियते,
अत्र तु सुरासाधनाय † पर्याप्तपरिपाकेः शर्षपेर्निश्चयो रसः
परिस्रुदित्युच्यते । कात्यायनेन तस्यास्तस्माधनद्रव्याणां वा क्लयण
विकल्पेनोक्तम्— "सीमात् क्रीयमाणात् सङ्घित दक्षिणत सीसेन
परिस्रुतः क्लयणं केशवात्तद्रव्याणां वा"—इति ‡ । तैत्तिरीये तु
द्रव्यक्लय एवोक्त — "सीसेन क्रीवाच्छष्पाणि क्रीषाति"—इति § ॥

"न वा एष स्त्री"—इत्यादिकस्याय मर्धं,— सीस केशव-
परिस्रुताम् ॥ अक्षरान्तवर्तित्वं साम्यम् । 'यत्' यत , परि-
स्रुत् क्रेता 'पुमान्' पुनश्चणवान्, अशुभुक्त इत्यये , 'तिन' कार-
देन 'स्त्री न' भवति , यस्मात् 'केशव' केशयुक्तः , 'तिन'
केशवाद्भवत्वेन 'पुमान्' च 'न' भवति , केशवाद्बुद्धं तु स्त्री-
लक्षणम् , अतः केशवस्त्रीव ऽ स्त्रिया अधिक , पुरुषात् न्यून ;
सीस मध्यमसोऽधिकं, द्विरश्लात्तु न्यूनम् । परिस्रुद्य सा दृता ७७

* 'लोके हि सुरा तस्माधनभूते'—इति ऋ , झ ।

† 'सुरासाधनी य'—इति च ।

‡ का० शी० सू० १४ १ १४ , १५ ।

§ तै० ब्रा० १ ८ ५ ३ । "न वा यतश्चो यत सीसम्, न
स्त्री न पुमान् यत स्त्रीव , न सोमो न सुरा यत सीसामयीच्छष्पौ"
—इति च सव तदुत्तरम् ।

॥ 'परिस्रुताम्'—इति च ।

‡ 'स्त्रीवपुरुष'—इति च ।

** 'परिस्रुत्तमादमा'—इति च , छ , 'परिस्रुत्तमादमा'—इति च ,
च पुस्तके तु नास्ति ।

सुरा न भवतीति ततोऽधिका, सोमवत्पूतत्वाभावात् ततो न्यूना ।
तस्माद् यथोक्तं सेव कर्त्तव्यमिति स्थितम् ॥ १४ ॥

पथ द्वितीयं सेव * यद्वाणा दद्यात्सादनं माभूदिति प्रदेश-
विशेषं विधत्ते— ‘अथ पूर्वदुर्हो खराविति । ‘पुरोऽन्तम्’
यकटस्याधस्तात् अक्षस्य पुरोभागे एकम्, ‘पथादक्षम्’ पक्षस्य
पथात्तानीऽपरम्, इति ‘हो खरो’ ‘पूर्वदु’ पूर्वदिवसे कुर्युः † ।
तत्र कारणं भाह— “नेत् सोमग्रहानिति । “नेत् सादया-
मेति । सह सादनं मयुक्तमित्यभिप्रायेण पृथक्-सादनाद्ये खर-
दय कर्त्तव्यमित्यर्थः । ‘नेत्’-इति परिभये ‡ ॥ १५ ॥

वसतीवरीणां हविर्दानप्रपादनं मनूय परिसुग्रपादने
कश्चिद् विशेषं विधत्ते— “अथ यत्नेति । ‘अपरया’ पथि-
मया ‘हारा’ ‘निष्ठा’ नाम ऋत्विक्, अत्वर्युवगे तृतीयः §
‘प्रपादयति’ प्रवेशयेदित्यर्थः । “दक्षिणत इति । हविर्दानस्य
दक्षिणतो हारं कृत्वा तेन सोमपदपात्राणि सुरापदपात्राणि
च प्रवेशयतीत्यर्थः ॥ सूत्रितं हि— “दक्षिणतं सन्धिं करोति,
यूपवेशनं सप्तदशभिर्धन्वीर्बुद्धयन्तं वा परिष्ययणकाले, •—•
सन्धिना पात्रास्याहृत्य”-इति ¶ ।

* ‘कर्त्तव्यं सेव’-इति च ।

† का० श्रौ० १४ १ १० भू० दृश्यम् ।

‡ ‘अपामि त्रैशेष इदिव्येतेन सम्पृच्छन्वते परिभये’-इति निरु० १ ३६ ।

§ तथाचाश्वलायन — ‘अत्वारिच्छिद्रया तस्त्रीचरे मय —

होता •—• अत्वर्युं, प्रतिप्रस्थाता, निष्ठा, उमेता’-इति ४ १ ६ ।

¶ प्रवेशयतीत्यर्थः-इति च ह ।

१ का० श्रौ० भू० १४ १ १८-१७ ।

। वर्गद्वयग्रहणे ऋत्विजोर्नियम दर्शयति— “पुरोऽथ मित्वा दिना । विभागेन धारणाय व्यत्यास विधत्ते— “सोमग्रह मेवा ध्वर्युरिति । ‘व्यत्यासम्’ व्यत्यस्य व्यत्यस्येत्यर्थः । ध्वर्युर्या प्रथमे सोमग्रहे ऋद्धीते सति, नेटा प्रथम सुराग्रहं ऋद्धीयात् †, ततो द्वितीये द्वितीय मिति सोऽय व्यत्यास ‡ ॥ १६ ॥

ग्रहाणा मन्यप्रदेशप्रापण निषेधति— “न प्रत्यक्ष मक्ष मिति † ‘प्रत्यक्ष मक्षम्’ अक्षस्य यथाद् भाग ‘प्रति’ ‘सोमग्रहम्’ ‘ध्वर्युः’ ‘न अतिहरति’ नातिहरेत्, नातिक्रामयेत् । एवं ‘नेटा’ अपि ‘सुराग्रह’ ‘प्राथ मक्षम्’ शकटाक्षस्य पुगेदेषं नाति हरेत् । उभयत्र कारण भाव— “निज्ज्योतिरिति । यदि ग्रहाणा मन्योन्यदेशातिक्रमण स्यात्, तर्हि तेजस्तिमिरयो ससर्ग स्यात्, स मा भुदिति व्यतिहरणनिषेधः । सोमस्य ज्योती रूपत्व सुरायास्तु तमोरूपत्व च प्रागावेदितम् ‡ ॥ १७ ॥

उभयग्रहधारणे कश्चिद् विशेष विधत्ते— “उपर्युपर्येवाक्ष मध्वर्युरिति । अक्षस्य सविक्रष्टोपरिभागे एव सोमग्रहस्य, सन्निकटाध प्रदेश एव सुराग्रहस्य § । “उपर्यधस सामीप्ये”— इति द्विवचनम् । धारणमन्त्र विधत्ते— “सम्पृची स्य इति ¶ । तस्माद्यं,— वर्गद्वयमध्ये एकैकस्थोत्तमप्रदेशे धारणात् उभयो

* का० श्रौ० १४ १ ४ सू० प्रष्टवम् ।

† का० श्रौ० सू० १४ १ ५ ।

‡ का० श्रौ० सू० १४ २ ६ ।

§ सुराग्रह—इति च ॥ मू०स्य पतीक्यग्रहणं मिदं स्यात् ।

|| पा० सू० ८ १ ७ ।

¶ का० श्रौ० ८ ४ १ ।

द्वित्वेन मन्त्रे 'सम्पृचो'—इति, 'पृङ्गम्'—इति च द्विवचनं सुक्तम् ।
 हे सोमसुराग्रही ? 'सम्पृचो' ससृष्टौ 'स्य' । यतो युवां
 सम्पृक्तारभवतम्, अतो 'मा' माम् अपि 'मद्रेण' प्रजापतिना
 "प्रजा वै मद्रम्, पश्यवी मद्रम्"—इति * श्रुते । 'पृङ्ग' सद्यो
 जयत मिति । कात्यायनसु शाखान्तरानुसारेण धारणादरण्य
 मन्त्रयो प्रतीक बहुवचनत्वेनीदजहार— "अथानतिक्रमण
 यज्ञाणाम्, उपर्युपर्यथ मध्युंधारण्यधोघो नेष्टा सम्पृचविति,
 विपृचापित्याहरते"—इति † ।

प्रयोजनकथनमुखेन मन्त्रस्य तात्पर्यं माह— "नेत् पाप
 मिति ब्रवावेति । यद्युभयोर्ग्रहयोर्धारण्यसमये सम्पर्कवाचक
 मन्त्रे 'मद्रेण पृङ्ग मिति' यत् प्रार्थनम्, तत् सुराग्रह ई
 पाप मित्येव नैव ब्रवावेत्यभिप्रायेणेत्यर्थः ।

अथप्रदेशात् तयो स्तत्रप्रदेशोऽवस्थापन समन्त्रक विधत्ते—
 "तौ पुनर्विहरत इति ‡ । हे यज्ञो ! 'विपृचो' विपुक्तौ 'स्य' ।
 यत एवम्, अतो समापि प्रार्थना वियोजन मिति ।

मन्त्रस्योत्तरभाग व्याचष्टे— "तद्यथेयीका मिति । यथा
 'सुध्मात्' सुध्मयणात् 'दयीकाम्' मध्यवति' इत्य 'विहृतेत्'
 इत्यक् कुर्वात्, 'एवम्' 'एन' यजमान 'सर्वध्यात्' 'पापन'
 पापात् 'विहृत' ही यज्ञो वाध्वर्युं (१) । एतदेवाह— "तच्चिद्व

* "मया मद्रेण पृङ्गलेखाह अत्र वै मद्रम् अत्रायोनेवैवर् संव
 चति"—इति तु मै० भा० १ ३ ४ ६ ।

† का० श्रौ० सू० १४ २ ६ ७, ८ ।

‡ सुराग्रह—इति च, ह ।

§ का० श्रौ० सू० १४ २ ८ ।

तावन्ननेति । 'घन'-शब्दोऽप्ययं * । यावत् ङणार्थं तावन्नात्र
स्वल्प मपि 'एन.' पापं 'तस्मिन्' 'न' भवति ॥ १८ ॥

अथ मधुप्रदप्रदणं विधत्ते— “अथाध्वर्युरिति । तस्य सादन-
प्रदणं विधत्ते— “तं मध्ये इति । अत्र कात्यायनः— “द्वि-
रणयेन मधुप्रदं गृहीत्वा खरमध्ये सादयति”—इति † ।

अथ प्राकृतातुक्यभ्रुवप्रदौ दर्शयति— “अथोक्त्य मित्यादिः ।
सूयकृता अनयोषोदकादेव प्रदणं सिद्ध मिति सूचितम्—
“उक्त्यादि”—इति ‡ ।

पृथग्प्रदणप्रसङ्गात् रियिधप्रदणार्थां होमकालं भवत्येव
विधत्ते— “अथैतान् सोमप्रदानिनि । तान् प्रातस्सवने गृही-
तान् सोमप्रदान् 'उत्तमे स्तोत्रे' तृतीयसवने दृष्टस्तोत्रे वाज-
पेयसस्यापभनिमित्ते श्रुते सति 'ऋत्विजां चमसेषु' 'व्यवनीय'
व्यवनयनं कृत्वा जुहुयुर्भवेयुषु ॥

तत्रसङ्गात् सुरापदार्थां मधुप्रदस्य च साध्यन्दिनसवनमध्ये
विनियोगो भविष्यतीत्याह— “अथ साध्यन्दिन इति । 'उद्यते'
—इति, “वद व्यक्ताया वाचि” §, कर्मणि यकि सम्प्रसारणम् ।
एतेषां होमास्तावत् तद्विनियोगकारोऽपि “अथाध्वर्युय यज
मानय पूर्वया दारा मधुप्रदं सादाय निष्कामतः”—इत्यारभ्य,
“अथ नैत्राऽपरया दारा सुरापदानादाय निष्कामति”—इत्यादिना ।

* अम० को० ३ ४ ३ ।

† का० श्रौ० सू० १४ १ ६ ।

‡ का० श्रौ० सू० १४ १ १० ।

§ भा० ष० १००८ अ० ।

॥ पञ्चमे भाष्ये २८ कण्ठी द्रष्टव्या ।

अस्मिन्नेवाध्याये वक्ष्यत इत्यर्थः । 'तस्मात् इति । 'भत' सोम-
प्रहृष्टोमभक्षप्रतिपादनानन्तर 'तस्य' धाम्नातस्य सुरायद्विनि
योगप्रतिपादकवाक्यस्य पाठानुसन्धानं कार्यं मित्यर्थः ॥ १८ ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्वन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

पथमपाठे प्रथमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(पथं द्वितीयं ब्राह्मणम्)

आग्नेयुः सग्निष्टोमः ऽञ्जालभते । अग्निर्वा
ऽअग्निष्टोमो ऽग्निष्टोमः • मेवैतेनोऽजयत्यैन्द्राग्नुः सुक्-
ष्टुभ्यः ञ्जालभतः ऽऐन्द्राग्नुनि वा ऽउक्थान्युक्-
थान्येवैतेनोऽजयत्यैन्द्रुः षोडशिनः ऽञ्जालभतः ऽइन्द्रो
वै षोडशी षोडशिनः मेवैतेनोऽजयति ॥ १ ॥

सारस्वतुः सप्तदशायः स्तीवाद्यालभते । तदे-
तदुनतिरात्रे सति रात्रे रूपं क्रियते प्रजापतिं
वा ऽएष उज्जयति यो द्वाजपेथेन युजते

संवत्सरी वै प्रजापतिस्तदेतेन सारस्वतेन रावि
मुज्जयति तस्मादेतदुनतिराचे सति राचे रूपं
क्रियते ० ॥ २ ॥

अथ मरुह्य उवजेपिभ्यः । व्वशां पृश्नि माल-
भत ऽइयं वै व्वशा पृश्निर्यदिद् मखां मूलि चा-
मूलं चान्नाद्यं प्रतिष्ठितं तेनेयं व्वशा पृश्निरन्नं
वा ऽएष उवजयति यो व्वाजपेथेन यजते ऽन्न-
पेयत् इ वै नामैतद्यदाजपेथं व्विशो वै मरुतो-
ऽन्नं † वै व्विश उवजेपिभ्य इत्युच्चिजत्या ऽएष
दुर्व्वेदे ऽउवजेपवत्यौ याञ्चानुवाक्ये यद्दुवजेपवत्यौ
न विग्देदुपि ये ऽएव के च मास्त्यौ खातां
दुर्व्वेदो ऽएव व्वशा पृश्निर्यदि व्वशां पृश्नि न विग्दे-
दुपि यैव का च व्वशा खात् ॥ ३ ॥

तस्या आहत ‡ । यत्र होता माहेन्द्रं यह
मनुशुसति तदस्यै व्वपया प्रचरेयुरेष वा ऽइ-
न्द्रस्य निष्केवल्यो यद्दो यन्माहेन्द्रो ऽप्यस्यैत-
न्निष्केवल्य मेव स्तोत्रं निष्केवल्यत् शस्त्र मिन्द्रो

* क्रियते—रति ग, घ ।

† 'जस'—रति ग, घ ।

‡ 'आहत'—रति ग, घ ।

वै यजमानस्तन्मध्यत एवैतद्यजमाने द्वीर्यं दधाति
तस्मादस्त्रा अत्र द्वपया प्रचरेयुः ॥ ४ ॥

हेधावदानानि श्रपयन्ति । ततो ऽर्वाणां जुह्वा
मुपस्तीर्यं द्विर्द्विरवद्यति सकृदभिधारयति प्रत्य-
नक्तावदानान्ययोपभृति सकृत्सहस्रं दवद्यति द्विरभि-
धारयति न प्रत्यनक्तावदानानि तद्यद्द्वानां द्वि-
र्द्विरवद्यति तथेषा क्तरस्ता भवत्यय यदेतैः प्रच-
रति तेन द्वैवीं व्विश मुञ्जयत्यधाह्वानि मानुष्यै
व्विश ऽउपहरति तेनो मानुषीं व्विश मुञ्ज-
यति ॥ ५ ॥

तद् तथा नु कुर्यात् । ह्रलति वा ऽएष
यो यज्ञपथादेत्येति वा ऽएष यज्ञपथाद्य एवं
करोति तस्माद्यचेवेतरेपां पशूनां व्वपाभिः प्रच-
रन्ति तदेवैतथै व्वपया प्रचरेयुरेकधावदानानि श्रप-
यन्ति ० नु मानुष्यै व्विश ऽउपहरति † ॥ ६ ॥

अथ ‡ सम्प्रदश प्राजापत्यान् पशूनालभते । ते वै

० 'श्रपयन्ति'—इति न दा०-रीथ-इष्टम् ।

† 'उपहरति'—इति स, 'उपहरति'—इति ग, घ ।

‡ 'अथ'—इति क ।

सुर्वे तूपरा भवन्ति सुर्वे श्यामाः सुर्वे सुष्कराः
 प्रजापतिं वा ऽएष उव्वजयति यो व्वाजपेयेन
 यजते ऽन्नं वै प्रजापतिः पशुर्वा ऽधुन्नं तत्
 प्रजापति सुव्वजयति सोमो वै प्रजापतिः पशुर्वै
 प्रव्यक्ष्णं सोमन्तुप्रव्यक्ष्णं प्रजापति सुव्वजयति
 सप्तदश भवन्ति सप्तदशो वै प्रजापतिस्तत् प्रजा-
 म्बुव्वजयति ॥ ७ ॥

ति वै सुर्वे = तूपरा भवन्ति । पुरुषो वै प्रजा-
 पतेर्नेद्विष्टुः सो ऽयं तूपरो + ऽविषाणस्तूपरो वा
 ऽत्रविषाणः प्रजापतिः प्राजापत्या एते तस्मात्
 सुर्वे तूपरा भवन्ति ॥ ८ ॥

सुर्वे श्यामाः । द्वे वै श्यामस्य रूपे शुक्रं
 चैव लोमं कृष्णं च दन्दं वै मिथुनं प्रजननं
 प्रजननं प्रजापतिः प्राजापत्या एते तस्मात् सुर्वे
 श्यामा भवन्ति ॥ ९ ॥

सुर्वे सुष्कराः । प्रजननं वै सुष्करः प्रज-
 ननं प्रजापतिः प्राजापत्या एते तस्मात् सुर्वे

* सुर्वे—इति ग, घ ।

† शार्वपितृभिश्च मन्व पुराकाव्या मन्वव ।

मुष्करा भवन्ति दुर्वेदा एषु समृद्धाः पशवो यद्ये-
वु समृद्धान् न विन्देदपि कतिपया एवैवु समृद्धाः
स्युः सर्वे मु ह्येवेदं प्रजापतिः ॥ १० ॥

। तदुक्ते । व्याच ऽउत्तम मालभन्ते यदि वि
प्रजापतेः पर मस्ति व्यागेव तदेतद्वाच मुज्जयाम
इति ब्वदन्तस्तदु तथा न कुर्यात् सर्वे वा ऽइदं
प्रजापतिर्यदिमे लोका यदिदं किं च सा यदे-
वेषु लोकेषु व्याम्बदति तद्वाच मुषजयति तस्माद्
तन्नाद्रियेत ॥ ११ ॥

तेषा माहत् ० । यत्र मैत्रावरुणो व्यामदेव्य
मनुशुसति तदेषां व्यपाभिः प्रचरियुः प्रज-
ननं वै व्यामदेव्यं प्रजननं प्रजापतिः प्राजापत्या
एते तस्मादेषा मत्र व्यपाभिः प्रचरियुः † ॥ १२ ॥

अथेष्टा अनुयाजा भवन्ति ‡ । अयूढे सुचा-
वधैषा ए ष्विभिः प्रचरन्ति सोऽन्तोऽन्तो वै
प्रजापतिस्तदन्त एवैतत् प्रजापति मुज्जयत्यय

० 'माहत्'—इति म, घ ।

† 'तस्मादेषां व्यपाभिश्च प्रचरियुः'—इति म, घ ।

‡ 'भवन्ति'—इति क ।

यत् पुरा प्रचरेद्यथा य मध्वान मेप्यन्त्याप्तं गत्वा
सु क्त ततः खादेवं तत्तस्मादेया मत्र हविर्भिः
प्रचरन्ति ॥ १३ ॥

तद्दु तथा न कुर्यात् । छलति वा ऽएष
यो यज्ञपथादेत्येति वा ऽएष यज्ञपथाद्य एवं
करोति तस्माद्यच्चैवेतरेषां पशूनां व्वपाभिः प्रच-
रन्ति तद्देवैतेषां व्वपाभिः प्रचरयुर्यच्चैवेतरेषां
पशूनां हविर्भिः प्रचरन्ति तद्देवैतेषां हविषा
प्रचरेयुरेकानुवाक्या भवत्येका ० याज्यैकदेवत्या हि
मजापतय ऽइत्युपांशुक्त्वा क्वागानां ह-
विषो ऽनुब्रूहीति मजापतय ऽइत्येवोपांशुक्त्वा †
क्वागानां हविः प्रस्थितं मेप्येति व्यपट्कते
ब्रूहीति ॥ १४ ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [१.३.] ॥

छतीये पशुतन्त्र मभिधीयते । तत्र तावत् वाजपेयस्य
अग्निष्टोमोक्त्यधोऽग्नितिराससंस्कारात्तत्रसद्भावेन सर्वप्रत्वपरोधकत्व
मस्तीति वैदिकप्रसिद्धिः ‡ तत्रतत्कल्पसाधारणपशुसद्भावे सत्यु-

* 'एका'—इत्येव ग. घ ।

† 'इत्युपांशुक्त्वा'—इति ग, घ ।

‡ 'वैदिकप्रसिद्धिः'—इति च ।

पयस्यते, नान्यथा । तथा च तैत्तिरीयकम्— “ब्रह्मवादिनी
वदन्ति, नाग्निष्टोमो नोक्थ्यो न षोडशी नातिरात्र, अथ
कस्माद् वाजपेये भवे यज्ञकृतवीजवह्न्यन्त इति, पशुभिरिति
ब्रूयात्”—इति ७ । यज्ञशब्देन यजतिचोदिता वषट्कारप्रदाना
अङ्गप्रधानभूता यागा अभिधीयन्ते । तस्यमूहुरूप एकफल
साधनायापूर्वधान् कर्मविशेष क्रतुरित्यर्थ ८ ।

अतस्मानग्निष्टोमादिगतानान्नेयादिसवनीयपशून् विधत्ते—
“भान्नेय मग्निष्टोम इति । तत्राग्निष्टोमस्य द्वादश स्तोत्र
शस्त्राणि, उक्थ्यस्य उक्थ्यत्रयेण पञ्चदश, षोडशिन षोडशि
स्तोत्रेष सह षोडश, वाजपेयस्य हृहस्तोत्रेण सह सप्तदश,
अतिरात्रपर्यायत्रयेण ८ सह षोडशियत्वे एकोनत्रिंशत्, अन्यदा
अष्टाविंशति पशूनाम् ।

तत्तत्कृत्वसाधारण्यं द्योतयितु मग्निष्टोमादिपदाभिधानम् ।
अग्नि स्तूयते अग्निविति अग्निष्टोमो नाम साम, तस्मिन्
विषयभूते ‘भान्नेय मालभते । एतेन पशुना अग्निन् वाजपेये
अग्निष्टोमस्य क्रतु मीवानुष्ठितयान् भवतीत्यर्थ । एव मुक्त
रत्वापि योग्यम् । ‘उक्थ्येभ्य’ तृतीयसप्तने स्तूयमानेभ्योऽन्वेभ्य
स्त्रिभ्यः । उक्थ्यस्तोत्रेभ्य इन्द्रादिदेवताक । पशुरालम्बनीय ।
‘उपिने’ षोडशिस्तोत्राय ‘इन्द्र’ पशुम् पालभेत ९ ॥ १ ॥

“सारस्वत मिति । ‘सप्तदश्या’ सप्तदशसङ्ख्यापूरकाय बृहत्स्रो-
त्राय ‘सारस्वतं’ सरस्वतीदेवताकं ७ पशु मालमेत । अन्तिम
मिदं बृहत्स्रोत्रं वाजपेय्यामाधारणं क्षिद्रम् ; श्रूयते हि—
“मारुत्या बृहत्स्रोत्रम्”—इति १ । कथं वाजपेये अतिरात्रान्त-
र्भाव इत्याद्यद्वा, अनेन सारस्वताक्षन्नेनातिरात्रस्यान्तर्भावं
दर्शयति— “तदेतदिति । ‘अतिरात्रे, सति प्रसुते वाजपेये यज्ञे
अतिरात्रान्तर्भावविधुरे ‘तदेतत्’ सारस्वतानन्धनं ‘रात्रेः’ रात्रि-
पर्यायस्य ‘रूपं क्रियते’ ३ ; तेन तदन्तर्भावोऽपि सिद्ध इत्यर्थः ।
एतेषां मानेयादीनां मन्विष्टोमादिसंख्याचतुष्टयसाङ्ख्यं ५ एव
दर्शितम्— “आम्नेयोऽम्निष्टोमे सवनीयः पशुः, ऐन्द्रानयोक्त्ये
द्वितीयः, ऐन्द्रो हस्विः षोडशिति तृतीयः, सारस्वती मेषति-
रात्रे चतुर्थी”—इति । ।

नन्वतिरात्रान्तर्भावाय रात्रिसामान्यपि कक्षान्न प्रयोग्यानी-
त्यत आह— “प्रजापतिं वा एष इति । प्रजापतेस्तु संवत्सराक्ष-
कता सद्गमासास्यात् ; द्वादशमासाः पञ्चसंष इति संवत्स-
रस्य सप्तदशत्वम्, प्रजापतेरप्याश्रावयेत्यादिसप्तदशाक्षरमन्वात्मक-
त्वात् ५ । अतः सप्तदशेनैव बृहत्स्रोत्रेण सप्तदशाक्षरप्रजापते-
रुज्जितिः सिद्धेति प्रयोजनाभावात् रात्रिसामानि न प्रयो-

० ‘सारस्वतीदेवता’—इति ५ ।

† तै० ब्रा० १. ४ ४ २ ।

‡ ‘रात्रेः रात्रिपर्यायस्यैवार्थः, तद्रूपं क्रियते, अतिरात्रसा-
माधारणं रूपं क्रियते’—इति ५ ।

§ ‘मन्विष्टोमसंख्याचतुष्टयमाधारतत्त्वम्’—इति ५ ।

॥ ‘अतिरात्रपशुप्राणव्यं’—इति का० श्रौ० सू० १२.२. ११ क ।

१ ५० २४ टीप्पनी ‘०’ द्रव्या ।

ज्यानि । तस्मादुक्तविधे एवातिरात्रान्तर्भावः साधोयानित्याह—
“तदेतेन सारस्वतेनेति ॥ २ ॥

अथास्य यज्ञस्यासाधारणपशु' विधत्ते— “अथ मरुडश्च
इति । उज्ज्वेपशुकैभ्यो मरुड्भ्यो देवेभ्यः ‘पृथिं’ नानावर्षीं
‘यगा’ वन्ध्याम् आलभेत । उज्ज्वं पशुं भूम्यात्मत्वेन स्त्रीति—
“इयं वै वशीति । ‘इयं’ भूमिः, ‘यगा पृथिः’ । भूमेः
पृथिव्यं सुपपादयति— ‘यदिदम्’ ‘अस्या’ भूमौ ‘भूमि’ मूल-
पत् स्यावरम्, ‘अमूलं’ पश्यादिकम् ; एव सुमयम् ‘असाद्यम्’
आद्यम् अदनीयं मत्तं ‘प्रतिहितम्’, ‘नेन’ अस्याः पृथिव्यम् ।
अस्य पशोर्मरुदेवतात्वं प्रशंसति— “अयं वा एष इति । ‘वाज-
पेयम्’ इति यत्, तत् ‘अतपेयम्’ । वाजशब्दोऽत्रवाची । अतम्
अथविकारभूतं सुराद्रथं पीयते अत्रेति हि भ्युत्पत्तिः ।
‘मरुतः’ स्रुतु ‘विगः’ प्रजाः ; “मरुतो वै देवानां विगः”—
इति श्रुतिः ० । अथ सेतापता मरुता अथरूपत्वम् ? तत्राह—
“अयं वै विग इति । ‘अयं’ ‘वि’ स्रुतु ‘विगः’ प्रजाः ;
अथोपजीवनात् तच्छब्देन व्यपदिश्यन्ते । तेषां सुज्वेपविशेष-
णस्य प्रयोजनं माह— “उज्ज्वेपेभ्य इति ।

तत्र असाधारणपशुभ्यो उज्ज्वेपवत्याविति याज्यापुरोऽशुवाक्ये विधत्ते
— “दुर्वेदे उज्ज्वेपवत्याविति । ‘दुर्वेदे’ लब्धु मगको, अतस्ते
एव मग्याद्ये इत्यर्थः । तयोश्च सुलभत्वं भत्वा अथ मेव श्रुतिः
पदान्तरं माह— “अथ उज्ज्वेपवत्यावित्यादि । ‘मारुती’ मरुदेवत्ये
भवे वा पशोरपि पृथिव्यर्थस्यान्तर्भावे पदान्तरं दर्शयति— “दुर्वेदे

० ते० सं० २. २. ५. ० । “विह वै मरुतः”—इति, ते० वा० २. ०. ५१ ।
“विगै वै मरुतः”—इति श्रु० भा० ३. ५. १. १३ ।

एवेत्यादिना । दुर्वेदो लब्धु मशक्यः * खलु इति निपातीन सह प्रयोगः । अत एव कात्यायनः— “वशां वृश्चिं महकृत् उल्लेपेभ्यस्तदभाधे वृश्चिम्”—इति † ॥ ३ ॥

भारतीषपाप्रचरणं प्राकृतानां मान्नेवैन्द्रान्प्रमृतीनां यथा-
प्रचरणेन सह विधास्यति । तत्र तावतीषेपा अत सुपन्थस्यति—
“तस्या आहृद् यत्र हीनेति । ‘तस्याः’ मारुत्या वशायाः
‘आहृत्’ तन्त्रम्, यत्नत इति शेषः । यत्र होता माहेन्द्रं
यद्मम् ‘अनुपंसति’ अनुपंसितवान् भवतीति भूतार्थपरत्वेन व्याख्ये-
यम् ; “माहेन्द्रान्ते वशावपाचरणम्”—इति ‡ कात्यायनेन
सूत्रितत्वात् । ‘तत्’ तदा ‘अस्ते’ अस्या मारुत्याः ‘वपया’
‘प्रचरेयुः’ । प्रचरणं माहेन्द्र इति यत् ‘एव वै इन्द्रस्य’ असा-
धारणो ‘ग्रहः’ ; ग्रहणमन्त्रे केवलेन्द्रस्यैव देवतात्वेन प्रतिपाद-
नात् । निम्नोरेण केवलं मिन्द्रस्याय मिति ‘निष्केवल्यो ग्रह’ ।
माध्यन्दिने सवने हि माहेन्द्रप्रदग्रहणम् ; तच्च सवनं मिन्द्र-
स्येति नियतम् । श्रूयते हि— “प्रातः सुत मपिवो ह्यर्शश्च
माध्यन्दिनं सवनं केवलं ते”—इति § ।

न केवलं माहेन्द्रग्रह एव निष्केवल्यः, अपि तु तद्ग्रह
पानन्तरं प्रदीप्ये सुतशस्त्रे अपि केवलेन्द्रदेवताकत्वात् इन्द्र-
स्यासाधारणं मित्यत आह— “अप्यस्यैतन्निष्केवल्यं भवेति ।

अस्तु ग्रहादीनां केवलेन्द्रदेवताकत्वं तेन प्रकृते किं भाषात

* ‘दुर्वेदे लब्धु मशक्यः’—इति ञ ।

† पा० श्रौ० धृ० १४ १ ११ ख, ११ ।

‡ का० श्रौ० सू० १४ २ १६ ।

§ अथ० सं० ४ ३५ ७ ।

मित्यत आह— “इन्द्रो वै यजमान इति । यच्चाद् याग लक्षणैः परमैश्वर्येण योगाद् ‘यजमान’ इन्द्ररूप । ‘वे-
शब्द गार्हपत्यव्याप्तिरिति शोतयति, “एष खलु वा एतर्ह्येन्द्रो
यो यजते”-इति तैत्तिरीयके अत्रणात् ३ । ‘अत’ इन्द्रयज
मानशोस्तादात्म्यात् साध्यन्दिनसवनवर्तिमाहेन्द्रपदान्ते यथा
चरणेन यज्ञमध्ये एव ‘यजमाने’ ‘वीर्ये’ निहितवान् भव
तीत्यर्थ ॥ ४ ॥

पशवदानानां मर्षकध्वेन * अथ सिद्धान्तयितुं द्वेषिभ्य
पूर्वपक्षवति— “हेधावदानानि अपयन्तीति । कात्यायनस्य
उक्तं यथाप्रवरश्च † भवदानानां हेधा अथ च विकल्पेन सूत्र
वामास— “माहेन्द्रान्ते वशावपाचरणम् अवदानैश्च वैधेयं श्रुते”-
इति, “यथान्याय वीभयो वयाथाय, एकध्वञ्च अपणम्”-इति ‡
च । ब्राह्मणे तु “शदु तथा न कुर्यात्”-इत्येक निषिध्य,
अन्यत् सिद्धान्तितम् । कथं मनयोर्विकल्पं सिध्यतीति चेत्,
सत्यम् । मत्तान्तरनिषेधस्य प्रसक्तिपूर्वको भवितुं मर्षति,
प्रसक्तिस्तु गार्हपत्यव्याप्तिरिति तन्मत्तानुसारेण, सूत्रकृता विकल्प
कृत इत्यविरोधः ॥ इदं जित्वा वधा यज्ञद्वेषी मुखो

* तै० म० ६ १ ११ २ ।

† ‘मर्षकध्वेन’-इति च । ‘मर्षकध्वेन’-इति ४, ५ ।

‡ यथाप्रवरश्च-इति ४ ।

§ का० श्रौ० सू० १४ २ १६ १० १२-१४ ।

§ ‘पूर्वेषु धवतामिष्टकृद्भ्यां मवदानि, उत्तराणि विशेषवति’
-इति का० श्रौ० सू० १४ २ १८, १९ । ‘पूर्वाणि वदयातीति,
उत्तराणि मवदानि’-इत्यादिशतितपस्यश्च तत्रात्मिकम् ।

दोहमे पाश्वे दक्षिणा शोणः सुदृश्यतीत्य मिति दैवतानि ;
दक्षिणो दोः स्या शोणः सुदृश्यतीत्य मिति शीविष्टकृता-
नीति । एतानि सर्वांश्चवदानानि द्विधा पृथक् अपयन्ति
पक्तानि कुर्युः । दैवतानां हृदयादीनां शीविष्टकृतानां तद्ग्राणां
च पृथक् अपण मित्यर्थः ।

• हविषा भवदानप्रकार भाह— “ततोऽर्हाना मिति । अथ
जुष्टा माण्येनोपस्तरणं कृत्वा ‘अर्हानां’ प्रधानहविषां हृदया-
दीनां मध्ये एकैकस्माद् ‘हिर्हिः’ अवद्येत् । एव सेकादग्रा-
यदानान्यवदाय पुनराण्यनैकवार मभिधारणं कुर्यात् । एव
मुपस्तरण-हिरवदान-पुनरभिधारणैर्हविषां चतुरवत्तत्वं सम्पादि-
तम् । अनन्तरं श्विष्टकृदर्याभ्यवदानानि वृत्तेन प्रत्यञ्ज्यात् ।

“अथोपभृतीति, वाक्यं स्पष्टार्थम् । अत्र उपस्तरणावदाने
सकृत् सकृद्, हिरभिधारण मिति चतुरवदानसम्पत्तिः ।
अत्र स्थितानि * अवशेषेषाणि न प्रत्यञ्ज्यात् ; उत्तरत्र विनि-
योगभावात् ।

एतेषां हिरवदानं प्रशंसति— “तद्यदर्हाना मिति । अर्हानां
हृदयादीनां प्रत्येकं देवताद्यै श्विष्टकृदर्थे च हिरवद्यतीति
‘यत्’, तेन हिरवदानेन ‘एषा’ वया ‘हरसा’ सम्पूर्णा भवति,
यथेतरः पशुस्तथेत्यर्थः ।

अथेतेषां प्रवरणं स्तौति— “अथ यदेतेरिति । “द्वेषो
विद्य मिति । अवदानानां देवतोद्देशेनाग्नेौ प्रक्षिप्तत्वात् तेन
प्रघरणेन ‘द्वेषो’ देवसम्बन्धिनीं ‘विशम’ प्रजाम् ‘उज्जयति ।

एव अर्हानां हविषां विनियोग मभिधाय, अर्हान्तरस्यापि

* ‘अपानस्थितानि’—इति ह, ण ।

मित्यत आह— “इन्द्रो वै यजमान इति । यस्माद् याम-
न्रक्षणेन परमैश्वर्येण योवाद् ‘यजमानः’ इन्द्ररूपः । ‘वै’-
शब्दः शाखान्तरीयां प्रसिद्धिं द्योतयति ; “एष सुतु वा एतर्हीन्द्री
यो यजते”—इति तैत्तिरीयके श्रवणात् ॥ ‘यतः’ इन्द्रयज-
मानयोस्तादात्म्यात् माध्यन्दिनसवनवर्तिमाहेन्द्रघटान्ते वषा-
चरणेन यज्ञमध्ये एव ‘यजमाने’ ‘वीर्यं’ निहितवान् भव-
तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

पशवदानानां मयैकध्वेन † श्रवणं सिद्धान्तयितुं द्वैविध्यं
पूर्वपक्षयति— “द्वैधावदानानि श्रवणीति । फात्वायनस्तु
उक्तं वषाचरणम् ‡ मवदानानां द्वैधा श्रवणं च विकल्पेन सूत्र-
यामास— “माहेन्द्रान्ते वषाचरणम् श्रवदानेन द्वैधं श्रुतैः”—
इति, “यथाश्राव्यं मोभयोः वशायाद्य, एकध्वेष श्रवणम्”—इति §
५ । ब्राह्मणे तु “तद्गु तया न क्षुर्वात्”—इत्येकं निषिध्य,
अन्यत् सिद्धान्तितम् । कथं मनयोर्विकल्पः सिध्यतीति चेत्,
साध्यम् । मतात्वरनिषेधस्तु प्रसक्तिपूर्वको भवितुं भवति,
प्रसक्तितुं शाखान्तरीयेति तस्मैतानुसारेण, सूत्रज्ञता विकल्पः
कृत इत्यविरोधः ॥ । हृदयं जिह्वा वयो यस्तद्-हृको सखी

• तै० सं० ६. १. ११. २ ।

† ‘मयैक मध्यमेन’—इति च । ‘मयैकध्वेन’—इति क, ह ।

‡ ‘वषाचरणम्’—इति छ ।

§ का० शौ० सू० १०. २. १६, १७. २२-२३ ।

॥ ‘पूर्वो द्वैधावदानानि श्रवणीति, उत्तरादि विशेष इति’
—इति का० शौ० सू० १०. २. १८, १९ । ‘पूर्वाणि हृदयादीनि,
उत्तराणि वाद्वादि’—इत्यादिश्रुतियज्यश्च तत्कालोच्यः ।

दोहने पात्रं दक्षिणा शोणः शुद्धतीय मिति देवतानि ;
दक्षिणो दोः सव्या शोणः शुद्धतीय मिति सौविष्टकता-
नीति । एतानि सर्वाण्यवदानानि द्विधा पृथक् उपयन्ति
पञ्जानि कुर्वुः । देवताणां हृदयादीनां सौविष्टकतानां स्रग्नाणां
च पृथक् उपपन्नमित्यर्थः ।

। हविषा भवदानप्रकार माह— “ततोऽर्हाना मिति । अथ
सुहृदा भाग्येनोपस्तरणं कृत्वा ‘अर्हाना’ प्रधानहविषा हृदया-
दीनां मध्ये एकैकध्माद् ‘द्विर्द्वि’ अवद्येत् । एव सीकादशा-
वदानान्यवदाय पुनराग्येनैकवारं मभिधारणं कुर्यात् । एव
सुपस्तरण-द्विरवदान पुनरभिधारणैर्हविषां चतुरवत्तत्वं सम्पादि-
तम् । अनन्तरं स्विष्टकृदर्थान्यवदानानि दृष्टेन प्रत्यञ्चरात् ।

“अथोपश्रुतीति, वाक्यं स्रष्टार्यम् । अत्र उपस्तरणावदाने
सकृत् सकृद्, द्विरभिधारण मिति चतुरवदानसम्पत्तिः ।
अत्र स्थितानि * अवत्तरीपाणि न प्रत्यञ्चरात् ; उत्तरत्र विनि-
योगाभावात् ।

एतेषां द्विरवदानं प्रशंसति— “तद्यदर्हाना मिति । अर्हाना
हृदयादीनां प्रत्येकं देवतार्थं स्विष्टकृदर्थे च द्विरवद्यतीति
‘यत्’, तेन द्विरवदानेन ‘एषा’ वशा ‘ह्रस्वा’ सम्पूर्णा भवति,
यद्येतरः पञ्चमस्तथेत्यर्थः ।

अथैतेषां प्रथमं स्तौति— “अथ यदेतेरिति । “देवीं
विग मिति । अवदानानां देवतोद्देशेनाग्नीं प्रसिद्धत्वात् तेन
प्रथमं ‘देवीं’ देवसाम्बन्धिनीं ‘विधम्’ प्रजाम् ‘उज्जयति ।

एव महानां हविषा विनियोग मभिधारण, अर्हान्तरस्यापि

* ‘अपस्तरणस्थितानि’—इति ह, ष ।

दर्शयति— “यथावानीति । यागार्थाहं हविष पृथक् पञ्चानि
अङ्गानि ‘मानुष्यै’ मनुष्यसम्बन्धिभ्यो ‘विशे’ प्रजायै ‘उपहरति’
ददाति । ‘तेन’ ज्ञानेन ‘मानुषीं’ प्रजा जितवान् भवतीति ।
अतएव सूत्रितम्— ‘पूर्वेभ्यो देवतास्त्रिष्टकद्वया भवत्यत्युत्त-
राणि विशे ददाति”—इति * । अत्र पूर्वोत्तरशब्दौ कर्कोपा-
ध्यायेनैव व्याख्याती— “पूर्वाणि हृदयादीनि, उत्तराणि
अङ्गानि”—इति ॥ ५ ॥

तदिदमादिक † माहेन्द्रास्ते यपाचरणे हविषा द्विधा यपथ
च दूषयति— ‘तदु तया न कुर्यादिति । करणे प्रत्ययाय
दर्शयति— “हलन्ति वा एष इति । ‘यो यज्ञमार्गादे सका
याद् ‘एति’ प्रच्युतो भवति, स ‘हलन्ति’ विभ्रष्टो भव
तीत्यर्थः । कस्य यज्ञपथाद् भ्रमणम् ? त माह— “एति
वा एष इति । ‘एवम्’ उक्त्वा ‘यपया’ प्रातस्सवनकर्त्तव्य
यपाहोम माहेन्द्रास्ते यपथश्च करोति, स यज्ञमार्गात् प्रच्युतो
भवेत्, अतस्तथा न कुर्यादिति सम्बन्धः ॥

अथ माह्वतापयुनपाप्रचरणकाली ‡ मासती यपा प्रचरण
हविषा मेकध्वेन यपथश्च विधत्ते— “तस्माद् यत्रैवेत्यादिना § ।
अध्विन् पसे त्रष्टेभ्य स्त्रिष्टक्यागावदान मिति पृथक्पञ्चस्य
हविषोऽभावात् मानुष्यै विशे अयदान मिति विशेषः ॥ ६ ॥

* का० श्रौ० सू० १४ २ १८, १९ ।

† ‘तन्दि’—इति च ।

‡ एत उत्तरम् [= प्रातस्सवने]—इत्यधिकं न पुनरुक्ते ।

§ यथाभाय बोभयोः, यथायाश्च, ऐक्यश्च अपथम्—इति

का० श्रौ० सू० १४ २ १२, १३, १४ ।

अश्वत्तराणि ० विधत्ते— “अथ सप्तदशेति । ‘प्रजापत्याम्’
प्रजापतिदेवताकान् सप्तदशसहस्राकान् पशून् चालभेत । अत्र
देवतासहस्रासन्नचण्डयविशिष्टपशुविधिः । तेषु पशुषु गुणत्रय विधत्ते
—“ते वै सर्वे तूपरा इति । ‘तूपराः’ अविपाणा इत्यर्थः ।
‘श्यामाः’ शुकृकण्डवर्णाः, ‘सुष्कराः’ सुक्तो येषा मस्तीति ।
“उपसुपिसुष्कमधो रः”—इति † मत्वर्थीयो र-प्रत्ययः । सुष्कवृद्धिः
सर्वाङ्गवृद्धि मन्तरेण न घटति इति सर्वे पुष्टाङ्गा भवेयुरित्यर्थः ॥

पशुतन्त्ररूपेण प्रत्यक्षसोमात्मना च सुवन् तदात्मक-प्रजा-
पतिवामिं प्रतिपादयति— “प्रजापतिर्वा इत्यादिना । सोम-
वत् प्रयोरपि सवनत्रयव्यापित्वात् ताच्छब्दम्, अत्र देवतार्थपात्ते-
रुपाभावात् प्रत्यक्षत्वम् ॥ ७ ॥

पशुगतां सहस्रा सुपजीव्य प्रशंसति— “ते वै सर्वे तूपरा
इति । अस्याय मर्थः ;— यस्मात् ‘पुरुष’ ‘प्रजापतिः’ ‘निदिष्ठम्’
अन्तिकतमं धत्तु, बलुमस्मृष्टिः प्रथमभावित्वात् ; ‘सः’ ‘पथं’
पुरुषः ‘तूपरः’ । तूपरशब्दाद्ये स्वयं मेव दर्शयति— “अवि-
पाण इति । पुरुषत्वादविपाणः, ततः प्रजापतिदेवत्यानां पशूनां
सुपरत्वगुणेन भाव्य मिति ॥ ८ ॥

श्यामत्व मन्वस्य व्याचष्टे— “सर्वे श्यामा इति । शुकृकण्ड-
वर्णद्वयात्मकं श्यामत्व मित्यर्थः । द्वित्व मालम्ब्य प्रशंसति—
“दम्हं वा इति । ‘प्रजापतिः प्रजननम्’ ; सर्वोत्पादकत्वात् ॥ ९ ॥

“सर्वे सुष्करा इति, वाक्यं निगदत्याप्यातम् । उक्तत्रिविध-
गुणानां पशूना मसुलभत्वप्रतिपादनपूर्वकं पञ्चाक्षर माह—

* ‘दियन्तराणि’—इति च छ ।

“दुर्वेदा इति । अत्रगुणाना पशूना मसम्भवे कतिपया एव पशवो गुणत्रयवन्तो भवेयु । अत्र सूत्रम्— “प्राजापत्याश्च सप्तदश श्याम तूपरान् वस्त्रास्तदुपाभावे स्रवेणा भिकदेशीऽपि” —इति ७ । यद्येव तर्हि कतिपयपशूना धर्मान्तरयुक्तत्वेऽपि कर्मशीलद्रवैकत्व परिहरति— ‘सर्वं सु हीति । प्रजापते सर्वात्मकत्वात् धर्मान्तरयुक्तत्व पशूना प्राजापत्यत्व न विरुध्यत इत्यर्थ ॥ १० ॥

अत्र केचित् सप्तदशप्राजापत्यपशूना मन्ते वाग्देवत्व पशुग , तत्र चोपपत्ति वदन्ति , तेषा पञ्च निरसितु मनुवदति— “तद्देवे वाच इति † । एके’ शास्त्रान्तरीया ‘वाचे’ वाग्देवतायै ‘उत्तमम्’ अन्ते कर्तव्यत्वाच्चरम मित्यर्थे , तम् ‘पाल भन्ते’ । न हि ‘प्रजापते’ ‘धरम’ उल्लूट पूर्वभावि किञ्चिदपि ‘अस्ति’, यदर्थं पशुरात्मभ्यते , यद्यस्ति , ‘वागेव’ अस्ति , तस्या अश्वगशब्दब्रह्मत्वेन पूर्वे भवस्थानादिति भाव । ताम् ‘उत्तमाम’ साधयाम ‘इति’ बुद्ध्या वाग्देवत्व पशुरात्मभ्य नीय इति । तद् दूषयति— “तदुतथेति । ‘सर्वं वा इदमिति । अस्याय मर्ष , — प्रजापत सर्वात्मकत्वन लोकात्मकत्वम् , तत्रत्य धराचरसर्वभूतात्मकत्वश्चास्त्येव , अतो लोकेषूदायमाना वाक् अपि प्रजापतिरूपेवेति [प्रजापतिवदावाप्तौवाचिपिप्राप्तत्वात् ७] तदर्थे वाग्देवत्वपशुरात्मभ्य नादरणीय मिति ॥ ११ ॥

* का० श्री० सू० १४ २ १२ १४ ।

† वाच उत्तम एके—इति का० श्री० भू १४ २ १५ ।

‡ अपि प्रजापतिरूपेवेति—इत्याम् स्याने वन्तनीचिदात्मभ्य एव एव पठं प्राय मर्षक म दत्त नून मशुड इत्येवात्मभ्यमन्यात् मिति ।

सक्तानां प्राजापत्ययगूनां वषाप्रचरणस्य हविर्वागस्य च प्राज्ञतपशुवषाहविर्भिः सह होमकालं विधास्यति, तत्र तावत् पूर्वषष्ठ माह— “तेषा माहृद् यवेति । ‘मैत्रावरुण.’ नाम-
स्त्विक् माध्यन्दिने सवने ‘वामदेव्य’ साम ‘अनुप्रंसति’ अनु-
प्रंसितवान् भवतीति भूतार्थपरतया व्याख्येयम् । अतएव कात्या-
यनः—“वामदेव्यग्रहान्ते प्राजापत्यानाम्”—इति ७ । अनुष्ठानमिति
श्रेयः । तदा एषा मत्तदमाना वषायासः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ १२ ॥

“षोडश इति । द्वितीयसवने अनुयाजयागानन्तरं शुद्ध-
पभृतोर्ध्वङ्गनादर्वागेषा प्राजापत्याना हविर्वागः कर्त्तव्यः । अत्र
कात्यायनः—“सुग्व्यूहनात् वाग्धविषा”—इति १ । तं कालं
प्रशंसति—“सोऽन्त इति । ‘सः’ एव कालः ‘अन्तः’ सवनीये
कर्त्तव्याना यामाना सवभिः । प्राजापते, सर्वोत्तमत्वादन्तत्त्वम् ।
तस्मादन्तरूपे तस्मिन् काले क्रियमाणेन हविर्होमेन ‘प्राजापति
मेष’ उज्जितवान् भवतीत्यर्थः । “अथ यात् पुरेति । अस्याय” ;—
‘यात्’ यदि उक्तकालात् ‘पुरा’ प्राज्ञत एव काले वषा-
हविर्भिः प्रचरेत्, तर्हि अयं मेव प्राजापतिप्राप्तेरुत्तरकर्त्त-
कनापकरण भयुक्त मित्तीय मघे प्रदर्शयितुं दृष्टान्तः— “यथाय
मिति । ‘यथा’ श्लोके पुरुषो यं भागं भूमिष्यन् भवेत्, ‘तं’
मघं देवं प्राप्य ‘ऊ’ कुत्र गच्छति ; सस्यप्राप्तेः सिद्धत्वात् ।
‘एवम्’ एतस्माले होमकरणफलरूपप्राजापतिप्राप्ते सिद्धत्वात्,
उपरितनकर्मानुष्ठानं निष्फलं स्यात् । तस्मादनुयाजासौ सुग्व्यू-
हनात् प्राक् पशुहविर्होम इति केषांश्चित्तम् ॥ १३ ॥

तदुपयन् सिद्धाभयति—“तदु तथेति । अत्र सूत्रम्— “यथा-
 न्याय बोभयो”-इति * । ‘उभयो.’ वषाहविर्यागयो यथा
 न्याय प्रकृतिवत् कर्त्तव्य मित्यर्थे । “एतेषा पशूना मिति ।
 तच्चित्तश्रुत्या पृथक् पृथक् देवतासम्बन्धप्रतिपादकेन † समदग
 यामाकाकत्वात् प्रतियोग याज्यापुरोऽनुवाक्याभिद भागद्वय देव
 तैक्यात् सह प्रदान मिति मन्वाभो याज्यापुरोऽनुवाक्ययो
 रैव्य माह—“एकानुवाक्येति । यत एते पशव्य प्रजापत्येक
 देवत्या , तस्माद् याज्यानुवाक्ययोरैव्य मित्यर्थे । अनुवाक्या
 पाठात् प्रागध्वयेणा ऋत्तं चोऽनुवचनप्रेषे विशेष विधत्ते—
 “प्रजापत्य इति । देवतावाचक पद मुपाश्रुता क्षामाना
 मित्यादिक मुधैर्नूयादित्यथ । हे मैत्रावरुण । ‘प्रजापत्ये’
 देवतायै ‘क्षामानां’ पशूना ‘हविय’ अथदीयमानस्य अर्थाय
 ‘अनुवृत्तीति’ अनुवचन कुर्विति तस्यार्थे ‡ ।

आयान्णानन्तरकर्त्तव्ये प्रेषापि † विशेष विधत्ते— “प्रजा
 पत्य इति । अत्रापि मैत्रावरुण सम्बोध्य । अथ होत
 कर्त्तव्य दर्शयति— “यदद्भ्यस मिति । होत्रा याज्यान्ते यदद्
 कारे कर्त्ते सति ‘कुर्वीति’, अथर्चुरिति शेषे † १४ † ‡ ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

साध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

पञ्चमकाण्डे प्रथमाध्यायस्य तृतीय ब्राह्मणम् ॥

* का० श्रौ० सू० १४ २ २२ ।

† एतन्निष्कमिद अनुवचने । ण पुसाके त्वेव पाठो भाष्येन ।

‡ ‘कर्त्तव्ये’ इति—इति च ।

(अथ ऋतुषु ब्राह्मणम्.)

तं वै माध्यन्दिने सुवने ऽभिषिञ्चति ।
 माध्यन्दिने सुवन ऽर्वाङ्गिं धावन्त्येष वै प्रजा-
 पतिर्य एष यज्ञसायते यस्मादिमाः प्रजा प्रजाता
 एतन्वेवाप्येतर्हानु प्रजायन्ते तन्माध्यत एवैतन्
 प्रजापति मुञ्जयति ॥ १ ॥

अगृहीते माहेन्द्रे । एष वा इन्द्रश्च निष्के-
 वल्यो गृहो यन्माहेन्द्रोऽप्यश्नैतन्निष्केवल्य मेव
 स्तोत्रं निष्केवल्यं गस्त मिन्द्रो वै यजमान-
 स्तदेनं स एवायतने ऽभिषिञ्चति तस्माद्गृहीते
 माहेन्द्रे * ॥ २ ॥

अथ † रथ मुपावहरति ‡ । इन्द्रश्च वृक्षो ऽसी-
 ति वृक्षो वै रथ इन्द्रो वै यजमानस्तस्माद्मा-
 हेन्द्रश्च वृक्षो ऽसीति व्वाजसा इति व्वाजसा
 हि रथस्त्ववायं व्वाजं सैदित्यन्नं वै व्वाजस्त्व-
 वाय मन्त्र मुञ्जयत्वित्येवैतदाह ॥ ३ ॥

* 'माहेन्द्रि'—इति ग, घ ।

† 'अथ'—इति क ।

‡ 'ति'—इति ग, घ ।

तं धूर्गृहीत मन्तर्वेदाभ्यवर्तयति । व्वाजथ
 नु प्रसवे मातर मही मित्यन्नं वै व्वाजो ऽन्नथ
 नु प्रसवे मातरं मही मित्वेवैतदाहादिति नाम
 व्चसा करामह ऽद्वितीय वै पृथिव्यदितिस्त-
 स्मादाहादिति नाम व्चसा करामह ऽद्विति
 यद्या मिद व्विश्वं भुवन माविवेशेत्वयाऽऽ ह्रीदऽ
 सर्वं भुवन माविष्टं तया नो देवः सविता धर्मं
 साविपदिति तया ना देवः सविता यजमानऽ
 सुवता मित्वेवैतदाह ॥ ४ ॥

अथाश्वानद्विरभ्युन्नति । स्रुपनायाभ्यवनीय-
 मानान्स्त्रपितान्बोदानोतानदभ्यो ह वा ऽवशे
 ऽश्वः सम्यभूव सा ऽदभ्यः यन्मभ्यसर्वः समभव-
 दसर्वी हि वै समभवत्साम्न सर्वैः पद्भिः प्रति-
 तिष्ठत्येकेक मेव पाद मुदुच्य तिष्ठति तदादेवा-
 द्यावाप्स्वहीयत तेनैवैन मतत् समर्हयति क्वरस्र
 फगेति तस्मादश्वानद्विरभ्युन्नति स्रुपनायाभ्यवनीय-
 मानान्स्त्रपितान्बोदानोतान् • ॥ ५ ॥

सो ऽभ्युक्षति * । अस्वन्तरमृत मेषु भेषज मया
 सुत प्रशस्तिष्वश्रवा भवत व्वाजिन वृत्त्यनेनापि
 देवीरापो यो व कर्मिः प्रतूर्तिः ककुन्मान्वाज-
 सास्तेनायं व्वाजः सिदित्यन्नं वै व्वाजस्तेनाय
 मन्न मुञ्जयस्त्वित्येवैतदाह † ॥ ६ ॥

अथ रथं युनक्ति । सु दक्षिणायुग्य मेवाग्रे
 युनक्ति सव्यायुग्यं वा ऽग्रे मानुषि ऽयैवं
 देवत्रा ‡ ॥ ७ ॥

सु युनक्ति । व्वातो वा मनो वेति न वै
 व्वातात् किञ्चनाशीयो ऽस्ति न मनसः किञ्चना-
 शीधो ऽस्ति तस्मादाह व्वातो वा मनो वेति
 गन्धर्वाः सप्तविंशतिस्ते § ऽग्रे ऽश्व मयुञ्जन्ति
 गन्धर्वा ए वा ऽचग्रे ऽश्वं युयुज्मद्ये ऽग्रे ऽश्व
 मयुजंस्ते त्वा युञ्जन्त्वित्येवैतदाह तेऽस्मिन् जव
 मादधुरिति तद्ये ऽस्मिन् जव मादधुस्ते त्वयि
 जव मादधत्त्वित्येवैतदाह ॥ ८ ॥

* 'ति'—इति म, घ ।

† 'ह'—इति म, घ ।

‡ 'देवत्रा'—इति क, 'देवत्रा'—इति म, घ ।

§ 'सप्तविंशतिः । ति'—इति क, ख ।

अथ सव्यायुग्यं युनक्ति । व्यातरण्हा भव
 व्याजिन् युज्यमान इति व्यातजवो भव व्याजिन्
 युज्यमान इत्येवैतदाहेन्द्रस्येव दक्षिणः श्रिये धीति
 यथेन्द्रस्य दक्षिणः श्रियेवं युजमानस्य श्रिये धीत्ये-
 वैतदाह युञ्जन्तु त्वा नस्तुतो विप्रवेदस इति
 युञ्जन्तु त्वा देवा इत्येवैतदाहाते त्वष्टा पत्सु जवं
 दधात्विति नान् तिरोहित मिवास्त्यथ दक्षिणा-
 प्रष्टिं युनक्ति सत्र्याप्रष्टिं वा ऽथये मानुषे ऽथैवं
 देवता ० ॥ ८ ॥

स युनक्ति । जवो यस्ते व्याजिन्निहितो
 गुहा यः श्येने परीत्तो ऽथचरच्च व्यात ऽइति
 जवो यस्ते व्याजिन्न्यन्यत्रापनिहितस्तेन न इमं
 यज्ञं प्रजापति मुञ्जयेत्येवैतदाह तन्न नो व्या-
 जिन् वलवान् वलेन व्याजिच्च भुष समने च
 पारयिष्णुरित्यन्नं वै व्याजो ऽन्निच्च न एध्यस्त्रिंश
 नो यज्ञे देवसमन् ऽइमं यज्ञं प्रजापति मुञ्जये-
 त्येवैतदाह ॥ १० ॥

ते वा ऽएत ऽएव त्रयो युक्ता भवन्ति । त्रि-
 वृद्धिं देवानां तद्वि देवत्राधिप्रष्टियुग एव चतुर्थी
 ऽन्वेति मानुषो हि सतं यत्र दायन् भवति
 तच्चतुर्थं सुपयुज्य ददाति तस्मादपीतरस्मिन्वक्तु
 ऽएत ऽएव त्रयो युक्ता भवन्ति त्रिवृद्धिं देवानां
 तद्वि देवत्राधिप्रष्टियुग एव चतुर्थी ऽन्वेति मानुषो
 हि स तं यत्र दायन् भवति तच्चतुर्थं सुपयुज्य
 ददाति ० ॥ ११ ॥

अथ वाहेऽस्यत्यं चरुं नैवारणं सप्तदशगरावं
 निर्वपति † । अन्नं वा ऽएव उज्जयति यो ब्राह्म-
 ण्येन युजते ऽन्नमेयं ह वै नामैतद्युवाजमेयं तद्यु-
 टैत्रैतद्वन्नं मुदुजैपीतुदेवास्मा ऽएतत् करोति ॥ १२ ॥

अथ यद्वाहस्यत्यो भवति । बृहस्पतिर्ह्येतं मय
 ऽउदुजयन्नादाहस्यत्यो भवति ॥ १३ ॥

अथ यत्रैवारो भवति । ब्रह्म वै बृहस्पति-
 रेतं वै ब्रह्मणा पष्यन्ते यस्वीवारास्तस्मात्रैवारो
 भवति सप्तदशगरावो भवति सप्तदशो वै प्रजा-
 पतिस्तत् प्रजापति मुज्जयति ॥ १४ ॥

त म॒श्वान॒वघ्ना॒पय॒ति । व्वा॒जिन इ॒ति व्वाजि॒-
 नो ह्य॒श्वास्तु॒स्मादा॒ह व्वा॒जिन इ॒ति व्वाजि॒त
 इत्य॒न्नं वै व्वा॒जो ऽन्न॒जित इ॒त्येवै॒तदा॒ह व्वा॒ज
 सरि॒ष्यन्त इ॒त्याजि॒ षि सरि॒ष्यन्तो भ॒वन्ति
 वृ॒हस्प॒तेर्भाग॑ म॒वजिघ्र॑तेति वृ॒हस्प॒तेर्ह्येप॑ भा॒गो
 भ॒वति त॒स्मादा॒ह वृ॒हस्प॒तेर्भाग॑ म॒वजिघ्र॑तेति
 तद्य॒दृश्वान॒वघ्ना॒पय॒तीम॑ मु॒ञ्जया॑नीति त॒स्मादा॒ ऽश्च-
 श्वान॒वघ्ना॒पय॒ति ॥ १५ ॥ ४ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थे ब्राह्मणम् [१.४.] ॥

अथ माध्यन्दिने सवने कर्त्तव्यः प्रयोगोऽभिधीयते ।—

तत्र, यजमानाभिषेकं माजिघावनं (च ७) प्राधान्येन विधत्ते
 — “त वै माध्यन्दिन इति । अभिषेकाजिघावनयोः स्वरूप
 सुस्तरत्र विगदोभविष्यति । “एष या इति । ‘य एष यज्ञः’
 मयनत्रयात्मना ‘तायते’ विस्तार्यते, ‘एष.’ एव सत्रं सः
 ‘प्रजापतिः’, ‘यस्मात्’ ‘इमा. प्रजा.’ मनुष्याद्याः उत्पन्नाः ।
 ‘एतर्हि’ इदानीम् ‘अपि’ ‘एत मेव’ यज्ञात्मकं प्रजापतिम्
 ‘अनु’-लक्ष्य, प्रजा उत्पद्यते । ‘तत्’ तेन माध्यन्दिने सवने
 अभिषेकेण माजिघावनेन च यज्ञमध्ये एव तं ‘प्रजापतिं’ जित-
 वान् भवतीति ॥ १ ॥

तत्र कालं विधत्ते— “अगृहीत इति । सहेन्द्रदेवत्ये
पक्षे ‘अगृहीते’, माहेन्द्रग्रहात् पूर्वं मित्यर्थे । अत्र सूत्रम्—
“मदस्वतीयास्त इन्द्रस्य वक्ष इति रघावहरणम्”—इति ७ ।
“यद्य वा इन्द्रस्य निष्केवन्य इत्यादिकं वाक्यं पूर्ववद् ध्याष्ये-
यम् १ । ‘स्व पवायतन इति । यजमानस्येन्द्रतादास्यादिन्द्रस्य
यदसाधारण्यं माहेन्द्रग्रहादिमन्त्रेण स्यात्तन्मन्त्रं, तद् यजमानस्यापि
स्वकीयं भवतीति स्व ग्रन्थस्याभिप्रायः ॥ २ ॥

पूर्वे रघवाक्षने ऽः काष्ठविशेषे स्थापितम्, धाजिधावनाय
सञ्जीवार्तुं तस्य रघस्य तस्मात् काष्ठादवहरणं समन्वयं विधत्ते
—“अथ रघ मिति । ‘उपवहरति’ ऊर्ध्वप्रदेशादवतारयेत् ।
मन्त्रस्थाय मर्थं ३,— हे रघ । त्वम् ‘इन्द्रस्य वक्षोऽग्निः’ । वक्ष
एव हि स्फुररघयूपभेदात् विधा विभक्तं, “इन्द्रो ह्यत्राय वक्ष
ग्राहर्त्, स त्रेधा व्यभवत्, स्फुरन्तृतीय, रघन्तृतीय, यूप
स्तृतीयम्”—इति ॥ अतः । ‘वाजसा’ वाज मधु सन्तीति
ददातीति वाजसा, अथदाता च भवति । अतः ‘अथ’ यज
मान ‘त्वया’ वक्षभूतेन ‘वाजम्’ अथ सेत्’ सिनोति सेधतीर्वा
रूपम्, सिनुयात् वधीयात्, माधयतु वेति ॥

त मन्त्र भागयोऽनुच्य व्याचष्टे— “वक्षो वा इति । ‘वै’-

* का० श्री० सू० १४ ३ १ ।

† पुरस्तात् इमं ० ४३० (१०२५ प० १४) प्रथमम् ।

‡ ‘विभुष्य मयन्तक रघवाक्षये करोति,’ अगृहीतम्—इति

का० श्री० सू० १५ ६ १७ २८ ।

§ वा० म० २ ५ १ ।

॥ ति० अ० ५ २ ६ ३१ ।

शब्दः सर्वतः प्रसिद्धियोगार्थः । श्रुतिस्फुटाहता, मन्व-
ध्याप्त्यानेनैव गतार्थं मन्वत् ॥ ३ ॥

धूर्ष्टहीतस्य रथस्य वेदिमध्येऽभ्यावर्त्तनं समन्वकं विधत्ते—
‘तं धूर्ष्टहीत मिति । धूरिति षष्ठ्यन्वयनस्याप्तं गुणम्, ‘अस्त-
वेदि’ सौमिकवेदिमध्ये प्रादक्षिण्येनानयेदित्यर्थः । अत्र सूत्रम्—
“दक्षिणेन चात्मानं भावर्त्तयति वाजस्येति”—इति ७ ।

धूर्ष्टहीत मिति † मन्त्रस्यार्थः ‡— ‘वाजस्य’ अथस्य ‘प्रसवे’
प्रेरये अनुष्ठानविषये ‘करामहे’—इति † मन्वन्थः । ‘मात-
रम्’ अथस्य निर्मात्री, ‘मही’ वेदिरूपा पृथिवीम्, ‘अदितिं
नाम’ अखण्डनीया मेव ‘वपसा’ वेदवाक्येन मन्त्रेण ‘करा-
महे’ अन्नप्रदार्थी करवामहे ‘इति’ । ‘यस्या’ पृथिव्याम् ‘इदं
विश्वं भुवन’ सर्वे भूतजातम् “आविषेय” ‘आविष्टम्’ । ‘तस्या’
पृथिव्या मेव ‘सविता’ प्रसविता ‘देवः’ ‘म.’ अथवाकं ‘धर्म’
धरणं मनुष्ठानं ‘आविपत्’ अनुष्ठानात् । मन्त्रप्रतिपाद्यं मगूय
व्याचष्टे—“अक्षं ये वाज इति । व्याख्यातम् ‡ १ ४ ४

अथाग्रानां प्रोक्षणं तत्कालञ्च विधत्ते— “अथाश्वानिति ।
‘अपनाय’ प्रक्षाननाय जनाशयम् ‘अभि’ लक्ष्यं ‘नीयमानान्’,
‘अवितान्’ लक्ष्यानान्, ‘उदासीतान्’ आगतान् वा प्रोक्षेत् ।
अपनार्थं गमनकाले तदुत्तरकाले वा प्रोक्षणं नित्यर्थः । ।
पठि क्षियमाणं प्रोक्षणं प्रशंसति— “अद्रो ह वा इति ।

• का० यौ० सू० १४ १ १ ।

† वा० सं० २ ५ २ । ‡ ‘करवामहे’—इति ५, ६ ।

§ इतराणां श्रमाः ३४० (१०१८ पं० १०) दृश्यम् ।

‡ का० यौ० सू० १४ १ २ ।

अद्भ्योऽश्वीत्पत्तिः प्रसिद्धा; “अप्सुयोनिर्वा अश्वः”—इति ॐ श्रुतेः ।
 यस्मादप्सु प्रतिष्ठितोऽग्निः, तस्मादिदानीं भूमावश्वो न सर्वैः
 पादैरवतिष्ठते । तदेवाह—“एकैक मिति । ‘उदथ’ उदथ्ये-
 त्वर्थः । “तद्यदेवेति । ‘तत्’ तत्र आसु कारणभूतासु ‘अप्सु’
 यदेवाहम् ‘अहीयत’ हीन भवतिष्ठ मभूत्, ‘तेन’ अह्नेन
 ‘एवम्’ अश्वम् ‘एतत्’ एतेन प्रोक्षणेन क्लृप्तं सर्वपादयुक्तं
 ‘करोति’ क्लृप्तवान् भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रोक्षणविधि मनुष्य मन्त्रद्वयं विधत्ते— “सोऽभ्युक्षतीति ।
 अत्र “अप्सुस्त्वम्”—इति मन्त्रेण ५, “देवीराप.”—इत्यनेनापि ६
 प्रोक्षणं कुर्यात् । ‘अपि’-शब्दः समुच्चयवाची ; मन्त्रद्वयेन कुर्यात् ।
 अत्र सूत्रम्— “अश्वान् प्रोक्षत्यपोवसान्नीयमानान् छातान्
 वागतानप्सुस्त्वम् इति, देवीराप इति वा, समुच्चयो वा”—इति ६ ।

मन्त्रघोरार्थः ;— ‘अप्सु’ मध्ये ‘अमृतम्’ अपमृत्युनिवारकं
 रोगनिवारकं च वीर्यं वर्तते, हे ‘वाजिनः !’ अश्वस्तः ॥
 ‘आजाः !’ ‘अपां’ सम्बन्धिषु ‘प्रयन्तिषु’ अमृतत्वे भेदजत्व-
 सदृशीष्वन्यास्तपि गुणवत्त्वप्रयत्नासु प्रयत्नप्रदेशेषु वा द्रव्यं
 सम्यक् भवनेति । ‘देवीः’ द्योतमानाः, हे ‘आप !’ ‘वः’
 युष्माकं ‘यः’ ‘कर्मिः’ जनसङ्घः ‘प्रवृत्तिः’ प्रतरणशीलः,
 निमज्जनेन प्रमत्तस्योपद्रवस्त प्रकर्षेण हिंसकः, ‘ककुघान्’
 ककुच्छब्देन हयमस्तस्ये उदरप्रदेशे उच्यते, तस्मान्नेहदक-

त्रिषयैस्तदानीं, 'वाजसाः' अथवा संस्रुताः, य एवंविधः 'तेन'
'अथम्' अथः प्रोक्षितः सन् 'वाजम्' अथं 'क्षित्' सितुयात्,
साध्यतु वेति । तत्र द्वितीयमन्वगतं 'वाज वेत्'-इति पदं
व्याचष्टे— "अथं वा इति ॥ ६ ॥

अथाश्वेन रथयोजनं विधत्ते— "अथ रथ मिति ७ ।
तत्र, 'अथे' प्रथमं 'दक्षिणा' दक्षिणतः 'पुण्य' पुण्यस्य षोडश-
रम् अथं युञ्जतात् । "सव्यायुग्य मिति । अस्याय मर्थः ;—
श्लोके 'मानुषे' मनुष्यसम्बन्धिनि कर्मणि 'सव्यायुग्ये' सव्यभाग-
योजनीय मेवाश्वं प्रथमं युञ्जन्ति । दीर्घञ्छान्दस. † । अत्र
सु दक्षिणस्य प्रथमं योजनम्, 'एवं देवया' देवयोग्य मेव ऋ-
कर्म कृतवान् भवतीति । 'देवया' देवगत्यात् देवाद्यै सम-
स्ये वा दा-प्रत्यय ॥ ७ ॥

योजनं मनूय मन्वं विधत्ते— "स युनक्ति यानो वेति १ ।
'वा-मन्दः' समुच्चयार्थः । वायुय मनथ साविंगतिसङ्ख्यायाः
'गन्धर्वाः' नक्षत्राणीत्यर्थः । 'ते' सर्वे 'अथे' अथतः पुरा
रथे 'अथं' योजितवन्तः । 'ते' पुनः 'अथिन्' अथे 'अथं'
वेगम् 'आदधु.' स्थापितवन्तः । लोट्ये लिट् ; अथिन् अथे
त्वयि जव मादधत्विति । व्याचष्टे— "न ये यातादिति ।
'याताद्' यायोः 'मनस.' च 'यागीयः' यागुत्तरं कश्चिदपि
वस्तु अतिवेगवत् 'न अथि' । अथरवाक्यं अष्टम् ॥ ८ ॥

* वा० शो० अ० १४ । ६ ।

† वा० अ० ६ । १ । १११ ।

‡ 'अथमपोषकेन देवयोग्य मेव'-इति ह ।

§ वा० अ० ८ । १ ।

अथ सव्यस्याश्वस्य रथे योजनं समन्त्रकं विधत्ते— “अथ सव्यायुग्य मिति ३ । ‘सव्यायुग्य’ सव्ये भागे योजनीयम् । अश्व-प्रत्ययान्दान्दसो द्रष्टव्यः । हे ‘वाजिन्’ अश्व । युज्यमानस्व ‘वातजवः’ † वायुवेगो ‘भव’ । ‘इन्द्रस्य’ अश्व । ‘इव’ ‘दक्षिण’ प्रसृज् । पुष्टाङ्ग । त्व ‘यिया’ शोभनया युक्तः ‘एधि’ भव । यदा , यी शब्दात् परस्य सोर्धादेशः ; ‘अयेन्द्रस्य’ अश्वस्य शीर्भवति , ‘एवं यजमानस्य’ शीर्भव । ‘विश्ववेदस्य’ सर्वज्ञाः ‘मरुतो देवाः’ ‘त्वा’ त्वाभ्यं अश्वं ‘युञ्जन्तु’ । ‘त्वष्टा’ ‘ते’ तव रथे युक्तस्य ‘पत्सु’ पादेषु ‘जव’ वेगं ‘दधातु’ ‘इति’ । “नात्र तिरहित मिति । मन्त्रगतचतुर्थपादे अतववुडोऽर्धो भास्तीत्यर्थः ३ ॥

द्वितीयस्याश्वस्य योजनं विधत्ते— “अथ दक्षिणेति । प्रष्टि-
र्नाम पादत्रयोर्धो भोजनपादादेशाधारः ३ , तद्वत् । अश्वे-

स्त्रिभिर्गुणैः रथं कुर्यात् ३ । अत्र पूर्वं मन्त्रदयस्य युक्तत्वात्
 छतीयस्य प्रष्टित्वं युक्तम् । अत्र एवापस्तम्ब— “प्रष्टिताहितं
 रथं युनक्ति”—इति । छतीयेनाश्वेन रथं युष्मरादित्यर्थः ।
 तं ‘दक्षिणा’ दक्षिणतः प्रथमं युज्यात् । “सव्याप्रष्टि मित्वादि,
 पूर्ववद् व्याख्येयम् † ॥ ८ ॥

योजनं मनुष्यं मन्त्रं विधत्ते—“स युनक्ति जवो य इति ‡ ।
 हे वाजिन् । ‘ते’ तय इदये ‘यः’ ‘जवः’ वेगः ‘गुहा’ गुहायो
 गूढप्रदेशे ‘निहितः’ स्थापितः, ‘श्वेने’ पक्षिणि च यो जवः
 ‘परीतः’ व्यवस्थितः, यो वेगो ‘वाते’ वायो ‘चरत्’ तिष्ठति ।
 हे ‘वाजिन्’ । तेन श्वेन बलवान् त्वं ‘नः’ अस्माकं बलेन ‘वाज-
 जित् भव’ अन्नस्य जीता दाता भव । ‘समने’ यज्ञदपि
 सङ्ग्रामे पारयिषुः पारयिता पारगमनगीलच भवेति ॥

त मिसं मन्त्रं व्याचष्टे—“जवो यज्ञ इति । “अथय
 व्याचिहित इति । ‘अथय’ गुहाशयेत्याद्युपलक्ष्यते, प्रदेश-
 न्तरे ‘अचिहितः’ निश्चितः । पृथङ्गस्य तात्पर्यं माह—“तेन
 न इति । यज्ञप्रजापत्योस्तादात्म्यं युक्तम् । ‘समने पारयिषुः’
 -इत्यप्याभिप्राय माह—“अस्मिंश नो यज्ञ इति । ‘देवसमने’
 समन मिति सङ्ग्रामनाम †, देवसमाजलक्षणेऽस्मिन् यज्ञे ।
 यतार्थं मन्त्रात् ॥ १० ॥

* अथवाचो बहव्य मेवो प्रष्टयी युक्ता अत्रुनंरहन्ति ।

अथात मन्त्रं दृष्ट्ये न यतं परं शिरीषोऽररं इवोयः”—इति ।

• का० श्री० ए० १४ ३ ८ ।

† १० ए० १२ र्थं अथ दक्षिणेत्यादि बहव्यम् ।

‡ वा० चं० L. E. १ ।

§ निघ० ५ १० ११ ।

उत्ताना मखानां तित्वसङ्गा मभूद्य प्रशंसति— *ते वा
 पत इति । त्रिहस्यं त्रिराहतिः । देवे कर्मणि प्रोक्षणादौ
 प्रसिद्धे 'ह्वि'-शब्दार्थः । चतुर्थस्यात्रस्यानुगमनं विधत्ते—
 "अधिपटीति । तृतीयस्याखस्य युगप्रदेशे । 'अधिः' सप्तम्यर्था-
 तुवादी । मन्त्रेण युक्तः ससेवानुगच्छेत् । यस्मात् स चतुर्थो
 'मानुषः' मनुष्यसम्यन्वी ; मानुषे हि कर्मणि चतुर्थीं वाहानां
 योजनं दृष्टम् । अत्र मानुषरूपव्युदासाय तस्यायोजन मिति ।
 अत्र सूत्रम्— "अनुगच्छयदुर्थोऽनुगच्छति"—इति ० ।

यदेव चतुर्थो न रयोऽध्वर्यवे दीयते, तस्मिन् प्रदान-
 समये चतुर्थस्य रथे योजनं दर्शयति— "तं यत्र दास्यन्निति ।
 तदुक्तं सूत्रे— "चतुर्थं युक्ताध्वर्यवे ददाति"—इति १ । अत्र
 मयं मन्यदाप्यतिदिशति— "तथादप्येति । 'इतरस्मिन्' राज-
 स्यादावित्यर्थः । शिष्टं गतार्थम् ॥ ११ ॥

विधत्ते— "अथ वाहस्यत्य मिति । अत्र द्रुधदेवताविशिष्ट-
 चरुविधिः । "सप्तदशशराव मिति । सप्तदशशरावपरिमितम् ।
 मुष्टिपतिनिधित्वेन शरावस्य सप्तह्यथायथ पृथग्विधानात् प्रकृति-
 गतमुष्टितत्सङ्गरानिष्ठतिः । तथाच कात्यायनः— "माध्यन्दि-
 नीयैः सह नैवारचरुर्वाहस्यत्यः सप्तदशशरावः, सहस्रमुष्टि-
 निष्ठतिः"—इति १ । चरुविधिं प्रशंसति— "अयं वा एव इति ।

* का० श्रौ० सू० १४ १ २ ।

† 'अनुगच्छो'—इति क, छ, ज ।

‡ का० श्रौ० सू० १४ ४ १२ ।

§ का० श्रौ० सू० १४ २ २६. ०० । अर्कोपाध्यायमते तु न
 यन्नतिशङ्कान्—इति तदुत्तरध्वजम्भारस्यादिषु न सङ्गावाधः ।

“तद्वेदेत्यादि । तद्य वाजपेये ‘यत्’ ‘एतत्’ अयम् ‘वदन्-
षीत्’, पुरा ब्रह्मस्यतिरनेन क्रतुना यदेताफलभूतं मवं साधित-
वान्, ‘तदेव’ अयम् ‘यस्मै’ ब्रह्मस्यतये ‘एतत्’ एतेन चरुणा
‘करोति’ ॥ १२ ॥

देवतागरावसृष्ट्याविधिलय मन्वस्य प्रथंसति— “अथ यदि-
त्यादिना । पुरा ब्रह्मस्यतिः ‘एतं’ चरुं साधितवान्, अतो-
ऽस्य चरोर्ब्रह्मस्यतिर्देवतीति युक्तम् ॥ १३ ॥

“अथ यथैवार इति । “नीयारा इति । यत् ‘एते’
‘ब्रह्मणा’ एव ‘पच्यन्ते’, न तु ऊष्टसेवीतगाल्यादिवत्, अतः काल-
वशात् पक्ता नीयाराः ब्रह्मरूपस्य ब्रह्मस्यतेयीत्या इत्यर्थः ॥ १४ ॥

विधत्ते— “तं भस्मानवघ्रापयतीति ॥ ‘तं’ चरुम्
‘अयान्’ रथे युक्तान् अवघ्रापयेत् । “घ्रा गन्धीपादाने” † ।
तस्य मन्त्र माह— “वाजिन इति ‡ । हे ‘वाजिन,’ ‘अत्राः !’
‘वाजजितः’ अत्रस्थ जितारः, ‘वाजः’ = ‘अयम्’ अत्रसाधन
माजिं प्रति सखिता यूयम्, ‘ब्रह्मस्यतेभीगम्’ ‘अवजिघ्रत’
अवाङ्मुखा गन्धीपादानं कुरुतेति तस्यार्थः § ।

तद् व्याचष्टे— “वाजिनो ह्यग्ना इति । “वाजिष् हि अरि-
शक्त इति । साध्यभृगावघ्राप्यो वाजशब्दः उपचारात् तत्साधने
वाजौ वसंत इत्यर्थः । अवघ्रापणस्य प्रयोजनं माह— “तद्य-

* वा० यौ० मू० १० ३ १० ।

† भा० प० ६२६ घा० ।

‡ भा० मं० ६ ६ २ ।

§ ‘अवघ्रापणस्य प्रयोजनं माह— “तद्य-
तदुत्तरकालं न भवति—इति वा० यौ० मू० १० ३ १० इति ।

दृष्टानिति । इमं यज्ञं साधयामीति ब्रुवा 'पृथ्वान्'
अवधापयेत् ॥ १५ ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते भाषवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतपयस्त्राक्षणभाष्ये

पञ्चमकाण्डे प्रथमाध्यायस्य चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥

(अथ यज्ञं ब्राह्मणम् .)

तद्यदाजिं धावन्ति । इमं मेवैतेन लोक
मुञ्जयत्यथ यद् ब्रह्मा रथचक्रं साम गायति
नाभिदघ्न ऽउद्विते ऽन्तरिक्षलोक मेवैतेनीञ्जयत्यथ
यद्यूपं रोहति देवलोक मेवैतेनीञ्जयति तस्मा-
द्वा ऽपरात् त्रयं क्रियते ० ॥ १ ॥

सु ब्रह्मा रथचक्रं सुधिरोहति । नाभिदघ्न ऽउ-
द्वितं देवस्याहुः सवितुः सवे सत्यसवसो बृह-
स्पतेस्तम नाकः रुहेय मिति यदि ब्राह्मणी
युजते ब्रह्मा हि बृहस्पतिर्ब्रह्मा हि ब्राह्मणः † ॥ २ ॥

अथ यदि राजन्वो यजते । देवस्थाष्टु
सवितुः सवे सत्यप्रसवस इन्द्रस्योत्तमं नाकं रुहेय
मिति चक्रं हीन्द्रः चक्रं राजन्वः ॥ ३ ॥

त्रिः सामाभिगायति । त्रिरभिगौयावरोहति
देवस्थाष्टु सवितुः सवे सत्यप्रसवसो बृहस्पति-
रुत्तमं नाकं मरुह मिति यदि ब्राह्मणो यजते ब्रह्म
हि बृहस्पतिर्ब्रह्म हि ब्राह्मणः * ॥ ४ ॥

अथ यदि राजन्वो यजते । देवस्थाष्टु सवितुः
सवे सत्यप्रसवस इन्द्रस्योत्तमं नाकं मरुह मिति
चक्रं हीन्द्रः चक्रं राजन्वः ॥ ५ ॥

अथ सप्तदश दुन्दुभीननुवेदान्तं सुस्मिन्वन्ति ।
प्रतीव आग्नीधात् प्रजापतिं वा इष्य उच्ययति
यो व्याजपेयेन यजते व्याग्ने प्रजापतिरेधा वै
परमा व्याग्ना सप्तदशानां दुन्दुभीनां परमा
मेवैतदाद्यं परमं प्रजापतिं मुञ्जयति सप्त-
दश भवन्ति सप्तदशो वै प्रजापतिस्तत् प्रजापति
मुञ्जयति ॥ ६ ॥

अथैतेषां दुन्दुभीनाम् * । एकं यजुषाहन्ति
सत् सर्वे यजुषाहता भवन्ति ॥ ७ ॥

स आहन्ति । बृहस्पते व्वाजं जय बृह-
स्पतये व्वाचं व्वदत बृहस्पतिं व्वाजं जापय-
तेति यदि ब्राह्मणो यजते ब्रह्म हि बृहस्पति-
र्ब्रह्म हि ब्राह्मणः † ॥ ८ ॥

अथ यदि राजन्यो यजते । इन्द्र व्वाजं
जयेन्द्राय व्वाचं व्वदतेन्द्रं व्वाजं जापयतेति
अथ ह्येन्द्रः अथ राजन्यः ‡ ॥ ९ ॥

अथेतेष्वानिस्तु रथेषु । पुनराहतेष्वेतेषां
दुन्दुभीना मेकं यजुषोपावहरति सत् सर्वे यजु-
षोपावहता भवन्ति ॥ १० ॥

स उपावहरति । एषा वः सामत्या संवा-
गभूद्यथा बृहस्पतिं व्वाजं मजीजपताजीजपत § बृह-
स्पतिं व्वाजं अन्नस्पतयो विमुच्यध्व मिति

* 'नाम्'—इति ग घ ।

† 'ब्राह्मण'—इति ग, घ ।

‡ 'राजन्य'—इति क । 'राजन्'—इति ख ।

§ 'मजीजपत'—इति व म पुस्तके ।

अथ यदि राजन्वो यजते । देवस्याहुः
सवितुः सवे सत्यमसवस इन्द्रस्योत्तमं नाकं रुहेय
मिति चत्रं हीन्द्रः चत्रं राजन्वः ॥ ३ ॥

त्रिः सामाभिगायति । त्रिभिर्गीयावरोहति
देवस्याहुः सवितुः सवे सत्यमसवसो बृहस्पते-
रुत्तमं नाकं मरुह मिति यदि ब्राह्मणो यजते ब्रह्म
हि बृहस्पतिर्ब्रह्म हि ब्राह्मणः • ॥ ४ ॥

अथ यदि राजन्वो यजते । देवस्याहुः सवितुः
सवे सत्यमसवस इन्द्रस्योत्तमं नाकं मरुह मिति
चत्रं हीन्द्रः चत्रं राजन्वः ॥ ५ ॥

अथ सप्तदश दुन्दुभीननुवेदान्तं सुमिन्वन्ति ।
प्रतीच आग्नीध्रात् प्रजापतिं वा ऽप्य उच्ययति
यो व्याजपेयेन यजते व्यास्यै प्रजापतिरेषा वै
परमा व्याग्या सप्तदशानां दुन्दुभीनां परमा
मेवैतद्वाचं परमं प्रजापतिं मुञ्जयति सप्त-
दश भवन्ति सप्तदशो वै प्रजापतिस्तत् प्रजापति
मुञ्जयति ॥ ६ ॥

अथैतेषां दुन्दुभीनाम् * । एकं यजुषाहन्ति
तत् सर्वे यजुषाहता भवन्ति ॥ ७ ॥

स आहन्ति । बृहस्पतिं व्वाजं जय बृह-
स्पतये व्वाचं व्वदत बृहस्पतिं व्वाजं जापय-
तेति यदि ब्राह्मणो यजते ब्रह्म हि ब्वुहस्पति-
ब्रह्म हि ब्राह्मणः † ॥ ८ ॥

अथ यदि राजन्यो यजते । इन्द्रं व्वाजं
जयेन्द्राय व्वाचं व्वदतेन्द्रं व्वाजं जापयतेति
क्षत्रं हीन्द्रः क्षत्रं राजन्यः ‡ ॥ ९ ॥

अथैतेष्वानिष्टस्य रथेषु । पुनरासृतेष्वैतेषां
दुन्दुभीनामेकं यजुषोपावहरति तत् सर्वे यजु-
षोपावहता भवन्ति ॥ १० ॥

स उपावहरति । एषा वः सासत्या संवा-
गभूद्यथा बृहस्पतिं व्वाजं मजीषपताजीषपत § बृह-
स्पतिं व्वाजं व्वनस्पतयो विमुच्यध्व मिति

* •नाम्—इति ग, घ ।

† 'ब्राह्मणः'—इति ग, घ ।

‡ 'राजन्यः'—इति क । 'राजन्यः'—इति ख ।

§ 'मजीषपत'—इत्येव 'ग पुस्तके ।

यदि माङ्गणो युजते ब्रह्म हि बृहस्पतिर्वृह
हि माङ्गणः ० ॥ ११ ॥

अथ यदि राजन्यो युजते । एषा वः सा
सत्या संघागभृद्येन्द्रं व्याज मजीक्षपताजीक्ष-
पतेन्द्रं व्याजं व्यनस्पतयो ब्विमुच्यध्व मिति
चत्रं हीन्द्रः चत्रं राजन्यः † ॥ १२ ॥

अथ वेदान्तात् । राजन्य उदङ् सप्तदश
प्रव्याधान् प्रविध्यति यावान्वा ऽएकः प्रव्याधस्ता-
वांस्तिर्यङ् प्रजापतिरथ यावत् सप्तदशप्रव्याधान्ना-
वानन्वङ् प्रजापतिः ॥ १३ ॥

तद्यद्राजन्यः प्रविध्यति । एष वै प्रजापतेः
प्रत्यक्षतमा यद्राजन्यस्तस्मादेकः सन् बह्वना मीष्टे
यदेव चतुरचरः प्रजापतिश्चतुरचरो राजन्य-
स्तस्माद्राजन्यः प्रविध्यति सप्तदश प्रव्याधान्
प्रविध्यति सप्तदशो वै प्रजापतिस्तत् प्रजापति
सुञ्जयति ‡ ॥ १४ ॥

अथ यं युजुषा युनक्ति । तं युजमान आति-

* 'माङ्गणः'—इति ग, घ ।

† 'राजन्यः'—इति क, ख ।

‡ ति'—इति क ।

ष्ठति देवृक्षाष्टु सवितुः सवे सत्यप्रसवसो बृह-
स्पतर्वाजजितो व्याजं जेष मिति ॥ १५ ॥

तद्यथैवादी बृहस्पतिः । सवितारं प्रस-
वायोपाधावत् सविता वै देवानां प्रसवितेष्टं मे
प्रसुव त्वत्प्रसूत इदं मुञ्जयामीति तदस्मै स-
विता प्रसविता प्रसुवत्त्ववितृप्रसूत उदुजयदेव
मेवैष एतत् सवितार मेव प्रसवायोपधावति स-
विता वै देवानां प्रसवितेष्टं मे प्रसुव त्वत्प्रसूत
इदं मुञ्जयामीति तदस्मै सविता प्रसविता प्रसूति
तत् सवितृप्रसूत उज्जयति * ॥ १६ ॥

अथ यद्यध्वर्योः । अन्तेषासी वा ब्रह्मधारी
वैतद्यजुरधीयात् सो ऽन्वास्थाय व्याचयति व्याजिन
इति व्याजिनो ह्यश्वास्तुस्मादाह व्याजिन इति
व्याजजित इत्यन्नं वै व्याजो ऽन्नजित इत्येवैत-
दाहाध्वन स्तध्वन्त इत्यध्वनो हि स्तध्वन्तो
धावन्ति योजना मिमाना इति योजनयो हि
मिमाना अध्वानं धावन्ति काष्ठां गच्छतेति
यथैनानन्तरा नाष्टा रचाप्सि न हिप्युरेव

यजते ऽन्नपेयं च वै नामैतद्यज्ञापेयं तद्यदेवै-
 तदन्नं मुदञ्जेषीत्तैनेवैतदेतां गतिं गत्वा सपु-
 स्पृशते तदात्मन् कुचते ॥ २५ ॥

स उप स्पृशति । आ मा ब्वाजस्य प्रसवो
 जगम्यादित्यन्नं वै ब्वाज आ मान्नस्य प्रसवो
 जगम्यादित्येवैतदाहमे द्यावापृथिवी विश्वरूपेऽ
 द्रुति द्यावापृथिवी हि प्रजापतिरा मा गन्तां
 पितरामातरा चेति मातेव च हि पितेव च
 प्रजापतिरा मा सोमो ऽन्नमृतत्वेन गम्यादिति
 सोमो हि प्रजापतिः ॥ २६ ॥

त मश्वानुवघ्रापयति । ब्वाजिन इति ब्वा-
 जिनो ह्यश्वानुवघ्रापयति ब्वाजिन इति ब्वाज-
 जित इत्यन्नं वै ब्वाजो ऽन्नजित इत्येवैतदाह
 ब्वाजं सस्रवांस इति सरिष्यन्त इति वा
 ऽश्वय ऽश्वाह सरिष्यन्त इव हि तर्हि भुवन्त्य-
 घात्र सस्रवांस इति सस्रवांस इव ह्यत्र
 भुवन्ति तस्मादाह सस्रवांस इति बृहस्पते-
 भागं मधुनिघ्नतेति बृहस्पतेर्ह्यनु भागो भुवति
 तस्मादाह बृहस्पतेर्भागं मधुनिघ्नतेति निगृजाना

इति तद्यजमाने व्वीर्यं दधाति तद्यदुश्वानवघ्ना-
पयतीम मुषजयानीति वा ऽश्वये ऽवघ्नापयत्य-
याचम मुदजैष मिति तस्मादा ऽश्वद्वानवघ्ना-
पयति ० ॥ २० ॥

अथैतेषा माजिच्छताः † रथानाम् । एक-
स्मिन् वैश्यो वा राजन्यो वोपास्त्रितो भवति स
व्वेदेरुत्तराधात् श्रोणा ऽउपविगत्यथाध्वर्युश्च यज-
मानश्च पूर्व्या द्वारा मधुयह मादाय निष्क्राम-
तस्त' वैश्यस्य वा राजन्यस्य वा पाणावाधत्तो
ऽथ नेष्टापरथा द्वारा सुरायज्ञानादाय निष्क्रा-
मति स जघमेन शालां पर्येत्यैकं वैश्यस्य वा
राजन्यस्य वा पाणावादुधदाहानेन त ऽद्रमं
निष्क्रीषामीति सत्यं वै श्रोज्यैतिः सोमो
ऽमृतं पाप्मा तमः सुरा सत्य मेवेतच्छ्रियं ज्योति-
र्यजमाने दधात्यमृतेन पाप्मना तमसा वैश्यं
विध्यति तैः स यं भोगं कामयते तं कुरुते
ऽथैतत् सहिरण्यपात्र मेव मधुयहं ब्रह्मणे

* ति'—इति क ।

† माजिच्छिताः—इति ग, घ ।

मेतुदाह धावन्त्यानि माग्नन्ति दुग्दुभीनभि साम
गायति ॥ १७ ॥

अथैताभ्यां जुगतीभ्याम् । जुहोति वानु वा
मन्त्रयते यदि जुहोति यद्यनुमन्त्रयते समान
एव बभूवुः ॥ १८ ॥

स जुहोति । एष स्रु व्वाजी क्षिपणिं तुर-
य्यति यौवायां वक्षो ऽत्रपि कक्षु ऽत्रासुनि । क्रतुं
दधिक्रा अनु सत्सुनिष्यदत् पथा० मुद्धात्स्रुन्वा-
पनीफथत् स्वाहा ॥ १९ ॥

उतु स्र । अथ द्रुवतसुरय्यतुः पथं न
वे रनुवाति प्रगर्दिनः । श्येनुखेव ध्रुजतो ऽत्र-
हसम् परि दधिक्राव्य स्रुहोर्जा तरिवतः
स्वाहेति † ॥ २० ॥

अथोत्तरेण त्रिचेन । जुहोति वानु वा
मन्त्रयते इयं तद्यस्माच्चजुहोति वानु वा मन्त्र-
यते यदि जुहोति यद्यनुमन्त्रयते समान एव
बभूवुरेतानेवैतदुश्वान् धावत उपवाजयत्येतेषु व्वीर्यं

० 'पुषा'—इति ग, घ ।

† 'स्वाहेति'—इति ङ, 'स्वाहेति'—इति छ ।

दधाति तिस्रो वा ऽद्दमाः पृथिव्य इय महैका
हे ऽथथाः पुरे ता पुवैतदुज्जयति ॥ २१ ॥

सो ऽनुमन्त्रयते । शं नो भवन्तु व्याजिनो
हृषेषु देवताता मितद्रवः स्वर्क्षाः * । जम्भ-
यन्तो ऽहि वृक्त् रचाएसि सुनेम्यस्मद् युयव-
न्मसीवाः ॥ २२ ॥

ते नो ऽध्वन्तः । ध्वनश्रुती ह्रवं विप्रर्वे
शृण्वन्तु व्याजिनो मितद्रव । सहस्रसा मेध-
साता सनिष्यवो महो ये धुनत् समिधेषु
जभिरि † ॥ २३ ॥

व्वाजे वाजे ऽयत । व्याजिनो नो
धुनेषु विप्रा ‡ अमृता ष्टतज्ञाः । अस्य मुध्वः
पिवत माद्व्यध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानै-
रिति § ॥ २४ ॥

अथ बार्हस्पत्येन चरुणा प्रत्युपतिष्ठते । त
सुपस्पृशत्यन्न वा ऽएष उज्जयति यो व्याजपेयेन

* स्वर्क्षा—इति ग, घ ।

† रे—इति ग, घ ।

‡ विप्रा—इति ङ ।

§ .रिति—इति छ, .रिति—इति ग, घ ।

ददाति तं ब्रह्मणे दृदृदसृत मायुरात्मन् घत्ते
ऽसृतं द्यायुर्दिरख्य तेन स यं भोगं कामयते
तं कुरुते ॥ २८ ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [१.५.] ॥

विहितं माजिधावनं मनुष्यं प्रथमंति — “तद् यदिति ।
आजिधावनेन भूनीकं जितवान् भवतीत्यर्थः । अथ साम-
गमं यूपारोहणं च सार्धं वाद विधत्ते — “अथ यद् यज्ञे-
त्यादि । ‘यज्ञा’ नामस्त्विष् ‘नाभिदधे’ नाभिसात्वे ‘उदिते’
उन्नते ‘रथचक्रे’ स्थित्वा ‘साम’ गायेत् । ‘एतेन’ मूयूर्ध्व-
प्रदेशयोर्मध्यदेशे गीषमानेन साम्ना ‘अन्तरिक्षलोक’ जितवान्
भवति । चक्रादुन्नतस्य सप्तदशारत्रिपरिमितस्य यूपारोहणेन
ऋतीयलोकं मेव स्वाधीनं कृतवान् भवति ॥ १ ॥

ब्रह्मणो रथचक्रे गानं विहितम्, तत् पारोहणं सप्तरेण
न सन्धयतीति तदिदानीं विधत्ते — “अथ यद्येति † । तत्र
वाजपेये सायधिकारिणी, ब्राह्मणो राजन्ययेति; तत्र यज्ञ-
मानभेदेन मन्त्रभेद विवक्षुः प्रथमं ब्राह्मणपदे मन्त्रं पठति—
“देवस्याह मिति ‡ । ‘सत्यसवम’ सत्यानुष्ठानस्य ‘सवितुः’
सर्वेषां प्रसवितुर्देवस्य ‘सर्वे’ प्रसवे अमुष्वाया वरतीमानी इति ‘सह-

* अत्र निम्नं देवैः अङ्गोत्थये, सप्तरेण अहमदभिक्रया शीघ्रं धारयति ।
अर्थाधायनं माजिघ्नन्दिनेष्यते — इति का० श्रौ० ३४ १ ११ सूच्यति ।

† का० श्रौ० सू० १४ १ १२ ।

‡ या० श्रौ० २. १. १ ।

सतेः' सम्बन्धिनः 'उत्तमम्' उल्कृष्टं 'नाकं' स्वर्गं 'बृहियम्' पारो-
ह्यं करवे । बृहिरागीर्लिङि, 'लिङ्गाशियद्'-इत्यङ् ७ ।
“ब्रह्महीति । देवाना मध्ये बृहस्पतिर्वाङ्मणजातिः ॥ २ ॥

राजन्यपक्षेऽपि मन्त्रं पठति— “अथ यदीति । बृहस्पते-
रित्यस्य स्थाने इन्द्रस्येति विशेषः † । अर्थेण पूर्ववत् । “अत्रं
हीन्द्र इति । देवाना मध्ये इन्द्र. सत्रियजातिः ॥ ३ ॥

विहितस्य ब्रह्मकर्तृकस्य सामगानस्य त्रित्वमद्वया विधत्ते—
“त्रिः सामेति ‡ । 'त्रिः' त्रिवार मित्यर्थः । “दिवस्य वयम्”
-इति, “बृहेम”-इति च बहुवचनान्तं प्राखान्तरीयो मन्त्र ।
तथैव कात्यायनोऽपि सूत्रयामास— “दिवस्य वय मिति ब्रह्मा
रथपक्षे मारोहति”-इति § । अत्र “अरुडम्”-इति, “बृहे-
यम्”-इति च एकवचनान्तत्वेन संहिताया माम्नामाद् ॥ त मनु-
स्यैव ब्राह्मणे विहित मित्यविरोधः ।

प्रसङ्गाद् ब्रह्मणो रथावरोहणं वधत्ते— “त्रिरभिगीयाव-
रोहतीति । प्रयोगक्रमस्तु सूत्रे दर्शित इ— “ब्रह्मा त्रिं साम
गायति, दुन्दुभीन् वादयति, एषस्य इति प्रत्युचं जुहोति”-

* पा० सू० ३ १ ८६ ।

† वा० मं० ६ १० २ । का० श्री० सू० १४ ३ १३ ।

‡ का० श्री० सू० १४ ४ १ ।

§ का० श्री० सू० १४ ३ १२ । अत्रादृष्टपुस्तके तु देवस्थाद्
निबन्धनवचनान्तं एव पाठः ।

॥ माध्यन्दिन्या मिति यापन ।

१ का० श्री० सू० १४ ४ १-८ । अत्र तु कात्यायनस्य च देवस्थाद्
मिति पाठे सम्भानिः स्त्रीरूपा मायमेनेति ध्येयम् ।

इत्युपक्रम्य, “प्रदक्षिणं कृत्वा यन्ति, आगतेषु ब्रह्मावरोहति देवस्याह मिति”-इति ।

अत्रापि पूर्ववद् यजमानभेदेनावरोहणं मन्त्रभेदं दर्शयति — “देवस्याह मिति ७ । “अरुह मिति, रुहेर्लुडि “क-
ञ्च हृत्सिन्धुः”-इति † चुरेडादेयः ॥ ४, ५ ॥

विधत्ते— “यद्य सप्तदशेति । सप्तदशसङ्गकाम् ‘दुन्दु-
भीन्’ ‘अनुवेद्यन्तं’ वेदिसमीपे ‘प्रतीचः आग्नीहोत्र्यात्’ आग्नी-
होत्रपयिमप्रदेशे स्थितान् ‘सन्धित्वन्ति’ वादयितुं भावधत्ती-
त्यर्थः । अत्र सूत्रम्— “सप्तदश दुन्दुभीनाञ्जत्यनुवेदि पद्या-
दाग्नीहोत्र्यात्”-इति ‡ ।

“एषा वा इत्यादिकस्याय मर्षः ;— दुन्दुभीना नादस्य
सप्तदशात् परमवाक्यम् ; अती वायूपमजापत्युक्त्वयहेतुदुन्दुभि
वाद इत्यर्थः । गत मन्त्रम् ॥ ६ ॥

विधत्ते— “अद्येतेषा मिति । सप्तदशानां दुन्दुभीना मध्ये
एकं दुन्दुभिम् “सप्तदशति वाजम्”-इति वष्यमाख्येन मन्त्रेण
समाह्वन्यात् । इतरान् षोडश दुन्दुभीन् तूष्णीं वादयेत् ।
एकस्य समन्त्रकाहननेन सर्वेषां दुन्दुभयश्चित्रिन्यायेन सम-
न्त्रकं मेषाहताः ताडिता वादिताः स्फुरित्यर्थः । अत्र सूत्रम्
— “सप्तदशति वाज मित्येकं दुन्दुभि माहन्ति, तूष्णीं मित-
रान्”-इति § ॥ ७ ॥

* वा० सं० ८. १. २, ३ ।

† वा० भू० २. १. ५६ ।

‡ वा० श्रौ० सू० १४. ५. १४ ।

§ वा० श्रौ० सू० १४. २. १५ ।

हवनविधि मनुष्य मन्त्रं ३ विधत्ते— “स षाड्सीति ।
 हे ‘हृहस्यते ।’ ‘वाजम्’ अत्र ‘जय’ । हे दुन्दुभयः । ‘हृहस्य-
 तये’ हृहस्यतेरर्थाय ‘वाचं’ सत्वभूता यूयं ‘वदत’ । ‘हृहस्यति’
 ‘वाजम्’ अत्र ‘जापयत’ अक्षविषयं जयं प्रापयत । हृहस्यतिः
 अय मेव वाजं जयति, तं जापयत । जयतेर्ष्वन्तस्य “व्रीहः-
 जीनां षी ॥”-इत्यात्वे कृते पुगागमः ॥ ८ ॥

राजन्यमन्त्रभेदं दर्शयति— “अथ यदीति । हृहस्यतिस्थाने
 इन्द्र पदं प्रक्षेपणीयम् ३ । अन्यत् समानम् ॥ ९ ॥

विधत्ते— “अथैतेष्विति । ‘रथेषु’ ‘आजिह्वसु’ सप्तस्थानं
 प्रति स्यतवक्तु गतवक्तु ‘पुनराह्वतेषु’ पुनरागतेषु सक्तु ‘एतेषां’
 अर्थेषां ‘दुन्दुभीनां’ मध्ये ‘एकं’ प्राग् ‘यजुषा’ मन्त्रेण ‘उपाव-
 हरति’ अथरोहयेत् ; अन्येषाम्बु तूष्णीं मित्यर्थः ॥ १० ॥

“स उपावहरतीति । अथरोहणमन्त्रस्याय मर्थः ॥ ;—
 हे दुन्दुभयः । ‘व.’ युष्माकं सम्बन्धिनी ‘सा सत्वा’ ‘संवाक्’
 समुदिता वाक् ‘अभूत्’, ‘यया’ वाचा ‘हृहस्यति’ ‘वाजम्’
 ‘अजीजपत’ अत्र विषयं जयं प्रापयत । एतस्यैव पुनर्वचन
 मजीजपतेति वाक्यम् । हे ‘वनस्यतय ।’ कार्ये कारणशब्दः,
 वानस्यथा दुन्दुभयः ‘विमुण्णध्वम्’ विमुक्ता भवतीति ॥ ११ ॥

“अथेति । अत्रापि पूर्ववन्मन्त्रभेदो “यदि राजन्य इत्या-
 दिमा प्रदर्शितः ॥ १२ ॥

अश्वैर्युक्तस्य रथस्य यजमानकर्तृकं समन्त्रकमारोहणं विधत्ते
—अथ य मिति । उक्तं सप्तदशप्रध्याधानपथाजिधावनं कर्तुम्
'घातिष्ठति' आरोहेदित्यर्थः । अत्र सूत्रम्— 'देवस्यात्र मिति
यजुर्धुक्तमारोहति यजमानः'—इति ७ । आरोहणमन्वस्याय
मर्थः १* ;— 'सत्यसवसः' यथार्थप्रसवस्य 'सवितुर्देवस्य' 'सवे' अभ्य-
मुघ्रायां चर्तुमनः 'सहम्' 'वाजजितः' अन्नस्य जितु' 'हहस्पतिः'
सम्बन्धि 'वाजम्' अथम् 'जिपम्' लीयास मिति । सवितुरनुघ्र
येव प्रवर्त्तने वाजोऽज्यो भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

इमं मर्थं हहस्पतिदृष्टान्तेन दृष्टयति— "तद्यथैवाद इत्या
दिना । 'अद' अनुष्मिन् विप्रकृष्टे काले, प्राजिधावनकाले
'हहस्पतिः' 'सवितारम्' अतुससार । "एव मेवैप इत्यादिना
दाष्टीत्सिके योजयति ॥ १६ ॥

विधत्ते— "अथ यदीति । 'अथ' यजमानस्य रथारोहणा
कारणम्, 'अध्वर्योः' गिष्यो ङ वा, अन्वो 'ब्रह्मचारी' वा 'एतद्'
वक्ष्यमाणं मन्त्रम् 'अधीयात्' अरेत् ; 'सः' त मेव रथम्
'अन्वास्याय' तूष्णीं मारुह्य "वाजिनः इति" मन्त्रं ङ 'वाच
यति', यजमान मिति शेषः । अत्र सूत्रम्— "अध्वर्योश्च
तूष्णीं ब्रह्मचार्यंस्तेवासी वा वाचनाय"—इति, "वाजिन इति
वाचयति"—इति ॥ ४ । हे 'वाजिन.' अग्नाः । 'वाजजितः'

* का० शी० सू० १४ ३ १८ ।

† वा० मं० ६ १३ १ ।

‡ अश्वैर्युक्तस्यो—इति ६, अ ।

§ वा० मं० ६ १३ ५ ।

॥ का० शी० सू० १४ ३ १६, २१ ।

विधत्ते— “शयैताभ्यां मिति । ‘एताभ्यां’ दध्यमाणाभ्यां
मन्ताभ्यां इवन मनुमन्त्रणं वा विकल्पेन कर्त्तव्यम् ७ । समय-
चार्यवाद्वाक्यमेवः समान इत्याह— “यदि शुद्धीतीति ।
‘बन्धुः’ बन्धुत्वात् न सुतिरिति बन्धुर्वाक्यमेवः, स तु समानः ।
“एतानिवैतदम्बान् धावत उपवाजयति, एतेषु वीर्यं दधाति”—
इति वाक्यमेवो वक्ष्यते † । ‘एतत्’ एतेन इवनेन मनुमन्त्र-
णेन वा ‘धावतः’ ग्रीध्रगामिनः तान् ‘धम्बान्’ ‘उपवाजयति’
अत्यन्तवेगयुक्तान् करोति, एतेष्वस्त्रेषु वीर्यं सामर्थ्यं निहित-
वान् भवतीत्यर्थः । अती वेगसाधनत्वात् इवन मनुमन्त्रणं वा
कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥

इवन मनुष्य मन्त्रद्वयं विधत्ते— “स शुद्धीत्येव स इति ‡ ।
‘एवः’ ‘स्यः’ सः ‘वाजी’ वेजनवान् अग्नः ‘वीवायाम्’ ‘अपि’
‘कश्चे’ कश्चमूले ‘आसनि’ आसो तदुचितरञ्जुविशेषः ‘बहः’
‘अपिषि’ अग्नौ ‘तुरण्यति’ त्वरयति । ‘दधिकाः’ धारकान्
मार्गावरोधकान् पापादादौन् अपि अतिक्रामन् अग्नः ‘क्रतुं’
क्रतुसादिनोऽभिप्रायम् ‘अनुसंसनिष्यदत्’ सम्यगनुसन्धधानः ‘पर्या’
मार्गायाम् ‘अहासि’ अक्षयानि, कृष्टिनानि निम्नोक्तानि च
‘अन्वापनीकणत्’ अनुक्रमेण अट्टुत्वं समत्वं वापादयन्, तुर-
ण्यतीति पूर्यत सम्यग्ः । ‘व्याहा’—इति हीमसिंहं दपट्-
कारनिष्ठत्यर्थम् ॥ १९ ॥

“उत कोति ५ । द्वितीयमन्त्रस्याय मयः ;— ‘उत अ’

* का० श्रौ० ए० ११ ३. १, ४ ।

† अग्निद्वेय वाक्ये ११ व० (११५० १०५०) इत्ययम् ।

‡ या० मं० ८ १४ १ । ५ या० मं० ८ १५ १ ।

‘नि’ ‘अर्धन्तः’ गतिकुमला अद्याः, ‘इवमद्रुतः’ अद्यदाज्ञान-
श्रोतारो ‘वाजिनः’ अद्यवक्तोऽद्याः सर्वेऽपि ‘नः’ अद्याकं
‘हवम्’ आज्ञानम् अद्यहवनं ‘शृणुतु’ । ‘मितद्रवः’ पूर्ववत् ।
‘सहस्रपाः’ महतोऽन्वस्य सनितारो दातारः । ‘मिधसाता’ यज्ञे ।
सुप आकारः ० । ‘सनिष्यतः’ सनिं दानम् † अद्याक मिच्छन्तः ।
ईदृगाः ‘ये’ अद्याः ‘समिषेपु’ सहामिषु ‘महः’ मंहितः गतोः
‘धनम्’ । मह इति धनविशेषणं वा, महहनं ‘जम्बिरे’
आङ्गितवन्तः । शृणुन्त्विति पूर्वेष्वान्ययः ॥ २३ ॥

“वाजे वाजेवत इति ऽः । द्वितीयमन्वस्थाय मर्यः ;—
हे ‘वाजिन’ अद्या । ‘वाजे-वाजे’ तत्तदवनिमित्तं धन
निमित्तं च ‘नः’ अद्यान् ‘अद्यत’ । ‘विप्राः’ मिधाविमः ‘अद्यताः’
अमरणधर्म्याणः ‘अद्यताः’ अद्यतं सत्यं गन्तव्यदेशं जानन्तः ।
तादृश्याभिमानिभो हे देवाः । ‘अद्य गध्वः पिबत’ इदं
धावनात् पूर्वं पद्याद्यप्रायमाणं मधुसमानं नैवारचरुणचणं
पिबत । पीत्वा च ‘माद्यध्वम्’ दृष्टा भवत । ततः ‘दृताः’
सक्तो ‘देवयानैः पयिभिः’ देवाधिष्ठितैर्मागे अध्वभिराजिं प्रति
‘यात’ इति ॥ २४ ॥

विधत्ते— “अद्य वाहंस्त्र्येनेति ऽः । ‘प्रत्युपतिष्ठते’ आजि
धावनं कृत्वा तीर्थदेशे । प्रत्यागच्छतोऽद्यान् प्रति नैवारचरुणा

* वा० सू० ७ १ ३३ ।

† अद्यदान—इति च ।

‡ वा० मं० ८. १८ १ ।

§ का० धौ० सू० १४ ४ ११ ।

॥ इयं आद्यालोकरयोर्मध्यप्रदेशीयलोपी ज्ञेया ।

सह गच्छेदित्यर्थः । तस्य चरो अर्शनं विधत्ते— “त सुपेति । तत् प्रथमति— “अथ वेत्यादिना । ‘एता गतिम्’ आजि-
धावनलघया गत्वा चरुयस्वर्गनेन एतदाजिधावनोक्त्वा मन्त्र
मियात्मनि निहितवान् भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

उपस्वर्गमन्त्रं मनुष्य मन्त्रं विधत्ते— “स उपेति । मन्त्र-
णाय मयं, ० ;— ‘याजस्य’ अन्नस्य ‘प्रसवः’ पशुभुजा उत्प-
त्तिर्वा ‘मा’ मा ‘याजगम्यात्’ आगच्छतु । ‘विश्वरूपे’ माना-
रूपे ‘इमे’ ‘द्यावापृथिवी’ द्यावापृथिवी प्रजापत्यात्मिके,
तत्कृत्वात् ‘आगन्ताम्’ आगच्छताम् । “पितरामातरा च
हृन्दिभि”—इत्यानङ् + निपात्यते । अन्नदीयः पिता माता च
मां प्रत्यागतम् ; चिरं जीवित्वा आगच्छताम् । यद्वा, द्यावा-
पृथिव्यो पितेति मातेति च परोक्षनाम्ना निर्दिशः । तत्र
पितरुपा श्वी, मातरुपा पृथिवीति, “श्वीर्षः पिता पृथिवी
माता”—इति श्रुतेः । ‘सोम’ च ‘अमृतत्वेन’ देवत्वेन मां
प्रति ‘आगम्यात्’ आगच्छतु ; “पयाम सोम ममृता
पभूम”—इति ३ इत्यत्र श्रुतम् । मन्त्र प्रतिपाद मनुष्य द्यावा-
पृथिव्यादिके प्रजापत्यात्मना स्तौति—“या मा वाजस्येति ॥ २६ ॥

विधत्ते— “त मन्वानिति ६ । ‘तम्’ उपस्थापित पदम्

* मन्त्रदीय वा० सं० ८. १८. १ ।

† वा० अ० ६. ०. ११ ।

‡ वा० सं० १. १८. ६ ।

§ वा० सं० ८. १८. १ ।

|| वा० म० ८. १८. १ ।

¶ वा० अ० अ० ११. ४. ११ ।

अपि घ 'अस्य' यजमानस्य रघे नियुक्तस्य 'द्रवतः' गच्छतः
 'तुरस्यतः' तुर्षं मध्वान मश्रुवानस्य 'प्रगर्हितः' अयधिं प्राहु
 मभिकाहृतोऽस्यस्य 'अद्धमं' शृङ्गारचिह्नं ७ वसुचामरादिकं
 'परि' सर्वस्मिन्नपि देहे वर्त्तमानम् अनुगच्छति । तच्च दृष्टास्तः
 — 'धेः' पक्षिणः 'पक्षे न' वातोद्गतं पत्रम् इव । यथा
 त्वरया गच्छतः पक्षिणः पक्ष उत्पिचमो गच्छन् नायत्नोपवर्ते,
 तथेत्यर्थः । शीघ्रधावने श्रेणो दृष्टास्यते— 'धजतः' परिधापतः
 'श्रेणस्य इव' 'दधिक्राण्यः' धारकपर्यतास्यतिक्रामिषोऽस्यस्य 'कूर्जा'
 वसेन 'सह' 'तरित्ततः' शृयं तरतोऽप्यस्येति योष्यः । 'स्वाहा'
 -इति पूर्ववत् ॥ २० ॥

कर्त्तव्यान्तरं विधत्ते— "अयोशरेषेति † । अष्टमाश्विन
 एतेन इवन मनुमन्त्रणं वा कुर्यात् । "इयं तदिति । अस्याय
 मर्थः— 'सुहोत्यनुमन्त्रयते वा'-इति यत्, तद् इयं सत्या-
 नृतात्मकत्वेन द्विप्रकार मिति ; "इयं वा इदं न तृतीय
 मस्ति, सत्यधैवानृतध्व"-इति श्रुतेः ‡ । इवनानुमन्त्रणयो-
 रभयतार्यवादावाक्यशेषः समान इत्याह— "यदि सुहोतीति ।
 'वन्तु.' वाक्यशेषः समानः ; जागतमन्त्रकरणयोस्तु प्रकरणयोश्च
 इवनानुमन्त्रणयोस्तावकवाक्यशेषः समान इत्यर्थः । कः पुन-
 रसावित्याह— "एतानिवेतदिति । इवनानुमन्त्रणार्यवादावाक्यशेष †
 "तिस्रो वा इत्यादिकं एतेन त्रिलसङ्गार्यवादान्नाश्रयम् ।
 'पृथिव्यस्त्रिभू.' ; "त्रयो वा इने त्रिहती लोकाः"-इति

* 'अङ्गानारचिह्नं'-इति च, इ ।

† का० यौ० छ० १४ ४ ५ । 'च-शब्दान् नक्षोति अत्र
 मन्त्रपते वा -इति तत्र इति, । ‡ प्र० ना० १ १ १ ४ ।

एकैकस्य त्रयात्मकत्वश्रुतेः । तत्र 'इयं' परिदृश्यमाना भूमिः
'एका', 'अस्या' भूमिः 'परे' उपरि दृश्यमाने 'हे' प्रथिवी ;
'ता.' तिस्रो भूमिः ह्यचकरणेन हीमेनानुमन्त्रणेन वा उच्चित-
यान् भवति ॥ २१ ॥

तत्रानुमन्त्रणं मनूय मन्त्रत्रयं पठति— "सोऽनुमन्त्रयत
इति । अन्यदन्यस्योपलक्षकम् ; अत्रानुमन्त्रणानुपादत्वात्, मन्त्रान्ते
हवनं वा कार्यम् ; वचनबलादित्यवगन्तव्यम् ७ । तत्र, प्रथममन्त्र-
स्थायं मर्थः * ;— 'वाजिनः' अथाः 'हवेषु' यज्ञेषु, संहामेषु वा
'नः' अघ्नाकां 'शं भवन्तु' सुखप्रापका भवन्तु । 'देवताता'
देवयोग्याः । यद्वा, देवास्तान्यन्ते विस्तार्यन्ते यत्र सा देव-
तातिर्येधः, तस्मिन् । 'हवेषु' आह्वानेषु शं भवन्त्विति योजना ।
'मितद्रव.' मित मत्स्यं द्रवन्ति गच्छन्तीति मितद्रवः, 'स्वकां'
शीघ्रधावनेन सुअर्चनीयाः 'अहिं' 'वृकं' 'रक्षांसि' सर्पवत्
आरण्यागवत् बाधकान् राक्षसान् 'जम्भयन्तः' लम्भन्तः, वर्ण-
व्यत्ययः, शोभयन्तः । 'सनेमि'—इति पुराणनाम ६, इह 'तु'
धिप्रवचनम् । शीघ्रम् 'अमीवान्' रोगान् 'अस्मत्' अस्मत्तः
'युजयत्' विद्योजितयन्त इत्यर्थः ॥ २२ ॥

"तं नो अर्चन्त इति १ । द्विवीथमन्त्रस्थायं मर्थः ;—

* पूर्वकक्षरे द्रष्टव्या । "अनुमन्त्रयते वा, उत्तरेण च चिन्तेत"—
इति का० श्रौ० सू० १४ ४ ४, ५ । 'व-शब्दात् अहोति अणु
मन्त्रयते पा'—इति च तत्र फर्कः ।

† पा० सं० ६ १६ १ ।

‡ निघ० ३ २८ ४ ।

§. वा० सं० ६ १७ १ ।

‘अश्वान्’ अश्वान्नापयेत् । तन्मन्त्रस्याय मर्थः ;— हे ‘वाजिनः’
 अश्वानः । ‘वाजजितः’ वाजस्यात्तस्य जितारः, वाज मर्थं जेतु
 मिति जेयः । ‘सस्रवांसः’ आजिसरुषं कृतवन्तः सन्ती ‘हृद-
 स्रतेः’ सम्बन्धिनं ‘भायम्’ अन्तशेषम् ‘भवजिघत्त’ अश्वघातं
 कुरुत । ‘निसृजानाः’ चरुलेपनिर्माणनं कुर्यान्वाः ‘इति’ ।
 मन्त्रं पदयोऽनुच्य व्याचष्टे— “वाजिनी हीति । सस्रवांस इति
 भूतार्थविहितकृत्स्नत्वेन प्रयोगस्याभिप्राय माह— “सरिष्यन्त
 इति । पूर्वं माजिधावनप्राक्काले चरोरश्वैरवघ्रापणं विहितम् ;
 तन्मन्त्रे ‘वाजं सरिष्यन्तः’-इति तु पत्रत्वेन प्रयुक्तम् ; आजि-
 धावनस्य करिष्यमापत्वात्, अत्र त्वस्य कृतत्वात् तदन्ते विधीय-
 माने चर्वाघ्रापणमन्त्रे सस्रवांस इति भूतार्थवाचकत्वेन प्रयोगो
 युक्त इत्यभिप्रायः । निसृजाना इत्यस्य तात्पर्यं माह— “तद्यज-
 मान इति । अक्षरसन्निर्माणस्य वीर्यहेतुत्वात् ‘तत्’ हेन
 ‘निसृजाना इति’-पदेन ‘यजमाने’ ‘वीर्ये’ स्थापितवान् भवति ॥”

आजिधावनस्यादौ तदन्ते च विहितस्य चर्वाघ्रापणस्य प्रयो-
 सनभीदं दर्शयति— “तद्यदस्मानिति । ‘अघे’ पूर्वं वाजीजि-
 त्वर्थम्, अत्र तूच्चितस्य वाजस्य स्वाधीनकरणार्थम् ; अतः पूर्वं
 भिमं वाज सुखयानोति, अत्रेभं वाज सुदजेय मित्वागीर्य-
 दर्शवाचि भूतार्थवाचि च पदं युक्त मित्यर्थः ॥ २७ ॥

सुरापडाणां मधुषहस्य च विनियोगप्रकारो माध्यन्दिने
 सवने वक्ष्यत इति द्वितीयब्राह्मणान्ते ७ प्रतिज्ञातम्, त मिदानी
 मयसरप्राप्तं दर्शयितु माह— “अथैतेषा मिति । ‘वाजि-
 घ्नताम्’ अश्विं प्रति सरिष्यतां रथानां यजमानरथस्थितिरिच्छताम्

* ‘विनोयप्राह्वलि’-इति ज। ३२४. १००० (२. १६.) जटवम् ।

मेकस्मिन् रथे वैश्वराजन्ययोरन्यतरः सुरायज्ञान् प्रतिग्रहीतु
मासीनो भवति । अत्र काल्वायनो यजुर्वेदमारोहण मध्वर्यु-
शिश्यस्य यजमान वाचनार्थं सुप्ता ७ सूत्रयामास— “इतरेषा
मेकस्मिन् राजन्यो वैश्यो वा सौरप्रतिग्रहायाजिं योर्घ्नं यन्ति”
—इति १ ।

“स वेदेरिति । अत्याय मयः ;— ‘सः’ वैश्वराजन्ययो-
रन्यतरो रथादवकृष्टोत्तरस्यां ‘श्रीश्री’ उपविशेत् । ‘अथ’ अनन्त-
रम् अध्वर्युयजमानौ ‘पूर्वधा हारा’ हविर्दानस्य पूर्वहारेण ‘मधु-
ग्रहम्’ आदाय, निष्क्रम्य, वैश्वराजन्ययोरन्यतरस्य हस्ते निद-
ध्याताम् † । ‘नेष्टा’ अपि हविर्दानस्य पश्चिमहारेण ‘सुरायज्ञान्
आदाय’ निष्क्रम्य ‘ग्रान्ता जघनेन’ पद्मीशालायाः पश्चिम
प्रदेशादागत्योत्तरस्यां वेदिश्रीणां पविश्या उक्तयोरन्यतरस्य पाणा-
वेकं सुरायज्ञं प्रयच्छन् “अनेन त इमं निष्क्रीषामि”—इति
वाक्यं पठेत् ‡ । ‘अनेन’ सुरायज्ञेण ‘ति’ तत्र सम्बन्धिनम् ‘इमं’
मधुग्रहं ‘निष्क्रीषामि’ स्वाधीनं करोमीति तस्यार्थः ।

त मिसं निष्कर्षं मर्षसति— “सर्वं वै श्रीरिति । सोमस्य
सत्यात्मकत्वम्, इतरस्य अनुताद्यात्मकत्वं च प्रागेव व्याख्या-
तम् ।। सुरायज्ञप्रतिग्रहीतारं वैश्यं ‘विभ्यति’ बाधते । अनेन

* “देवस्याह मिति (L. १३ १) यजुर्वेदं आरोहति यज-
मानः, अध्वर्योश्च तूर्णां ब्रह्मचार्यन्नेवामी वा वाचनार्थं—इति का-
श्री० सू० १४ ३, १८, १९ दृष्टव्यम् ।

† का० श्री० सू० १४ ३ २०, २१ ।

‡ का० श्री० सू० १४ ४ १५ ।

§ का० श्री० सू० १४ ४ १६ ।

॥ सू० २२ पं० १३ दृष्टव्यम् ।

राजन्यं च विध्यतीत्यर्थो नभ्यः, वैश्वराजन्ययोरन्यतरस्य हस्ते
प्रदानस्योक्तत्वात् ।

प्रतिगृहीतानां तु सुराप्राणा भैक्षिकव्यवहारं दर्शयति—
‘तैः स य भोग मिति । क्रीतस्य मधुयज्ञस्य दाग विधत्ते—
“अथैत मिति । ‘एत’ मधुयज्ञं हिरण्यपात्रसहितं ब्रह्मणे दद्यात् ५ । आपस्तम्बेन सीवर्णपात्रपरिमाणं सुक्तम्—
“ब्रह्मणे ददाति हि मधुस्थानञ्च सीवणं यतमानस्य छतम्”—इति ॥ १ ।

तद् दानं प्रगच्छति—“तं ब्रह्मण इति । ‘त’ मधुयज्ञं ‘ब्रह्मणे’ ‘ददत्’ प्रयच्छन् । छेती गलप्रत्ययः । हिरण्यदानेन ‘अस्तम्’ चमरणशीलम् ‘आयु’ ‘आत्मन’ आत्मनि निहितं यान् भयतीति । ब्रह्मपतिगृहीतस्य मधुयज्ञस्यैच्छिक व्यवहारं दर्शयति—
“स य भोग मिति । “ब्रह्मणे मधुयज्ञं ददाति सपात्रम्, तं स यद्येष्टं कुरुते”—इति ॥ १ हि कात्यायनेन सूक्तित मिति ॥ २८ ॥ ५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

पञ्चमकाण्डे प्रथमाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

* का० श्री० सू० १४ ४ १०

† आप० श्री० सू० १८ ५ ५ । मधुयज्ञस्य—इति तत्रत्यपाठः ।

‡ का० श्री० सू० १४ ४ १० १८ ।

वेदार्थस्य प्रकाशिन तमो ह्यहो निवारयन् ।

पुमर्थाद्यतुरो देयाद् विशातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं भोमहस्र कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम् ,
 सताप्योन् * पञ्चसीरी † श्विदगतदलताधेनुसौवर्णभूमिः ।
 रत्नोस्त्रा शकत्राजिहिपसहितरथी सायणिः ‡ निद्रुणार्यो § ,
 व्यन्त्राणीद्विस्त्रवक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं षट्पञ्च ॥
 धान्याद्वि धन्यजन्मा तिलभव सतुल' स्वर्णजं वर्णसुख्यः ,
 कार्पासीयं कृपावान शुद्धकृत मज्जडो | राजतं राजपूज्य ।
 श्राव्यीत्वं प्राज्यजन्मा ¶ लवणज मट्टणः शार्करं चार्कतिजाः ,
 रत्नाख्यो रत्नरूप गिरि मज्जत सुदा पात्रसाभिद्रुणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकसाम्प्रवर्त्तक-

श्रीहरिहरमहाराजमास्त्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

पञ्चमकाण्डे प्रथमाध्याय समाप्तः ॥ १ ॥

* 'सताप्योन्'—इति ठ (१) ।

† 'सप्तसीरी'—इति ठ ।

‡ 'सायणः' स्यात् ।

§ स्यात् 'निद्रुणार्यो' ।

¶ मज्ज—इति ठ ।

† 'प्राज्यजुहिर'—इति ठ ।

(१) ठ इति प्रथमकाण्डोपनिषद्कोत्ता विभक्त इत्यम् ।

(अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथम वाद्यणम् .)

अथ सुव चाज्यविलापनीं चादाय । आह-
वनीय मभ्यैति सु एता द्वादशाग्नीर्जुहोति वा
व्वाचयति वा यदि जुहोति यदि व्वाचयति
समान एव वस्युः ॥ १ ॥

सु जुहोति । आपये स्वाहा स्वापये स्वाहा-
ऽपिलाय स्वाहा क्रतवे स्वाहा वसवे स्वाहा-
ऽहर्षतये स्वाहाऽऽग्ने मुग्धाय स्वाहा मुग्धाय व्विन-
ग्निनाय स्वाहा व्विनग्निनाय स्वाहाऽन्त्याय भौवनाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहा-
ऽधिपतये स्वाहेत्येता द्वादशाग्नीर्जुहोति द्वादश
वै मासा * सवत्सरस्य सवत्सरं प्रलापति प्रला-
पतिर्यज्ञस्तद्वैवाद्याप्तिर्यां सम्पत् ता मेवैतदुज्जयति
ता मात्मन् कुरुते † ॥ २ ॥

अथ पट् ऋषी । जुहोति वा व्वाचयति
वा यदि जुहोति यदि व्वाचयति समान एव
वस्युः ॥ ३ ॥

* मासा — इति ग घ ।

† कुरुते — इति ग घ ।

सु व्याचयति * । आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो
 यज्ञेन कल्पता चक्षुर्यज्ञेन कल्पताऽ श्रोत्रं
 यज्ञेन कल्पता पृष्ठं यज्ञेन कल्पता यज्ञो
 यज्ञेन कल्पता मित्येताः षट् कृष्णैर्व्याचयति षड्
 वा ऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरः प्रजापतिः प्रजा-
 पतिर्यज्ञस्तद्वैवासा कृष्णिर्या सम्पत्ता मेवैतदुज्जयति
 ता मात्मन् कुरुते ॥ ४ ॥

अष्टाश्रियुषो † भवति । अष्टाक्षरा वै गायत्री
 गायत्र मग्नेरुच्छन्दी देवलोक मेवैतेनोवजयति
 सप्तदशभिर्वासीभिर्युषो व्वेष्टितो वा व्विचयितो वा
 भवति सप्तदशो वै प्रजापतिस्तत् प्रजापति
 मुज्जयति ॥ ५ ॥

गौधूमं चपाल भवति । पुरुषो वै प्रजा-
 पतेर्नेदिष्ठु सो ऽय मत्वमेते वै पुरुषथौपधीना
 नेदिष्ठतमा युङ्गोधुमास्तेषा न त्वगक्षि मनुष्य
 लोक मेवैतेनोवजयति ॥ ६ ॥

गर्त्तन्वान् यूषो ऽतीक्ष्णायो भवति । पितृ

* ति—इति क ।

† अद्य—इति ग, घ ।

देवत्यो वै गुत्तः पितृलोक मेवैतनोऽजयति सप्त-
दशारत्निर्भवति सप्तदशो वै प्रजापतिस्तत् प्रजा-
पति सुव्रजयति ॥ ७ ॥

अथ निष्ठा पत्नी मुदानेऽप्यन् । कौशं व्यासः
परिधापयति कौशं वा चण्डातक मन्तरं दोक्षित-
वसनाज्जघनाद्धौ वा ऽएषु यज्ञस्य यत् पत्नी ता
मेतत् प्राचीं यज्ञं प्रसादयिष्यन् भवत्यस्ति वै
पत्न्या अनेध्यं यद्वाचीनं नाभेर्मेध्या वै दर्भा-
स्तद्यदेवास्या अनेध्यं तदेवास्या एतद्भेर्मेध्यं कृत्वा-
ऽथैनां प्राचीं यज्ञं प्रसादयति तस्मान्नेष्ठा पत्नी
मुदानेऽप्यन् कौशं व्यासः परिधापयति कौशं वा
चण्डातक मन्तरं दोक्षितवसनात् ॥ ८ ॥

अथ निश्चयणी * निश्चयति । स दक्षिणत
उदङ् रोहेदुत्तरती वा दक्षिणा दक्षिणतस्त्वे-
वोदङ् रोहेत् तथा ह्युदङ् भवति † ॥ ९ ॥

स रोच्यन् जाया मामन्वयते । जाय ऽएहि
स्त्री रोहावेति रोहावित्याह जाया तद् यवजाया

* निश्चयणी - इति मा० मम्मत् इति डा० वेङ्कट ।

† भवति - इति ग० घ० ।

मासन्त्रयते ऽर्हि ह वा ऽएष आत्मनो यज्जाया
 तस्माद्यावज्जाया न द्विन्दते नैव तावत् प्रजा-
 यते ऽसर्वी हि तावद्भवत्यथ यदेव जाया द्वि-
 न्दते ऽथ प्रजायते तर्हि हि सर्व्वी भवति
 सर्व्व एतं गतिं गच्छानीति तस्माज्जाया मास-
 न्त्रयते ॥ १० ॥

स रोहति । प्रजापते । प्रजा अभूमेति
 प्रजापतेर्ह्येष प्रजा भवति यो व्याजपेयेन
 यजते * ॥ ११ ॥

अथ गोधुमानुपस्पृशति † । स्वर्देवा अग-
 नीति ‡ अर्ह्येष गच्छति यो व्याजपेयेन य-
 जते ॥ १२ ॥

तद्यज्ञोधुमानुपस्पृशति § । अन्नं वै गोधुमा
 अन्नं वा ऽएष उज्जयति यो व्याजपेयेन यजते
 ऽन्नपेयं ह वै नामैतद् यद्वाजपेय तद्यदेवैतदन्न

* यजते—इति क ख ।

† अति—इति ग घ । ‡ अस्ति—इति क,

§ अति—इति क अति—इति ग, घ ।

मुद्गैषीत्तेनेवैतदेतां गतिं गत्वा सुपुस्पृशति तदा-
त्मन् कुरुते तस्माद्गोधुमानुपस्पृशति ० ॥ १३ ॥

अथ शीघ्रां यूपं मत्सुज्जिहीते । अमृता अमू-
मेति देवलोकं मेवैतेनोञ्जयति † ॥ १४ ॥

अथ दिशो ऽनुवीक्ष्यमाणो जपति । अक्षो
वो ऽअस्त्विन्द्रियं मन्त्रे नृशुभं मुत क्रतुरक्षो वचांऽ-
सि सन्तु व इति सर्व्वं वा ऽएष इदं मुञ्ज-
यति यो ब्वाजपेयेन यजते प्रजापतिः ऽह्युञ्ज-
यति सर्व्वं सु ह्येवेदं प्रजापतिः सो ऽस्य सर्व्वं य
युग इन्द्रियं ब्वीर्यं ‡ संवृज्य तदात्मन्वत्ते तदात्मन्
कुरुते तस्माद्दिशो ऽनुवीक्ष्यमाणो जपति § ॥ १५ ॥

अथैनं मूषपुटैरनुदधन्ति । पशवो ऽवा ऽकृप्रा
अन्नं वै पशवो ऽन्नं वा एष उञ्जयति यो
ब्वाजपेयेन यजते ऽन्नपेयः † वै नामैतद्युदाज-
पेयं तद् यदेवैतद्द्रव्यं मुद्गैषीत् तेनेवैतदेतां गतिं

० •स्पृशति - इति क ।

† •अपति - इति क ।

‡ इन्द्रियं वै ब्वीर्यं - इति क पुस्तके ।

§ •अपति - इति क ।

गत्वा सुष्टुस्पृशते तदात्मन् कुरुते तस्मादेन सुष्टु
पुष्टैरनुदृश्यन्ति * ॥ १६ ॥

आश्वत्येषु पलाशीषुपनदा भवन्ति । स यदे-
वाद्दो ऽश्वत्ये तिष्ठत इन्द्रा मरुत उपामन्व-
यत तस्मादाश्वत्येषु पलाशीषुपनदा भवन्ति त्रिंशो
ऽनुदृश्यन्ति त्रिंशो वै मरुतो ऽन्नं त्रिंशस्त-
स्माद्दिशो ऽनुदृश्यन्ति सप्तदश भवन्ति सप्तदशो
वै प्रजापतिस्तत् प्रजापति मुञ्जयति † ॥ १७ ॥

अथेमा मुपावेक्षमाणी जपति ‡ । नमो माचे
पृथिव्यै नमो माचे पृथिव्या ऽइति वृष्टस्पतिर्ह
वा ऽअभिपिपिचानात् पृथिवी विभयाञ्चकार
महहा ऽअयं मभुद्यो ऽभ्यपिचि यद्दे मायं नाव-
दणीयादिति वृष्टस्पतिर्ह पृथिव्यै विभयाञ्चकार
यद्दे मेयं नावधन्वीतेति तदनुयैवेतन्निघण्टेय
मकुक्षत न हि माता पुत्रो हि नस्ति न पुत्री
मातरम् ॥ १८ ॥

* अनुदृश्यति—इति क । † 'मुञ्जयति'—इति क ।

‡ भवति—इति पाठः स पृक्तः ।

बृहस्पतिसवो वा ऽएष युवाजपेयम् । पृ-
थिव्यु हैतस्माद्भिमेति महद्वा ऽअयं सभूद्यो ऽभ्य-
षचि यद्वै मायं नावदृणीयादित्येष उ हास्यै
विमेति यद्वै मेयं नावधून्वीतेति तद्दनुर्वैतन्मिव-
धेयं कुरुते न हि माता पुत्रं हि नक्षि न
पुत्रा मातरम् ॥ १६ ॥

अथ हिरण्यं मभ्यवरोहति । अमृतं मायुर्हिरण्यं
तदमृतं ऽआयुषि प्रतितिष्ठति * ॥ २० ॥

अथाजर्षभद्यालिनमुपस्तथाति । तदुपरिष्ठाद्भुक्तं
निदधाति तं मभ्यवरोहतीमां वैव † ॥ २१ ॥

अथासमा ऽआसन्दी माहरन्ति उपरिसुद्यं वा
ऽएष जयति यो जयत्यन्तरिक्षसुद्यं तदेनमुप-
यांसोनमधस्तादिमाः प्रजा उपासते तस्मादद्या
ऽआसन्दी माहरन्ति ‡ ॥ २२ ॥

शौदुम्बरी भवति § । अन्नं वा ऽकुर्गुदुम्बरं
कुर्जो ऽन्नाद्यप्यावच्छेत् तस्मादौदुम्बरी भवति

* 'तिष्ठति'—इति क ।

‡ 'माहरन्ति'—इति क ।

† 'वैव'—इति ग, घ ।

§ 'भवति'—इति क ।

ता मृगेण हविर्हनि जघनेनाहवनीयं निद-
धाति * ॥ २३ ॥

अथाजघर्भस्त्राजिन मास्तृणाति । प्रजापति-
व्वा ऽएष यदजघर्भ एता वै प्रजापतेः † प्रत्यक्ष-
तमां यदजास्तस्मादेतास्त्रिः संवत्सरस्य विजाय-
माना द्वौ त्रीनिति जनयन्ति तत् प्रजापति
मेवैतत् करोति तस्मादजघर्भस्त्राजिन मास्तृ-
णाति ॥ २४ ॥

स आस्तृणाति । इयं ते राडिति राज्य
मेवास्त्रिनेतद् दधात्यथैन मासादयति यन्तासि यमन
इति यन्तार मेवैन मेतद् यमन मासा प्रजानां
करोति ध्रुवो ऽसि धरुण इति ध्रुवु मेवैन मेतद्-
धरुण मस्त्रिंश्लोके करोति कृष्यै त्वा क्षेमाय
त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वेति साधवे त्वेत्थे-
वैतदाह ॥ २५ ॥ ६ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [२.१.] ॥

* 'निदधाति'—इति क, ख ।

† 'प्रजापति'—इति क ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रुतितं वेदा श्री वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्मैत्रे, त म हं वन्दे त्रिधातीर्थमहेम्बरम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणे यूपारोहणं मुच्यते ।
तत्र प्रथमं मासिहोमं विधित्पुराह— “अथ सुव मिति ।
आज्यं विलाप्यनेऽस्या मित्याज्यविलापणी स्यात्सी ; सुववचनं
हृद्गपस्यविच्यर्षम् । अत्र सूत्रम्— “दादय सुवातीर्जुहोत्यापये
स्वाहेति प्रतिमन्त्रं, वाचयति वा”—इति ० । होमं विधत्ते—
“म एता दादयेति । दादयसङ्ख्याकाः आतिसाधनत्वादास्याख्याः
आज्याहुतीर्जुहुयात् । “आपये स्वाहा”—इत्यात्तिस्त्रिसमवायात्
प्राणभृत उषधधातोतिषत् आस्यनासिसमुदाये आसियब्दः ।
विकल्पेन यजमानवाचनं विधत्ते—“वाचयति वेति । आती-
र्जुहुयाद्, यजमानं वा वाचयेदित्यर्थः । अत्रोभयत्रार्थवादवाक्य-
शेषः, समान इत्याह—“यदि जुहोतीति । ‘अभ्युः’ वाक्यशेषः,
“दादय वै मासाः”—इत्यादिना यथ्यते ॥ १ ॥

होमं मनुष्यं दादय मन्त्रान् विधत्ते—“स जुहोत्यापये
स्वाहेति ॥ संवत्सरस्य यज्ञात्मकप्रजापतेरेतानि नामानि ।
आग्नीतीत्यापिः, तस्यै ‘स्वाहा’ सुहुतं मसु । ‘स्वापये’ शोभनं
साधुवते देवाय । ‘पिज्ञाय’ अस्तु जाताय । ‘सततवे’ सङ्कल्पाय,
यज्ञाय वा । ‘वसुधे’ वासकाय । अज्जाम्पतिः पश्यतिः संव-
त्सरः, तस्यै । “सुह वैचित्ये” ३, पपकस्तुं मजानते ‘अच्छे’

* का० श्री० ख० १४. ५. १ ।

† इति उत्तरस्मिन्नेव कण्डिकायाम् (२५ प्र० ११ वं० = ६५ प्र० ११ वं०) ।

‡ वा० सं० ६. २०. १-११ ।

§ दि० प० ३२ धा० ।

दिवसाय ; 'अङ्गे सुग्धाय'-इत्येकं नाम । एव मुत्तरत्रापि विशे-
षण्युक्त मेकैकं नाम । 'वैनंशिनाय' विनाशयुक्तेषु द्वित-
कारित्वेन वसतीति वैनंशिनः, विनंशिनः पुत्रो वा वैनंशिनः,
तद्यै । एव मुत्तरत्राप्यपत्यायं प्रत्यय इति वेदितव्यम् । 'विनं-
शिने' शत्रुविनाशकाय । अन्ये षष्ठने भवः आन्व्यायनः,
पत्न्याख्यस्य पुत्राय वा, तस्यै । 'आन्व्याय' चन्ते भवाय
'भौवनाय' भुवनस्थापत्राय । 'भुवनस्य पतये'-इत्येकं नाम,
भुवनस्य पतिः प्रजापतिः, "प्रजापतिर्वै भुवनस्य पतिः"-इति ०
इति तैत्तिरीयकम् । तथा 'अधिपतये'-इति, अधिपतिः प्रजा-
पत्यात्मको वाजपेययज्ञः । अत्र स्वाहान्त एकैको मन्त्र इत्यर्थः ।

आहुतिगतं दादयसङ्गां प्रशंसति— "दादय वै मासा
इति । अथ वाक्यशेषो होमवाचनयोस्तभयोरपि समाप्तः—
"तद्यौवासाप्तिरिति । 'अस्य' संवत्सरश्च प्रजापत्यात्मकस्य यज्ञस्य
'या' 'आप्तिः' सर्वात्मकत्वेन स्थापनशक्तिः, 'या' 'सम्यत्'
संवत्सरशुद्धिः, सर्वात्मकता, ता मेता सुभयी मेतेनाप्तिहोमेन
जितवान् भवति ; जिह्वा च 'ताम्' 'आत्मनि' स्वस्तिन् कृत-
वान् भवति ॥ २ ॥

विधत्ते— "अथ यद् ऋषीरिति १ । 'ऋषीः' ऋषिधातु-
निष्पन्नशब्दयुक्तमन्त्रकरणिका आहुतीर्जुहुयात् । मन्त्राणां वाचनं
कार्यं मिति वा ॥ ३ ॥

* तै० सं० १ ० ६ ४ ४ ७ ११ २, ५ ४ ६ १६, तै०
जा० १ ३ ० । अ० सं० ४ ५२ २ प्रथमिषु ऋषयम् ।

† 'षट्कोत्तरा'-इति या० श्रौ० सू० १४ ५ २ । 'षुचोति
वाचयति वा'-इति तत्र उक्तिः ।

वाचन मनुद्य मन्वान् विधत्ते— “स वाचयतीति । अत्र वाचनविवक्षया मन्वान्ते आह्वानशब्देन प्रयुक्तः ; वचनबलाद् हवनं वा कार्यम्, तदा आह्वानशब्दः प्रयोक्तव्यः । मन्वार्थेषु— ‘आयुः’ मदीय, ‘यज्ञेन’ वाजपेयाख्येन ‘कल्पता’ समर्थे भवतु । ‘वृष्ट’ रथन्तरादि ; यदा ‘वृष्ट’ वंशवदायुःप्राणादेराधारमूर्तेः मध्यदेहः । ‘यज्ञः’ विश्वः । अन्वत् स्पष्टम् ७ ।

ता मिमा प्रट्पञ्चां प्रशंसति— “पट् वा ऋतव इति । हवनवाचनयोरयं वाक्यशेषः समान इत्यर्थः । “तद् धैरास्य कृत्तिरित्यादि, पूर्वशब्द योज्यम् ॥ ४ ॥

कृत्तिवाचनमन्वतदर्याभिन्नस्य यजमानस्य यूपारोहणं विवक्षुरादौ स्वर्गत्वेन निरूपयिष्यमाणस्य यूपस्य प्राकृतं गुणं मनुष्यदति— “अष्टायिर्भूष इति । अश्विगता मष्टसङ्ख्यां प्रशंसति— “अष्टाचरेति । यतः ‘अन्ते हृन्द गायत्रम्’ ततस्तद्रूपत्वाद् देव-लोकत्रयहेतुरष्टायिर्भूष इत्यर्थः । यूपस्य वेष्टनं विधत्ते— “सप्तदशभिरिति । ‘वेष्टित’ यथा यूपो न दृश्यते, तथाच्छादनं ‘वा’ कार्यम्, ‘विश्रयितः’ यूपस्वीकारे प्रदेशे वाससा प्रयत्नः † ‘वा’ कार्यम् । वासोगता सङ्ख्या प्रजापत्यात्मना स्तूयति— “सप्तदश इति ‡ ॥ ५ ॥

अपासनासकस्य यूपस्यकलस्य दारुमयत्वापवादाय विधत्ते— “गोधूम मिति । गोधूमपिष्टमयं अषालं कुर्यादित्यर्थः । “पुहयो

* ति षट् मन्वास्तु वा० म० ३ ११ १-६ ।

† अयनं—इति छ च, क ।

‡ “यूपवेष्टनं सप्तदशभिर्नक्षत्रैर्बुधवन्तः वा परिश्रयसक्तानि”—इति वा० शौ० सू० १४ १ २० ।

वा इत्यादि । अस्याय मये,— 'पुरुषो' तु 'प्रजापते,' 'नेदि-
उम्' अन्निकनमं वत् ; पुरुषशब्दे । प्रथमभावित्वात् । 'सो-
ऽयम्' 'धत्वक्' अश्वत्यादिदृष्ट इव बाह्यत्वपक्षितः ; 'धोष-
धीना' मध्ये एते 'गोधूमा,' अपि 'पुरुषस्य' अन्निहिततमं
वत्, बलकारित्वात् । तेषां तु स्वगमायः प्रसिद्धः । अतो गोधूम-
चपानकरणेन 'मनुष्यनोक्त मेव' जितवान् भवतीति ॥ ६ ॥

तस्मिन् यूपे शुण्विमेष विधत्ते— "गर्त्तन्वानिति । गर्त्त-
वान्, यूपस्याग्रे निम्नप्रदेशः कार्यः । 'गर्त्तन्वान्' ँ "अनो
रुट्"—इति ऋ अचत्वात्परस्य मत्तुवी बुडागमो विहित, ध्यत्व-
येनाकारान्तादपि भवति । 'अतीक्ष्णाप,' अतनूकताय,
स्यून्यायप्रदेशो भवेत् । गर्त्तं पिष्टलोकान्नामा प्रशंसति—
"पिष्टदेवत्व इति । "पितृणां भदन मसि"—इत्यादिमन्त्रवर्णाद्
यूपावट अ पिष्टदेवतास्थानत्वं प्रतीयते । अत एव तैत्तिरीयके
यूपस्य सर्वदेवतामयत्वकथनाप्रस्तावे— "पितृणां निष्ठात मनु-
ष्याणां मूर्धं निष्ठातात्"—इति ङ गर्त्तवच्छिन्नस्य यूपभागस्य
पिष्टदेवत्वम् । इन्द्रगौ प्रसिद्धिरत 'ई' गच्छेन शोच्यते ।
आरोहणीययूपस्य चोदकप्राणं प्रमाणं मपवदितुं परिमाणा-
न्तरं विधत्ते— "असदमेति । अतुर्धिशत्वद्गुलपरिमितोऽरत्रि ;
असदमसदशका अरत्रय प्रमाणं यस्य यूपस्येति विग्रहः ॥ ७ ॥

विधत्ते— "अथ नेष्टेति । 'उदानेयन्' शान्तातो निर्ग-
मयिष्यन्, 'कौश' दर्शमय 'वासः' पञ्ची परिधापयेत् ॥ । अत्र

* 'उत्कीर्ष्यमायो गोधूमचपलः—इति का० श्री० सू० १४. १ २२ ।

। 'गर्त्तवान्'—इति ञ । । पा० सू० ८ १ १६ ।

॥ ते० सं० ६ ३. ४ १६ । ॥ का० श्री० सू० १४ ५ ३ ।

पापस्तम्ब — “सत्रस्य योनिरसीति दर्भमय पत्रीम्”-इति ० ।
 श्रुतिय भवति— “दर्भमय परिधापयति”-इति † । यदा,
 क्षिप्तिकोगविकारभूतं वास ‘कौगम्’, तेन परितः चाग्ना-
 दयेत् । यदा, ‘कौगम्’ कुगमय, चण्डातकम् षट्शक परि-
 धापयेत्, एव मेव हि चण्डातकपद कर्कोपाध्यायेन व्याख्या-
 तम्— “चण्डातकं चलनं भुज्यते ‡ । एव ह्यभियुक्तोपदेशः §—
 ‘मर्दोरुकं विनासित्वा वासचण्डातकं स्मृतम्’-इति । नृत्तो
 पयिकत्वेनाच्छादनीयं मूर्कक्षुकं मर्दोरुकं वास । यस्मिन्
 प्रदेशे विषत्ते— “अन्तरं मिति । दीक्षाकाले यद् वस्त्रं परि-
 धितम्, तच्छाद् बहिः प्रदेशे इत्यर्थः । अन्तर-शब्दो बहि-
 र्योगे यस्मिन् । ।

दर्भदेव वासं कर्तव्यं मिति पत्रीपपत्तिं दर्शयति— “जघ-
 नार्हं इत्यादिना । पूर्वदिगस्याहवनीयसाध्यत्वात् यत्र प्राच्या
 दिग्भवस्थितः, तस्य यज्ञस्य पश्चिमभागे (पत्रीशालाया मव-
 स्वानात् ¶) पत्री यज्ञस्य जघनादे इति निरूप्यते । ता
 पत्रीम् एतर्हि ‘मार्चो’ प्राङ्मुखं पूर्वदिगवस्थितं यत्र प्रापयि-
 च्चन् भवति । तदुभायत्वेन दर्भमयवासं परिधापनस्य नीध-

* व्याप० श्रौ० सू० १० ५ ७ । इह ताव्यै भिद्यन्नुपसृते ।
 यत्र घृतात्त वस्त्रं मिति सा० भा० (ते० म० १ ७ ६ २) ।

† तै० ब्रा० १ ३ ७ १

‡ चलनकं उच्यते-इति डा०-वैश्वरकस्यादितः पाठान्तरम् ।

§ अम० कौ० १ ६ ११६ । विदुः-इति च डा० वैश्वरकः ।

¶ अन्तरं दीक्षितयमनात्-इति का० श्रौ० सू० १४ ५ ४ ।

१ मार्खीय पाठो च पुस्तकान्तरः ।

त्वापादकत्व माह— “अस्ति वा इति । यस्त्रीसम्बन्धिनाभैर्बद
चाचीन मङ्गम्, तद् ‘अनेध्यम्’ अपवितम्, तत्प्रदेशे मेध्य
दर्भमयवास परिधापनेन तदङ्ग परिशुद्ध ‘कृत्वा’, ‘एना’ ‘प्राचीं’
‘यज्ञ’ प्रापितवान् भवति । दर्भाणां मेध्यत्वम् “पवित्व वै
दर्भा पुनात्वेवैनम्”—इति * श्रुत्यन्तरादवगम्यते । “तस्माच्चेष्टे-
त्वादि, प्रतिज्ञार्थनिगमनम् ॥ ८ ॥

विधत्ते— “अथ नियेषी मिति † । ‘नियेषीम्’ नियेषी
यूपारोहणार्थं सापानसदृश काष्ठनिर्मितपदार्थं, ‘निययति’
यूपे निदध्यात् । तथा साधनेन यज्ञमानस्य यूपारोहणे
कश्चिद् विधेय विधत्ते— “स दक्षिणत इति । दक्षिणप्रदेशा
दुदसुखो यूप मारोहेत्, उदक्प्रदेशाद् दक्षिणसुखो वा
आरोहेदिति विकल्पः । तत्रैक पक्ष सिद्धास्तथति— “दक्षिणत
इति । ‘तु’ शब्द पदान्तरव्याप्त्यर्थं । तथाहि एव कृते
अति ‘उदग् भवति’ कर्मण उदगपवर्गना सिद्धति, तस्मा
दय मेव पक्षं श्रेयान् ॥ ९ ॥

रोहणकाले जायामन्वय विधत्ते— “स रोह्यमिति ।
रोहण करिष्यन्, छे ‘जाये ।’ ‘एहि’ आगच्छ, ‘स्र’ स्वग
‘रोहाव’ आरोहणं करवावेति ‡ । जायाया प्रत्युक्ति दर्श
यति— “रोहावेत्याह जायेति § । अयान्वयव्यतिरेकाभ्यां जाया
सहितस्य सम्पूर्णावयवत्वं प्रतिपादयन्नत्र जायामन्वय विधत्ते—

* तै० आ० १ ३ ७ १ ।

† का० श्रौ० सू० १४ ५ ४ । तत्र निययतीं दृश्यते ।

‡ का० श्रौ० सू० १४ ५ ६ ।

§ अ० श्रौ० सू० १४ ५ ७ ।

“तद्यदिति । प्रथमपर्याये अस्य इति परिच्छेदः , असम्पूर्णं इत्यर्थः । ‘इ’ यष्वाद् यजमानस्य ‘अर्हः एषः यत् जाया आत्मनः’, तदभावे प्रजोत्पत्त्यभावः , यदा च जायासाहित्यं तदा प्रजोत्पादनसमत्त्वम् । तथाच ‘सर्वः’ सम्पूर्णावयवोऽस्त्वित्वाद्— “एतां मति मिति । ‘एता’ यूपारोहणलक्षणां ‘मति’ ‘गच्छामि’ प्राप्तवानीत्यभिप्रायेण जायामन्वयं कार्यं मिति ॥ १० ॥

एतयूपारोहणं मनुष्यं मन्त्रं विधत्ते— “न रोहतीति † ।

‘प्रजापतेः’ ‘प्रजाः’ अपत्यभूताः ‘अभूम’ इति ‡ ॥ ११ ॥

गोधूममयचयानस्पर्शनं समन्त्रकं विधत्ते— “अथ गोधूममिति § । ययं देवाः सस्तः ‘स्त्र.’ स्पर्शम् ‘अगन्त’ गतयन्त इति मन्त्रस्वार्थः ¶ ॥ १२ ॥

“तद् यद् गोधूमानित्वादि । गोधूमस्पर्शनेन याजपेयजितमत्वं स्वाधोर्न कृत्वान् भवतीति तात्पर्यार्थः ॥ १३ ॥

विधत्ते— “अथ गोष्वेति ¶ । ‘गोष्वी’ शिरसा ‘यूपम्’ ‘अत्तुञ्जिहीते’ अतिक्रम्योद्गमयति । यूपं शिरसा स्तुगन् तमतिक्रम्य स्त्रिशिर उन्नमयेदित्यर्थः । ‘अमृताः’ अमरणाधर्मापी ‘अभूम’ सम्भूता इति उद्गमनमन्त्रस्वार्थः § § । ‘एतेन’ यूपघातस्त्रिशिरस उन्नमनात् यूपस्यातिक्रान्तत्वात् देवस्त्रीकजयः ॥ १४ ॥

* ‘यदा’—इति अ, च, छ, ज पुस्तके वास्तव्ये ।

† का० श्री० सू० १४ ५ ८ ।

‡ वा० सं० ६. २१ ७ ।

§ पा० श्री० सू० १४ ५ ६ ।

¶ वा० सं० ६. २१ ८ ।

§ § का० श्री० सू० १४ ५ १० ।

** वा० सं० ६. २१. ६ ।

विधत्ते—“अथ दिग् इति * । यूपे तिष्ठन्नेव यजमानः
सर्वा दिशोऽनुक्रमेण पश्यद् “अस्त्रे”-इति † मन्त्र जपन् ।
तन्मन्त्रस्याय मर्षे”, — हे दिग् । ‘घ’ युष्मत्स्यन्नि ‘इन्द्रिय’
वीर्यम् ‘अस्त्रे’ अस्त्रासु ‘असु’ । तथा ‘वृष्ण’ युष्मत्स्यन्नि
घनम् ‘अस्त्रे’ अस्त्रासु ‘असु’ । ‘उत’ अपि च ‘कृतु’ सङ्ख्या,
तत्पूर्वको यज्ञोऽपि ‘अस्त्रे’ असु । ‘व’ वर्धसि’ युष्मत्स्य
न्यीनि तेजासि ‘अस्त्रे’ अस्त्रासु ‘असु’ इति । इन्द्रियादीना
माशासन युक्त मित्याह—“सर्वे वा इत्यादि । प्रजापते सर्वा
त्मकत्वाद् वाजपेयेन च प्रजापतिप्राप्तित्वाद् ‘अस्य सर्वस्य’ जगती
यथादिक ‘सम्भृज्य’ विभज्याघाय स्वात्मनि धारयति, घनस्तर
स्वात्मनि कुरुते, आत्मसात् कृतवान् भवतीत्यर्थे ॥ १९ ॥

अथ कात्यायन — “समदशाग्रत्यमचोपनहानूपुटोऽनुदस्य
त्यग्ने विश प्रतिदृक्कालेनानिति ‡ यदसूत्रयत्, तत् कर्मण
विधत्ते—“अथैन मिति । ‘जपपुटे’ चेतपाशव § जपा,
मानश्रत्यपत्वे पुटोऽकाले तै पुटे यूपेऽवस्थित यजमान मभि
नस्त्र ‘उदस्यन्ति’ ऊर्ध्वान् प्रतिदिग् प्रक्षिपिषुर्नित्यर्थे । अतएव
थापस्तम्ब—“त माग्रत्वेरानपुटेरूपपुटेऽभयेर्वा विश प्रतिदिग्
सर्पयन्ति”-इति । “पशवो वा जपा”-इत्यादिकस्याय मर्षे,
— जपाणा यज्ञदारा पशुसाधनत्वात् ताच्छब्दात् । पशूनाञ्च

* का० श्रौ० सू० १४ ५ ११ ।

† वा० उ० २. २२ १

‡ का० श्रौ० सू० १४ ५ १२ १३ ।

§ जपक्षेत्रपाशव -इति अ ।

॥ आ० श्रौ० सू० १० ५ १६ ।

अत्रत्वं धीरादिस्त्राधनत्वेन प्रसिद्धम् । अतः पशुराराजघाणा मद्यत्वा-
द्वृषपुटहननेन यजमानेऽत्र भिव निहितवान् भवतीति ॥ १६ ॥

विधत्ते— “आश्वत्येषिति । अश्वत्थपलापैरूपनदान् सन्नदान्
कुर्वात् । आश्वत्यैरेव धरणे कारण माह— “स यदेवेति । ‘अदः’
अमुष्मिन् विप्रकृष्टे काले, ‘अश्वत्ये’ पवस्थितान् ‘मरुतः’ ‘इन्द्रः’
प्राह्वयन्ते । एव मय मश्रत्यो देवविद्यां मरुता मान्यभूतः ।
अतस्त्रदीयेषु पक्षेषु अन्नसंश्रुताना मूपाणा मुपनिवन्धनं प्रशस्त
मित्यर्थः । अथपुटेषु चेषणकर्तृन् विधत्ते— “विद्य इति ।
‘विद्यः’ वैश्या अपर्येयुः । मरुतां विट्त्वं मिन्द्रश्च प्रजात्यात् ;
अतो मनुष्यविद्या मपि तस्माज्जात्येन तदात्मकत्वम् । तेषां
वैश्याना मद्यत्वं ऊधीवलत्वात् । अथपुटानां सङ्घां विधत्ते—
“समद्रीति ॥ १७ ॥

तत्रैव यजमानस्य भूम्यवेक्षणं समन्त्रकं विधत्ते— “अथेसा
मिति १ । ‘मात्रे’ सर्वस्य निर्माहत्वात् माहभूतायै ‘दृष्टिव्ये’
‘नम’ ‘इति’ † । आदरार्थो मन्त्रवाक्याभ्यासः । मन्त्रगत
माहशब्दस्य अननि वाचकत्वं विवक्षित मिति वदन् भूम्यवेक्षणं
हृहस्पतिदृष्टान्तमुखेन प्रयेसति— “हृहस्पतेरिति । पूर्वं वाज-
पेययज्ञे हृहस्पतेरभिपिक्ताद् भूमिर्विभेति च । भयकारण माह
— “धीभ्यपिचीति । यत् ‘अयम्’ अभिपिक्ताः पुरुषो ‘महद-
भूत्’ इत्यन्वयः । ‘यद्’ यस्मात् अभिपिक्तेषु महत्त्वगुणवान्
‘अय’ हृहस्पतिः ‘सा’ सा भूमिन् ‘न अयदृषीयात्’ नाव
दारयेत् ‘इति’, अतो हेतोः ‘मिद्वधिष मकुरुत’—इति उत्तर-

* नमो मात्र इति भूमि मवेक्षते—इति का० धौ० सू० १७ १. १४ ।

† वा० म० ६ २२ २ ।

वाक्यशेषसम्बन्धः । तथा 'हृदस्पतिः' अपि भूम्याः सकाशाद्
 विभिति स्या ; 'यद्' यस्मात् 'इय' भूमिः 'मा' माम् अभिपिक्तं
 'नावधुम्बीत' न विपालयेत् 'इति' । 'तत्' तस्मात् कारणात्
 'अनया' पृथिव्या सह 'एव' 'एतत्' निरीक्षणरूपं 'मित्रधेयं'
 मैत्रीम् 'अकुरुत' भूमिरपि सख्यं मकरोदित्यर्थः । उपक्रमो-
 पसंहाराभ्यां भवगम्यते,— उपक्रमे तावदुभयोरपि भीति-
 कता, अवदारणपरिहाराय मित्रधेयकरणं मिति चोक्तम् ;
 उपसंहारेऽपि 'न पुत्रो मातरम्' इति मातुः पुत्रकर्तृकीपद्-
 वस्य निषेधात् ॥ १८ ॥

इदानीं मनुष्ठानेऽपि भूम्यवेक्षणं मित्रत्वप्रयोजनं मित्याह—
 "हृदस्पतिसवो वा इति । "वाजपेय मिति । यदेव. 'हृद-
 स्पतिसवः' हृदस्पतेरभिपेको यस्मिन्निति स तथोक्तः । शिष्टं
 पूर्वापर्यायवत् व्याख्येयम् ॥ १८ ॥

विधत्ते— "अथ हिरण्यं मिति । 'हिरण्यम्' 'अभि' लक्ष्य
 सूपादवरोहेत् ; यत. 'हिरण्यं' मरणरहितायुरात्मकम्, तत्राप-
 रोहणेन तथाविधे 'आयुषि' एव प्रतिहितो भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

हिरण्यनिधानार्थे वस्तुार्जिनास्तरणं विधत्ते— "अथाजिति ।
 तथास्यास्तीर्णाजचर्मणः 'उपरिष्ठात्' 'इकम्' निदध्यात् । हिरण्ये
 पवरोहणं वैकल्पिकं मित्याह— "इमां वैवेति । इकम्
 वावरोहेदिति । अत एव कात्यायनः— "स इकम् वस्तुचर्मण्यव-
 रोहति, भूमी वा"—इति ॥ २१ ॥

* वा. श्री. नृ. १४ ५ १५, १६ । 'इकम्' परिगणनः
 मौर्व्याभरणविशेषः, वस्तुं सुम्करः साकम्भ्यात्,—इति सत इति ।
 "हिरण्यं मध्ववरोहति"—इत्यादि च तै. भा. १ ३ ७. ७ । . .

विधत्ते— “अथास्मा इति । ‘अस्मै’ यूपादवरोहाय । आसन्दी
 स्वस्य सुक्तं कात्यायनेन— “श्रीदुस्वरी मामन्दीं नाभिदप्रा
 मरत्रिमात्राङ्गी मूता माहरन्ति”-इति ॥ ‘उपरिसदम्’-
 इत्यस्याय मयं ,— वाजपेयेन यागेन ‘उपरिसदम्’ उपरिसदन
 ‘जयति’ मद्रपीठादेरुपयवस्थान प्राप्नोति । एतदुपपादनायाह—
 “यो जयतीति । ‘य’ यूपारोहणेन ‘अन्तरिघसद्यम्’ आकाशे
 उपवेशन ‘जयति’, ‘यप’ इति पूर्वेण सम्यन्थ ॥ २२ ॥

‘श्रीदुस्वरीति । उदुस्वरनिमिता आसन्दी ॥ ‘अस
 वा अर्गिति । यदेतद् ‘जर्गं’ बलकरम् ‘अवम्’, तदात्मक
 ‘उदुस्वर’ वृष , तल्लन्यत्वात् । श्रूयते हि— ‘देवा वा
 जर्गं ध्यमजन्त , तत उदुस्वर उदतिष्ठत् -इति । “ता
 मयेणेति । अस्यार्थं ,— ‘हविर्दाने’-इति द्वितीयाहिवचनात्
 पदम् , ते ‘अयेण’ तयोरग्रप्रदेशम् आहवनीय जघनेन
 सोमाहुत्यधिकरणामे पयिमप्रदेशे ‘ताम्’ आसन्दीं निदध्वात् ।
 अथ सूत्रम्— “उत्तरवेदि मपरेणौदुस्वरी मामन्दीं वस्तुवर्षणा
 स्तृणातीय ते”-इति ॥ २३ ॥

आसन्त्या मजाजिनेनाच्छादनं विधत्ते— “अथाजर्षमस्याजित
 मिति । यद्मजापत्योर्बहुप्रचोत्पादकत्वाद्देकरूप्य समर्थयते—
 “एता वा इत्यादि । ‘एता मजा ‘मजापते’ ‘प्रत्यघ

तन्नाम् प्रतिशयेन प्रत्यक्ष रूपम्, यस्मादेवं 'तन्नात्' संवत्सर
मध्ये 'त्रि' त्रिवारं 'द्दी चीन्' वा पुत्रान् 'विजायमानाः'
सुवाना भवन्ति ॥ २४ ॥

आक्षरण मनुष्य मन्त्र † विधत्ते— "स आक्षुष्यातीति ।
हे अभिविष्टमान याजपेययाजिन् । 'ते' तव 'इयम्' आसन्दी
'राट्' राज्यसाधनम्, पीठादीरुपरिसदन मेव राज्य मित्यर्थः ।
तस्याभिप्राय भावः— "राज्य मिति । तदेतेनाक्षरयेन यज-
माने राज्यं निहितवान् भवति ॥

विधत्ते— "अथैन मिति ‡ । 'एन' यजमानम् अस्या
भासस्थाम् उपवेशयेत् । तन्मन्त्रस्थाय मर्थः ;— हे यजमान !
'यस्ता' सर्वेषा निवृत्ता 'असि', 'यमन,' 'प्रजाना' नियमिता
असि, 'ध्रुव' स्थिरः 'असि', 'धरुण' धारक. असि । 'कथ्ये'
कर्तव्याय 'त्वा' त्वाम्, उपवेशयामीति श्रेयः । एव सुसर-
त्तापि योज्यम् । 'क्षेमाय' लक्ष्यवस्तुपरिपालनाय, 'रथ्ये' धनाय,
'दीयाय' इति § ।

मन्त्र व्यापष्टे— "यस्तार मिति । "ध्रुव मीथेन मिति ।
'अग्निन्' लोके 'ध्रुव' सन्नाम् 'एव' 'एन' यजमानम् 'एतात्'

* अथेय यं कस्ताचिर्ब्र श्रयोन्वीव गुणरजोमाक्षीर्धे, तस्मि
व्यतमानं द्विरप्ये निघायात्तमभीति द्विरप्ये दृष्टिषु पारं यज-
मान. प्रतिशाययते, बुद्धिरभि प्रकृतम मभीति मथम्, तन्नादासन्दी
मारोक्षति—इति व्याप० यौ० सू० १८५ ११, १ १-१ ।

† वा० सं० ६ १२ १ ।

‡ वा० यौ० सू० १४ ५ १८ ।

§ मन्त्रयावन्तु वा० सं० ६, १२ ४ ।

अथ

द्वितीयपपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपिषा

द्वितीयेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

बाह्यस्थलेन चरुणा प्रचरति । तस्यानिष्ट
एव खिष्टकृद्दत्तव्यास्ता ऽध्वन् ऽ सुम्भरत्यन्नं वा
ऽएष उज्जयति यो ब्वाजपेयेन यजते ऽन्नपेय
इ वै नामैतद्यदाजपेयं तद्यदेवेतदन्नं सुदुर्जैषीत्त-
देवास्ताः ऽएतत् सुम्भरति * ॥ १ ॥

शुद्धिदुम्बरे पात्रे † । अन्नं वा ऽजर्गुदुम्बर
जुर्जा ऽन्नाद्यस्त्रावरुद्धैः तस्माद्दुम्बरे पात्रे सो-
ऽप एव प्रथमाः सुम्भरत्यथ पयो ऽथ यथोपस्मार
मन्त्रानि ॥ २ ॥

* 'सुम्भरति'—इति क ।

† 'पात्रे'—इति ग 'पात्रे'—इति घ ।

एतेन मन्त्रभागेन 'धरुण' धारकं 'करोति' । छप्पादिपदाना
मये सङ्खलयाद्— "साधवे त्विति । येयसे खा मुपवेगया-
मीति । घनेन छप्पादिशेषासि, अन्यान्यपि सङ्खलीतानि
अवलीत्यर्थं ॥ २५ ॥ ६ [२. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतपयब्राह्मणभाष्ये

पञ्चमकाण्डे द्वितीयाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

॥ इति पञ्चमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ० ॥

* इति उत्तर मिथ 'कलिका' ११०—इति क, कलिका
सङ्घा ११०—इति ख, ग, घ । तत्र १ ना० १६ क०, २ ना०
१८ क०, ३ ना० १८ क०, ४ ना० १५ क० ५ ना० २८ क०, ६ ना०
२५ क० । यथासौ सङ्खलनवाचिन् प्रपाठके षटसु भाष्येषु ११०
कलिका अन्वया इति श्रम् ॥

व्वाजस्त्रेभाम् । प्रसवः शिश्रिये दिवमिमा
 च व्विश्वा भुवनानि सम्म्राट् * । अदित्सन्तं
 दापयति प्रजानन्त्य नो रयिष् सर्ववीरं निय-
 ष्कतु स्वाहा ॥ ६ ॥

व्वाजस्य नु । प्रसव आयभूवेमा च व्विश्वा
 भुवनानि सर्वत । सनेमि राजा परियाति
 विद्वान् प्रजा पुष्टिं व्वर्तुयमानो ऽप्यस्ये
 स्वाहा ॥ ७ ॥

सोमष् राजानम् । अवसि ऽग्नि सन्वारभा-
 महे । आदित्वान्विष्णुष् सूर्यं ब्रह्माणं च बृह-
 स्पतिष् स्वाहा ॥ ८ ॥

अर्थमण्य बृहस्पतिम् । इन्द्रं दानाय ची
 दय । व्वाच व्विष्णुष् सुरस्रतीष् सवितार
 च व्वाजिनष् स्वाहा ॥ ९ ॥

अग्ने ऽप्यच्छा । वदेह न प्रति न सु-
 मुना भव । प्र नो यच्छ † सहस्रजिचवष् हि
 धनदा असि स्वाहा ॥ १० ॥

* सम्म्राट्—इति ग सम्म्राट्—इति घ ।

† यच्छ—इति च दा० वैश्वरवट् ।

तद्देके । सप्तदशान्त्रानि सम्भरन्ति सप्तदशः
 प्रजापतिरिति * व्वदन्तस्तदु तथा न कुर्यात् प्रजा-
 पतेर्नैव सर्व्वं मन्त्रं मनवरुहं क उ तस्मै मनुष्यो
 यः सर्व्वं मन्त्रं भवरुन्धीत † तस्माद्दु सर्व्वं
 मेधात्रं यथोपस्मारत् सम्भरन्नेकं मन्त्रं न सम्भ-
 रेत ॥ ३ ॥

स यन्न सम्भरति । तद्योद्ब्रवीत तस्मिन्
 नाग्नीयाद्यावज्जीवं तथा नान्तं मेति तथा ज्योर्जी-
 वति स एतस्य सर्व्वस्यान्नाद्यस्य सम्भृतस्य सुवे-
 योपघातं वाजप्रसवीयानि जुहोति तद्याभ्य एवै-
 तद्देवताभ्यो जुहोति ता अश्वौ प्रसुवन्ति ताभिः
 प्रसूत उच्ययति तस्माद्वाजप्रसवीयानि जुहोति ॥ ४ ॥

स जुहोति । व्याजश्वेभ्यं प्रसवः सुपुवे इयं
 सोमए राजान सोपधीष्वसु ‡ ता अस्मभ्यं मधु-
 मती भवन्तु व्वषए राष्ट्रे जागयाम पुरोहिताः
 स्वाहा ॥ ५ ॥

* 'प्रजापतिरिति'—अ पुस्तके ।

† 'भवरुन्धीत'—इति क ख ।

‡ 'सुपुवे'—इति ग '०'ए, —इति घ ।

व्वाजस्येसाम् । प्रसवः शिश्रिये द्वि मिमा
 च व्विश्वा भुवनानि सम्माट् * । अदित्यन्त'
 दापयति प्रजानन्त्व नो रयिः सर्ववीरं निय-
 ष्छतु स्वाहा ॥ ६ ॥

व्वाजस्य नु । प्रसव आवभूवेसा च व्विश्वा
 भुवनानि सर्वतः । सुनेमि राजा परियाति
 विद्वान् प्रजां पुष्टिं वर्ह्यमानो ऽपञ्चे
 स्वाहा ॥ ७ ॥

सोमः राजानम् । अथसे ऽग्नि मन्वारभा-
 महे । आदित्यान्विष्णुः सूर्यं ब्रह्माणं च बृह-
 स्पतिः स्वाहा ॥ ८ ॥

अर्यमणं बृहस्पतिम् । इन्द्रं दानाय ची-
 दय । व्वाचं व्विष्णुः सुरस्रतीः सवितारं
 च व्वाजिनः स्वाहा ॥ ९ ॥

चुग्ने ऽपृच्छा । वदेह नः प्रति नः सु-
 मुना भव । प्र नो यच्छ † सहस्रजित्थः हि
 धनदा असि स्वाहा ॥ १० ॥

* सम्माट्—इति ग सम्माट्—इति घ ।

† यच्छ—इति च वा० वेत्तरदृष्टः ।

तद्वैके । सप्तदशान्त्रानि सम्भरन्ति सप्तदशः
 प्रजापतिरिति * व्वदन्तस्माद् तथा न कुर्यात् प्रजा-
 पतेर्व्वेव सर्व्वं मन्त्रं मनवरुहं क उ तस्मै मनुष्यो
 य सर्व्वं मन्त्रं मवरुन्धीत † तस्माद् सर्व्वं
 मेवान् ‡ यथोपस्मारत् सम्भरन्नेकं मन्त्रं न सम्भ-
 रेत ॥ ३ ॥

स यन्न सम्भरति । तस्योद्ब्रवीत तस्य
 नाश्रीयाद्यावज्जीवं तथा नान्तं मेति तथा ज्योःजी-
 वति स एतस्य सर्व्वस्यान्नाद्यस्य सम्भृतस्य सुवे-
 शोपघातं वाजप्रसवीयानि जुहोति तद्याभ्य एवै-
 तद्देवताभ्यो जुहोति ता अस्त्रे प्रसुवन्ति ताभि-
 प्रसूत उज्जयति तस्माद्वाजप्रसवीयानि जुहोति ॥ ४ ॥

स जुहोति । व्वाजस्रोमं प्रसवः सुपुवे ऽयं
 सोमः राजानं सोषधीष्वसु ‡ ता अस्त्राभ्यं मधु-
 मती भवन्तु व्वयत् राष्ट्रे जाययाम पुरोहिताः
 स्वाहा ॥ ५ ॥

* प्रजापतिरिति - न पुस्तके ।

† मवरुन्धीति - इति क ख

‡ मधु - इति ग ंशु, - इति घ ।

व्वाजस्त्रेसाम् । प्रसवः शिशिये दिवमिमा
 च व्विष्वा भुवनानि सम्मूट् * । अदिक्सन्तं
 दापयति प्रजानः नो रयिः सर्वधीरं निय-
 ष्कतु स्वाहा ॥ ६ ॥

व्वाजस्तु नु । प्रसव आवभूवेसा च व्विष्वा
 भुवनानि सर्वत । सनेमि राजा परियाति
 विहान् प्रजां पुष्टिं वर्धुयमानो ऽथस्त्रे
 स्वाहा ॥ ७ ॥

सोमः राजानम् । अवसी ऽग्नि मन्वारभा-
 महे । आदित्यान्विष्णुः सूर्यं ब्रह्माणं च बृह-
 स्पतिः स्वाहा ॥ ८ ॥

अर्थमणं बृहस्पतिम् । इन्द्रं दानाय ची
 दय । व्वाचं व्विष्णुः सुरसतीः सवितारं
 च व्वाजिनः स्वाहा ॥ ९ ॥

अग्ने ऽयच्छा । वदेह नः प्रति नः सु-
 मुना भव । प्र नो यच्छ + सहस्रजिष्वः हि
 धनदा अग्नि स्वाहा ॥ १० ॥

* सम्मूट् - इति ग सम्मूट् - इति घ ।

+ यच्छ - इति घ वा० वेत्तरहट् ।

प्र न' । यच्छत्वर्थमा प्र पूया प्र वृहस्पतिः ।
 प्र वारदेशी ददातु न' स्वाहेति ० ॥ ११ ॥

अथैनं परिशिष्टेनाभिपिञ्चति । अन्नाद्येनै-
 वैन मेतदभिपिञ्चत्यन्नाद्य मेवास्मिन्नेतद् दधाति
 तस्मादेन परिशिष्टेनाभिपिञ्चति † ॥ १२ ॥

सो ऽभिपिञ्चति । देवस्य त्वा सवितु प्र-
 मुवे ऽश्विनोर्वाह्यभ्या पूषो हस्ताभ्या मिति
 देवहस्तोरैवैन मेतदभिपिञ्चति सुरस्वत्यै व्वाचो
 यन्तुर्यन्त्रिये ‡ दधामीति व्वाग्वै सुरस्वती तदेन
 व्वाच एव यन्तुर्यन्त्रिये दधाति ॥ १३ ॥

तद् द्वैक ऽत्राहुः । विश्वेया त्वा देवाना
 यन्तुर्यन्त्रिये दधामीति सुर्वै वै विश्वे देवा-
 स्तदेनए सर्वेष्वैष यन्तुर्यन्त्रिये दधाति तद् तथा
 न ब्रूयात्सुरस्वत्यै त्वा व्वाचो यन्तुर्यन्त्रिये दधा-
 मीत्येव ब्रूयादाग्वै सुरस्वती तदेनं व्वाच एव
 यन्तुर्यन्त्रिये दधाति वृहस्पतेष्वा साम्राज्येनाभि-

* स्वाहेति—इति क। स्वाहेति ख ग।

† 'पिञ्चति'—इति ग ध।

‡ यन्तुर्यन्त्रिये—इति भा सम्मत इति का० वेबर ।

पिञ्जाभ्यसाविति नाम गृह्णाति तद् बृहस्पते-
रैवैन मेतत्सायुज्ये सलोकता गमयति ॥ १४ ॥

अथाह । सन्नाडय मसौ सन्नाडय मसाविति
निवेदित मेवैन मेतत्सुन्तं देविभ्यो निवेदयत्ययं
महावीर्यं यो ऽभ्यषेचीत्ययं युष्माकैको ऽभूत्तं
गोपायतेत्येवैतदाह त्रिष्कृत्व आह त्रिवृद्धि
यज्ञः * ॥ १५ ॥

अथोविजती । जुहोति वा व्याचयति वा
यदि जुहोति यदि व्याचयति समान एव
बन्धुः ॥ १६ ॥

सु व्याचयति । अग्निरेकाक्षरेण प्राण मुद-
जयत्त मुञ्जेयं प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेण सप्त-
दशे स्तोम मुदजयत्त मुञ्जेय मिति तद्यदेवै-
ताभिरैता देवता उदजयंस्तदेवैष एताभिरुञ्ज-
यति सप्तदश भवन्ति सप्तदशी वै प्रजापति-
स्तत् प्रजापति मुञ्जयति † ॥ १७ ॥

अथाहाम्नुये ऋष्टकृते ऽनुब्रूहीति । तद्य-

* यज्ञ — इति म, 'यज्ञ' — इति घ ।

† 'मुञ्जयति' — इति क ।

प्र नः । यच्छत्यर्यमा प्र पूषा प्र वृद्धस्पतिः ।
प्र वाग्देवी ददातु नः स्वाहेति ० ॥ ११ ॥

अथैनं परिशिष्टेनाभिपिञ्चति । अन्नाद्येनै-
वैन मेतदभिपिञ्चत्यन्नाद्य मेवास्मिन्नेतद् दधाति
तस्मादेनं परिशिष्टेनाभिपिञ्चति † ॥ १२ ॥

सो ऽभिपिञ्चति । देवय त्वा सदितुः प्र-
सुवे ऽश्विनोर्वाङ्मुखां पूषो हस्ताभ्या मिति
देवहस्तोरैवैन मेतदभिपिञ्चति सुरस्त्व्यै ज्वाचो
यन्तुर्यन्त्रिये ‡ दधामीति ज्वाग्वै सुरस्वती तदेन
ज्वाच एव यन्तुर्यन्त्रिये दधाति ॥ १३ ॥

तद् द्वैक ऽथाहुः । विश्वेषां त्वा देवानां
यन्तुर्यन्त्रिये दधामीति सुर्वै वै विश्वे देवा-
स्तदेनऽ सर्वेष्वैव यन्तुर्यन्त्रिये दधाति तद् तथा
न ब्रूयात्सुरस्त्व्यै त्वा ज्वाचो यन्तुर्यन्त्रिये दधा-
मीत्येव ब्रूयाद्वाग्वै सुरस्वती तदेनं ज्वाच एव
यन्तुर्यन्त्रिये दधाति वृद्धस्पतेष्वा साम्राज्येनाभि-

* स्वाहेति—इति क। 'स्वाहेति छ, ग।

† 'पिञ्चति'—इति ग, घ।

‡ यन्तुर्यन्त्रिये—इति भा-मभत इति डा० वेवर, ।

पि॒स्त्राभ्यसा॒विति॑ नाम गृह्णाति तद् बृहस्पते-
रु॒वैन मे॒तत्सा॒युज्य॑ स॒लोक॑तां गमयति ॥ १४ ॥

अथाह । स॒न्नाड्य॑ म॒सौ स॒न्नाड्य॑ म॒साविति॑
नि॒वेदित॑ मे॒वैन मे॒तत्सन्त॑ दे॒वैर्भ्यो॑ नि॒वेदय॑त्य॒यं
म॒हावीर्यो॑ यो ऽभ्य॒पेची॑त्य॒यं यु॒ष्माकै॑को ऽभू॒त्तं
गो॒पाय॑ते॒त्थेवै॑त्दाह त्रि॒ण्कृ॒त्व आह॑ त्रि॒वृ॒ष्टि
य॒ज्ञः * ॥ १५ ॥

अथो॒ज्जितीः । जु॒होति॑ वा व्वाच॒यति॑ वा
य॒दि जु॒होति॑ य॒दि व्वाच॒यति॑ स॒मान॑ एव
व॒न्तुः ॥ १६ ॥

स॒ व्वाच॒यति॑ । अ॒ग्निरे॒काच॑रेण प्राण मुद-
ज॒यत्त सु॒ज्जेयं॑ प्र॒जाप॑तिः स॒प्तद॑शाचरेण सप्त-
द॒श॑ स्तोम मुदजयत्त सु॒ज्जेय॑ मिति तद्य॒दे॒वै-
ता॒भिरि॑ता दे॒वता॑ उद॒जयं॑स्त॒दे॒वैष॑ ए॒ताभि॑स्तुज-
यति स॒प्तद॑श भवन्ति स॒प्तद॑शी वै प्र॒जाप॑ति-
स्तु॒त् प्र॒जाप॑ति मु॒ज्जय॑ति † ॥ १७ ॥

अथाहा॒ग्नये॑ स्त्रि॒ष्टकृ॑ते ऽनु॒ब्रू॑हीति । तद्य-

* 'यज्ञः'—इति ग, 'यज्ञः'—इति घ ।

† 'सज्जयति'—इति क ।

दन्तरेणाहुती ऽएतत् कर्म क्रियत ऽएष वै प्रजा-
पतिर्य एष यज्ञसायते यस्मादिमाः प्रजाः
प्रजाता एतन्वेधाप्येतर्हानु प्रजायन्ते तन्मध्यत
एवैतत् प्रजापति मुञ्जयति तस्मादन्तरेणाहुती
ऽएतत् कर्म क्रियत * ऽआश्राव्याशान्निष् स्वष्टकृतं
यजेति वषट्कृतं जुहोति ॥ १८ ॥

अथैहा मादधाति । उपहताया मिहाया मप
उपस्पृश्य माहेन्द्रं यहं गृह्णाति माहेन्द्रं यहं
गृहीत्वा स्तोत्रं मुपाकरोति तेषु स्तोत्राय प्रमी-
यति स उपावरोहति सो ऽन्ते स्तोत्रस्य भवत्यन्ते
शस्तस्य ॥ १९ ॥

तद्वैके । एतत् कृत्वाथैतत् कुर्वन्ति तद्
तया न कुर्यादात्मा वै स्तोत्रं प्रजा शस्त मेत-
स्मात् स यजमान प्रणशयति । स जिह्नु
पति स ह्वलति तस्मादेतदेव कृत्वाथैतत्
कुर्यात् ॥ २० ॥

अथैहा मादधाति । उपहताया मिहाया मप

उपस्पृश्य माहेन्द्रं ग्रहं गृह्णाति माहेन्द्रं
ग्रहं गृहीत्वा स्तोत्रं मुपाकरोति तेषु स्तोत्राय
प्रगीवति सु उपावरोहति सोऽन्ते स्तोत्रं भव-
त्यन्ते शस्तुत्य ॥ २१ ॥ १ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [२.२.] ॥

पथ नैवारचरप्रचारं विधत्ते—“वाहंस्यत्वेनेति ० । प्रधान-
नैवाराहृतेरनन्तरं कर्त्तव्यं वाजप्रसवीयद्योमं विधातु कालं
विधत्ते—“तस्मानिष्ट एवेति । ‘तस्य’ नैवारस्य ‘स्त्रिष्ट-
कत्’ ‘पनिष्ट.’ पनिष्टकद् ‘भवति’, प्रधानयागादृष्टं स्त्रिष्ट-
कत् प्रागित्यर्थं । होमार्थं मन्त्रसम्भरणं विधत्ते—“अथास्मा
दिति । ‘अस्मै’ यजमानाय त मभिपिकार्थम् ‘अस’ सम्भरेत् ॥ १ ॥

अदसम्भरणार्थं पात्रविशेषं विधत्ते—“भौदुस्वर मिति १ ।
तत्र प्रथमं मया सम्भरणं विधत्ते—“सोऽप एवेति । प्रथ-
मम् ‘अप’ जलानि सम्भरेत् । ‘अप पय.’ घौरं तदनन्तरम् ।
‘यथोपस्यारम्’ उपस्पृष्टि मनतिक्रम्य ‘अदानि’ सम्भरेत्, यानि
तदा श्रुतिपथ मयतरन्ति तानीत्यर्थं ३ । तत्र घाम्यारण्य-
भेदेन घतुर्देशान्यापस्तम्बेन सूचितानि, तान्यपि यथो-
पस्यारपदेन याद्वापि—“तिस्रभापा व्रीहियवाः प्रियङ्गुप्लवो

* नैवारयेय प्रचरति—इति का० श्री० छ० १४ ५ १६ ।

† का० श्री० छ० १४ ५ १० ।

‡ का० श्री० छ० १४ ५ ११ क । ‘अप याभ्या योमघयः,
अपारण्य’—इति च ते० भा० १ ३ ८ १ प्रथमम् ।

गोधूमा. वेशुग्रामकनीवारा जर्त्तिलघ गवीधुका भरष्यजा
मर्कटका विज्ञेया गामुंतसप्तमा कुलत्यसप्तमा वा”-इति * ।
बुद्धिस्थानि यानि वा , तानि सम्भरेत् ॥ २ ॥

‘यद्योपकार मयानि सविभ्रयात्’-इत्यत्र सङ्घाया भक्तुः
यावन्ति ऋयेमाणानि तावन्ति सम्भरेदित्यर्थो भवति , तत्र
सङ्घाविशेष पूर्वपक्षयति— “तद्वैक इति । ‘सप्तदश’ सप्तदश-
सङ्घाकानि ‘अद्धानि’ ‘सम्भरन्ति’ । तत्रोपपत्ति माह— “सप्त-
दश प्रजापतिरिति । प्रजापते सप्तदशत्वं प्रायुक्तम् † ॥

तन्मत निराचष्टे— “तदु तथेति । ‘प्रजापते’-इति । अस्याय
मर्थः ,— पूर्वं प्रजापतेरपि सकल मय न वशीकृतम् , इदानीं
‘राधे’ प्रजापत्यर्थ ‘मनुष्य’ ‘क.’ समर्थः , सर्वाभावरोधने ; तस्माद्
यावच्छ्रुति सम्भर्त्तव्यामीति । बुद्धिस्थाना मपि सर्वेषा सम्भ
रणे प्राप्ते एकस्य निषेधति— “एक मन्त्र मिति ‡ ॥ ३ ॥

असन्धियमाथापविषय कश्चिद् विशेष विधत्ते— “स
यदिति । ‘यत्’ अत्र ‘न’ सम्भरेत् , ‘तस्य’ ‘उद्धृषीत’ न
सम्भृत मित्युक्ते तन्नाम ब्रूयात् , यथा असम्भृतस्य अत्रस्य
यावज्जीवनभोजनेन ‘अन्त’ विनाश ‘न एति’ , ‘श्वोक्’ चिर
काल ‘जीवति’ । भोजनस्य सर्वस्य भोगे सति विनाशो भवति,
अतस्तदेक मवशिष्य भुञ्जीतेति तात्पर्यम् § ॥

* व्याप० श्रौ० सू० १० ११ ३ । सप्त याव्या हष्टे , सप्तारग्या
अष्टष्टे -इति तच्छेषः ।

† १३० १३० (२४ ४० २ ५०) द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १४ ५ २१ ख ।

§ का० श्रौ० सू० १४ ५ २२ ।

विधत्ते— “स एतस्येति । मिलितस्य ‘एतस्य’ ‘सर्वस्य’
 अत्रस्य ० एकदेशं ‘सुवेष’ ‘उपघातम्’ उपहृत्योपहृत्य गृहीत्वा
 ‘वाजप्रसवीयानि जुहोति’ वाजप्रसवगर्भयुक्तमन्वकरणकृष्टोमान्
 कुर्यादित्यर्थः १ । “तद्याभ्य इति । मान्तवर्षिकाभ्यो ‘याभ्यः’
 षष्ठादिदेवताभ्यो ह्यप्रते तदैव । ‘ताः’ ‘अधो’ यजमानाय एत-
 द्यागफलभूत मद्य भवरोद् ‘प्रसुवन्ति’ अतुजानन्ति, तामि-
 रनुज्ञातः पयान् स्वाधीनं करोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

होम मगूद्य मन्वान् विधत्ते— “स जुहोति वाजस्येम
 मिति । सर्वत्र ‘स्नाहा’ शब्दो हवनलिङ्गम् । प्रथमस्थाय
 मयः ६ ;— ‘अग्ने’ पूर्वे ‘वाजस्य’ अत्रस्य ‘प्रसवः’ उत्पादकः
 परमेष्ठरः ‘धोवधीषु’ ‘अप्सु’ च मारमृतम् ‘इमं’ सोमवशी-
 कथं ‘राजानं’ ‘सुपुत्रे’ उत्पादयामास, ‘ताः’ घोषधय आपद्य
 ‘अक्षभ्यम्’ अक्षदयं ‘मधुमतीः’ माधुर्योपेता भवन्तु । ‘वधम्’
 अपि अस्मिन् ‘राष्ट्रे’ ‘पुरीहिता’ यागानुष्ठानादौ पुरीगामिनी
 ‘जाग्ययाम’ जागरुका भूयास्मेति ॥ ५ ॥

अथ द्वितीयः ६ ;— “वाजस्येमा मिति । ‘वाजस्य प्रसवः’
 ईश्वरः ‘इमां’ भूमिं ‘दिवम्’ इमानि चान्यानि सर्वाणि
 ‘भुवनानि’ ‘गिन्धिवे’ पान्श्रितवान् । स च ‘सम्वाद्’ सर्वेषां
 भुवनानां भूत्वा ‘आदिक्रन्तं’ दातु मनिच्छन्तं भोष्यं ‘प्रजानन्’
 ‘दापयति’ ‘रयिं’ धनं निवच्छन्तु ददातु ॥ ६ ॥

० ‘अत्रादस्य’—इति च ।

† का० यौ० सू० १३ ५ २३ ।

‡ वा० मं० १. २३ १ ।

§ वा० मं० १. २४ १ ।

अथ तृतीयः ७,—“वाजस्य प्रसव”
 ‘नु’ खनु ‘इमा’ इमानि ‘दिखा’ सर्वादि ‘भुवनानि’ सर्वत
 ‘या बभूव’ ध्याप्नोत् । ‘सनेमि’-इति पुराणवचनम् † । ‘स’
 चिरन्तनो ‘राजा’ ‘परियाति’ सर्वत सञ्चरति । ‘विद्वान्’
 अनुष्ठेयमानं कर्म प्रजानन् । ‘अस्ते’ अस्मादये ‘प्रजा’ ‘वृष्टि’
 च ‘वर्द्धयमान’ परियातीति सम्यग् ॥ ७ ॥

अथ चतुर्थः †,—“सोम मिति । यय सोमादीन् देवान्
 ‘अवसे’ रक्षणाय, सर्पणाय वा ‘अन्वारभासहे’, ते सर्वे अनु
 ष्टहन्त्विति वाक्यशेष ॥ ८ ॥

अथ पञ्चमः ‡,—‘अयमण मिति । हे वाजसा प्रसव ।
 त्व मयमादीन् ‘दानाय चोदय’ अस्माभ्य धनदानाय प्रेरय ।
 वाक्स्तरस्त्रयोरीपञ्चेदो द्रष्टव्य ॥ ९ ॥

अथ षष्ठः §,—“अग्ने अश्चेति । हे ‘अग्ने’ इह अग्निन्
 कर्मणि ‘न’ अस्माकम् ‘अश्व्य’ अग्निमुख्येन ‘वद’ इति कथय ।
 ‘न’ अस्मान् प्रति ‘सुमना’ कथनार्द्रचित्तो भव । हे ‘सह
 स्रजित् ।’ सहस्रस्य धनस्य जित । ‘हि’ हेती । यत ‘त्व’
 स्वभावतो ‘धनदा अग्नि’, अत ‘न’ अस्माभ्य प्रयच्छ, धन
 मिति शेष ॥ १० ॥

अथ सप्तमः ||,—“प्र न इति । अयमादयो ‘न’ अस्माभ्य
 धनं प्रयच्छन्तु । पूषादिदेवतान्तरवाचकपदेऽपि क्रियापदस्यानु

* वा० स० ८. २५ १ ।

† निघ० ३. २८ ४ ।

‡ वा० स० ८. २६ १ ।

§ वा० स० ८. २७ १ ।

|| वा० स० ८. २८ १ ।

¶ वा० स० ८. २९ १ ।

पद्मं शीतयितु पृथक् पृथक् प्रीपसर्गप्रयोग , 'प्र' 'ददात्' प्रकर्षेण यच्छत्विति ॥ ११ ॥

दुतशेषव्याप्तस्य विनियोग दर्शयति— “अथैव मिति । 'एन' सुव्यन्त यजमान 'परिगिष्टेन' अनेन अभिविज्ञेत् दुत शेषाभिवेक्षे यजमाने अत नैव विहितवान् भवति * ॥ १२ ॥

अभिवेक मनुष्य मन्त्र विधत्ते— “स इति । “दिवस्य खेति †, व्याख्यात । 'सरस्वत्ये' पठारथे चतुर्थी । सर स्वात्वा 'वाच', 'यन्तु' अन्तर्यामिण्य 'यन्तेर' ‡ नियमे अभ्यस्तु प्रायां 'नि दधामि' इति ॥ १३ ॥

अथ तु 'सरस्वत्ये वाच'—इत्यस्य § स्थाने 'सरस्वत्ये त्वा वाच' इति शुभच्छब्द प्रक्षिप्य प्रयोक्तव्य मिति विधातुं पूर्वे पक्ष भोपपत्तिक सुज्ञावयति— “तद्दु द्वेक इति । केचिच्छा खिन 'भाङ्' । किमिति । 'सरस्वत्ये वाच'—इत्यस्य स्थाने 'विश्वेषां त्वा देवानाम्'—इति प्रक्षिप्य 'यन्तु'—इत्यादि पूर्ववद् वक्तव्य मिति स्वमतं दर्शयितु मुक्तम् । परमतं निराकरोति— 'तद्दु तथेति । अत एव कात्यायन — “सरस्वत्ये वाच स्थाने विश्वेषां त्वा देवानां, सरस्वत्ये खेति वा”—इति ॥ । उह स्पते'—इत्यादि पूर्वोक्त मन्त्रशेष । मन्त्रान्ते असावित्यस्य स्थाने यजमानस्य नाम सस्युहान्त षड्गीयात् ॥ १४ ॥

* का० श्रौ० सू० १४ ५ २४ ।

† वा० म० ६ २० १ ।

‡ प्रक्षिप्ये—इति अदुमूल पुस्तकपाठ ।

§ वा० म० ६ २० २ ।

॥ का० श्रौ० सू० १४ ५ २५ १६

श्रावेदनं विधत्ते— “अथाह सम्म्राडिति । अत्रापि असा-
दित्वस्य स्थाने प्रथमान्तं यजमाननाम यद्वीतव्यम् । एतन्ना-
माय अभिषिक्तः सम्म्राट् महावीर्यो जात इति वदेत् । श्रावे-
दनवाक्याहत्तेरभिप्राय माह— “निवेदित मिति । एवं नाम-
यद्वीतवा प्रथमं मनुष्येभ्यो ‘निवेदित मेष सन्तम्’ ‘एभम्’
तदेतेन द्वितीयेन सम्म्राडय मसादित्वनेन ‘देवेभ्यः’ ‘निवेदयति’
श्रापयति । किमिति । ‘य.’ यजमानः ‘अभ्यपेचि’ ‘अयं
महावीर्यः’ सम्पन्न इति । वाक्येषु पर्यवसित मर्थे माह—
‘अयं युष्माकेति । ‘अयम्’ अभिषिक्तो यजमानः युष्माकं मध्ये
‘एकः’ ‘अभूत्’, देवत्वं प्राप्तवानित्यर्थः, ई देवाः । तं गोपाय-
तेति ॥ अत्र सूत्रम्— “सम्म्राडय मसादित्वाह नामयाह
विरुचै”-इति ० । तदेतत् त्वित् विधत्ते— “द्विष्कृत्व इति ।
यज्ञस्य त्रिषुत्वं सधनत्रयात्मकत्वात् ॥ १५ ॥

विधत्ते— “अयोष्वितीरिति । उष्णयनिह्युक्तामश्वकर-
विका † आहुतय उज्जितयः, ता सुहुयात्, यजमानस्य तन्मन्त्रेण
वाचनं वा कार्यं मित्यर्थः ‡ । ‘वभ्युः’ इषगवाचनस्याप्रकार्यवाद्-
वाक्यगोपः, आश्रासमानः समान इत्यर्थः ॥ १६ ॥

वाचनं मनूय मन्त्रान् विधत्ते— “स वाचयतीति ।
मंहितायाम् “अग्निरेकाक्षरेण”-इत्यनुवाके सप्तदश मन्त्राः
पठिताः §, अत्र अग्निरेकाक्षरेणेति प्रजापतिः सप्तदशाक्षरे-

* का० श्रौ० सू० १४ ५ २० ।

† ‘उष्णयनिह्युक्ता मश्वकरविका’-इति च, छ ।

‡ का० श्रौ० सू० १४ ५ २८ ।

§ वा० श्रौ० सू० २, ३१-३३ कर्त्वीयं प्रहयाः ।

वेत्वाद्यन्तयोर्ग्रेहणिन (सप्तदश मन्त्राः ७) सर्वेऽपि गृह्यन्त इत्य-
भिप्रायः । तेषां महद्देशाय मयं ;— “थो यावयेति चतु-
रक्षर मनु शीघ्रदिति चतुरक्षरं यजेति द्वाक्षरं ये यजामह
इति पञ्चाक्षर द्वाक्षरो वषट्कारः स एव सप्तदशः प्रजापति.
—इति †, सप्तदशाक्षराणि विदन्ते । तत्राम्नादिसप्तदशदेशाः
एकाक्षरप्रभृत्येकैकाक्षरहृदियुक्तैः प्राणमनुष्यादीन् जितवन्तः ।
तानाम्नादिभिर्ब्रितान् नरप्राणादीन्ह निदानीम् ‘उष्णेपम्’
उष्णीयासम् । अग्निदेवतादिभिर्मन्त्राक्षरसङ्ख्यातुसारेण द्विपा-
ष्मनुष्य-द्विलोकादेर्जयो विज्ञेयः । त्रिवृत्स्लोकमगतानां सृचा
नवमङ्करोपेतत्वात् ‡; नवाक्षरेषु तन्त्रयो द्रष्टव्यः । त्रयोदश-
स्त्रीमादावपि त्रिभुणा स्त्रीत्रियाणां सृचा मातृसिधियेषु
तन्त्रद्वय द्रष्टव्या § । इमं मेव तात्पर्यार्थं प्रतिपादयति—
“तद्यदेवैताभिरिति । ‘एताभिः’ उल्लिखितभिः । तेषां मन्त्राणां
सप्तदशसङ्ख्या मनुष्य प्रजापत्यात्मना स्त्रीति—“सप्तदशेति ॥ १७ ॥

नैवारणविधयः प्रधानस्त्रिष्टकतोर्मध्येऽनुष्ठेयं कर्मजातं मुप-
दश्यं चोदकपासं स्त्रिष्टकद्यागादिकं मनुसम्भूते— “अथा-
हेत्यादि । “अग्नये स्त्रिष्टकतोऽनुवृद्धि”-“इति” अर्धयुर्वदेत् ।
‘अनुवृद्धि’ अनुवाक्या पठेत्पर्यन्तं । अत्र सम्बोधो होता । ।

* अ पुस्तकमार्गे श्चो, धिक्, पाठ ।
† त्रै० मं० १ ६ ११ २ पुरस्तादिह च १ ५ २ १६ १० ।
‡ ता० मा० २ १ १-१ ताच्य ६ अच, मा० वे० खल्लेषु मं०
उत्त० व्या० १ १ १-२ सृतेष्वाम्नाता । द्रष्टव्यम् ।
§ ता० मा० त्रिवृत्स्लोमविधायकप्रचनेभ्योऽनन्तरम् ।
|| ‘अनुवृद्धि’ अनुवाक्या पठेति सम्बोधो होता—इति च ।

तद्यदन्तरेत्यस्याय भयः— नैवारहवि—स्विष्टकृदागाधुत्वोर्मध्ये
क्रियमाणेन अन्नसम्भरण-वाजप्रमथीय होमादिना यज्ञरूपं प्रजा-
पतिं जितवान् भवतीति ॥

अनुवचनानन्तरं माश्रावणादिकं प्रकृतिवत् स्विष्टकृतः कार्यं
मित्यनुक्रामति— “आश्राव्येति । ‘वपट्कृते’ होत्रा याव्यास्ते
वपट्कारे प्रयुक्ते सति ‘सुहोति’ सौविष्टकृतं हविः ॥ १८ ॥

पथ स्विष्टकृदनन्तरभाषीनि कर्माश्राद्ध— “अघेडा मिति ।
भाहेन्द्रपृष्ठानन्तरं * तदीयं पृष्ठं ‘स्तोत्रम्’ ‘उपाकरोति’
आश्राव्येदित्यर्थः । ‘तम्’ आश्राव्या मधिष्ठित मभिधितं यज-
मानं ‘स्तोत्राय’ ‘प्रसीधति’ प्रापयेत्, आश्राव्येदित्यर्थः । अत्र
श्रवम्— “अवरुह्य गच्छति स्तोत्राय प्रहितः”—इति † । ‘सः’
सुन्वन् ‘उपावरोहति’ आश्राव्याः सकाशात् ‘सः’ एषं स्तोत्र-
गच्छथी । ‘अन्ते’ समीपे स्थितो भवेत् ॥ १९ ॥

पथ केचिदुज्ज्वितिषाचनानन्तरं भाहेन्द्रपृष्ठं स्तोत्रगच्छे
च कृत्वा स्विष्टकृदादिकं यजमानस्य पथादवरोहणं मिच्छन्ति,
तद् द्रुपयितुं मनुष्यदति— “तद्वैक इति । ‘एतत्’ भाहेन्द्र-
पृष्ठपादि होमान्तं तत् कर्म कृत्वा ‘अथ’ अनन्तरम् ‘एतत्’
उक्तं स्विष्टकृदिडापशानान्तं कर्म कुर्यान्ति । अतएव श्रुतकृता
शास्त्रात्तरीयं पथं मन्वीकृत्योक्तम्— “उज्ज्वितिभ्यो वोशरो
भाहेन्द्रः”—इति ‡ ॥

तद् द्रुपयति— “तद् तपेति । यथाश्रव्या मासीन एव

* ‘भाहेन्द्रपृष्ठानन्तरं’—इति च ।

† का० थो० प्र० १४ ५ १० ।

‡ का० थो० प्र० १४ ५ ११ ।

यजमाने सत्येव आत्मप्रज्ञादप्ये स्तीव्रशस्त्रे कुर्यात्, स हि 'यज-
मानम्' आत्मप्रज्ञाहीनं कुर्यात्; असाविध्यकरणेनेत्यर्थः । 'जिघ्र' ।
कुटिलो गच्छति । 'इलति' यत्प्रपद्यात् भ्रश्रति ॥ २० ॥

यत्त उक्तं एव पठः येयानिति दर्शयितुं पुनः पठति—
"अषेडा मित्यादि । पूर्ववत् ॥ २१ ॥ १ [२. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे
माध्वन्दिनमतपद्यज्ञाद्यगभाष्ये
पञ्चमकाण्डे द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

पूर्णाहुतिं जुहोति । सर्व्वं वै पूर्णं सृर्व्वं
परिसृष्ट्य स्रूयाः ऽहुतिं त्रुष्या व्वरं ददाति
सृर्व्वं वै व्वरः सृर्व्वं परिसृष्ट्य स्रूया ऽहुतिं स
यदि कामयेत जुहुयादेता यद्यु कामयेतामि
नाद्वियेत † ॥ १ ॥

अथ प्रवो भूते ‡ । अनुमत्तै हविरष्टाकपालं
पुरोडाशं निर्व्वरति स ये जघनेन श्रम्यां पिष्ट्य

• इह का० श्री० न० १४ ४ ३२-३३ पथ सूत्राणि प्रथमानि ।

† 'नादियेन'—इति क ।

‡ 'भूते'—इति ग, घ ।

माणाना मवशीयन्ते पिष्टानि वा तण्डुला * वा
 तान्स्सुवे सार्धं सुवपत्यन्वाह्यपुषनादुल्मुक
 माददते तेन दक्षिणा यन्ति स यत्र सुकृतं
 वेरिण विन्दति श्वभ्रप्रदरं वा ॥ २ ॥

तुदग्निं समाधाय जुहोति । एष ते नि-
 कर्तते भागस्तु जुपस्व स्वाहेतीयं वै निकर्ततिः
 सा यं पाप्मना गृह्णाति तं निकर्तया गृह्णाति
 तद्यदेवास्या अत्र नैकर्ततु रूपं तदेवैतच्छ-
 मयति तयो हेनए मूयमान निकर्ततिर्न गृह्णा-
 त्यथ यत् सुकृते वेरिणे जुहोति श्वभ्रप्रदरे
 वैतदु ह्यथे निकर्ततिगृहीतम् ॥ ३ ॥

अथाप्रतीक्षं पुनरायन्ति । अथानुमत्या ऽअष्टा-
 कपालेन पुरोडाशेन प्रचरतीय वा अनुमतिः
 स यस्तत् फर्म शक्नोति कर्तुं यच्चिकीर्षतीयए
 हास्ये तदनु। मन्यते तदिमा मैवैतत् प्रीणात्यन-
 यानुमत्यानुमतः मूया ऽइति † ॥ ४ ॥

अथ यदष्टाकपालो भवति । अष्टाक्षरा वै

* 'तण्डुलादि—इति स ।

† 'इति'—इति च पुस्तके, 'इति—इति स-पुस्तके ।

गायत्री गायत्री वा ऽङ्गं पृथिव्यथ यत्समानस्य
 हविष उभयत्र जुहोत्येषा ह्येवैतदुभयं तस्य
 द्वासो दक्षिणा यद्वै सुवासा अरण्य नोदाशु-
 सते निधाय वै तद्वासो ऽतिसुच्यते तथो ह्येन
 सूयमान मासहो नृ ब्विन्दति * ॥ ५ ॥

अथ प्रवो भूते । आग्नावैष्णव मेकादश-
 कपालं पुरोडाशं निर्व्वपति तेन यथेष्टावं यजते
 तद्यदेवादः प्रजात माग्नावैष्णवं दीक्षणीयं हवि-
 स्तदेवैतदग्निर्व्वं सर्वा देवता अग्नौ हि सर्वाभ्यो
 देवताभ्यो जुह्वत्यग्निर्व्वं यज्ञघ्रावरार्थी ब्विष्णुः
 परार्थस्तत्सर्वाश्चैवैतद्देवताः परिगृह्य सर्व्वं च यज्ञं
 परिगृह्य सूया ऽहुति तस्मादाग्नावैष्णव एका-
 दशकपालः पुरोडाशो भवति तस्य हिरण्यं
 दक्षिणाम्नेयो वा ऽएष यज्ञो भवत्यग्ने रितो
 हिरण्यं यो वै ब्विष्णुः स यज्ञो ऽग्निरु वै
 यज्ञ एव तदु तदाम्नेय गेव तस्माद्विरण्य
 दक्षिणा † ॥ ६ ॥

अथ श्वो भूते * । अग्नीषोमीय एकादशकपाल पुरोडाशं निर्व्वपति तेन यथेष्टैव यजत एतेन वा इन्द्रो वृत्र महन्नेतेनो इन्द्र व्यजयत यास्येयं विनितिक्षां तथो इवैष एतेन पापानं हिपुन्तं भ्रातृव्यश् हन्ति तथो इव विजयते विजिते अभये इनाष्टे सूया इति तस्मादग्नीषोमीय एकादशकपालः पुरोडाशो भवति तथोत्वृष्टो गीर्दक्षिणोत्सृजं वा इशमुं चन्द्रससं घ्नन्ति पीर्णमासेनाह घ्नन्त्यामाशासो-
नोत्सृजन्ति तस्मादुरच्छष्टो गीर्दक्षिणा † ॥ ७ ॥

अथ श्वो भूते । ऐन्द्राग्नं द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति तेन यथेष्टैव यजते यत्र वा इन्द्रो वृत्र महन्तदस्य भीतस्येन्द्रियं ‡ वीर्यं सपचक्राम स एतेन हविषेन्द्रियं वीर्यं पुनरात्मवधत्त तथो इवैष एतेन हविषेन्द्रियं वीर्यं मात्मभस्ते तेजो वा इत्यग्निरिन्द्रियं वीर्यं मिन्द्र उभो वीर्यं परिगृह्य सूया इति तस्मादैन्द्राग्नो

* 'भूते'—इति ग, घ ।

† 'दक्षिणा'—इति क, घ ।

‡ 'सुभोत्वस्येन्द्रियं'—इति ग ।

द्वादशकपालः पुरोडाशी भवति तस्यऽर्धभोऽनङ्गान्
दक्षिणा स हि व्युहनाग्नेय आण्डाभ्या मैन्द्र-
स्तस्माद्वर्धभोऽनङ्गान् दक्षिणा * ॥ ८ ॥

अथायथशेषा यजते । सर्वान्वा ऽएष यज्ञ-
क्रतुनवरुन्धे सर्वा इष्टीरपि दर्विहोमान्यो राज-
सुयेन यजते देवसृष्टो वा ऽएषिष्टिर्वादायथशेषि
रनया मे ऽपीष्ट मसदनयापि सूया ऽइति तस्मा-
दायथशेषा यजत ऽओषधीर्वा ऽएष सूयमानो
ऽभिमृयते तदोषधीरेवैतदनमीवा अकिल्बिषाः
कुरुते ऽनमीवा अकिल्बिषा ओषधीरभि सूया
ऽइति तस्य गौर्दक्षिणा † ॥ ९ ॥

अथ चातुर्मास्यैर्यजते । सर्वान्वा ऽएष यज्ञ-
क्रतुनवरुन्धे सर्वा इष्टीरपि दर्विहोमान्यो राज-
सुयेन यजते देवसृष्टो वा ऽएष यज्ञक्रतुर्वासात-
र्मास्थान्येभिर्मे ऽपीष्ट मसदेभिरपि सूया ऽइति
तस्माश्चातुर्मास्यैर्यजते ॥ १० ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीय ब्राह्मणम् [२.३.] ॥

ब्राह्मणचतुर्योभयकर्तृकसंन्यास्यो ३ वाजपेय उक्तः, अथैक-
 तरकर्तृको विकृतिभूतो राजसूयो विधास्यते । तत्र अक्षत-
 वाजपेयस्य राजसूयस्यैव राजसूयैऽधिकारः, न तु तेनेदवतः, राज्य-
 फलादपि साम्राज्यफलस्यातिशयितत्वेन उत्तमफलसाधनयामानन्तर
 मवरफलहेतुकत्तुकरणस्यायुक्तत्वात् । अत एव कात्यायन.—
 “राष्ट्रो राजसूयोऽनितिनो वाजपेयेन”—इति ॥

इति पशु सोम-दर्विहोमैः शतप्रधानो ३ राजसूयः । तत्र “श्रीभूते-
 शुमन्त्वे पुरोडाश मष्टाकपालम्”—इत्यादिना विहिता इत्यः ३,
 “अथ श्रेणीं विचित्रगर्भा मदित्वा भालभत”—इत्यादिना विहिताः
 पशवः । पवित्राभिषेचनीय दशपेय केशवपनीय व्युष्टि द्विरात्र
 अथधृति मञ्जुका मत्त सोमयागा, पञ्चयातीयादयो दर्वि-
 होमा ६ । तत्र पवित्रनामके प्रथमसोमयागे प्रकृतिप्रमानत्वेन
 धृष्ट्याभावात् तं परिव्यज्य तदवसाने कर्त्तव्यं पूर्णाहुति-
 प्रभृति वैशेषिक सुत्तरतन्त्र मभिधीयते ०० ।

पूर्णाहुते काल कात्यायन सूत्रयामास— “पवित्रघतुर्दक्षि ,

० ‘कर्त्तृकमष्टास्यो वा (१)’—इति ज ।

१ का० यौ० सू० १४ १ १ २ ।

२ सर्वेष्विवादर्शपुत्रवैधिव्यापः, छात्रु ‘राजप्रधानो’—इति ।

३ पूर्णाहृष्टिव (१ ३ २—१२१ ४०) इत्यमरः ।

४ परस्तादिहोवाभावे (५ २ ८) इत्यमरः ।

५ इत उत्तरार्द्धं कर्त्तव्यं (१ ४ ४) इत्यमरः ।

०० “इतिमोमपशवो भिमतत्वा कालमेदान्”—इति का० यौ०
 सू० १४ १ ३ । तत्र “शानुमत्यादय इत्यः, पवित्रादय सोमाः,
 मत्तहादयश्च पशवः”—इति कर्त्तुः । ‘मत्तहा मतिना, मत्तहातगुत्तकणैः’
 —इति मै० शं० १ ८ ११ १—मै० भा० १ ८ १ भा० भा० ।

सहस्रदक्षिणः, साधीपञ्चयजनीये दीक्षा, तदन्ते पूर्णाहुति-
र्गृहेष्विच्छतः”-इति ० ॥

तद् विधत्ते—“पूर्णेति । चाद्यपूर्णया जुष्टा ह्यत इति
पूर्णाहुतिः । सा अनाद्यातमन्वत्वात् प्राजापत्याः ; “यत् मूर्षी
तत् प्राजापत्यम्”-इति श्रुतेः † । तां जुष्टयात् । पूर्णा-
हुतिकारणस्य कामनाधीनत्वं विष्ठथोति— “सर्वं मिति । पूर्ण-
पदेन सर्वं मुच्यते । ‘सर्वं’ जगत् ‘परिष्टद्य’ आधीनं कृत्वा,
पञ्चाद्राजसूयानुष्ठानेन ‘मूर्षे’ अभिषिक्तो भूयासम् ‘इति’ अभि-
प्रायेण पूर्णाहुतिं कुर्यादित्यर्थः ॥

तस्या दक्षिणां विधत्ते— “तस्या मिति । ‘तस्यां’ हुताया
मित्यर्थः । पूर्णाहुतेरितराद्भेदं प्रवक्ष्यकर्त्तव्यत्वे प्राप्ते कामना-
नुसारेणैव करणीयत्व माह— “स यदि कामयेति ।
पूर्णाहुतिकारणेष्व्यायां सत्यां तदनुष्ठानविपर्यये तद्विपर्यय
इत्यर्थः ॥ १ ॥

चारभषीयस्यानीयात् ‡ पवित्राख्यादग्निष्टोमादङ्गः § पर-
स्मिन्वहनि कर्त्तव्यं विधत्ते— “यद्य श्चोभूत इति । सूत्रकृता
पवित्रादनन्तरं मुक्तम्— “श्वः प्रभृन्वहं पञ्चोत्तराख्यटा-

० का० श्रौ० सू० १५. १. ४-७ ।

† ऐ० प्रा० २. ५. ७, २. ६. ६ आद्यन्तं दृष्टव्यम् । जल० मा०
‘अग्निहस्तं’ वा उपोसुं १. ३. ५. १०, ६. २. २. २०, ‘अग्निहस्तं
हि मनी अग्निहस्तं होतृ यत् एतोमुं’ ३४. ३. ५ ।

‡ चारभः प्रथोचन मत्या इति विदधे “अनुप्रवचकारिभ्यश्चः”
-इति (या० ध० १. १११) इति । प्रायश्चीयाया एव नामान्तर
चारभषीयेति । प्रायश्चीया-मन्वत्पशु ऐ० मा० १. २. १ दृष्टव्यम् ।

§ राजसूये प्रथमं परिव्रज्यः सोमयातो भषणीनीह सर्वत्र घर्त्तव्यम् ।

कपालोऽनुमत्यै”-इति ८ । यागानुष्ठानभ्याधारत्वेनामुष्माकृष्यात्
अनुमतिं पृथिवी, “दय वा अनुमति”-इति द्वाभ्याम्यते १ ।
तस्यै षष्ठसु कपालेषु मस्कृतं पुराहागाकृद्, इतिनिर्वपेत् ॥

अथोत्तरतन्त्रं सूत्रे सङ्गृहीतम्—“शम्याया पयान् इषिय
मस्य सुवे कृत्वा दक्षिणाभ्युक्ष्युक्तं मादाय दक्षिणां गत्वा अय
प्रदीर्घं इरिणे वामो जुहोत्येष ते निरर्हत इत्यनपेक्ष मित्यनु
मतस्य मवपनादिं करोति वामो देयम्”-इति १ । तत् सर्वं
क्रमेण विधत्ते—‘स ये जघनेमेत्यादिना, “श्रोभूत आम्ना
वैष्णवम्”-इत्यतः प्राक्तनेन । ‘शम्या जघनेन’ “धनपा
दितौषा” ३ । पश्चिमाया दिशि हृषदं मभ्याधातु मध
स्थापिताया शम्याया पयाद् ‘ये’ तण्डुलपिष्टलेषा ‘अथ
शीघ्रन्ते’ अथ पतन्ति, ‘तान्’ सुवेण सोऽज्वर्तुं ‘साहे मध
सवपेत् ॥

उन्मुक्तेन साहे दक्षिणदिग्गमनं विधत्ते— “अन्वाहार्येति ।
तस्यैरमुक्तस्य स्थापनाय देगविधिर्धं विधत्ते— “स यत्नेति ।
‘इरिणम्’ उपरक्षेत्रम्, तच्च स्वकृतं सतं मिदम्, न सु
यत कुमसिदानीयोषा प्रक्षिप्ता, तस्मिन् ‘शत्रुप्रदरे’ गर्त्त-
कारणे । विदीर्णप्रदेमे ‘या’ [॥ २ ॥] उन्मुक्ताभिः माधाय,
सुवपूरितेन द्रव्येण जुहुयात् ॥

• का० श्रौ० सू० १५ १ ८ २ ।

† अहमद मीनाचैव अतुष्यंकाण्या (१२२ पृ० १३ प०) द्रष्टव्यम् ।

ते० ब्रा० १ ६ १ १ अथि द्रष्टव्यम्

‡ का० श्रौ० सू० १५ १ १० ११ १२ ।

§ पा० म० २ ४ ३२ ।

॥ गणकारणे—इति क ।

तत्र मन्त्रं विधत्ते— “एष न इति ० । ‘निर्ऋते’ पाप-
देवते । ‘एषः’ तण्डुलपिष्टशेष’ ‘ते’ तत्र ‘भागः’, ‘तं’ भागं
‘सुपन्नं’ सेवन्न । ‘स्वाहा’-शब्दो हवननिष्ठम् ‘इति’ ।

भूमिर्दिविधा ; शालिमोक्षूमादिभर्षस्यष्टाया, तदधीत्या
च । तत्र आद्यभूमिरूपा अमुमतिः, द्वितीयभूमिरूपा निष्कृ-
तिः † ; तैवानिष्टकारिणी पापदेवता,— तथा भूमिः पापिष्ठं
जन पीडयितुं शक्नोति । ‘तत्’ तथा सति ‘अस्याः’ भूमेः
‘अन्नं’ अग्निन् राजसूयानुष्ठानदेशे ‘नैऋतं रूपम्’ ; एतेन
होमेन शमितवान् भवतीति । “तद्यो हेमन्”—इत्यादिना
नैऋतहोमस्य प्रयोजनवाचनम् । “एतद् द्रष्टा इति । ‘एतत्’
एष इतिशब्दरामकं स्थानं अस्याः भूमेः सम्बन्धि ‘निष्कृति-
शङ्कीतम्’ निष्कृत्या पापदेवतया अग्रयत्नेन स्वीकृतम् ; अतः
तत्र नैऋतहोमानुष्ठान युक्त मिति ॥ १ ॥

पुनरागमनं विधत्ते— “अधामतीच मिति । ‘अप्रतीच’
यत्र निष्कृत्यै होमः कृतः, तं प्रदेशम् अतभीचमाणा एव
पुनर्गच्छेयुः । अथानुमतस्य हविषः प्रचारं विधत्ते— “अथा-
नुमत्या इति । “प्रचरन्तीति । आनुमतहविषः संवपनादिकं
कुर्वन्तिव्यर्थं । तथैवास्मात् सुदाहृतम्— “इयं वा अनुमति
इति ० । भूमिरूपा अनुमतिः ; तत्र यत् कर्म करोति,
यत् कर्तुं निच्छति, तत् सर्वं भूम्यात्मिका अनुमतिदेवता
अनुष्ठानाति, तथा ‘अनुमत्या’ अनुष्ठानः ‘स्यै’ राजसूयास्यं कर्म

० वा० सं० २. ३५. १ ।

† तै० सं० १. ८. १=तै० वा० १. ६. १ भा० भा० दृष्टव्यम् ।

; गुरस्तादिदेव द्वितीयश्रुतीभाष्ये (१२८५०. ०४०) दृष्टव्यम् ।

करयाणि, इत्यनेनाभिप्रायेणानुमतश्चविनिर्वाप । 'तत्' तेन
हविषा भूमिं शिव प्रीणितवान् मवति ॥ ४ ॥

हविःश्रवणसाधनकपालगता मष्टसङ्ख्या गायत्रीद्वारा पृथिवी
योग्यत्वेन प्रशंसति— 'अथ यदष्टेति * । 'अथ यत् समान
स्येति । अस्त्यार्थं,— 'समानस्य' एक मेव हवि उभयत्र'
अनुमत्यै निष्कर्तव्यै च ह्यथते, उभयोरपि पृथिव्यात्मकत्वादिति ।
तस्य दक्षिणा विधत्ते— 'तस्य वास इति † । तत् प्रशंसति—
'यदे सवाना इति । यथा लोके पुरुषो वस्त्रसहित सन्न
रक्षणमन शीरादिभयात् न कामयते, तद् वस्त्र भयरहिते
स्नाने 'निधाय' चेद् गच्छति, तदा 'श्रुतिमुच्यते' भवाद्
विमुक्तो भवति, तद्वद् वासोदानेन 'सूयमानम्' 'एन' यज
मानम् 'वासद्' भय 'न' प्राप्नोति ॥ ५ ॥

तदनन्तरदिग्बेनुष्ठेय कर्म विधत्ते— "अथ श्वोभूत इति ‡ ।
अग्निर्विष्णुयोभौ देवता यस्या हविषः, त निर्धपेत् । "तेन
यधीष्टीति । प्रकृतीष्टिवदेष्टे † कार्या । तेन अनुमतीष्टिवत्
तन्मध्ये वैकृत तन्त्र किञ्चिदपि न विद्यत इति भावः । "तद्
यदेवेति । 'अद' अनुभिन् विप्रकृष्टे सोमप्रकरणे 'प्रज्ञात्'

* अष्टाकपालोऽनुमत्यै—इति का० शौ० छ० १५ १ ६ ।

पुरोटाश इति शेषः । तै० स० १ ८ १ १ २ ।

† का० शौ० छ० १५ १ १२ ।

‡ बालुगशुक्रदशमी मारुत्य प्रतिदिनं मेकैकं पञ्च हवींषि भवन्ति ।
सन्न प्रथमं दशम्या मातुमतम् तत उत्तरं मिदं मायावेद्यावम्
अकारश्या मिति ।

§ प्राकृतीष्टिः—इति अ० य० छ० ।

‘दीक्षणीयं’ दीक्षायां निरुप्तम् ‘धाम्नावैष्णवं इविः’, ‘तदेव’
 इदानीं निरूप्यमाणं इविरिति तत्तादारभ्येन प्रशंसा । इविधो
 देवतासम्बन्धं प्रशंसति— “अग्निर्वा इति । अग्नेः सर्वदेवता-
 ल्पकत्वं प्रतिपादयति— “अग्नौ हीति । अग्नौ हि सर्वा देवता
 ज्ञयन्ते, अतः सर्वदेवतायै इविर्हीमाधिकरणत्वाद् अग्निः सर्वदेवता-
 ल्पकः । सः ‘अग्निः’ ‘यज्ञस्य’ ‘श्वरार्हा’ आदौ स्थितः,
 ‘विष्णुः परार्हा’ यज्ञस्य चरमभागेऽवस्थितः । तथाहि प्रकृति-
 भूतस्याग्निष्टोमस्य आदौ दीक्षणीयायाम् धाम्नावैष्णवे इवियि
 अग्नेः प्रथमदेवतात्वेन सम्बन्धः, श्वरस्थाने चोदयसानीयेऽष्टिस्थाने
 विष्णुदेवताका पूर्णाहुतिर्हूयते । यद्वा, आन्यशक्ते प्रथमे
 “भूरग्निर्वीति”—इति * अग्ने प्राथम्यम्, चरमशक्ते चान्नि-
 मारुते “विष्णोतु कम्”—इति † अथवाद् विष्णोरमत्वम् ।
 एतदेवाभिप्रेत्यैतरेयकम्— “अग्निर्वै देवाना मममो विष्णु परम-
 स्तदत्तरेण सर्वा अन्त्या देवता”—इति ‡ । “तत् सर्वा इत्यादि ।
 तस्मात् तन्मन्ववर्तिनीः वक्ष्यमाणा ‘सर्वाद्य’ सोमदेवता अग्नि
 साध्य विद्वात्पक सर्वे यज्ञम् ‘एतेन’ धाम्नावैष्णवेन इविधा
 ‘परिष्टेन’ परिवेष्ट्य स्नाधोर्न कृत्वा ‘सर्वे’ राजसूत्राख्यं कर्म
 करवापि ‘इति’ हेतोर्यथादिथ तस्मादित्यन्वयः ॥

दक्षिणा विद्यते— “तस्य हिरण्य मिति § । “आग्नेयो

* ऐ० ब्रा० २ ५ ५, २ ४ ७ खण्डौ ब्रह्मणौ ।

† अ० सं० १० १५४ १ । ‘वैष्णवीं शंसति’—इति च तद्-
 विधायकं ब्राह्मणम् ३ ३ १४ । ‡ ऐ० ब्रा० १ १ १ ।

§ “हिरण्यं सामाधेयवे”—इति का० श्रौ० सू० १५ १ १३ ।

हे० सं० १ ८ १ ४ । ‘सामयो वही दक्षिणा ।

वा इति । अस्त्राय सूर्यः ;— यज्ञोऽग्निदेवत्यः खलु , त मन्त-
रिण यज्ञनिष्पत्तेरभावात् । 'हिरण्यम् अग्नेः १तः' ; विष्णोर्यज्ञा-
त्मकत्व श्रुतिप्रसिद्धम् * ; विश्वात्मकस्य यज्ञस्य चाग्निमाध्य-
त्वात् तद्रूपत्वम् ; तस्मात् परम्परया 'तद्' तद् विष्णुदेवत्य
सपि कर्म, 'तदाग्नेयम्' अग्निदेवत्य मिव सातम् । तस्मादाग्ना-
घैश्यापस्य हविष, 'आग्नेयं हिरण्यं' दक्षिणाहत्वेन भवितुं
युक्त मिति ॥ ६ ॥

तस्मात् परीक्षुरनुष्ठेयं यमं विधत्ते— "अथ सोभूत
इति † । 'सोम' आग्नीषोमीयेण हविषा यजेत । "यथेष्टीति ।
सर्वेष्टीना पीर्णमाचेष्टिः प्रकृतिभूता ; तद्वद्वापि तदीय मद्र-
जातं कुर्यादित्यर्थः । "एतेन वा इत्यादि । 'एतेन' हविषा
हत्वं इत्या विजितवतः 'अस्य' इन्द्रस्य 'इयं' परिदृशमाना
'या' 'विजिति' अस्ति, 'ताम्' 'इन्द्रो व्यजयत' इति
सम्बन्धः । 'तथा' 'एय' अयि अनुष्ठेयता 'एतेन' हविषा
सर्वान् यजन् जयति ॥

तस्य दक्षिणा विधत्ते— "उत्सृष्टो गौरिति ‡ । क्रियन्तं
काल शकटवहनादौ पिनिद्योष्य पद्याद् य उत्सृष्यते, स
'उत्सृष्ट' । तां दक्षिणां प्रयच्छति— "उत्सर्जं मिति । 'यसुन्'
अस्तरिषी दृश्यमानं 'चन्द्रमसम्' उत्सृज्योत्सृज्य 'प्रति' । तदेव

* अत्रैकत्रये इतीये ऋषिः अमरकदाचार्यं द्रष्टव्यम् (२५ ३ ९ ,
८, ५ २ ९, १६) । ते-त्रा० १ ३ ८ ५ 'यज्ञो वे विष्णुः' ।

† वादश्या मिति यावत् ।

‡ "पुनरुत्सृष्टो गौरयोमीये"—इति का० श्रौ० ख० १५ १ (४)
ते-त्रा० १ ८ ५ = ते-त्रा० १ ६ १ हिरण्यं दक्षिणा ।

विष्टपीति— “पौर्णमासीति । पौर्णमासी मारभ्य खलु देवाः
‘घ्नन्ति’, प्रतिदिपस मेकैककलापचार ७ एव तस्य हनन मित्यर्थः ।
अमावास्याकाले मारभ्य ‘उष्मूलन्ति’ प्रतिदिपसं तथैकैककला-
पदेः । ‘तस्मात्’ अस्य हविषः सोमदेवतासम्बन्धादेव तादृशो
सौर्दक्षिणात्वेन युक्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तदनन्तरदिपसकर्तव्य मित्यन्तरं विधत्ते— “अथ शोभूत
इति † । पुरा हनननाद भीत इन्द्रोऽपक्रान्तं स्वकीयम्
‘एतेन हविषा’ ‘पुनः’ आत्मन्धारयत् ; एवम् ‘एष.’ अपि
अनुष्ठाता ‘एतेन’ हविषा । यदिदं तेजः, स एवाम्भिः ;
यदिदम् ‘इन्द्रियम्’ इन्द्रोऽसाधारणं सत्त्वं, स एवेन्द्रः ; धर्म-
धर्मिणोरभेदोपचारात् तादात्म्यम् । ते ‘उमे’ तेजोवल्लभेषु
‘वीर्ये’ ‘परिच्युता’ ‘सूर्ये’ ‘इति’ अभिप्रायेण ऐन्द्राग्नेहविः
प्रचार, कर्तव्यः ॥

दक्षिणा विधत्ते— “तस्य ऋषभ इति ‡ । ऐन्द्राग्नेस्य
हविषो दक्षिणात्वेन विहितस्य साण्डस्थानबुद्धो देवताद्वयग्यतां
दर्शयति— “स हि वहेनेति । वह नाम युगवहनदेशः,
ककुत्सदेशः । तस्य दग्धदेशवत् कृष्णवर्णत्वादानेयत्वम्’ पाण्डा-
भ्याम् ऐन्द्र’ सेवनसमर्थत्वादिति § ॥ ८ ॥

तदनन्तरकर्तव्य मित्यन्तरं विधत्ते— “अद्यापयषेष्ठीति ।
सा चापयषेष्टि द्वितीयकाण्डेऽभिहित्वा ॥, तस्या अत्र राज-

* ‘कलापकार’—इति च । † अथोदश्या मिति यावत् ।

; का० श्रौ० सू० १५ १ १५ । अगुर्हत्या मिति यावत् ।

§ ते० मं० १ ८ १ ८ इत्यादि दक्षिणात्त्वर्थम् ।

॥ १ का० १५० ५ भा० (१ भा० ११४—११० पृ०) इत्यम् ।

सूत्राङ्गत्वेन प्रयोगः । “सर्वान् वा इत्यादि । इष्टि पद्य सोम-
दर्विहोमात्मकत्वाद्वाजस्यस्य , तदनुष्ठानेन यज्ञकत्वित्वाद्यादयः
सर्वेऽनुष्ठिता भवन्ति । आपयणेष्टिरपि देवस्यत्वेन प्रगस्त-
त्वादत्तापरोहस्या । अत, ‘अनया’ आपयणेष्ट्या ‘अपि’ ‘मे’
मम ‘इष्टम्’ ‘अमत्’ यागः कृतो भवतु ; ‘अनयापि’ इष्ट्या
‘सूत्रै’ अभिपिक्ता भूयासम् ‘इति’ अनेनाभिप्रायेण आपयणेष्टिः
कार्यंत्वर्यः ॥

तस्या इष्टेः प्रयोजन माह— “ओषधीर्वा इति । ‘एषः
सूयमान’ यजमानः ‘ओषधी.’ परिपक्वा व्रीहिययाद्याः ‘अभि’
सख्य ‘सूयते’ अभिपिष्यते । ‘तत्’ तथा सति ‘अनया’ आपय-
णेष्ट्या ता एव ‘ओषधी.’ ‘अनमीवाः’ रोगरहिताः पारोग्य-
कारिणी. , ‘अकिल्बिषा’ पापरहिताश्च ‘कुर्वते’ । आपयणे-
ष्टेर्नवावभोजनाईत्वात् तदकरणे भोक्तृणा रोग. प्रायं च स्यात् ;
इह तु तदनुष्ठाने तादृग्दोपरहिताः ओषधीरभिलक्ष्य राज
सूयान्थं कर्म करवाणीति यदुराशयः ॥

दक्षिणा विधत्ते “तस्य गौरिति ६ । ‘तस्य’ आपयणस्य” ॥ ८ ॥

अथ चातुर्मास्यानि विधत्ते— “अथ चातुर्मासैरिति ।
तेषां काल’ सूत्रितः उक्तइपि पञ्चकादन्तरम्— “चातुर्मास्य-
प्रयोगः फाल्गुन्याम्”—इति ३ । “सर्वान्वा इत्यादि । सर्व-
कत्वित्वादिदर्विहोमावरोधरूपराजसूयमध्ये चातुर्मासास्तो यज्ञकत्तु-

* का० औ० सू० १५ १ १६ । ‘अथ यथापयणं व्रीह्यापयणं
विशेष्यते, न सौम्यापयणम्—इति सच शकं ।

† ‘आपयणं भवति हुताद्याय—इत्यादि तै० ब्रा० १ ६ १ ।

‡ का० औ० सू० १५ १ १७ ।

रथ्यवरोहथ्य इत्यनेनाभिप्रायेण तदनुष्ठानम् । अन्यत् पूर्ववत्
योष्यम् ० ॥ १० ॥ २ [२. २] ॥

इति श्रीशायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्यदकागे

माध्यन्दिनगतपद्यताद्वयभाष्ये

पञ्चमकाण्डे द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम् .)

व्यैश्वदेवेन यजते । व्यैश्वदेवेन वै प्रजापति-
भूमानं प्रजाः सृष्टी भूमानं प्रजाः सृष्टा सूया
ऽद्भुति तृथो ऽएवैष एतदेवदेवेनैव भूमानं प्रजाः
सृजते भूमानं प्रजाः सृष्टा सूया ऽद्भुति ० ॥ १ ॥

अथ व्वरुणप्रघासैर्यजते । व्वरुणप्रघासैर्व्यै
प्रजापतिः प्रजा व्वरुणपागात् प्रामुञ्चत् ता अख्यान-
मीषा अकिल्विषाः प्रजाः प्राजायन्तानमीषा

• अथ प्रयुक्तचातुर्मास्यशब्दी धर्मातिदेशार्थं नैतानि चातु
र्मास्यानि, अपि स्तिते चातुर्मास्यपशुधेया राजमुषयागविशेषा ।
अतो निवृत्ता मदि चातुर्मास्यानां क्रियायुहिता भवन्ते नैतेः
स्तान् सचातुर्मास्यतादिति ।

। इति—इति क, ख । "इति"—इति ग प्रस्तुते ।

बुहोति विष्णुदेवनेचेभ्यो देवेभ्यः पश्चात्सुदभ्यः
 स्वाहेत्यथोतरार्थ्यं बुहोति मिवाव्वृणनेचेभ्यो वा
 मरुत्नेचेभ्यो वा देवेभ्य उत्तरासुद्धाः स्वाहेत्यथ
 मध्ये बुहोति सोमनेचेभ्यो देवेभ्य उपरिसुद्धो
 दुवस्वदभ्यः स्वाहेति * ॥ ५ ॥

अथ साद्वेष्टु समुच्च्य बुहोति । ये देवा
 अग्निनेत्राः पुरस्सुदभ्यः स्वाहा ये देवा यम-
 नेत्रा दक्षिणासुदभ्यः स्वाहा ये देवा विष्णु-
 देवनेत्राः पश्चात्सुदभ्यः स्वाहा ये देवा मिता-
 वृणनेवा वा मरुत्नेत्रा वीतरासुदभ्यः स्वाहा
 ये देवाः सोमनेत्रा उपरिसुदो दुवस्वन्तभ्यः
 स्वाहेति तद्यदेवं बुहोति ॥ ६ ॥

यत्र वै देवाः । साकमेधेर्भ्यजयन्त येयु
 मेपां विजितिस्तां तदोचुस्त्विवन्तं वा ऽइसानि
 दिक्षु नाष्टा रक्षांसि हन्तैभ्यो व्वर्चं प्रहरामेति
 व्वचो वा ऽथाज्यं तं ऽएतेन व्वञ्जेणाज्येन
 दिक्षु नाष्टा रक्षांस्यवाप्तंस्ते व्यजयन्त येयु

* 'स्वाहेति'—इति क 'स्वाहेति' इति ख, 'स्वाहेति'—इति ग।

मेधां व्विजितिस्तां तयोऽ एवैष एतेन व्वज्जो-
णाज्येन दिक्षु नाष्टा रुक्षांश्चवहन्ति तयो
ऽएव व्विजयते व्विजिते ऽभये ऽनाष्टे सूया
ऽद्भुति * ॥ ७ ॥

अथ यदेता अपराः पञ्चाहुतीर्जुहोति ।
क्षयन्ति वा ऽएतदग्नेर्विहहन्ति यत् पञ्चधा
इवनीयं व्यूहन्ति तदेवास्त्रैतेन सुन्दधाति तस्मादेता
अपराः पञ्चाहुतीर्जुहोति ॥ ८ ॥

तद्य प्रष्टिवाहनो ऽप्रवरयो दक्षिणा । त्रयो
ऽवा ह्यै सशष्टसारथी ते पञ्च प्राणा यो वै
प्राणः स च्चातन्तददेतद्य कर्मण एषा दक्षिणा
तस्मात् पञ्चवातीयं नाम ॥ ९ ॥

सु हेतेनापि भिषज्येत् । अयं वै प्राणो
योऽयं पवते यो वै प्राणः स आयुः सोऽय
मेक इवेव पवते सोऽयं पुरुषिऽन्तः प्रविष्टो
दशधा व्विहितो दश वा ऽएता आहुती-
र्जुहोति तदस्मिन् दश प्राणान् कारुस्त मेव सुदं

मायुर्द्धधाति स यदिहापि गतासुरिव भुवत्वा
 हैवेनेन हरति ० ॥ १० ॥

अथेन्द्रतुरीयम् । आग्नेयो ऽष्टाकपालः पुरो-
 ङागो भवति व्वाशुणो यवमयश्चरु रौद्रो गावे-
 धुकधरुरनहुञ्च व्वहलाया ऽऐन्द्रं दधि तेनेन्द्र-
 तुरीयेण यजत ऽइन्द्राग्नी ऽउ हैवैतत् समूदातं
 ऽउत्प्रिवन्ते वा ऽइमानि दिक्षु नाष्टा + रक्षाप्सि
 हुन्तैव्यो व्वृश्चं प्रहरावेति ॥ ११ ॥

स हाग्निहवाच । त्रयो मम भागाः सन्धे-
 कस्तवेति तथेति तावेतेन हविषा दिक्षु नाष्टा
 रक्षाप्सवहतां तौ व्यजयेतां येनयीरियं
 व्विजितिस्ता तथोऽएवैष एतेन हविषा दिक्षु
 नाष्टा रक्षाप्सवहन्ति तथो ऽएष व्विजयते
 व्विजिते ऽभये नाष्टे मूया ऽइति ॥ १२ ॥

स य एष आग्नेयो ऽष्टाकपालः पुरोङ्गागो
 भवति ‡ । सो ऽग्नेरेको भागो ऽय यद् व्वाशुणो
 यवमयश्चरुर्भवति यो वै व्वरुणः सो ऽग्निः सो

• 'हरति'—इति क, ख ।

‡ 'नाष्टा'—इति घ ।

‡ भुवति—इति क, ख । 'भुवति' इति ग, घ

ऽग्नेर्द्वितीयो भागो ऽथ यद्वीद्वो गविधुकश्चरु-
 भवति यो वै रुद्र सोऽग्निः सो ऽग्निस्तृतीयो
 भागो ऽथ यद्गाविधुको भवति व्वास्तव्यो वा
 ऽएष देवो व्वास्ताव्या गविधुकान्तस्माद् गवि-
 धुको भवत्यथ यदनडुह्यै वहलाया ऽऐन्द्र दधि
 भवति स इन्द्रस्य चतुर्थो भागो यद्वै चतुर्थं
 तक्षुरीयं तस्मादिन्द्रतुगीयं नाम तद्यैषेवानडुही
 वहला दक्षिणा सा हि वह्नेनाग्नेय्यस्ति दाध-
 मिव ह्यस्यै वह भवत्यथ यत् स्त्री सती वहत्य-
 धर्मण तदस्यै व्वाकर्ण्य रूप मथ यद् गौभतेन
 रौद्राथ यदथा ऽऐन्द्रं दधि तेनैन्द्रेया हि
 वा ऽएतत् सूर्वा व्यन्नः तस्मादेपैवानडुही वहला
 दक्षिणा * ॥ १३ ॥

अथापामार्गं होमं कुर्वीति । अपामार्गं देवा
 दिक्षु नाष्टा रक्षाण्यपामृजत ते द्यजयन्त
 येयु मेपा व्विजितिक्षा तथो ऽएवैष एतदपा-
 मार्गं रेव दिक्षु नाष्टा रक्षाण्यपमृष्टे तथो

ऽएव च्चिजयते च्चिजिते ऽभये ऽनाष्ट्रे सूया
ऽइति ॥ १४ ॥

स पालाशे * वा खुवे च्चैकङ्कते वा । अपा-
मार्गतण्डुलानादत्ते ऽन्वाहार्यपचनादुल्मुक माद-
दते तेन प्राञ्चो च्चोदञ्चो वा यन्ति तदग्निष्
समाधाय जुहोति ॥ १५ ॥

स उल्मुक मादत्ते । अग्ने सहस्र पृतना
इति युधो वै पृतना युधः सहस्रेत्येवैतदा-
हाभिमातीरपाद्येति सपत्नी वा ऽअभिमातिः
सपत्न मपजह्येत्येवैतदाह दुष्टरक्षुरन्नगतीरिति
दुष्टरो ह्येष रक्षोभिर्नाष्ट्राभिरक्षुरन्नगतीरिति सर्व्वे
ह्येष पाप्मानं तरति तस्मादाह तरन्नरातीरिति
वृर्चोधा यज्ञवाहसीति साधु यजमाने दधद्दि
त्येवैतदाह ॥ १६ ॥

तदग्निष् समाधाय जुहोति । देवस्य त्वा
सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्वाहुभ्या पूष्णो हस्ताभ्या
मुपाशोर्व्वीर्येण जुहोतीति यज्ञमुखं वा ऽउपाश-

शुर्वङ्गमुत्तेनैवेतन्नाष्ट्रा रक्षांसि हन्ति इतए रक्षः
 खाहेति तन्नाष्ट्रा रक्षांसि हन्ति ॥ १७ ॥

स यदि पलाशः सुबो भवति । वृक्ष
 वै पलाशो वृक्षेष्वैतन्नाष्ट्रा रक्षांसि हन्ति यद्यु
 व्वैकङ्कतो व्वृक्षो वै व्विकङ्कतो व्वृक्षेष्वैतन्नाष्ट्रा
 रक्षांसि हन्ति रक्षसा त्वा व्वधायेति तन्नाष्ट्रा
 रक्षांसि हन्ति ॥ १८ ॥

स यदि प्राङ्ङित्वा जुहोति । प्राञ्चए
 सुव मस्यति यद्युदङ्ङित्वा जुहोत्युदञ्चए सुव
 मस्यत्यधधिष्ठा रक्ष इति तन्नाष्ट्रा रक्षांसि
 हन्ति ॥ १९ ॥

अथामतीक्ष पुनरायन्ति । स ह्येतेनापि प्रति-
 सरं कुर्वीत स यथा ततो दिशि भवति तत्
 प्रतीत्य जुहोति प्रतीचीनपालो वा ऽथपामार्गः
 स यो ह्यग्ने तन्न किञ्चित् करोति तमेव तत्
 प्रत्यग्धूर्वति तस्य नामादिशेद्वधिष्ठासु मसौ इत
 इति तन्नाष्ट्रा रक्षांसि हन्ति ॥ २० ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयपपाठके तृतीय ब्राह्मणम् [२.४.] ॥

एवं चातुर्मास्यानि सामान्येन विधाय वैश्वदेवाण्यं प्रथमं पर्वं विधत्ते— वैश्वदेवेनेति । वैश्वदेव मित्याग्नेयादिष्वि-
रष्टक्रूरुपप्रथमपर्वणी नामधेयम् । अत्र वैश्वदेवादीनां चतुर्णां पर्वणा मपेक्षितान्यत्रानि भासान्निहोत्रव्यायेन नामातिदेशा-
दतिदृष्टव्यानि । तदुपदेशेषु द्वितीयकाण्डेपञ्चमेश्व्याये समा-
न्वतः— “वैश्वदेवेन वै प्रजापतिरिति ७ । अत्र वैश्वदेवशब्देन
शास्त्रान्तरीया प्रसिद्धिः द्योत्वने । तथाच तैत्तिरीयके— “वैश्व-
देवेन वै प्रजापतिः प्रजा अस्तजत”-इति १ । ‘भूमानं’
(प्रजापतिः ः) भूयसीः प्रजा इत्यर्थः । “तयो एवैव इति ।
यथा पुरा प्रजापतिः वैश्वदेवयागेन भूयसीः प्रजाः सृष्टवान्,
एव मयं यजमानोऽपि तेन यागेन तथाविधाः ‘प्रजाः’ ‘सृजते’
सृजति । ताः ‘सृष्टाः’ प्रजाः अभिन्नस्य ‘सृये’ सर्वं यज्ञं
करवाणीति ॥ १ ॥

द्वितीय पर्वं विधत्ते— “अथ अथेति । ‘अथ’ वैश्वदेवा-
नन्तरं चतुर्थे मासेषु व्यतीतेषु ‘वरुणप्रघासे’ यजेत । तान्
वरुणप्रघासोचनसाधनत्वेन प्रघंसति— “वरुणप्रघासैर्वा इति ।
‘ता अस्तेति । वरुणप्रघासयागेन याशविमोचनस्य कृतत्वान्
‘अथ’ प्रजापते ‘ताः’ वैश्वदेवेन सृष्टाः ‘प्रजाः’ रीगपाप-
रहिताः सन्त्य. पुत्रघोषादिरूपेण प्रजायन्ते । गत मन्यन् ।
दार्ढान्तिके योजयति— “तयो एवैव इति । “ता अस्तेति ।
‘अथ’ यजमानस्येत्यर्थ ॥ २ ॥

* ५ भा० २२२ एखा इच्छा । वस्तुतोऽभ्यायारम्भत एव चातु-
र्मास्योपदेशारम्भाः (५५० १भा० २५०ए०) ।

१ तै० ब्रा० १ ६ २ १ । ३ अ-इ एकारयोरेकं अधिकम् ।

द्वितीयं पर्वं विधत्ते—“अथ साकमेधैरिति । ‘अथ’ वक्ष्य-
प्रश्नासानुष्ठानानन्तरं चतुर्थं भाषेपु साकमेधाय्या धामाः कार्याः ।
तान् पापरूपमनुजयसाधनत्वेन सदृशान्तं प्रयञ्चति— साक-
मेधैर्वा इति । ‘हत्तं’ हत्तासुरम् ‘अघ्नन्’ इत्यन्तः । ‘एषां’
देवानां ‘येषां विजिति.’ इदानीं दृश्यते, ‘तां तैरिव’ साक-
मेधैः ‘व्यजयन्त’ प्राप्नुवन् । “तद्यो एवेत्यादि, सिद्धम् ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थं पर्वं विधत्ते—“अथ शुनासीरीयेति ॥ शुनो
क्षायुः, सौर आदिव्यः, तद्देवत्वं ष्वि शुनासीरीयम् ; तद्यो-
यात् चतुर्थं पर्वं शुनुसीरीयं मित्नुच्यते † । “उभौ रसाविति ।
शुनासोरयो रसरूपत्वं हि द्वितीये काण्डे षट् सुक्तम्—
“अथ यस्माच्छुनासीरीयेण यजेत या वै देवानाए श्रीरासीत्
साकमेधैरीजानानां विजिग्यानानां तच्छुन मथ यः संवत्सरस्य
प्रजितस्य रस आसीत् तत् क्षीयए सा या वै देवानाए
श्रीरासीत् साकमेधैरीजानानां विजिग्यानानां य उ च संवत्सरस्य
प्रजितस्य रस आसीत् त मितदुभयं परिगृह्णातन् सुकृते”—
इति ‡ । शुनासीरीयप्रयोगकालः सूत्रित — “पवित्रदीक्षा-
भ्यानि शुनासीरीयम्”—इति § । पवित्राख्यस्य क्षीमयागस्य सव-
त्सरे यस्यां तिर्था दीक्षा कृता, तस्यां पात्नानसक्तप्रतिपदि
चतुर्थे पर्वे कार्यम् । अर्थात् पवित्रशुनासीरीययोर्मध्ये वैश्वदेवा-
दीनि त्रीणि पर्वाणि क्रमेण चतुर्थं भाषेपु कार्याणीत्युक्तं भवति ॥

• ‘शुनासीरीयेण’—इति गुणपठः ।

† का० श्री० सू० १५ १ १० । तै० मं० १ ८ ७ द्रष्टव्यम् ।

‡ २ ६ ३ ४ (२ भा० ४०४० १०००) द्रष्टव्यम् ।

§ ७० श्री० सू० १५ १ १६ ।

पञ्चवातीयहोमं * विधत्ते— “अथ पञ्चेति † । ‘पञ्च-
वातीयम्’ इति कर्मनामधेयम् । ‘प्राहवमीयम्’ अग्निं ‘पञ्चधा’
‘शुद्धं’ प्रतिदिशं मध्ये च पृथक् छत्वेत्यर्थः । आग्न्यास्याः
‘सुवेष’ ‘उपघातम्’ उपहृत्योपहृत्य गृहीत्वा ‘लुङ्गोति’ ॥ ४ ॥

तत्र पूर्वादिक्रमिण पञ्चश्वग्निषु समन्तकं हवनं विधत्ते—
“स पूर्वाह्न इत्यादिना । पूर्वाह्ने भवः ‘पूर्वाह्नः’ अग्निः ।
“अग्निनेत्रेभ्य इत्यादि ‡ । अग्निः ‘नेत्रं’ नयनस्थेऽग्रामेः साधनं
येषां तेभ्यः । ‘पुरस्ताद्भ्यः’ पूर्वस्था दिशि सीदन्तीति तयोक्ताः ,
तेभ्यः ‘देवेभ्यः’ ‘स्नाहा’ सुहुत मनु । एव सुत्तरत्रापि योज्यम् ।
‘दुवस्तदा’ दुव इत्ययनाम § ; अविर्लक्षणासमुत्तेभ्यः ॥ ५ ॥

इत्थं पञ्चभिर्मन्त्रैः छत्वेश्वग्निषु हुत्वा पुनस्तानग्नीनेकीछत्वा
तेरेव मन्त्रैर्हवनं विधत्ते— “अथ सार्द्धं मिति । पञ्चाप्य
ग्नीन् ‘सार्द्धं’ समुच्छं समस्य लुङ्गुयात् । तानेव मन्त्रान् ¶ पुनः
पठति— “ये देवा इति ७७ । अर्घ्येषु पूर्ववत् ॥ ६ ॥

पञ्चवातीयहोमस्य द्रव्यं विधातुं माह— “यथै देवा

* तै० सं० १ ८० ‘पञ्चमीयमन्त्राः’ ।

† का० श्रौ० सू० १५ १ २० ।

‡ वा० सं० ८ १५, २-६ ।

§ ‘दुवम परिचरषि परिनापि च’ अङ्गादिः । ‘दुवम्यति’—इति
परिचरलकर्मसु पठितम् (निघ० ६ ५ ५) । ‘दुवस्तदा’ दुवस्तदा
रः प्रीतिकर्मा—इति च निघ० १० २ ७ ।

¶ का० श्रौ० सू० १५ १ २१ ।

७ तेषां मेव मन्त्राणां पुरस्तात् ‘ये देवाः’—इति पदस्य स्या
दायेवेव विज्ञेयः । अंहितायां तु पद्यगेवाग्यात् ॥

७७ वा० सं० ८ ७६ १-५ ।

इति । “तदोत्थुरिति । ‘तत्’ तत्र विजितप्रदेशे देवाः ‘ऊत्’
 उक्तवन्तः । किम् ? इति । ‘इमानि’ ‘नाद्या’ नाशकारीणि
 ‘रसांसि’ ‘दितु’ ‘उत्थिवन्ते’ उक्तं पिबन्ति, प्राथिनो
 मचयन्ति । ‘इत्’ इति हर्षे । ‘एभ्य’ रत्तोभ्यः ‘वञ्’ महराम’
 ‘इति’ विचार्य, आश्वयुजेण वञ्जेण तान् राक्षसान् एव चघ्नन् ।
 श्रूयते हि आश्वयुज्यं बभूवम् । “दृतं वै देवा वञ्जं उला”-
 इति ७ । “तयो एवैष इत्यादिना इदानीं मनुष्यात्तरपि तथा-
 विधकसप्राप्तिदर्शनम् ॥ ७ ॥

अग्नीनां समासेन कृतं माहृतिपञ्चकं प्रथंसति— “अथ
 वदेता इति । पूर्वं माहृवनीयस्य पञ्चधा व्यूहनेन तं मन्त्रिं
 ‘अच्छन्ति’ हिंसन्ति । “अणु हिंसायाम्”—इति धातुः ङ ।
 तथा तस्य ‘अग्नेः’ अथयवान् ‘विद्वहन्ति’ विश्लेषयन्ति । “उद्व
 उदामने”—इति धातुः ङ । तं मनेन पुनः समस्य पञ्चाहृति-
 करणेन संहितवान् भवतीति ॥ ८ ॥

तस्य होमस्य त्रियुक्तं मन्त्ररथं दक्षिणात्वेन विधत्ते— “तस्य
 प्रतिपादन इति ९ । “अथ इति । अथ सत्यभागे तिष्ठन्नेकः ,
 सारथिदैक इति द्वौ, पञ्चगतां त्रित्वस्र्यां सारथिगता द्वित्व-
 स्र्याश्च मित्त्रित्वा पञ्चप्राणात्मना प्रथंसति— ‘ते पथेति ।
 प्राणवातयोरेकत्वात् पञ्चवातीयहोमस्य मन्त्राद्वारा प्राणात्मकस्य
 रथो दक्षिणात्वेन युज्यते । ‘तस्मात्’ कर्मथोऽपि पञ्च वाताः
 प्राणा अग्निन् मन्तीति ‘पञ्चवातीय नाम’ सम्पत्सम् ॥ ८ ॥

० ति० सं० ६ २. ९ ० प्रथमम् ।

† श्वाः प० ३ धा० ।

‡ तु० प० ५६ पा० ।

§ का थौ० ख० १५ १ २० ।

आरोग्यकामस्यापीमं होमं विधत्ते— “स ह्येतेनापीति ।
 ‘एतेन’ होमेन ‘भिषज्येत्’ चिकित्सेत् । “भिषज् चिकित्सायाम्”
 -इति धातुः * । अत एव सूत्रितम्— “व्याधितस्वाय्येष
 मिति † । प्राणस्यायुष्टं शरीरधारकत्वात् । ‘सः’ प्राणरूपेण
 ‘एकः’ अपि पुरुषशरीरेऽनुभवितः सन् वृत्तिभेदात् दशसु चक्षु-
 श्रोत्रादिद्वारेषु सध्वरन् ‘दशधा विहितः’ भवति । अत उक्त्वा-
 दमाहुतिकरणान् ‘दश प्राणान्’ व्याधितं ‘पुरुषे’ ‘ह्यस्त्रं’ सम्पूर्णं
 ‘सर्वं मायुः’ वि-‘दधाति’ । ‘यः’ तु ‘मतासुः इष भवति’ तन्
 ‘अपि’ अनेन होमेन ‘आहरति एव’ पुनर्जीवित्येवेत्यर्थः ॥ १० ॥

यागान्तरं विधत्ते— “अग्नेः” इति । ‘अथ’ पञ्चवातीयहोमा-
 नन्तरम्, इन्द्रसुरीयद्यतुर्थहविर्देवता यस्मिन् कर्मणि, तत्
 ‘इन्द्रसुरीयं’ कर्म वक्ष्यत इत्यर्थः ‡ । तस्य हविष्यतुष्टयं
 विधत्ते— “आग्नेय इत्यादि § । ‘गवीधुक्ताः’ आरक्ष-
 गोधूमाः ॥ । ‘वहनाये’ वहं नाम ककुत्तदेगः, तदस्यै ‘अन-
 दुष्टौ’ पठार्ये चतुर्थी, तथाः । ‘दधि’ ‘सिद्धम्’ इन्द्रदेवस्य
 कुर्यात् । अथ विधत्ते— ‘त्रिनेन्द्रसुरीयेति ।

यामस्येन्द्रसुरीयत्व माह्व्यायिकया दर्शयति— “इन्द्राग्नी
 उ ह्यैतदिति । ‘अमूदाते’ संवादं ज्ञापयन्ती ॥ ११ ॥

* का० घ० १३ धा० ।

† का० घौ० सू० १५ १ ११ । ‘राचक्षयाद् वरिः’-इति कर्कः ।

‡ का० घौ० सू० १५ १ १४ । एतस्य कात्यायनो न्योमुते
 पठति । त्रि० भे० १ अ० ७ ।

§ का० घौ० सू० १५ १ २५ ।

॥ गवीधुक्ता मन्वता जनजाता ह्यजाता अस्ति पलाति’-इति देवः ।

“स ज्ञानिरित्यादिना, अग्नेः सद्यो भागाः, इन्द्रस्य तुरीय
एको भाग इति यागस्थार्यात् इन्द्रपुरीय मिति नाम निरु-
क्तम् । ऋष्ट मन्यत् ॥ १२ ॥

अग्नेर्भागत्वं क्रमेण प्रतिपादयति—“स य आग्नेय इति ॥
“यो वै वरुण इत्यादि । वरुणो रुद्रस्योभावप्यग्निरेव । तथाच
तेत्तिरीयके— ‘नि देवा अग्नि महवन्निति प्रस्तुत्य “स त्रेधा-
भानं अकुहनाग्निं तृतीयं रुद्रं तृतीयं वरुणं तृतीयम्”-
इति १ । “यास्तस्य इति । रुद्रः खलु वासुभवः । आमाद्
वाह्यो यज्ञभूमिस्मगानादिर्वासुः । ‘गवीधुकाः ३’ अथि ‘वासु-
भवाः’ । अतो गावीधुकहविषो ऽ रुद्रदेवत्वं युक्त मिति ।
“अथ यदनडुह्या इत्यादि । उक्तावम् ॥

तस्य दक्षिणां विधत्ते— “तन्मादेधेवेति । । दक्षिणारूपाया
अनडुह्या अग्निवरुणरुद्रेन्द्रदेवताना मौचित्यं दर्शयति— “सा
हि वहेनेति । युगत्रहनरदेगेकत्वावर्णत्वात् अग्नेः सम्यञ्जिनी ।
कीत्वे सत्यपि, ‘अधर्मेष’ श्रिया अयोस्येनानीवहनेन वारुणी ;
वरुणी हि स्वपाशैः सर्गान् बध्नाति । गवां रुद्रदेवत्वत्वाद्
‘तेन रौद्री’ । एतदीयस्य दध ऐन्द्रत्वात् ‘तेन’ ‘रौद्री’ इन्द्रदेव-

• ‘आग्नेयः, वरुणो यदमयचरुः, रौद्रश्च गाविधुकः, वहिनी-
दध्यैऋम्”—इति का० श्रौ० सू० १४. १. १५, १६, १८, १९ ।

† ते० आ० १०१ । इय उतरं स व त्वेव भाग्यागम्— “नोऽग्नेयम्,
क रुद्रं तुरीय मिति । ऋष्ट मित्तेन्द्रोऽग्नेयम् । •—• । स इन्द्रपुरीय
मभवत् । यदिन्द्रपुरीय मभवत्, तदिन्द्रपुरीयस्यैन्द्रपुरीयत्वम्”—इति ।

‡ ‘गवीधुकाः’—इति मुगमाठः ।

§ ‘गवीधुकहविषः’—इति न ।

॥ ‘तन्मादेधेवेति’—इति मममाठः ।

ताका ॥ एतादृशी 'अनडुही' एतस्मिन्प्रतुरीयकर्मणो दक्षिणा-
त्वेन संयुज्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

विधत्ते— "अथापामार्गेति ॥ तं राज्ञी विजितिसाधन-
त्वेन प्रयंसति— "अपामार्गेवे देवा इति । 'अपामृतजत' अप-
मार्जनं कृतवन्तः । "अपमृष्ट इति । इदानीं सम्यपमार्जनं
करोति ॥ १४ ॥

तस्यामुष्ठानं नविशेय साह— "स पात्राग्ने वेति । पलाय-
वैकद्वतयोरन्वतरनिर्मिति 'सुवे' अपामार्गतच्छुलानाधाय अन्वा-
हार्यपधनाग्नेरुष्णुकश्चादाय प्राशुखा उदशुखा वा 'यन्ति' ।
तत्रान्निं प्रतिष्ठाप्य होमः कर्तव्यः ॥ १५ ॥

उरुमुक्तादानं मन्मूष्यं मन्त्रं विधत्ते— "स उरुमुक
मिति १ । द्वे 'अग्ने' । 'इतनाः' सहामान् 'सहस्र', 'अभि-
मातीः' अभिमन्यमानान् सपत्नान् 'अपास्य' अपक्षिप । "असु
क्षेपणे" ७७ । एव मनिष्टनिष्ठसि मुञ्जीष्टपातिं प्रार्थयति— 'दुष्टः'

* 'वह्निनीदध्नेन्द्रम्'—इति का० श्री० सू० १५. १. २८ । 'वह्निन्या
गोदेधि वह्निनीदधि । अनीवह्नीति वह्निनी गोः'—इति चान्न कर्कः ।

† का० श्री० सू० १५. १. ३० । 'वह्निनीं प्रेगुदंशिया'—इति ते०
सं० १. ८. ७ १ । 'यद् वह्निनी, तेनायेयो, यद् गोः, तेन रौमी,
यद्गुह्नीतेकी, यत् स्त्री कर्त्तुं दान्ता, तेन वादयो मण्ड्यौ'—इति
च तत्र ते० ज्ञा० १. ७ १ ।

‡ ते० सं० १. ८. ७=ते० या० १. ७ १ ।

§ का० श्री० सू० १५. १. १ । 'इन्द्रतुरीयाय श्वोभूते कास्तानी
वराण'—इति तत्र कर्कः ।

॥ का० श्री० सू० १५. १. १ ।

॥ का० श्री० सू० १५. १. १ ।

०० दि० प० ८ धा० ।

अन्धेस्त्रीतु मगक्ष्यः स्वयम् 'धरातीः' शत्रून् 'तरन्', 'यज्ञ-
वाहसि' यज्ञगाने 'वर्षः' अथं 'धाः' धारयसि ॥

मन्त्रं प्रतिपाद मनूय व्याचष्टे— "अग्ने सहस्रेति ० ।
वर्षःपदस्य श्रेयःपरत्व माह— "साधु यज्ञमान इति । 'दधत्'
धारयसित्यर्थः ॥ १६ ॥

हवन मनूय मन्त्रं विधत्ते— "तदग्नि मिति † । "दिवस्य
त्वेति ‡, व्याख्यातम् । "उपांशोरिति । 'उपांशुः' नाम
'यज्ञमुखं' प्रथमो षष्ठः, तस्य 'वीर्येण' 'जुहोमि' । तेन
हवनेन 'रघः' इतं निहतं नष्टं भवतु । 'स्वाहा' इदं
हविः सुहुत मनु इति ॥ १७ ॥

पालाशवैकङ्कतयोरेकतरस्य हवनोपयुक्तस्य सुवप्य चेपथं
सार्धंवाद् विधत्ते— "अ यदि पालाश इति § । चेपथमन्त्रं
पठति— "रघसा मिति ॥ । इ सुव ! 'रघसां धधाय' 'त्वा'
त्वाम्, अस्यामीति शेषः ॥ १८ ॥

"अ यदीति । 'यदि' अध्वर्युः 'गाह्' ग्राह्युः पूर्वस्यां
दिशि गत्वा जुहुयात्, तर्हि 'सुवं' 'प्राथं' प्राग्दिक्सम्यङ्गम्
'अस्यति' धिपति । उदङ्ङित्यादावप्येवं योज्यम् । हवनप्रदेशात्
तन्निर्वर्त्तनं विधित्पुरादौ तन्मन्त्रं ¶ पठित्वा व्याचष्टे— "अवधि-

* वा० सं० ६ ३७ १ ।

† का० श्रौ० सू० १५. १ ६ ।

‡ वा० सं० ६. ३८ १ ।

§ का० श्रौ० सू० १५ २. ७ ।

॥ वा० सं० ६ ३८ १ ।

¶ वा० सं० ६. ३८ २ ।

चेति । अनेनापामार्गहोमेन 'रघ.' 'अवधिष' दयं इत-
वन्त । सूते लुङ् ॥ १८ ॥

एतन्मन्त्रकरणार्थं पुनरागमनं विधत्ते— “अथापतीक्ष
मिति ७ । ‘अय’ ‘अपतीक्ष’ तं प्रदिष्यं प्रतिनिहृष्य, अनवेष्ट्ये-
त्यर्थः । अभिवर्द्धमानस्यापि खोपद्रवपरिहारायेमं होमं विधत्ते—
‘स द्वैतेनापीति । ‘एतेन’ अपामार्गहोमेन ‘अपि’, न केवलं
पञ्चवातीयहोमेन, एतेनापि ‘प्रतिस्वरं’ स्वरक्षा भभिचार्यमाणः
कुर्यात् ८ । हवने कश्चिद् विशेषं विधत्ते— “स यस्या मिति ।
अभिचारकी यस्यां ‘दिशि’ भवेत्, तां दिशं ‘प्रतीत्य’ गत्वा
शुद्धयात् । “प्रतीचीनफल इति । अपामार्गमञ्चर्यो ९ यतः
प्रतीचीनफलाः ९, स्वात्मानं प्रतिगतैरवाद्मुखैः फलेयुक्ताः । ;
अतोऽभिचारक. ‘अस्यै’ यजमानाय ‘क्षिप्तिम्’ पीडादिकं
कुर्यात् । ‘त मेव’ एतेनापामार्गहोमेन प्रतिमुखं ‘धूर्वति’
द्विनस्ति, तत्कृतोऽभिचारः त मेव प्रतिनिहृष्य द्विनस्तीत्यर्थः ।
निवर्तनमध्येषु शत्रुनामादेशनं विधत्ते— “तस्य नामिति १० ।
“अवधिषामु मिति । ‘अमुम्’-‘असौ’-इति पदयोः स्थाने अभि-
चारकनामधेयं द्वितीयात्मने प्रथमात्मनेन चादिशेदित्यर्थः ॥

अथ शुद्धम्— “दिवस्य त्वेति लुङोति, रघसां त्वेति
सुव मस्यति, तां दिशं यस्यां लुङोत्ववधिष रघ रत्वायत्य

० का० श्री० सू० १५ १ ८ ।

† का० श्री० सू० १५ १ २ ।

‡ नास्त्येति प्रदं अ इत्यादि ।

§ ‘प्रतीचीनफलः’-इति अ ।

॥ एतेयुक्तः’-इति अ । १ का० श्री० सू० १५ १ १० ।

नपेक्ष मभिक्ष्यमाणोऽपि ता दिशं गत्वाभिवरतो नामादि-
शेत्—इति ७ ॥ २० ॥ ३ [२. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

साध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

पञ्चमकाण्डे द्वितीयाध्याये चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥

(अथ पञ्चमं ब्राह्मणम् .)

आग्नावैष्णव मेकादशकपालं पुरोडाशं निर्व-
पति । ऐन्द्रावैष्णवं चरुं ज्वैष्णवं त्रिकपालं
वा पुरोडाशं चरुं वा तेन त्रिषयुक्तेन यजति
पुरुषानितुद्देवा उपायंस्तथो ऽण्वेष ऽएतत् पुरुषा-
नेवोपैति ॥ १ ॥

स युदाग्नावैष्णवः † । एकादशकपालः पुरो-
डाशं भवत्यग्निर्वै दाता ज्वैष्णवाः पुरुषान्दत्त्वा
ऽअग्निर्दाता पुरुषान् ददाति ॥ २ ॥

अथ यद्वैन्द्राज्वैष्णवः । चरुर्भवतीन्द्रो वै

* 'दोममुषयामनागमनेषु'—इति तच्छेषः । का० शौ० सू० १५. २ ६-१० ।

† 'वः'—इति च . 'व'—इति ग . घ ।

युजमानो व्वेष्यावाः पुनपास्तदस्मा ऽअग्निर्दाता
 पुरुषान् ददाति तैरेवैतत्सुम्पृशते तानात्मन्
 कुरुते ० ॥ ३ ॥

अथ युवशौचः † । चिकपालो वा पुरोडाशो
 भवति चरुर्वा यानेवास्मा ‡ ऽअग्निर्दाता पुरुषान्
 ददाति तेष्वेवैतदन्ततः प्रतितिष्ठति यद्दे पुरुषवान्
 कर्म चिकीर्षति शक्नोति वै तत् कर्तुं तत्
 पुरुषानेवैतदुपैति पुरुषवान्मूया ऽइति तद्य
 व्वामनो गौर्दृच्छिणा स हि व्वेष्यावो यदा-
 मनः § ॥ ४ ॥

अथापरं चित्रयुक्तेन यजते । स आग्ना-
 पौष्णं मेकादशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपत्वेन्द्रापौष्णं
 चरुं पौष्णं चरुं तेन चित्रयुक्तेन यजते पशु-
 नेव सद्देवा उपायंस्तयो ऽएवैष एतत् पशु-
 नेवोपैति ॥ ५ ॥

* 'कुरुते'—इति क, ख ।

† 'शौचः'—इति ग, घ ।

‡ 'स यानेवास्मा'—इति क, ख ।

§ 'मनः'—इति ग, घ ।

। 'पैति'—इति ख ।

स यद्दान्नापौष्ण * । एकादशकपाल पुरो-
डाशो भुवत्प्रभिनर्त्विं दाता पौष्णा पशुषस्तुदस्मा
ऽअग्निरिव दाता पशून् ददाति † ॥ ६ ॥

अथ यद्देन्द्रापौष्ण । चरुर्भुवतीन्द्रो वै यज-
मान पौष्णा पशव स यानेवास्मा ऽअग्नि-
दाता पशून् ददाति तैरेवैतत्सुऽभृशते ताना-
त्मन् कुरुते ‡ ॥ ७ ॥

अथ यत् पौष्ण । चरुर्भुवति यानेवास्मा
ऽअग्निर्दाता पशून् ददाति तेष्वेवैतदन्तत प्रति-
तिष्ठति यद्दे पशुमान् कर्म चिक्कीर्षति शक्नोति
वै तत् कर्तुं तत् पशून्वैतदुपैति पशुमारूसूया
ऽइति तस्य श्यामी गौर्दक्षिणा स हि पौष्णो
यच्छामो दे वै श्यामस्य रूपे शुक्ल चैव लोम
कृष्ण च दन्ध वै मिथुन प्रज्वनन प्रज्वनन वै
पूषा पशवो हि पूषा पशवो हि प्रज्वनन
मिथुन भवैतन् प्रज्वनन क्रियते तच्छाच्छामो
गौर्दक्षिणा ॥ ८ ॥

* षण् - दति ग य † ददाति - दति क घ ।

‡ कुरुते दति क म

अथापरेण त्रिपयुक्तेन यजते * । सो ऽग्नी-
षोमीय त्रिकादशकपालं पुरोडाश निर्व्वर्षत्यैन्द्रा-
सौम्यं चरुं सौम्यं चरुं तेन त्रिपयुक्तेन यजते
व्वर्च एव तद्देवा उपाशंसुथो ऽएवैष एतद्वर्च
पत्रीपैति ॥ ९ ॥

स यदग्नीषोमीयः । एकादशकपालः पुरो-
डाशो भवत्यग्निव्वर्चं दाता व्वर्चः सोमस्तदस्मा
ऽअग्निरेव दाता व्वर्चा ददाति † ॥ १० ॥

अथ यदैन्द्रासौम्यः । चरुर्भवतीन्द्रो वै
युजमानो व्वचः सोमः स यद्देवास्मा ऽअग्नि-
र्दाता व्वर्चा ददाति तेनैवैतत्सुप्तस्पृशते तदा-
स्मत् कुरुते ‡ ॥ ११ ॥

अथ यत् सौम्यः । चरुर्भवति यद्देवास्मा
ऽअग्निर्दाता व्वर्चा ददाति तस्मिन्नेवैतदन्ततः
प्रतितिष्ठति यद्वै व्वर्चस्वी कर्म चिकीर्षति शक्नो-
ति वै तत् कर्तुं तद्वर्च एवैतदपैति व्वर्चस्वी
सूया ऽवृति नो ह्यवर्चसो ध्यात्वा चनार्थो-

* यजते—इति ग, घ ।

† ददाति—इति क ।

‡ कुरुते—इति क, घ ।

ऽस्ति तुस्य बभ्रुर्गोर्द्विजिणा स हि सौम्यो
यद्बभ्रुः * ॥ १२ ॥

अथ प्रवो भूतं । ज्यैष्ठ्वानरं द्वादशकपालं
पुरोडाशं निर्व्वर्षति व्वारुणं यवमयं चरुं
ताभ्या मनूचीनाह ज्येष्टिभ्यां यजत समानवर्हिभ्यां
वा ॥ १३ ॥

स युदैश्वानरो भवति । संवत्सरो वै ज्यैश्वान-
नरुः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिरेव तद् भूमानं
प्रजाः ससृजे भूमानं प्रजाः सृष्ट्वा मूया ऽद्विति
तयो ऽएवैष एतद् भूमानं प्रजाः सृजते भूमानं
प्रजाः सृष्ट्वा मूया ऽद्विति † ॥ १४ ॥

अथ यद् द्वादशकपालो भवति । द्वादश वै
मासाः संवत्सरस्य संवत्सरो ज्यैश्वानरक्षसाद्-
द्वादशकपालो भवति ‡ ॥ १५ ॥

अथ युदारुणो ययमयश्चरुर्भवति । तत्सर्व्वं च्छ्वा
देवैतद् वरुणपाशात् सर्व्वं च्छ्वाद् व्वरुण्यात् प्रजाः
प्रमुञ्चति ता अस्थानमीया अकिस्त्रिपाः प्रजाः

* 'द्वरुभुः'—इति ग ।

† 'द्विति'—इति क ।

‡ भवति—इति क ।

प्रजायन्ते ऽनसौवा अकिल्बिषाः प्रजा अभि मूया
ऽद्भुति ॥ १६ ॥

ऋषभो वैश्वानरश्च दक्षिणा । संवत्सरो
वै वैश्वानरः संवत्सरः प्रजापतिर्ऋषभो वै
पशूनां प्रजापतिस्तन्नाहृषभो वैश्वानरश्च दक्षिणा
कृष्णां व्यासो व्यारुणश्च तद्वि व्यारुणं युत्
कृष्णं यदि कृष्णां नु विवदेदपि युदेव किञ्च
व्यासः स्याद् यन्त्रिभिर्हि व्यासो व्यारुणं व्यारुणो
हि यन्त्रिः ॥ १७ ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [२.५.] ॥

अथ त्रिपंगुल्लेष्ट्रयं विधित्तुः प्रथमं त्रिपंगुल्ल मनुक्ता-
मति— “आग्नावैष्णव मिति । तद् विधत्ते— “नेन त्रिपं
युक्तेनेति * । त्रिभिर्हविर्भिः संयुक्त [कर्म त्रिपयुक्तम्],
तेन यजेत । पुरुषमातिहेतुता माह— “पुरुषानेवैतदिति ।
यतो देवा एतेन त्रिपंगुलेन सहायभूतान् कर्मकरान् पुरुषान्
प्राप्तवन्तः, तथा यजमानोऽपि तथाविधान् पुरुषान् अनेन
यामेन प्राप्तोतीत्यर्थः ॥ १ ॥

त्रीणि हवींषि विभज्य स्तौति— “स यदाग्नावैष्णव इति ।
वैष्णवाः पुरुषा इति । विष्णोरवतारस्वीकारेण मनुष्यसम्ब-

भात् मनुष्याः सर्वे 'वैष्णवाः' विश्वधिष्ठिना इत्यर्थः । 'तत्'
तथा सति 'अग्ने' यजमानाय आग्नावैष्णवयोगिन 'दाता अग्निः'
विष्णुभयान् 'पुरुषान्' ददातीत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रहोजन माह— 'अथ यदेन्द्रावैष्णव इति ७ ॥ ३ ॥

"अथ यद् वैष्णव इति । 'तेष्वेवैतदन्तत इति । 'अन्ततः'
अवसाने केवलवैष्णवयोगिन 'तेषु' अग्निदत्तेषु स्वसम्बन्धेषु
विष्णुत्सन्नेष्वेव पुरुषेषु प्रतिष्ठितो भवति । अथ पुरुषपाप्मेः
फल माह— "यद्दे पुरुषवानिति । यतः पुरुषमहायवानेव
'कर्म' कर्तुं मिच्छति, 'शक्नोति' च ; अतः 'तत्' तेन प्रथ-
मिन त्रिषंशुभेन 'पुरुषानेव' प्राप्नोति । तस्य दक्षिणां विधाय
स्तौति— "तस्य वामन इति । 'वामनः' ह्रस्वाद्भः । यतो
वामनो विश्वसम्बन्धी, अतो वैष्णवयोगी दक्षिणात्वेन भवितुं
युज्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

द्वितीय त्रिषविष्ठां विधत्ते— "अथापौषेति । अस्य
त्रिषंशुक्तस्य पशुपातिहेतुता माह— "पशूनेवेति । पूर्ववद्
योज्यम् । अत्र विश्वस्थाने पूषैव विशेष ॥ ५ ॥

"स यदाग्नापौष इति । 'पौषाः' पशव इति । पूषा
हि पशूना मुत्पादकः, अतस्ते पौषाः । श्रूयते हि— "पूषा पशूनां
प्रजनयितेति ॥ ६ ॥

"अथ यत् पौष इति । "अथैतस्य दक्षिणां विधत्ते—

* तै० मं० १ ८ ८, तै० ब्रा० १. ७ २ ।

† 'आग्नावैष्णव देन्द्रावैष्णवो वैष्णवो वामनो दक्षिणा'—इति
का० श्रौ० सू० १५ १ १२ ।

‡ तै० ब्रा० १ ७ २ १ ऋचम् ।

“तस्य श्याम इति । श्यामो भौरिति * ‘यत्’, स हि ‘पीणः’
 भूपदेवतात्मकः । तत्रेशोपपादयति— “इ वा इति । श्याम-
 वर्षस्य शुक्लकृष्णात्मकदिरूपयोगात् । द्वित्वसङ्घादारा र्थरूपता
 साह— “इन्दं वा इति । लोके हि स्त्रीपुरुषात्मकं ‘इन्द’
 ‘मिथुनं’ परस्परं संसृष्टं तत् ‘प्रजननं’ प्रजोत्पत्तिकारणम् ;
 पूण्योऽपि तदेव स्वरूप मिति सत्कृष्टाः पशवोऽपि पूर्णैव ।
 यतः पूषात्मका ‘पशवः’, तैऽपि ‘प्रजननं’ प्रजोत्पत्तिनिमि-
 त्तम् ; अतः शुक्लकृष्णात्मकस्य श्यामस्य मोर्दानेन पशूत्पत्ति-
 निमित्तं मिथुन मिव सम्पादितं भवतीत्यर्थः ; अतः पशु-
 फलके धामे दक्षिणात्वेन युज्यत इत्यर्थः, † ॥ ८ ॥

द्वितीयं विषयकं विधत्ते— “अथापरेशेति । तस्य वर्चसाध-
 नता साह— “वर्च एतदिति । ‘वर्चः’ भास्वः वैज. । अत्र
 विशुष्याने सोमो विषेप. ॥ ८ ॥

“स यदान्नीपोमीथ इति । “वर्चः, सोम इति । सोमस्य
 धामद्वारा ब्रह्मवर्चसनिमित्तत्वात् तादात्म्यव्यपदेशः । अन्यत्
 पूर्ववद् योज्यम् ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥

“अथ यत् सौम्य इति । “भो ब्रह्मवर्चस इति । ‘ब्रह्म-
 वर्चस’ अतैजस्तस्य यद्यपि ‘व्याधिः’ सर्वपदार्थस्थापनमतिरस्ति,
 ‘वन’ मन्वोऽप्यर्थं, तथापि तथा ‘व्याध्या’ अपि ‘न’ खलु

* “यन्निष्पद्यते गौ, सर्वत्र” इति का० श्रौ० सू० १५ ० १४ ।
 ‘यन चालिष्यं लिङ्गं च यद्गते तत्र सर्वत्र गोणानिर्दिष्टा—इति
 भावः फलोपायः ।

† “व्याध्यार्षाणाः येन्द्रापोऽथाः पौषाः श्यामो रक्षिष्या”—इति
 का० श्रौ० सू० १५ २ १४

द्वितीयं ऋषिं प्रशंसति— ‘अथ यद् वारुण इति ।
“तक्षर्यंश्चादिति । ‘तत्’ तत्र ‘एतत्’ एतेन वारुणयामेन सर्वश्चा
देव ‘वरुणपामात्’, तथा ‘वरुण्णात्’ वरुणपामाज्जतात् सर्वश्चाद्
दुःखात् ‘प्रजा’ ‘प्रमुञ्चति’ ॥ १४ ॥

अनयोर्हविषो क्रमेण दक्षिणा मभिधाय प्रशंसति—
“ऋषभ इति । “ऋषभो वै पशूना मिति । यतो वैश्वानर
परम्परया ‘प्रजापति’, ऋषभोऽपि पशूना पतित्वात्
प्रजापति ; अतो वैश्वानरदेवताकृयागस्य दक्षिणात्वेन युज्यत
इत्यर्थः । “तद्वि वारुण मिति । रात्राभिमानिदेवता वरुण,
रात्रियं कृण्वन्वा, अतो लोकोऽपि यत् कृण्वन् तद् वारुण
मित्याह । कृण्वन्ध्रान्नामे वर्णांतरयुत ‘वास’ देव मित्यु
क्तम् * । तस्योपाध्यन्तरेण वरुणसम्बन्धित्वं सुपपादयति—
‘यन्विभिर्हीति । यन्विर्नाम पाश, पाशो हि वरुणस्येति
तद्योग्यत्वम् । अथ दक्षिणाभेदं दृष्ट्वोर्भिन्नतन्त्रत्वे वेदितव्यं ।
समानतन्त्रत्वे हि एकेनैव द्रव्येण परिकीर्ता षट्त्रिंशत् कृण्वन्
प्रयोगजातं कुर्वन्तीतीतरथैयर्थ्यम् । तदुक्तं कर्कोपाध्यायेन—
“तन्त्रभेदे चैतद् भवति, ऐकतन्त्रे तु चोदकपरिप्राप्तोऽन्वा
कार्यं”—इति † ॥ १७ ॥ ४ [२ ५] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्यप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

पञ्चमकाण्डे द्वितीयाध्याये पञ्चम ब्राह्मणम् ॥

* ‘ऋषभ’ पूर्वस्य दक्षिणा कृण्वन् वास उत्तरस्य, यभावे
ऽहकृण्वन्—इति का० श्री० सू० १६ २ १० ।

† १५ २ १० अन्तरिक्षरिपम्

वेदार्थस्य प्रकाशिन तमो हार्दे निवारयन् ।
 पुनर्यीयसुरो देयाद् विद्यातीर्थमङ्गेश्वरः ॥ २ ॥

ब्रह्माण्डं गोसदस्रं कनकइयतुलापुरुषौ स्वर्णगर्भम् ,
 सप्तार्थीन् * पञ्चमीरीन्-†-सिद्धमतकनताधेनुसौवर्णभूमीः ।
 रत्नोन्ना रुक्मवाजिद्विषसहितरथौ सायणिः ‡ सिङ्गणार्यो § ,
 अथाशौचिश्चक्षत्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
 धान्याद्विं धन्यत्रय्या तिलभव मत्स्यं, स्वर्णञ्च वर्षमुत्थं ,
 कार्पासीयं क्षुण्डामान् शुडक्तं मज्जो । राजतं राजपूष्यः ।
 आण्योत्थं प्राण्यजन्मा ¶ सवणज मन्वृषः शार्करं धार्कतेजाः ,
 रत्नाश्वो रत्नरूपं गिरि मज्जत मुदा पादसाक्षिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
 श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्वरेण
 सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 षष्ठमकाण्डे द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

* 'सप्तार्थीन्'—इति ठ (१) ।

‡ 'सायणः' स्यात् ।

§ 'मज्जो'—इति ठ ।

(१) ठ इति प्रथमकाण्डोपसम्भारोक्तार्थं विवर्तते ऋषयाम् ।

† 'सप्तमीरीन्'—इति ठ ।

‡ स्यात् 'सिद्धमार्यो' ।

¶ 'प्राण्यजन्मा'—इति ठ ।

(अथ द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् .)

अरुण्योरग्नौ समागोद्य । सेनान्यो गृहान्
 परेत्याग्नेये ऽनीकवते ऽष्टाकपालं पुरीडाशं निर्व्व-
 पत्यग्निर्व्वं देवताना मुनीकः५ सेनाया वै सेनानी-
 रनीकं तस्माद्ग्नये ऽनीकवत ऽएतद्वा ऽअस्रैकः५
 रत्नं यत् सेनानीस्तस्मा ऽएवैतेन सूयते तः स्व मन-
 पक्रमिणं कुरुते तस्य हिरण्यं दक्षिणाग्नेयो वा
 ऽएष यज्ञो भवत्यग्ने रतो हिरण्यं तस्माद्द्विरण्यं
 दक्षिणा * ॥ १ ॥

अथ श्रुत्वा भूते । पुरोहितस्य गृहान् परेत्य
 बार्हस्पत्यं चक्रं निर्व्वपति बृहस्पतिर्व्वं देवाना
 पुरोहित एष वा ऽएतस्य पुरोहितो भवति तस्माद्बार्ह-
 स्पत्यो भवत्येतद्वा ऽअस्रैकः५ रत्नं यत् पुरोहित-
 स्तस्मा ऽएवैतेन सूयते तः स्व मनपक्रमिणं कुरुते
 तस्य शितिपृष्ठो गौर्दक्षिणैषा वा ऽऊर्ध्वा बृह-
 स्पतेर्दक्षिणैष उपरिष्टादर्शम्यः पृथ्यास्तस्माच्छिति-
 पृष्ठो बार्हस्पत्यस्य दक्षिणा † ॥ २ ॥

अथ षडो भूते । स्युमानस्य गृह ऽऐन्द्र
मेकादशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति चक्रं वा
ऽइन्द्रः चक्रं स्युमानस्तस्मादैन्द्रो भवति तस्य
ऽर्षभो दक्षिणा सृ छैन्द्रो यद्वपभः * ॥ ३ ॥

अथ षडो भूते † । महिष्ये गृहान् परित्य
जादित्यं चक्रं निर्व्वपतीयं वै पृथिव्यदितिः सियं
देवानां पत्नीया वा ऽएतस्य पत्नी भवति तस्मा-
दादित्यो भवत्येतद्वा ऽअस्यैकं रत्नं यन्महिषी
तस्या ऽएवैतेन सुयते ता ए स्या मनपक्रमिणी
कुरुते तस्यै धेनुर्दक्षिणा धेनुरिव वा ऽद्वयं मनु-
ष्येभ्यः सर्वाङ्गं कामान् दुहे माता धेनुर्मातेव वा
ऽद्वयं मनुष्यान् विभर्ति तस्माद्देनुर्दक्षिणा ‡ ॥ ४ ॥

अथ षडो भूते । सुतस्य गृहान् परित्य
व्यारुणं यवमयं चक्रं निर्व्वपति सत्रो वै सूतः
सत्रो वै देवानां व्यारुणस्तस्माद्दारुणो भवत्येतद्वा
ऽअस्यैकं रत्नं यत् सूतस्तस्मा ऽएवैतेन सुयते

* यद्वपभः—इति ग । 'यद्वपभः'—इति घ ।

† 'भूते'—इति छ । 'भूते'—इति ग ।

‡ 'दक्षिणा'—इति क, ख ।

तए स्व मनपक्रमिणं कुरुते तद्याश्वो दक्षिणा स
हि व्वारुणो यद्दशः * ॥ ५ ॥

अथ श्वो भूते । यामण्यो यष्टान् परित्य
मारुतए सप्तकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति व्विशो
वै मरुतो व्वैश्यो वै यामणीस्तस्मान् मारुतो
भवत्येतद्वा ऽश्वस्यैकए रत्नं यद् यामणीस्तस्मा
ऽएवैतेन सूयते तए स्व मनपक्रमिणं कुरुते तद्य
पृषन् गौर्दक्षिणा भूमा वा ऽएतद्रूपाणां यत्
पृषतो गोर्व्विशो वै मरुतो भूमो वै व्विष्ट् तस्मात्
पृषन् गौर्दक्षिणा † ॥ ६ ॥

अथ श्वो भूते । चत्तुर्गृहान् परित्य सावित्रं
द्वादशकपालं व्व्याष्टाकपालं वा पुरोडाशं निर्व्व-
पति सविता वै देवानां प्रसविता प्रसविता वै
क्षता तस्मात् सावित्रो भवत्येतद्वा ऽश्वस्यैकए
रत्नं यत् क्षता तस्मा ऽएवैतेन सूयते तए स्व मन-
पक्रमिणं कुरुते तद्य श्येतो ऽनङ्गान् दक्षिणैष
वै सविता यु एष तपत्येति वा ऽएष एत्यनङ्गान्

* 'यद्दशः'—इति क, 'यद्दशः'—इति ग, 'यद्दशः'—इति घ ।

† 'दक्षिणा'—इति क, ख ।

युक्तस्तद्यच्छ्रेतो भवति श्वेत इव ह्येष उद्यं-
 श्वास च यन् भवति तस्माच्छ्रेतो ऽनङ्गान्
 दक्षिणा * ॥ ७ ॥

अथ श्वो भूते । सङ्गृहीतुर्गृहान् परिव्याश्विन
 द्विकपाल पुरोडाश निर्व्वपति स्रयोनी वा ऽश्व-
 श्विनो स्रयोनी सव्यष्टसारथी समान ए हि रथ-
 मधितिष्ठतस्तस्मादाश्विनो भवत्येतद्वा ऽश्वश्रैक ए
 रत्न यत् सङ्गृहीता तस्मा ऽएवैतेन सूयते त ए
 स्व मनुपक्रमिणं कुरुते तस्य यमो गावो दक्षिणा
 तौ हि स्रयोनी यद्यमो यदि यमो न विन्देदु-
 प्यनूचीनगर्भावेव गावो दक्षिणा स्याता ता
 ऽउ ह्यपि समानयोनी ॥ ८ ॥

अथ श्वो भूते । भागदुघस्य गृहान् परिव्य
 पौष्ण चरु निर्व्वपति पूषा वै देवाना भाग-
 दुघ एष वा ऽएतस्य भागदुघो भवति तस्मात्
 पौष्णो भवत्येतद्वा ऽश्वश्रैक ए रत्न यद्भागदुघस्तस्मा
 ऽएवैतेन सूयते त ए स्व मनुपक्रमिणं कुरुते तस्य

श्यामो गौर्दक्षिणा तस्यासावेष कम्बुर्या ऽसौ त्रिषं-
युक्तेषु * ॥ ९ ॥

अथ प्रवो भूते † । अक्षावापद्य च गृहेभ्यो
गोविकर्त्तृश्च च गवेधुकाः सम्भृत्य सूयमानश्च गृहे
रौद्रं गावेधुकु चरु निर्व्वपति ते वा ऽपते हे
सती त्वे ऽएक करोति सम्पदः कामाय तद्य-
देतेन यजते या वा ऽइमाषु सभायां त्रन्ति
रुद्रो हैता मभिमन्यते ऽग्निर्व्वै रुद्रो ऽधिदेवनं
वा ऽअग्निस्तथैते ऽअङ्गारा यदक्षास्त मेवैतेन
प्रौषाति तद्य ह वा ऽएपानुमता गृहेषु हन्यते
यो वा राक्षसूयेन यजते यो वैतदेवं वेदैतदा-
ऽअथैकं रुद्र यदक्षावापद्य गोविकर्त्तृश्च ताभ्या
मेवैतेन मूयते तौ स्वावुनपक्रमिणौ कुरुते तस्य
द्विरूपो गौर्दक्षिणा शितियाह्वर्षा शितियाली
वासिर्नखरी ब्वालदास्राक्षावपनं प्रवव मेतदु हि
तयोर्भवति ‡ ॥ १० ॥

* 'विषयुक्तेषु'—इति क विषंयुक्तेषु—इति ग विषयुक्तेषु—इति घ ।

† 'भूते'—इति क, ख । 'भूते'—इति ग ।

‡ भवति—इति क ।

अथ श्रुवो भूते । पालागलस्य गृहान् परित्य
 चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वाध्वन आज्यं जुहोति
 जुषाणो ऽध्वाज्यस्य व्वेतु स्वाहेति प्रहेयो वै
 पालागलो ऽध्वानं वै प्रहित एति तस्मादध्वन
 आज्यं जुहोत्येतदा ऽध्वैकए रत्नं यत् पाला-
 गलस्तस्माद्वैतेन सूयते तए स्र मनपक्रमिणं
 कुरुते तस्य दक्षिणा पृच्छावेष्टितं धनुश्चर्म-
 मया वाणवन्तो लोहित उष्णीष एतद्दु हि
 तस्य भवति ॥ ११ ॥

तानि वा ऽपतानि * । एकादश रत्नानि सम्पा-
 दयत्येकादशाक्षरा वै त्रिष्टुब् धीर्यं त्रिष्टुब् धीर्यं मेवैत-
 द्रत्नान्यभिसम्पादयति तद्यद्रत्निनाए हविर्भिर्यु-
 जत ऽपतेषां वै राजा भवति तेभ्य एवैतेन सूयते
 तान्स्वाननपक्रमिणः कुरुते † ॥ १२ ॥

अथ श्रुवो भूते । परिवृत्त्यै गृहान् परित्य
 नैर्कृतं चरुं निर्व्वपति या वा अपुत्रा पत्नी

* 'एतानि - इति म 'एतानि - इति घ ।

† 'कृत' - इति ग, घ ।

सा परिवृत्ती सु कृष्णाना व्रीहीणां नखेर्निर्भिय
 तण्डुलात्रैर्कृतं चरुं श्रपयति स जुहोत्येषु ते
 निर्कृते भागन्तं जुषस्व स्वाहेति या वा ऽश्वपुत्रा
 पुत्री सा निर्कृतिगृहीता तद्यदेवास्या ऽश्व
 नैर्कृतं रूपं तदेवैतच्छ्रमयति तद्यो हैनं सूय-
 मानं निर्कृतिर्न गृह्णाति तस्य दुर्निशा कृष्णा
 गौः परिभूर्णी पर्यारिणी सा ह्यपि निर्कृति-
 गृहीता ता माह मा मे ऽद्येग्यां व्वात्सीदिति
 तत् पाप्मानं मपादते ॥ १३ ॥ ५ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चम ब्राह्मणम् [३.१.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य नि श्रवित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निर्भन्ति , त मष्ट वन्दे विद्यातीयमद्वैतम् ॥ १ ॥

द्वितीयाध्याये • प्रथमब्राह्मणे द्वादश रत्नद्वीपानुदिन क्रमेण
 कर्तव्याण्युच्यन्ते * । अत्र कात्यायना नैर्कृतहविषा द्वादश
 द्वीपीति उक्तिवाचं— “द्वादशोत्तराणि रत्नद्वीपि, पतिर्यदृष्ट

* एतत् मद्र नास्ति अ प्रकृते ।

† “रत्ननामैतानि द्वीपि भवन्ति एते वै राष्ट्रस्य प्रदा
 तारः”-इत्यादि ते० भा० १ ७. ३ श्लोकम्

मेकैकां अः अः, समाहृतेऽनौ निर्मयते इत्ये (नीकपते) —
इत्यादि ७ । तत्र प्रथमं हविर्विधत्ते — “परण्योरन्नी इति ।
‘अग्नी’ गार्हपत्याहवनीयी ‘परण्योः’ पृथक् पृथक् ‘अमारोप्य’ †
प्रतिदिवसं तत्तद्गृहं गत्वा तत्र तत्र निर्मय्य यष्टव्य मिति
सर्वेष्टिसाधारण मितम् ‡ ।

‘सेनाभ्यः’ सेनापतेः ‘गृहान्’ ‘परत्य’ प्रथमं गत्वा ‘अनीक-
पते’ अनीकवद्भुषकाय ‘अग्ने’ अष्टाकपालेन पुरोडाशेन
प्रचरेत् । सेनानीगृहे अनीकवद्भुषकाग्निदेवत्वहविरनुष्ठाने
कारण माह — “अग्निर्वा इति । देवानाम् ‘अनीकं’ सुखम्
‘अग्निः’, ‘सेनाया’ ‘अनीकं’ सुखं ‘सेनानी’ । अथ रत्न
हविष्ट सुपपादवित्त माह — “एतद्वा इति । “सेनानीरिति ।
‘एतत्’ खलु ‘अथ’ राज्ञो यजमानस्य ‘एकं’ ‘रत्न’ रत्नवत्
प्रगल्भं गवेषणीयं वस्तु, ‘एतेन’ तस्य गृहेऽनुष्ठितेनाग्नेय-
यामेन ‘तस्यै’ सेनाभ्यै ‘स्यते’, तेनानुशासत इत्यर्थः । तद्-
गृहगमनेन ‘तं’ सेनाभ्यं ‘क्षम्’ आभीयम् ‘अनपक्रमिष्यम्’
अनतिलङ्घितं कृतवान् भवतीति । एव मुत्तरत्रापि व्याख्येयम् § ।

दक्षिणा विधत्ते — “तस्य हिरण्य मिति ॥ । ‘तस्य’
अग्निदेवताकस्य यागस्य अग्निरेतोरूप ‘हिरण्यं’ दक्षिणात्वेन
युक्त मित्यर्थः । हिरण्यस्याग्निरेतस्त्व माश्रायते — “आपो बह-

* का० श्रौ० सू० १३ ३ १, २, ३ ।

† ‘अमारोप्य’ — इति च । ‘अमारोप्य’ — इति मूलपाठः ।

‡ इष्टेपात्रपरपथमात्पत्नीं सर्वेदेवैर्दं बोध्य मिति भावः ।

§ तै० अ० १ अ. २ ४ विधीयत आत्पातम् ।

॥ का० श्रौ० सू० १३ १, १७ ।

पक्ष पत्रय चासन्, ता अग्निरभ्यध्यायत्, ता समभवत्,
तस्य देत परापतत्, तद्विरष्ण भभवत्”-इति ७ ॥ १ ॥

द्वितीयदिवसेऽनुष्ठेय रत्नहवि विधत्ते— “अथ षोभूत
इति । पुरोहितस्य गृहे वाईस्रत्यचरणचारे † उपपत्ति माह—
“हृदस्यतिर्वै देवाना मिति । हृदस्यतेर्द्वैवपुरोहितत्वात् तद्दे
व्यो याग पुरोहितगृहे कर्तुं सुचित इत्यर्थः । “एतादा
इत्यादि, गतम् ॥

दक्षिणां विधत्ते— “तस्य मितिपृष्ठ इति । ज्ञेतपृष्ठ ।
तत् प्रपद्यति—“जह्वेति । ‘उष्ट्रा दिक्’ हृदस्यतिदेवताका,
तस्या उपरिभागे ‘अयंश्च’ सूर्यस्य ‘एष’ परिदृश्यमान
‘पन्था’ मार्गः । स ए विरचनन्वन्थात् ज्ञेत । अतो हृद
स्यतियामदक्षिणाभूतस्य गो ज्ञेतपृष्ठत्वं युक्तम् † ॥ २ ॥

तृतीयदिवसे कर्त्तव्यं याग विधत्ते— “अथ षोभूते इति ।
“सूयमानस्येति । सूयतो यजमानस्यैव ‘गृहे’ । अत एवा
खिन् पर्वणि एतदा अशौक रत्नम्”—इत्यादिवाक्यानुपन्थात् ‡ ।
सूयमानपद यजमानवाचक मित्त्वभिप्रेत्त्वं सूत्रकृता यजमानपद
मेवोक्तम्— “देन्द्री यजमानस्य”—इति ।। “अत्र वा इत्यादि ।

* तै० मा० १ १ १ ८ । ‘अयो’— परापतत, तद्विष भव
वत् -इति तु तै० मा० ५ ५ ४ १ ।

† ‘वाईस्रत्यचर पुरोहितस्य’-इति का० श्रौ० सू० १५ १ ४ ।

‡ का० श्रौ० सू० १५ १ १८ । तै० मा० १ ८ ६ १ ।

§ अग्निर्वैष वाच्ये पुरस्ताद् (१६३९० ५५०) मध्यम् ।

॥ का० श्रौ० सू० १५ १ ५ देव एकादशरूपाल -इत्यादि

कक । तै० मा० १ ८ ६ १ ।

इन्द्रयजमानयोरेकजात्वभिसम्बन्धात् यजमानस्य गृहे इन्द्रस्य
हविषी निर्वापी युक्तः ॥

दक्षिणा विधत्ते— “तस्य ऋषभ इति ॥ “स ह्येन्द्र
इति । “आग्नाभ्या मीन्द्र”-इति † प्रागाच्चातत्वात् तद्धत
ऋषभस्येन्द्रत्व मसिद्ध मिति ‘हि’ शब्दस्यार्थः ॥ ३ ॥

चतुर्थेदिवसकर्मव्या मिति विधत्ते— “अथ श्वोभूत इति ।
“महिष्या इति ‡ । कृताभिषेकस्य राज्ञो मुख्या स्त्री महिषी ,
तस्या गृहे । पशव्ये चतुर्थी । “इय वे पृथिवीति । देवानां
हविष्माम्नादनद्वारा भोग्यत्वात् पृथिव्यात्मिकाया अदिनेर्देवपत्नी
त्वम् । “तस्मादिति । यस्माददिनेर्देवपत्नीत्वम्, ‘तस्मात् तद्दे
वत्वहविष पत्नीगृहे निर्वापी युक्त इत्यर्थः ॥

दक्षिणा विधत्ते— “तस्यै धेनुरिति § । ‘तस्यै’ अदिन्यै ,
तद्देवत्वस्य यागस्येत्यर्थः । ‘धेनुरिव वा इति । यथा ‘धेनु’ श्वोरा
दिङ्गान् सर्वान् कामान् दोग्धि, एवम् ‘इय’ पृथिव्यात्मिका
अदिति ‘मनुष्येभ्य’ सर्वान् ‘कामान्’ ‘दुष्टे’ दुग्धे । दुष्टे
“श्रीपद्म आत्मनिषदेपु”-इति ॥ त लोप । धेनु’ हि मातरा
प्रत्ययप्रसृतत्वात्, तथा ‘इय’ भूमिरपि ‘मातव’ ‘मनुष्यान्’
‘विभक्ति’ षापयति । ‘तस्मात्’ उदीरितरीत्या अदिनेर्देवता ,
तत्त्वस्यभात् आदित्यपरो धेनुर्दक्षिणात्वेन युज्यते ¶ ॥ ४ ॥

* का० श्रौ० सू० १५ ३ १८ ।

† पुरश्चान् (१५५८० २५०) इत्यस्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १५ ३ ६

§ का० श्रौ० सू० १५ ९ २० । | पा० सू० ६ २ ३१ ।

¶ मै० म० १ ८ २ ३ अथैव प्रेव ।

पञ्चमदिवसे कर्त्तव्या मिष्टिं विधत्ते — × × × ॥ १० ॥

[पञ्चदिवसे कर्त्तव्या मिष्टिं विधत्ते † —] “अथ श्वोभूत इति । ‘यामण्यः’ यामं नयतीति यामणीः, वैश्यानां महत्तरः तस्य ‘श्वदान्’ । मरुता सप्तगणामकत्वात् तद्देवत्वहविषः सप्तसु कपालेषु त्रयण युक्त मित्वाह— “सप्तकपाल मिति । यामणी-श्वहे मारुतकरण सुभयोर्वैश्यात्वनिबन्धनकृत मित्वाह— “विशो वा इति । ‘विशः’ प्रजाः देवाना मिति शेष ॥

मारुतश्च दक्षिणा विधत्ते— “तस्य पृषन्निति ‡ । ‘पृषन्’ विन्दुमान्, श्वेतरक्ताक्ष्यविन्दुयुत इत्यर्थः । पृषन्नं प्रयंसति— “भूमा वा इति । ‘पृषत’-इति पञ्चान्तं गोविशेषणम् । पृषतो गोर्षदन्ति एतद् रूपाणा भूमा इति पदयोजना । तादृशे गवि नामाविधवर्षाना सहात्वात् रूपवाहुत्व मित्यर्थः । भूमान् भवावलम्ब्य विधिवर्षस्य गोमारुतहविर्गोष्यता माह— “विशो वा इति । “भूमो वा इति । भूमा च इति । भूमरूपेण श्वतु वैश्याजाति ॥ ६ ॥

सप्तमदिवसकर्त्तव्या मिष्टिं विधत्ते— “अथ श्वोभूत इति § ।

* मन्त्रम्यादितानां शतुर्षी भाष्यपुस्तकाना भेकतमेऽपि इत उच्यते पाठाः; पञ्चमकण्ठीशाख्याग्रन्थो भावलोच्यते, लिपिविचारप्रमाद एवान् हेतुः स्यात् ।

† का० श्रौ० सू० १५ १ ८ सूत्रे पञ्चदिवसे यामण्यो विहित इतीहेषाप्रतराणिका पूर्वपूर्ववक्ष्यया सम्भाव्यते, यादृशीं तु नास्ति ।

‡ का० श्रौ० सू० १५ ३ २२ । ‘पृषत् = विधितो गौः पृष्टे’— इति च तत्र कर्त्त. । तै० सू० १ ८ ६ ७ ।

§ का० श्रौ० सू० १५ ३ ६ ।

“सप्तगृहानिति । सप्ता नाम यष्टिहस्तोऽन्तःपुराध्यक्षः, सर्वेषां निघन्ता, प्रतिहारापरपर्यायः ३ । ‘सावित्रं’ सविद-
देवत्वम् । सप्तुः सवितुष प्रसविद्वत्वं साधारणो धर्म इत्याह—
“सविता वै देवाना मिति ॥

दक्षिणां विधत्ते— “तस्य श्वेत इति । ‘श्वेतः’ † शक-
वर्णः ‘भनङ्गान्’ ‡ । श्वेतस्यानङ्गुहः सविदसम्बन्ध माह—
“एष वा इति । ‘यः’ ‘एषः’ सूर्यः ‘तपति’, ‘एषः’ ‘वे’
सप्तु ‘सविता’, स च सूर्यः, ‘एति’ प्रकर्मप्रकाशादिना
जगन्निर्वाहं कुर्वन् सर्वदा सञ्चरति ; ‘भनङ्गान्’ अपि मकट-
रयवहनादौ ‘युक्तः’ सन् सर्वत्र गच्छति, अतो मन्तृत्व सुभयोः
सम्बन्धहेतुः साधारणो धर्मः । श्वेतत्व मगूढ स्त्रीति— यश्चेत
इति । ‘एषः’ सूर्यात्मकः सविता ‘उद्यन्’ उदयम् ‘भस्तं यन्
च’ उदयास्तकालेषु ‘श्वेतः’ शुक्लो वर्णः ‘इव हि भवति’ ॥ ७ ॥

अष्टमदिवसकर्मण्या मिष्टिं विधत्ते— “अथ श्वोभूत इति ।
“सहस्रीतुगृहानिति § । सहस्रीता नाम रथयोजयिता । ‘आग्नि-
नम्’ अग्निदेवत्वम् । सहस्रीतवष्टहे आग्निनहविषो निर्वापि
कारण माह— “सयोनी इति । ‘हि’ यस्मात् ‘सय्यसु-सारणी’
सय्यसुपदेन सहस्रीतीयते, स च सारदिय ‘सयोनी’ समान-
स्यानौ, एवम् ‘अग्निनी’ अपि ‘सयोनी’ सहोत्पत्नी । तौ

* ‘भक्तोर्वेदे । भक्तो दूतो वा । सन्निवापां श्रुदाण्यातः
सप्ता’—इत्यादिः कातीयश्रुतिप्रमाणः ।

† अथ सर्वत्रेषु श्वेतेति मूलपाठः, श्वेतिति भाष्यस्येति ।

‡ का० श्रौ० सू० १५. ४. ११ । तै० सं० १. ८. ८. ८ ।

§ का० श्रौ० सू० १५. ४. १० । तै० सं० १. ८. ८. ८ ।

द्विविधौ 'समानम्' एकं 'रघम्' 'अधितिष्ठतः' ; "युवं कषी षः परांश्विना रघम्"—इति श्रवणात् ७ ॥

आश्विनस्य षड्विधो योग्यदक्षिणां विधत्ते— "तस्य यमाविति । यमी सहैवैकस्या मातुर्गर्भादुत्पन्नौ † । यमयोरश्विनास्य माह— "तौ हि सयोनी इति । यमयोरलासे पञ्चाक्षर माह— "यदि यमाविति । 'यनूधीनगर्भौ' षतुक्रमेण पौर्वापर्येण जातगर्भौ । तयोरपि समानयोनित्वं दर्शयति— "ता उ हीति । यौ क्रमेणोत्पन्नौ 'तौ उ अपि हि' 'समानयोनी' मध्ये गर्भाक्षरेषाव्यवहितत्वात् ‡ ॥ ८ ॥

नवमदिवसकर्त्तव्या सिद्धिं विधत्ते— "अथ षोभुत इति । "भागदुष्टस्य गृहानिति § । यो रात्रः प्राश्य ॥ षष्ठं भागे प्रजाभ्यो गृहीत्वा रात्रे दोषि प्रयच्छति , स भागदुष्टः ¶ । 'पूषा वा इति । 'पूषा' नाम मार्गसंरक्षको देवः , 'देवानां' 'भागदुष्ट' भागं दोषि , स हि यजमानदत्तानि हवींषि मार्गे रक्षीभ्यः संरक्ष्य तान् ७७ देवान् ममयतीत्यर्थः †† ॥

पौष्य चहयामे श्यामवर्णे गां दक्षिणां विधत्ते— "तस्य

* षट् सं० १० ४० ६ ।

† का० श्रौ० सू० १५ ३ २४ । 'यमस्यौ द्वौ गर्भौ'—इति कर्कः ।

‡ का० श्रौ० सू० १५ ३ २५ ।

§ का० श्रौ० सू० १५ ३ २१ ।

¶ 'प्राप्र'—इति च , अ ।

†† 'भागदुष्टो भोजयिता । प्रतिदेदा, भागं मंशं दोषीति'—इति च का० व० ।

** 'वाष्मान्—इति च ।

‡‡ इत्येव इत्यन्त ३ ५, ८ (१५४१० ८५) द्रष्टव्यम् ।

श्याम इति ३ । श्यामत्वस्तावक मतिदिगति— “तस्यासा
विति । ‘बन्धु’ वाक्यगेष । क पुनरभाविता त माह—
“यो ऽसौ त्रिपयुक्तेष्विति । त्रिपयुक्तानि उक्तानि तत्र
द्वितीये षौण्वरोदक्षिणात्वेन विहितस्य गो श्यामत्वस्तावक ,
‘स हि षौण्यो यच्छ्यामो हे वै श्यामस्य रूपे इत्यादि +
यो वाक्यगेष , सोऽत्रापि समान इत्यर्थ ॥ ८ ॥

यजमानगृहे कर्त्तव्य दशम रद्रहविर्विधत्ते— “अथ श्वी
भूत इति ३ । अक्षावाप नाम अक्षाया क्षिप्ता , अक्षगोप्ता
या दूतकार , ‘गोविकर्त्त’ सगथासहायभूतो गो-हिसको
व्याध , तयोऽभयोरगृहेभ्यो ‘गवीधुका’ § आरण्यगोधूमान्
‘सम्भृत्य’ तै रद्रदेवत्य चर ‘सूयमानस्य’ यजमानस्य ‘गृहे’
निर्वपेत् ॥ उभयोरगृहेभ्यो गवीधुकाना युगपत् सम्भरण
प्रयसति— ‘ते वा इति । अक्षावाप गोविकर्त्त रूपयोर्द्वयो
भतोरनयोरेकत्रकारण सम्पदेतुरित्यर्थ । ‘सम्पद कामाय’
सदृशभिलापभिद्वयं मिति । अक्षावाप गोविकर्त्तमभृतेरेवा
रण्यगोधूमै रीद्रवत् कर्त्तव्य इत्यत्रोपपत्ति माह— “या वा

* का० श्रौ० सू० १५ ३ ११ तै० म० १ ८ ८ १० ।

† इहेव पुरस्तात् २ ५ ८ (ए १५४ १२५०) द्रष्टव्यम् ।

‡ तै० म० १ ८ ८ ११ ।

§ गवीधुका — इति मूलपाठः ।

॥ ‘दूतकारक’—इति दूताध्यक्ष —इति च एव ‘गोविकर्त्त’
कथुक अथवा गोहिसको व्याध —इति च तथा ‘गवीधुकाशीष्टि
मध्ये दृग्गविश्वे श्रद्धाकाराणि गोधूमप्रायाणि फलानि कसिया लोक
प्रसिद्धानि—इति चैतन् श्रुत्वा का० श्रौ० १५ ३ १२ सूत्रत्रयपरिष्ठा ।

इमा मिति । 'सभाया' सभास्यले द्यूतखाने 'याम् इमाम्'
 पण्येन कृता गा 'घ्नन्ति' कितवा ३ । अत एव चतुर्याध्याये
 आम्नास्यते — "एतेष्वेष्वह गा दीव्यध्व मिति"—इति १ ।
 तत्र सूत्रम्— "गा मस्थानीय घ्नन्ति"—इति २ । तत्र ताम्
 'एगा' 'रुद्र' अभिमन्यते, कूरकर्मत्वात् । स तस्य रुद्र
 परम्परया § अधिदेवतात्मक ॥ इत्याह— "अग्निर्वा इति ।
 अग्निरेव खलु रोदनाद्गुद्रनामा सम्यक् । अतएव तैत्तिरीयके
 अग्नि प्रशुत्यान्वातम्— "सोऽरोदीद् यदरोदीत् तद्गुद्रस्य रुद्र
 त्वम्"—इति ३ । स च 'अग्नि' 'अधिदेवत' द्यूताधिकरण
 स्थानम्, अधिदेवतात्मकस्थाने अद्यावापान्नां 'ग' क्षेत्र'
 अधिदेवतात्मक रुद्रम् 'एतेन' अद्यावापष्टइसकृतगवीधुक
 निष्यन्नद्विधा 'ग्रीयाति' तर्पयति । "तस्य ह वेत्यादि । 'यो
 राजस्येन यजते', 'यो वा' 'एतत्' एत राजस्यप्रयोग 'विद',
 'तस्य ऋषिषु' 'अनुमता' अर्घ्युप्रभृतिभिरनुज्ञाता सती 'गौ
 हन्यते' गोविकर्त्तनं हि स्यते, अतो गोविकर्त्तष्टहादानीतगवी
 धुका इननाभिमानिनो रुद्रस्य हविष्टे योत्या इत्यर्थे ॥

तस्य रौद्रहविषो दक्षिणां विधत्ते — "तस्य द्विरूप इति ४० ।
 'मितिवाद्' खेतवाद् 'दा' भवेत्, खेतवाप्तो 'दा', षास्त्री

* ४ ५ २३ मूल्यम् ।

१ उपरिष्ठान ४ ४ २३ मूल्यम् 'गां दीव्यध्व मित्याह"—इति च
 का० शौ० सू० १५ ७ १० ।

२ का० शौ० सू० १५ ७ २० ।

३ परम्परा—इति च च ।] अधिदेवतात्मक—इति च ।

४ तै० म० १ ५ १ २ । ** तै० म० १ ५ २ ११ ।

वाले वा श्वेतत्वम्, सर्वाङ्गे लण्यवर्णं इति द्विरूपत्वम् । दक्षिणा-
न्तरं विधत्ते— “असिरिति । ‘नखरो’ नि कोषः ‘असिः’
लुपात् । ‘वालदाग्रा रोमस्रजा ‘प्रवदम्’ ‘अचावपनं’ पात्रम् ;
अथा उच्यन्ते अस्मिन्निति ‘अचावपनम्’ अक्षस्थानावपनं पात्रम् ।
एव गो , असि , अचावपन मिति शीष्यपि समुच्चित्य
दक्षिणेत्यर्थः । तथैव कात्यायन — “त्रिदक्षिणो रौद्र , गिति-
वाहुगितिवालयो रम्यतरः, असिर्नखरो, वालदामवह मचा-
वपनम्”—इति ७ । किमर्थं नखरोमाचपात्रद्वय दक्षिणात्वेनो-
च्यते ? इति । तत्राह— “एतद्गु हीति । ‘तयोः’ अचावाप
गोविकर्त्तव्या तद् द्वयं स्व ‘भवति’ एकैकस्वैकैक मस्ति ;
अतोऽत्र तदुभयसम्यग्भात् तद् द्वयं दक्षिणात्वेन प्रयुज्यत
इत्यर्थः ॥ १० ॥

दूतशब्दे कर्तव्यं माज्यघोमरूपं निकृष्टं रजहविर्विधत्ते—
“अथेति । पालामलो नाम दूत । तथैव कात्यायन. पान्दा-
गनस्थाने दूतशब्दं प्रयुक्तवान्— “चतुर्गृहीतं लुपात्तो ऽध्याज्यस्य
वेत्त्विति दूतस्य”—इति १ । आपद्भाष्येन तु यूपविधेयपरत्वेन
ध्याख्यात — “अध्वने स्वाहेति पालामलस्य शब्दे लुप्तोत्पन्नत-
दूतं भुवते”—इति ३ । ‘पालामलम्’ अमृतवादिनां दूत मिति
भुवते आचार्या इत्यर्थः । अध्वदेवत्यचतुर्गृहीताज्यघोम एवैका-
दमं हविरित्यर्थः ॥

मन्त्रस्यार्थः ;— ‘आज्यं लुपात्तः’ आज्यभागं सेवमानः

* का० श्रौ० सू० १५ ॥ २७-१० ।

† का० श्रौ० सू० १५ ॥ १६ ।

‡ आप० श्रौ० उ० १८ १० १५ । तत्र ‘पालामलस्य —इति च पाठः ।

‘पञ्चा’ देवता ‘पान्चस्य वेतु’ पान्चं पिबतु । ‘स्वाहा’ उच्यते
 मनु ‘इति’ । दूतदृष्टेऽध्वदेवस्य होमस्य उपपत्ति माह— “प्रहेय
 इति । ‘पालागत.’ दूत ‘प्रहेय’ राज्ञा प्रेष्यः, प्रस्थाप-
 नीयः । प्रेष्यत्व मेवाह— “पञ्चान मिति । पहितः प्रेषितः
 प्रस्थापितः सन् पञ्चानं गच्छति, पत्तोऽध्वसम्भ्यात् तददृष्टे
 होमः कार्यं इत्यर्थः ॥

तस्य होमस्य दक्षिणा विधत्ते— “तस्य दक्षिणेति । ‘उत्स-
 वेष्टितम्’ ‘उत्स’-शब्देन ० स्यात्प्रमिधीयते, उत्सविकारैः स्यायुभिः
 ‘वेष्टितं’ सूतं ‘धनुः’, ‘चर्ममयाः वाणवक्त्रः’ इपुधयः, ‘लोहित.’
 लोहितवर्णः ‘उत्सीय’ शिरोवेष्टनम् । एतत् सर्वं दक्षिणे-
 त्याह— “एतद् हीति । एतावदेव हि ‘तस्य’ दूतस्य सर्वं
 ‘भवति’ ॥ ११ ॥

एतेषा रत्नद्विषाम् एकादश सङ्ख्या प्रशंसति— “तानि वा
 एतानीति । सङ्ख्यामाम्यात् विष्टुप्लवम् । द्विष्टुभो वीर्यत्व
 मिन्द्रेण सङ्कोत्पत्तेरित्यवगतव्यम् । ‘एतत्’ एतेन रत्नद्विरनुहा-
 नेन यजमाने वीर्यं मेव सम्पादितवान् भवति । प्रकारान्त-
 रेण तदेव प्रशंसति— “तद्यदिति । यद्योऽश्वेमावीपुरीहित-
 महिष्यादयो रत्निनः ; तदभिमानिदेवताना प्रियायै तानि
 हवीषि ; पतस्तदृष्टेऽध्वेव कर्त्ता गत्वा निर्येषत् । एतैः

* ‘उत्सशब्देन’—इति ख । ‘पुष्पय वेष्टितम्’—इति का० श्री० ख० १५.
 ३ ३१ । ‘पुष्पशब्देन स्यात्प्रमिधीयते, अथगरचर्मवपरि’—इति कर्कः ।
 ‘पुष्पवेष्टितं कोशकारवेष्टितम् (कोशकारः = धनुषः कोडीरचयिता),
 मधुरपुष्पेष्टितं मिनि केचिदु—इति का० श्री० ख० उक्तान्तरम् ।

† का० श्री० ख० १५ ३ ३१, ३२, ३३ ।

‘रत्निना’ हविर्भिर्यामिन सेमानी प्रमृतीनां रत्नानां स्रयं ‘राजा’ भवेत् । ‘तिथ्य.’ तत्सङ्घहार्यम् ‘वतेन’ रत्नहविषनुष्ठानेन ‘सूयते’ प्रेर्यते ॥ १२ ॥

परिहृत्तिगृहे कर्त्तव्यं नैर्ऋतहविर्विधत्ते— “अथ षो भूत इति * । ‘परिहृत्ति’-गण्डस्थायं माह— “या वा इति । ‘अपुत्रा’ राजपत्नी कियत्तं भीमार्था परिहृत्तिः † । हविषो द्रव्यं विदधस्योदकप्राप्तं मयघातं निषेधति— “स कृष्याना मिति । नखैर्निभिवाना कृष्णवीहीणा तण्डुलैः नैऋतं चरुं निर्वपेत् । हवनं समन्तकं विधत्ते— “स जुहोतीति । जुहोतिचोदितत्वात् स्वाहाकारप्रदानत्वाच्चायं होमो दर्विहोमः । आन्वयनेन तु पश्चात्तरं सूत्रितम्— “दर्विहोम एष ते निऋत इति ‡ जुहोति, वपट्कते वा”-इति § । परिहृत्तिगृहे नैऋत-चर्वनुष्ठानस्योपपत्ति माह— “या वा इति । अपुत्रा स्त्री न होमिण शमितवान् भवति ॥

तस्य दक्षिणा विधत्ते— “तस्य दक्षिणा कृष्या गौरिति । ‘परिमूर्त्ति’ । “मुर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः” ॥ । अस्मात् त्रिणि ‘राज्ञोप.’-इति ¶ कृष्यं लोपे, निष्ठा-नत्वे च छते रूपम् । परिमूढा (अष्टमा ७७) । ‘पर्यारिषी’ परित आर्त्तिसती,

* तै० मं० १ ८ ६ ३ ।

† ‘परिहृत्ता परिगता निऋत्या प्रकारान्दयः, पुत्रादिभिः परियन्ता’-इति का० श्रौ० १५ ३ १४ ख० टी० टी० ।

‡ वा० सं० ८ ३५ १ ।

§ का० श्रौ० सू० १५ ३ १४ १५ । ॥ भा० प० ३० पा० ।

¶ पा० सू० ६ ४ २१ । ** इह मधिकं वर्तं न वृत्तते ।

व्याधिगृहीता केन चिदङ्गेन भवता वा 'लक्ष्णा गौ , दक्षिणा' ।
अत्र सूत्रम्— "कृष्णापरिमूर्ख्यपङ्क्तोत्तमस्य"—इति * ॥

नैत्तिरीयके तु परिहृत्सिगृहकर्शव्यनैर्ऋतचरो लक्ष्णा भक्त
शृङ्गा मोर्दक्षिणात्वेन युता— "नैऋत चरु परिहृत्ये गृहे
कृष्णाणा व्रीहीणा नखनिर्मिन्नां कृष्णा कूटा दक्षिणा"—
इति † । 'कूटा' भक्तशृङ्गा इति द्विव्याख्यातम् । दक्षिणा
भूताया मोर्नैर्ऋतचरुयोग्यता गाह— सा ह्यपीति । जीर्षा
निहत्तप्रस्रवा गौ निर्ऋत्सिगृहीता भवति ॥

इद्व्यन्ते किञ्चित् कर्शव्य विधत्ते— "ता गाहेति । 'ता'
परिहृत्सिम् 'गाह' षटेत् । बाक्वस्थाय मर्धं— 'षय' इदा
नीम् इत पर 'मि' भक्त 'इंगाया' स्वाभ्ये 'मा पाक्ती'
भङ्गोऽस्या मा भूरित्यर्थं ‡ । वचन स्तौति— "तदिति । निर्ऋत्सि
गृहीता परिहृत्सि प्रति एतेन वचनेन 'पापानम् एव' अपा
दगे' अपमारितवान् भवतीति ॥ १३ ॥ ५ [३ १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

पञ्चमकाण्डे तृतीयाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

* का० श्रौ० सू० १५ ५ ३४ ।

† श्रौ० सू० १ ८ ६ ३ ।

‡ "परिहृत्सिगाह मा मेऽदीर्घायां वाक्कीरिति"—इति का० श्रौ०
सू० १५ ३ ३५ । 'ततश्चासौ आकण्ठश्च श्विशति तत्र राशो च
स्वाम्य मिति—इति तत्र कर्त्तुः ।

(षष्ठ द्वितीय वाङ्मणम् .)

उपरिष्ठाद्रुत्वानां सौमारौद्रेण यजते । सु
श्वेतायै श्वेतवत्सायै पृथसि शृतो भवति तद्य-
दुपरिष्ठाद्रुत्वानां सौमारौद्रेण यजते ० ॥ १ ॥

स्रभानुर्ह वा ऽश्वासुरः† । सूर्यं तमसा द्विव्याध
स तमसा द्विहो न व्यरोचत तद्य सोमारुद्रा-
द्यैतत्तमो ऽपहतां सु षष्ठो ऽपहतपाप्मा तपति
तथो ऽएवैष एतत्तमः प्रविशत्येतं वा तमः
प्रविशति यदयच्छियान् यज्ञेन प्रसजत्ययच्छियान्वा
ऽएतद्यज्ञेन प्रसजति शूद्रास्त्वद्यांस्त्वत् तद्य सोमा-
रुद्रावैतत्तमो ऽपहतः सो ऽपहतपाप्मैव दीक्षते
तद्यच्छेतायै श्वेतवत्सायै पृथसि शृतो भवति
कृष्णायै तमस्तत्तमो ऽपहन्ति तस्मैषैव श्वेता
श्वेतवत्सा दक्षिणा ॥ २ ॥

स ह्येतेनापि यजेत । यो ऽलं यशसि सन्न
युगो भवति यो वा ऽद्यनूषान् सो ऽलं यशसि
सन्न युगो भवति यो न युगो भवति स

* 'युजते'—इति ग । युजते—इति घ ।

† 'शासुर'—इति ग ।

तुमसा वै स तत् प्रावृतो भवति तस्य सोमा-
रुद्रावेवैतत्तमो ऽपहतः सो ऽपहतपाप्मा ज्योतिरेव
श्रिया यशसा भवति * ॥ ३ ॥

अथ मैत्रावाहस्पत्यं चरुं निर्व्वपति । ह्वयति
वा ऽएष यो यज्ञपथादित्येति वा ऽएष यज्ञ-
पथाद्वाद्यज्ञियान्यज्ञेन प्रसजत्ययज्ञियान्वा ऽएतदा-
ज्ञेन प्रसजति शूद्रांस्त्वद्यांस्त्वन्मित्राबृहस्पती वै
यज्ञपथो ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्म हि यज्ञो ब्रह्म
हि बृहस्पतिर्ब्रह्म हि यज्ञस्तत् पुनर्यज्ञपथ मुपि-
पद्यते सो ऽपि पद्वीष यज्ञपथं दीजते तस्मान्
मैत्रावाहस्पत्यं चरुं निर्व्वपति ॥ ४ ॥

तुखावृत् + । या स्वयम्प्रशीर्णांश्रुत्वयी शाखा
प्राची बोदीची वा भवति तस्यै मैत्रं पात्रं
करोति व्वरुद्धा वा ऽएषा या परशुवृक्णाथैषा
मेत्री या स्वयम्प्रशीर्णां तस्मात् स्वयम्प्रशीर्णायै
शाखायै मैत्रं पात्रं करोति † ॥ ५ ॥

अथातस्य दधि । व्विनाट ऽथासिच्य रथं

* भवति—इति क ।

† 'वृत्' इति ग । 'वृत्' इति घ । ; करोति—इति क ।

युक्तत्वावध्य देदीयित वा ऽथाह तदात् स्वय मुदितं
 नवनीत तदाज्य भवति व्वरुण्य वा ऽएतद्यन्
 मथित मधैतन् मैत्र यत् स्वय मुदित तस्मात् स्वय
 मुदित माज्य भवति ॥ ६ ॥

हेधु तण्डुलान् कुर्वन्ति । स ये ऽशीयाए-
 म परिभिन्नास्ते बार्हस्पत्या अथ ये स्थवीयाए
 सो ऽपरिभिन्नास्ते मैत्रा न वै मित्रं क्व च न
 हिनस्ति न मित्रं क्वचन हिनस्ति नैव कुशो
 न कण्टको विभिन्नति नाद्य व्रणश्चुनास्ति सर्वस्य
 ह्येव मित्रो मित्रम् * ॥ ७ ॥

अथ बार्हस्पत्य चरु मधिश्रयति । तं मैत्रं
 पात्रेणापिदधाति तदाज्य मानयति तत्तण्डुलाना-
 वप्रति स एष ऊष्णैव श्रप्यते व्वरुण्यो वा
 ऽएष यो ऽग्निना शृतो ऽथैष मैत्रो य ऊष्णा
 शृतस्तस्मादूष्णा शृतो भवति तयोरुभयोरवद्यन्नाह
 मित्रावृहस्पतिभ्या मनुब्रूहीत्याद्याव्याह मित्रावृह-
 स्पती यजेति व्यपट्यते बुहीति ॥ ८ ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके षष्ठ ब्राह्मणम् [३२] ॥

* मित्रम् इति ग । मित्रम् - इति घ ।

अथ सौमारीद्रव्यागं विधत्ते — 'उपरिष्ठाद्रजाना मिति ७ ।
 रजहविषा मुपरि स्वयङ्गे सौमारीद्रव्याग' कर्त्तव्यः । स च कः १
 'श्वेतवक्रायै श्वेतायै' । उभयत्र पठार्यं चतुर्थी । शुक्लवक्रायाः
 शुक्लाया गोः 'पयसि' 'शृतः' यज्ञो 'भवति' ॥ १ ॥

रजहविर्भ्यां इत्यन्तरं विहितं सौमारीद्रव्याग मनुष्याख्यायि-
 कया प्रशंसति— "स्वर्भानुर्हेति । 'आसुरः' असुरपुत्र 'स्वर्भानु'
 'सूर्य' 'तमसा' 'विश्वाम' आच्छादितवान् । 'सः' सूर्यः 'तमसा'
 'विदः' आच्छादित. 'न व्यरोचत' ज्ञातिप्रकाशयान् ज्ञात. ।
 'तस्य' 'तत् तम.' 'सौमारुद्री एव' 'अपाहताम्' अपहृत-
 यन्तो । तत आरभ्य सूर्यो निवृत्ततमस्कां सन् 'तपति' नभसि
 दीप्यते । इदानी तदनुष्ठातुरपि तमसाच्छादन माह— "तथो
 एवैव इति । 'अयञ्जियान्' अयञ्जान् सेनान्यादीन् 'यज्ञेन'
 'प्रसजति' प्रसजान् तत्तद्यागानुष्ठानेन सम्बन्धान् करोतीति
 'यत्' 'एतत्' एतेन 'एष' अनुष्ठाता राजन्यः 'तथा उ' तथैव
 सूर्यवदेव 'तमः प्रविशति' । 'तमः या' कर्त्तुं 'एतं' † सुवन्तं
 'प्रविशति' । सेनान्यादीना मयञ्जीयत्व प्रसिद्ध मित्याह— "अय-
 ञ्जियान् वा इति । ता मेव प्रसिद्धि दर्शयति— "शूद्रानिति ।
 'त्वत्'—इति एकपर्यायः । एकदा 'शूद्रान्' सेनान्यादीन्,
 'त्वत्' एकदा 'यान्' काश्यप गोपिकर्त्तादीन् हीनजातीनपि
 'यज्ञे' 'प्रसजति' । तेन अयञ्जियसम्बन्धेन तम. प्रविशतीति
 अतः 'तस्य' यष्टुः तथाविध तमः 'सौमारुद्री एव' 'एतत्'
 एतेन चरुणा प्रीणीती 'अपहृत' विनाशयत । तत. पाप-

* का० श्रौ० सू० २५ २ ३१ । ते० सं० १ ८ ८. १४ ।

† 'दिने'—इति च, च ।

सिमाधसृष्ट सन् 'दीक्षते' दीक्षाहो भवतीत्यर्थः । ऋतेतापयसि
 अपण प्रयसति—“तदादिति । 'तद्' 'यत्' यदि, 'तमो नाम
 लण', ऋतेवक्षाया, ऋतेयाया, शक्तवर्षे 'पयसि' अपणेत
 लण्यरूप तस अपसारितवान् भवतीत्यर्थ ॥

यथा पयसि अरु पक्र, ता मेव दक्षिणात्वेन विधत्ते
 —“तस्यैवेति ० ॥ २ ॥

(प्रसन्नात् †) फलान्तरायाश्च होमस्य दाज्ञप्रयोग दर्श
 यति— “स हैतेनापीति । 'अपि' भिन्नक्रम । 'सोऽपि'
 'एतेन' सीमारीद्रेष धरुणा 'यजेत' । स इत्युक्त क इत्याह ॥
 — 'य' यन्निय पुरुष 'यज्ञे' यज्ञसा प्राप्तये 'अल सन्'
 समर्थो योग्यो भवन्नपि 'अयम्' कीर्त्तिरहित 'भवति' । यच्च
 स्वार्थे विशिनष्टि— “यो वा अनुचान इति । साङ्गवेदाध्यायी
 'अनुचान', 'स' 'यज्ञसे' 'अल' योग्यो भवन्नपि 'अयम्'
 यगोरहितो 'भवति' । 'य' तु यगोरहित, 'स' 'तमसा'
 'प्राहत', 'तस्य' 'एतत्' एतेन इविषा 'सीमारुद्री एव' कीर्त्त्य
 भावद्वय 'तम' 'अपहत' ॥ त कीर्त्तिमत्त कुरुत इत्यर्थे,
 'स' यज्ञमान अथशीरुपतमसा विद्युक्त सन्, ज्योतिरात्मको
 भूत्वा 'यिया' सम्पदा 'यज्ञसा' चोपलक्षितो भवति ॥ ॥ २ ॥

* का० श्री० सू० १५ ३ ३० ।

† नाम्नीतन यत् क पुस्तकादन्वय ।

‡ स क १—इत्येव ज ।

§ व्यपहत—इति ज ।

॥ अनुचानोऽप्ययशो यजेत—इति का० श्री० सू० १५ ३ ३८ ।

इत उत्तरत्वेनपत्र ३६ सतम्— किलासा वापन्तु—इति । किलास
 अन्तेन आधिविशेष उच्यते, तद्वाय मिच्छथ यजेत । तु अन्-
 थार्थे—इति तदुक्ति ।

विधत्ते—“अथ मैत्रेति । ‘मैत्रावाहस्यत्ये’ मित्राहहस्यतिदेवत्ये
‘चरु’ निर्वपेत ७ । देवतासम्बन्धं प्रशंसति— “हसति वा इति ।
अथश्रियानां सेनान्यादीनां यद्ये प्रसञ्जन इव यज्ञपथादप
गमन मित्यर्थे । मित्राहहस्यत्योर्यज्ञपथात्कत्व निर्वक्ति—
“ब्रह्म हि मित्र इति । ‘ब्रह्म’ येद , तदेव हि ‘यज्ञ’ ;
तस्मात्त्वत्वात् यज्ञ एव पत्न्या । “यज्ञपथ मिति । समासं
विश्रित्वा , तयो परम्परया यज्ञरूपत्वोक्ति । “तत् पुन
यंज्ञेति । ‘तत्’ तस्मात् यज्ञात्कमित्राहहस्यतिदेवत्वयागात्
ष्ठानात् पुनर्वचनार्थं प्राप्य ‘दीक्षते’ हीना कर्तुं महतीत्यर्थे ४ ४ ॥

तस्य चरीरनुष्ठानप्रकारं ब्रह्म प्रतिलानीते— “तस्याहदिति ।
‘तस्य’ मैत्रावाहस्यत्ययागस्य ‘आहृत्’ क्रिया , अनुष्ठानप्रकारो
वक्ष्यत इति शेष । ‘स्यम्यगीर्णा’ स्य इव भग्ना , ‘प्राची’
प्रागाग्रता , ‘उदीची’ उदगाग्रता ‘वा’ वा ‘प्राग्वाची’ अग्रत्वस्य
‘शाखा’ भवति, तस्या शाखात ‘मैत्र’ मित्रसम्बन्धिषह
पाकाद्ये ‘पात्र’ कुर्यात् ५ । स्यम्यग्नाया मैत्रत्व ध्यतिरेक
पूर्वे नुपपादयति— “वरुणा वा एपेति । ‘या’ शाखा ‘परशु
हृक्णा’ ह्रिवा व्रथनेन , सा हिसितत्वाद् ‘वरुणा’ वरुण
देवत्या , स्यम्यग्नायवा तु मित्रार्हा , हिसाविरहात् , सर्व-
शुद्धत्वाभित्तदेवस्य परशुश्चिदशाखानिर्मित पात्र मयोष्व
मित्यर्थे ॥ ५ ॥

मैत्रचर्षथं माश्वकरस्य विधत्ते— “अथातचेति । एषो-
विशीपस्त्रैचिरीयके श्रुत— “अथेताथै अथेतवत्साथै दुग्धे स्य

* का० शौ० सू० १५ ३ ४० । तै० य० १ ८, L. १३ ।

† का० शौ० सू० १५ ३ ४१ क ।

भूते”-इति ० । तादृशं पय 'पातथ्य' पातश्चन्द्रस्येण 'दधि' छात्रा 'विनाटे' चर्ममये पात्रे दृती 'आसिच्च', 'रथ' 'युष्ठा' चक्षै भयोच्च, 'आधध्य' दधिपूर्णं विनाट रथे सम्बध्य, 'देदीधितवे' रथधावनाय 'आह' नियुञ्चीत । दीर्तेर्वा गति फर्मणो यद्भुगन्तात् कल्यायं तथैप्रत्यय । तत्र रथधावनेन दधौ यत् स्वयं मुदितम् मथन मन्तरेण निष्पन्न, मवनीत, तदेष स्वयं मेव विनीतं सत् पाण्य भवति † । पाण्य करणप्रकारस्त्वापस्तम्बेन विगद उक्त — “श्लेता श्लेतवत्ता मामस्ये दृती दुहन्ति, तत् स्वयं सूते सयोगेन परिवर्षन्ति, तत् स्वयं मथितं मातपे विपजन्ति, तत् स्वयं विनीतं माण्य भवति”-इति ‡ । स्वयमुदितान्यस्य मित्तयोग्यत्व व्यतिरेक मुखेन दर्शयति— “वहस्य मिति । यन्नन्यमनिष्पन्नं माण्यं तद् 'वहस्यम्' उपद्रवकारिणो वहस्यस्य योग्यम्, न तु सर्वं सुहृदो मित्तस्य । यत्तु उदीरितरूप स्वयमुदितं तन्मन्थनरूपस्य द्विसप्तस्य विरहात् सैत्रम् ॥ ६ ॥

देवतादयस्य पृथक् चरो अथ विधिस्तु तदुक्तानां हेधाकरणं विधत्ते— “हेधेति । 'वे' 'अशीयास' चक्षुतरा 'परिमिता' क्षिप्रपास्तुण्ड्या, 'ति' वृद्धमतिदेशत्वा कर्त्तव्या । 'वे' 'अशीयास' सूनुतरा 'अपरिमिता' अक्षिषाषा

* तै० भ० १ ८ ६ १३ ।

† विनाटो दृतिमैशुक इति प्रसिद्ध । विनाटे दृध्यासिकं मुखं न्यूनम् रथे स्थापनम् रथधावनम् आन्वोषापमानेन नवनीतं चायते, यदाप्यं पक्षपाकार्थं याह्यम् —इति द्रौण्यी ।

‡ अ० प्र० अ० सू० १८ ११ २-६ ।

अधूर्णकृता , 'ते' मित्रदेवत्या कर्त्तव्या ७ । मैत्राणा मभि
 श्रत्व प्रगसति— 'न वै मित्र इति । 'मित्रो' देव 'कश्चन'
 प्राणिन 'न द्विनस्ति' , 'मित्रम्' अपि 'न कश्चन द्विनस्ति' ।
 'एन' मित्र 'कुग' दर्भो वा 'कण्टक' वा 'न भिनस्ति'
 न विध्यति , अत एव तस्य 'व्रण' अपि 'नास्ति' । सर्वेष्व
 मित्रत्वादिति हेतु माह— 'सर्वेष्व ह्येवेति । युक्तिज्ञो मित्र
 शब्दा देवतावाची , नपुंसकलिङ्गस्य सुहृद्वचन ॥ ७ ॥

अपण्यप्रकार विधत्ते— "अथ वार्द्धस्यत्व मिति । 'वार्द्ध'
 स्यत्व चरुम्' अधिश्रित्य , अलिमध्ये स्यात्वा मधिश्रिताया
 हृदयान्यर्थास्तण्डुलानीप्य , 'त' चरुम् अमृत्यशाखानिर्मितेन
 'मैत्रेण पात्रेण' 'अपि'-दध्यात् १ । 'तत्' तस्मिन् पात्रे
 श्वय सुत्पन्नम् 'मान्यम्' 'मानयति' आशिशेत् । 'तत्' तत्र
 स्यविहान् अपरिभिन्नात् मैत्रान् 'तण्डुलान्' 'पा'-वदेत् । 'स
 एष क मैत्रचरु "कम्पणैव' 'अप्यते' पच्यते ३ । 'अग्निना'
 'शृत' पक्वो 'वकण्य' , दाहप्रयुक्तदिसासम्बन्धात् 'वकण्य'
 वकणार्ही न मित्रार्ह । कम्पणा शृत तु 'मैत्र' मित्र
 देवत्यो युक्त , दोषविरहात् ।

एव पृथक् अपण्य मभिघाय देवताप्रदाने साहित्य विधत्ते
 —"तयोर्बभयोरिति । 'तयोर्बभयो' चर्वोर्द्धिपयसोर्दाग्निं कयो
 रिव एकौकष्याद् द्विर्द्विरव्यन् जुष्टा सहावदान कुर्वन् "मित्रा

* का० श्रौ० सू० १५ ३ ४२ ४४ ।

† का० श्रौ० सू० १५ ३ ४१ ख ।

‡ स एव—इति क

§ का० श्रौ० सू० १५ ३ ४३

पति तदेन मिन्द्र एव ज्येष्ठो ज्यैष्ठ्य मभि परि-
 णयत्यथ युहायनानां भवत्यतिष्ठा वा ऽएता
 श्रोपधयो युहायना अतिष्ठो वा ऽइन्द्रस्तुष्ठाहाय-
 नानां भवति ॥ ६ ॥

अथ रुद्राय पशुपतये । रौद्रं गावेधुक्तं
 चरुं निर्व्वपति तदेनं रुद्र एव पशुपतिः
 पशुभ्यः सुवत्यथ युद्धावेधुक्तो भवति व्वास्तव्यो
 वा ऽएष देवो व्वास्तव्या गवेधुक्तास्माद्गावेधुक्तो
 भवति ॥ ७ ॥

अथ मित्राय सत्याय । नाम्बानां चरुं
 निर्व्वपति तदेनं मित्र एव सत्यो ब्रह्मणे सुव-
 त्यथ युन्नाम्बानां भवति व्वरुण्या वा ऽएता
 श्रोपधयो याः कृष्टे जायन्ते ऽथैते मैत्रा युन्नाम्बा-
 स्तस्मान्नाम्बानां भवति ॥ ८ ॥

अथ व्वरुणाय धर्मपतये । व्वारुणं यवमयं
 चरुं निर्व्वपति तदेनं व्वरुण एव धर्मपतिर्धर्मस्य
 पतिं करोति परमता वै सा यो धर्मस्य पति-
 रसदो हि परमता गृह्णति तं हि धर्मं ऽउप-
 यन्ति तस्माद्वरुणाय धर्मपतये ॥ ९ ॥

अथान्नीशोमीयेन पुरोडाशेन प्रचरति । तस्या-
निष्ट एष स्त्रिष्टकृद्भवत्यथैतैर्हविर्भिः प्रचरति
यद्वैतैर्हविर्भिः प्रचरति * ॥ १० ॥

अथैनं दक्षिणे वाहावभिपद्य ऋपति । सवित्वा
त्वा सवानां सुवता मन्मिर्गृहपतीनां सीमो
ध्वनस्पतीनाम् । बृहस्पतिर्व्वारिच ऽइन्द्रो ज्यैष्ठ्याय
रुद्रः पशुभ्यो मित्रः सत्यो व्वरुणो धर्मपती-
नाम् ॥ ११ ॥

इमं देवाः । असपत्न्यं सुवध्व मित्तीमं देवा
अभ्रातृव्यं सुवध्व मित्येवैतदाह महते चत्राय
महते ज्यैष्ठ्यायेति नात्र तिरोहित मिवास्ति
महते जानराज्यायेति महते जुनानां † राज्याये-
त्येवैतदाहेन्द्रस्येन्द्रियायेति व्वीर्याश्रेत्येवैतदाह यदा-
हेन्द्रस्येन्द्रियायेतीम ममुष्यै ‡ पुत्र ममुष्यै पुत्र मिति
तदादेवास्त्र जुन्म तत एवैतदाहास्यै व्विश ऽइति
यस्यै व्विशो राजा भवत्येष वोऽमी राजा

* 'प्रचरति'—इति क ।

† 'जुनानां'—इति ख ।

‡ 'ममुष्यै'—इति क, ख ।

वृहस्पतिभ्या मनुब्रूहि"—'इति' एवं संयुज्य * अनुवाक्याप्रियं
 भूयात्; एवं 'यजेति' याज्याप्रियेऽपि 'वषट्कते' सहैव
 प्रक्षेप. ५ ॥ ८ ॥ ६ [३. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतपयब्राह्मणभाष्ये

पञ्चमकाण्डे तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

स वै दीक्षते । स उपवसथे ऽग्नीषोमीयं
 पशु मूलभते तस्य व्वपया प्रचुर्याग्नीषोमोय मेका-
 दशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति तदनु देवस्वाए
 हवीएपि निरुप्यन्ते ॥ १ ॥

सवित्रे सत्यप्रसवाय । द्वादशकपालं वाष्टा-
 कपालं वा पुरोडाशं निर्व्वपति श्नाशुकानां
 व्रीहिष्वाए सविता वै देवानां प्रसविता सवितृ-

* 'संयुज्य'—इति ख ।

† "एकं दानम्, गौर्दक्षिणा"—इति का० श्री० ख० १५. ३. ४५ ।
 'स चाय मेक एव दागः सेनाभाह्वैस्य इति मनुसायान् तद्वितोत्पत्तेः,
 अतश्च एकं प्रदानम्, अर्द्धाहिकया चावदानयद्दणम्"—इति तत्र
 कर्कोपाध्यायः ।

प्रसूतः स्वया ऽडत्यय यत् प्राशुकानां व्रीहीणां
 'क्षिमे मा असुवानिति * ॥ २ ॥

अथाग्नेये गृहपतये । अष्टाकपालं पुरोडाशं
 निर्व्वपत्याशूनां श्रौर्व्वं गार्हपतं यावतो यावत्
 द्रुष्टे तदेन मग्निरेव गृहपतिर्गार्हपत् मभि परिणय-
 त्यथ यदाशूनां क्षिमे मा परिणयानिति † ॥ ३ ॥

अथ सोमाय व्वनस्पतये । श्यामाकं चरुं
 निर्व्वपति तदेन० सोम एव व्वनस्पतिरोष-
 धिम्यः सुवत्यथ यच्छ्यामाको भवत्येते वै सोम-
 स्त्रौषधीनां प्रथ्यक्षतमां यच्छ्यामाकान्तस्त्राच्छ्यामाको
 भवति ‡ ॥ ४ ॥

अथ बृहस्पतये व्वाचे । नैवारुं चरुं निर्व्व-
 पति तदेनं बृहस्पतिरेव व्वाचे सुवत्यथ यन्नैवारो
 भवति ब्रह्म वै बृहस्पतिरते वै ब्रह्मणा पच्यन्ते
 यन्नैवारास्तस्मान्नैवारा भवति ॥ ५ ॥

अथेन्द्राय ज्येष्ठाय । हायनानां चरुं निर्व्व-

* 'प्रसुवानिति'—इति क । 'प्रसुवानिति'—इति ग ।

† 'परिणयानिति'—इति क । 'परिणयानिति'—इति ग ।

‡ 'भवति'—इति क । एवं मिहोक्तरवादि ।

सोमो ऽस्माकं ब्राह्मणानाए राजेति तद्दस्मा
 ऽइदए सर्व्वं माद्यं करोति ब्राह्मण मेवापोडरति
 तस्माद् ब्राह्मणो ऽनाद्यः सोम राजा हि
 भवति ॥ १२ ॥

एता ह वै देवाः * सवुखेशते । तस्माद् देवुखी
 नाम तदेन मेता एव देवताः सुवते ताभिः सूतः
 प्रवः सूयते ॥ १३ ॥

ता वै दिनाम्न्यो भवन्ति । इन्द्रं वै व्वीर्य्यं
 व्वीर्य्यवत्यः सुवान्ता ऽइति तस्माद् दिनाम्न्यो
 भवन्ति † ॥ १४ ॥

अथाहानये ख्विष्टहते ऽनुवृहीति । तद्यद्-
 न्तरेणाहुती ऽएतत् कर्म क्रियत ऽएष वै प्रजा-
 पतिर्य एष यज्ञस्त्रायते यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाता
 एतस्येवायितर्ह्यनु प्रजायन्ते तदेनं मध्यत एवै-
 तस्य प्रजापतेर्ह्यधाति मध्यतः सुवति तस्माद्दन्त-

* 'देवताः'—इति क, ख ।

† 'भवन्ति'—इति क ।

रेणाहुती ऽएतत् कर्म क्रियत * ऽथाश्रुव्याहान्ये
खिट्कृते प्रेष्येति व्युषट्कृते जुहोति ॥ १५ ॥ ७ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् [३. ३.] ॥

एवं पवित्राख्यात् प्रथमसोमयागादनन्तरभावीनि भानुमता-
दीनि इष्टिदर्विहोमात्मकानि संवत्सरपर्यन्तं मनुष्येयानि कर्मा-
ण्यनुष्णानि †, अथ द्वितीयस्याभिवेचनीयास्यस्य सोमयागस्य
प्रयोगोऽभिधास्यते, तत्राभिवेचनीयस्य चीदकपातां दीक्षा माह—
“स वै दीक्षत इति । तत्कालं सूचे दर्शितः— “फाल्गुनीपक्ष-
यजनीयेऽभिवेचनीयाय दोषते”—इति ‡ ।

देवसुवा इर्वीषि विधिक्षुस्तेषां भग्नीषोमीयपशुपुरोडागानन्तर-
भाषित्वं बहू माह— “स उपषसथ इति । ‘उपषसथ’ सुत्वा-
दिवसात् पूर्वं नह । भग्नीषोमीयं पशुपुरोडागं गिरुष्य, तदशु
देवसुवा इर्वीषि निर्घपेत् § । सुवस्यनुजानन्तीति सुव, देवाय
ने सुवयेति देवसुव, तेषां ‘देवसाम्’, “भो सुपि”—इति ¶ ।

* ‘क्रियत’—इति क. ल ।

† पुरस्तात् ५५० ३भा० एककीलः (१९१ पृ०) दृश्यम् ।

‡ का० श्री० सू० १५ ३ ४६ । फाल्गुन्याः पक्षेऽतीते यद् यज-
नीयम्, तत्र दीक्षा । शुक्लपक्षेऽतीत्यर्थः—इति तदुद्धृतः ।

§ का० श्री० सू० १५ ४ १-१ । ‘देवसुवा मेतानि इर्वीषि
भवन्ति’—इत्यादि गै० भा० १ ० ४ दृश्यम् ।

¶ पा० सू० १ ४ ५१ ।

यथादिम् । प्रसविष्टत्व चेया मान्नायते—“देवसुवा भितानि
इवीपि भवन्ति, एतावन्तो वे देशाना सवा., त एवाधे सवान्
प्रयच्छन्ति, त एन सुवन्ते”—इति ७ ॥ १ ॥

तत्र प्रथम सावित्र इविर्विधत्ते — “सवित्रे सत्यप्रसवायेति १ ।
'सत्यप्रसवाय' अमोघाभ्युजाय 'सवित्रे' 'प्राशुकानाम्' प्रकर्षेण
प्राशु ग्रीध्र पच्यमानानां पुन प्ररुटाना व्रीहीणाम् † । शक्य
हान्दसो सत्वनिर्देश । सविष्टदेवतासम्बन्ध प्रगसति—“सवि-
तेति । 'स्ये' सत्र करवाणि । प्राशुकग्रीहिसाध्यात्वं प्रगसति—
“अथ यदिति । 'चित्ते' चिप्रकाशे 'मा' मा 'प्रसवान्' । सविष्ट-
देवत्या प्राशुका ग्रीहय, प्रसवन्तु प्रेरयन्त्विति प्राशुकत्वम् । प्रस-
वानिति, प्रपूर्वात् सुवर्तसेव्यलागमे केरिकारसोपे कृते रूपम् ॥ २ ॥

द्वितीय इविर्विधत्ते—“अथान्य इति । 'गृहपतये' गृह
पतित्वगुणकाय 'अग्नये' 'प्राशुना ग्रीहीणा 'पुरोडास' निर्ध-
पेत् । “प्राशुना मिति ‡ । प्राशुका पुन प्ररुटा ग्रीहय इलु
क्तम्, ततोऽप्यधिककाले पच्यन्ते पच्यमाना पटिका ग्रीहय
प्राग्व । तेषा माशुत्व च त्रिचतुरमासनियतपरिपाकग्रीह्य
पेक्षम् । गृहपतिपद प्रगसति—“श्रीर्वा इति । 'श्री' खलु
'गार्हपत' गृहपतित्व मेव, तस्माद् यजमानो 'यापत' पनस्य
'इष्टे' ईश्वरो भवति । 'तद्' 'गार्हपत' गृहपतिसम्बन्धि

* तै. ना. १ ७ ७ । 'देवसुवाम् — देवसुवाम् — इति शुक्लतथ्योर्भेद ।

† का. शौ. छ. १५ ४ ५ । तै. स. १ ८ १० ६ ।

‡ पूर्वे द्विमा मन्त पुनराशु प्ररोचन्तीति पुनराशुका इत्यर्थे
प्राशुका हान्दस — इति का. टीष्यनी ।

§ का. शौ. छ. १५ ४ ६ । तै. स. १ ८ १० ६ ।

सर्वं यजुजातम् 'अभि' 'एन' यजमान हृदयतिगुणकोऽग्नि-
 'परिणयान्' परिणयति प्रापयति । व्रीहीणा माशुल प्रशसति—
 "अथ यदिति । 'क्षिप्ते' क्षिप्र 'मा' मां परिणयेयु 'रति' पती
 हेतीराशुभिरेव हवि कर्त्तव्य मित्यर्थ ॥ ३ ॥

द्वितीय हविर्विधत्ते— "अथ सोमायेति ३ । 'वनस्पतये'
 वनाना सोमधीना पति वनस्पति । पारस्करादित्वात् सृद् ।
 तस्मै 'सोमाय' श्यामाकप्रकृतिक 'चरु' निर्वपेत् । देवता
 सन्वत्सं प्रशसति— "तदेन मिति । श्यामाकाना सोमाह्वत्
 सुपपादयति— "अथ यच्छ्यामाका इति । 'श्यामाका इति यत्',
 'एते' खलु 'सोमधीनां' मध्ये 'सोमसा' 'पत्यक्षतमा' पतिशयेन
 प्रत्यक्ष रूप मित्यर्थे ॥ ४ ॥

तृतीय हविर्विधत्ते— "अथ हृदयतय इति १ । 'वाचे'
 वायुपायतत्वेन नैवारचक्षुणा प्रीतो 'हृदयतिरेव' 'एन' यजमान
 'वाचे' 'सुवति' यजुजानाति । 'अथ यवैवारो भवति'—इत्या
 दिक् वाजपेये ध्याष्यामम् ३ ॥ ५ ॥

चतुर्थ हविर्विधत्ते— "अथेन्द्रायेति ५ । ज्येष्ठत्वगुणकाये
 न्द्राय 'हायनाना' सवत्सरपक्षानां रक्तगामीना 'चरु' निर्वपेत् ।
 सवत्सरपक्षानां ज्येष्ठगुणकेन्द्रयोग्यत्वं सुपपादयति— "अथ यहाय
 नाना मिति । 'हायना' सवत्सरपक्षा प्रीहय इति । 'यत्'

* का० शी० ए० १५ ४ ८ । ते० मं० १ ८ १० १ ।

† का० शी० मू० १५ ४ ८ । ति० म० १ ८ १० ४ ।

‡ पुरस्कान् ५१ ए० १५ ५० इत्यम् ।

§ का० शी० मू० १५ ४ १० । ते० म० १ ८ १० ५ ।

• । पा० मू० ४ १ १४८ इत्यम् ।

‘एता’ ‘अतिष्ठा.’ अतीत्य तिष्ठस्य ‘शोषधयः’ चिरकालेन
पाकात् ‘इन्द्र’ अपि ‘अतिष्ठः’ * सर्वानतिक्रम्य स्थितः † ॥ ६ ॥

पठ इविर्विधत्ते— “अथ रुद्रायेति ‡ । ‘पशुपतये’ पशु-
पतिगुणकाय ‘रुद्राय’ । रौद्र मिति तद्धितेन विहित एव
रुद्रमख्यः, पुनः ‘पशुपतये’-इति विशेषसम्बन्धाय ‘रुद्राय’-
इति चतुर्थी लता । पशुपतिपदं प्रथंसति— “तदेन मिति ।
‘तत्’ तेन इविषा एन सुत्वस्तं ‘पशुपतिः रुद्र एव’ ‘पशुभ्य.’
तदर्थे ‘सुवति’ प्रेरयति, पशुमन्तं करोतीत्यर्थः । ‘वासाय,’-
इत्यादि पूर्ववद् ध्याख्येयम् ॥ ७ ॥

अथमं इविर्विधत्ते— “अथ मित्रायेति § । ‘मित्राय’ मत्स्य-
गुणकाय ‘मित्राय’ ‘नाम्नाना’ नाम्ना नाम अकृष्टपथाः स्वय-
ञ्जाता व्रीक्ष्य । नाम्नाना मित्रयोर्म्यत्व सुपपादयति— “अथ
यन्नाम्नाना मिति । कृष्टचेत्रौत्वचाः ‘शोषधयः’ ‘वरुणा.’
कार्पणादिनक्षत्रादिनासम्बन्धात् वरुणादीं, अकृष्टपथास्तु तद्विर-
हात् ‘मैत्रा’ ॥ ८ ॥

अथमं इविर्विधत्ते— “अथ वरुणायेति ॥ । ‘धर्मपतये’
धर्मपतिगुणकाय ‘वरुणाय’ ‘यवमय चरु’ निर्वपेत् । रौद्र

* ‘अतिष्ठाः’- इति च, ञ ।

† तिष्ठति-इति ञ ।

‡ का० श्रौ० सू० १५ ४ ११ । ‘गावेधुकचरुभेदपति’-इति
१ ३८ नटवम् । ले० सं० १ ८ १० ६ ।

§ का० श्रौ० सू० १५ ४ १२ । ‘अकृष्टपथाः’-इति । ले०
सं० १ ८ १० ७ ।

॥ का० श्रौ० सू० १५ ४ १६ । ‘यवमयचरुभेदतीति वीष.’
-इति । २७ नटवम् । ले० सं० १ ८ १० ८ ।

मितिषट् धारुणमिति व्याख्येयम् । 'तत्' तेन 'एने' यजमानं
तादृशो 'वक्ष्णः' 'धर्मस्य पतिः' कुर्यात् । धर्मपतित्वं प्रशं-
सति— "परमतीति । 'यः' पुमान् 'धर्मस्य पतिः' 'असद्'
भवेत्, 'सा वै' 'परमता' परमत्वम् । तदेव विद्वानिति—
"यो ह्येति । 'त' परम' 'धर्मो' 'उपयन्ति' प्राप्नुवन्ति ॥ ८ ॥

एतेषां निवृत्तानां इविषां प्रचरणकालं विधत्ते— "अयाग्नी-
षोमीयेणेति । षोडशप्राग्नेन अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशेन प्रचर्य'
तदीयस्त्रिष्टकत प्राक् एतैर्हविर्भिर्यजेतित्यर्थः ॥ १० ॥

विधत्ते— "अथैवमिति । 'अथ' देवसुषा इद्विष्यामानत्वरं
स्त्रिष्टकतः पूर्वम् 'एने' यजमाने 'दक्षिणे वाही' 'अभिषय'
गृहीत्वा 'जपति', अर्चयतिरिति शेषः । सूत्रम्— "उत्तमेन चरित्वा
सविता खेत्याह यजमान वाहुं दक्षिणं गृहीत्वा"—इति ॥

मन्त्रस्वाधेः †,— हे यजमान ! 'त्वा' त्वा 'सविता' 'सवाना'
प्रसयानां स्वामित्वेन 'सुवताम्' अशुजानात् । तथा 'अग्निः'
अन्वेषां 'गृहपतीनाम्' ईश्वरम् अशुजानात् । 'त्वाम्'-इत्यनु-
पहं । एव मुनारद्वापि त्वां सुवता मिति योज्यम् । 'वाचे',
'श्वेष्टाय' इत्यादी तादर्थं चतुर्थी । 'मिषः सत्यः'-इत्यत्र सत्य-
शब्दात् चतुर्थ्येणं सु, सत्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

पुरोक्षवदुक्ता, अथ प्रत्यक्षवदाह— "इमं देवा इति ‡ ।
हे 'देवाः' । सवितादयः 'इमं' यजमानम् 'असपन्न' शत्रुरहितं

* का. ओ. सू. १५. B १० ।

† तन्पाठस्तु पा. सं. ८. ३६ १ ।

‡ पा. सू. ७. १. ३६ प्रत्ययम् ।

§ पा. सं. २. B. १ ।

‘सुवध्वम्’ अनुजातीयम् । तथा ‘महते चत्वार्य’ अतिप्रभृताय चतुर्विंशत्युक्ताय, ‘महते षोडशाय’ अतिप्रभृतियमसामर्थ्यादित्यर्थः । ‘महते जानराज्याय’ जनसम्बन्धि यद्राज्यं तत्र सागरपर्यन्तभूमि-विषयत्वात्, महत्कार्षीभूमत्याय । ‘इन्द्रस्य’ सम्बन्धिने ‘इन्द्रियाय’ षीर्षाय ‘इमम्’ एतन्नामानं यजमानम्, ‘अमुष्य’ पितुः ‘पुत्रम्’, ‘अमुष्यै’ अमुष्या मातुः पुत्रम्, सुवध्व मित्यनुपपन्नः । ‘अस्यै’ अस्याः ‘विश्वः’ प्रजायाः ‘राजा’, एष यजमान इत्यर्थः । प्रजा अपि सम्बोधाः— “एष इति । ‘अमी’-इति सम्बोधन-प्रयत्नाद्बहुवचनान्तम् । अदःशब्दस्थाने जनपदनाम सम्बोधन-प्रयत्नाद्बहुवचनान्तं गृह्णीयादित्यर्थः । तत्र एवामी इत्यस्य स्थानी भरतपदं प्रक्षिप्य पठितं बोधायनेन— “अथैनं रत्निभ्य आवेदयति, एष वो भरता राजा”—इति । आपस्तम्बेन तु राज-विशेषेण जनपदनामघट्टणं सुक्तम्— “अथैनं रत्निभ्य आवेदयति, एष वो भरता राजित्वेष वः कुरुवो राजीति कौरव्य मेघ वः पश्चाला राजीति पाश्चाल मेघ वः कुरुपाश्चाला राजीति वा कुरुपश्चाल मेघ वो जनता राजित्यन्यान् राश्रः”—इति * । कात्यायनेन त्विदं सर्वं सहृद्दीप्तम्— “यस्याथ जाते राजा भवति देशस्थानवस्थितत्वात्”—इति † । हे प्रजाः ! ‘वः’ युष्माकम् एष राजा, एनं स्नामिनं यधीरितं सेवध्व मित्यर्थः । ‘ब्राह्मणानां मन्त्राकं’ ‘सोमः’ एव ‘राजा’, न तु चतुर्य इत्यर्थः ॥

* व्याप० श्री० मु० १८ १२० ७ । ‘मोमो, स्नाकं ब्राह्मणानां राजीति ब्रह्मा अति’—इति च तत्र तद्गुरुमुच्यते (८) ।

† का० श्री० मु० १५ ४, १७ । “ये देवा देवसुवः स्यः”—इत्यादि तै० सं० १. ८ १० दृश्यम् ।

मन्त्र भागसोऽनूद्य व्याचष्टे—‘इम देवा इति ७ । भ्रातृव्य
 यन्तु । “व्यन् मपत्रे”-इति १० व्यन् प्रत्यय । श्रेय सुगमम् ।
 यज्ञमात्रस्य मातापितृयो नामपदवस्थान दर्शयति—“इम मसु
 येति । इम मित्यस्मान्कार यज्ञमानस्य नाम, ‘अमुय’-
 ‘अमुषा’-इत्येतयो स्थाने तस्य मातापितृयोर्नामित्यर्थः । अत एव
 सूत्रम्—“नामास्य दृष्ट्वाति मन्त्रे यथास्थान, मातापितृयो’-
 इति ८ । मन्त्रनामस्य तात्पर्यं भाव—‘तद्वत्त्वा इति । ‘तत्’
 सेग, एष सो राजेति स्वामित्वप्रतिपादनेन ‘अक्षे’ राजे ‘इद’
 दृश्यमान ‘सने’ जगत् ब्राह्मणव्यतिरिक्तम् ‘आद्य’ भोग्य करोति ।
 सोमोऽस्माक मिति मन्त्रभागस्य तात्पर्यं भाव—“ब्राह्मण सेवेति ।
 यत सोमोऽस्माक ब्राह्मणाना राजेति ब्राह्मणजाति सोम
 स्वामित्वेन दृश्यक कृता, तस्माद् ब्राह्मण क्षत्रियेव नाद्य ।
 ‘हि’ यस्माद् ‘ब्राह्मण’ ‘सोमराजा’ सोमो राजा यस्येति बहु
 व्रीहि, अतएव ‘राजाह्वयस्त्रिभ्य’ इति ९ तत्र समाप्तान्तो
 ऽ छग । यस्मात्स्त्रिषाध्वर्यु स्वकीय राजान विभग्य निर्दिष्ट
 यान् तस्मात्त्रोक्तेषु ब्राह्मणा अग्निष्टीमादिधातुषु सोम सेव
 राजयन्तोदितं ‘सोम राजवेद्भवरोह मा मे’-इत्यादिभिर्भस्मी
 रूपवरिभिः ॥ १२ ॥

* वा० म० १० १८ १ ।

† पा० छ० ४ १ १४१ ।

‡ का० व्यो० ख० १४ ७ १४ १६ ।

§ पा० मू० ५ ७ २१

॥ ति० म० १ ३ १३ २ । तत्रोपावरोहमन्त्रयोर्द्वितीय एव ।
 तावित्तौ विहितौ बोधायनेन यथा—‘अथैतत्तर्माह्वययो प्राचीनयोव
 २६ •

उक्तद्विरष्टकस्य देवतानां सभूय नाम निर्धक्ति—“एता
 इ वा इति । “तदेन मिति । यस्माद् ‘एताः’ देवताः ‘सर्वज्ञा’
 ईशयित्रः, ‘तत्’ तस्मात् ‘एताः देवताः’ देवतानामिकं
 सवित्प्रसूतम्, ‘एनं’ सुव्यन्तं हविः ‘सुवते’ अनुजानन्ति ; ‘ताभिः’
 देवताभिः ‘सूतः’ अनुघ्रातं सन् ‘श्रुः’ सुत्यादियज्ञे ‘सूयते’ अनु-
 श्रायते ; देवभूद्वि.प्रचारस्य अग्नीषोमीयदिवसकर्त्तव्यत्वाद् अ-
 इत्यनेन सुत्यादिनां विदध्यत इत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

अज्ञानां देवतानां निकैकस्य ‘सवित्ते सत्यप्रसूताय’—इत्यादि-
 विशेषणविशेष्यात्मकं नामहर्यं तद् इन्द्रात्मना प्रशंसति—“ता वै
 दिनाम्न इति । ‘सुवान्ते’—इति पञ्चमलकारान्तं षट्म् । “क्षीटो-
 ऽडाटी”—इत्यादिगमः ७, “एत ऐ”—इत्येकारादेशस्य १ ॥ १४ ॥

अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशप्रधानाहुतेरनन्तरं कर्त्तव्यं विधायं
 प्रकृतं खिष्टकुट्टं यागं अनुवदति—“अद्याग्नय इति ॥ १५ ॥ प्रधान-

सुतरलोमोपसृष्टाति, यज्ञप्रतिष्ठेति वा तृष्णीं वा तस्मिन् सभु-
 खान् याम्भः जन्वा इक्षिणस्य इविडांनस्यान्तरेणे सोमं रात्रान्
 सुप्रावदरति ‘इदे त्वा अग्रे त्वेति दाभ्याम्’—इति [आप० श्रौ० सू०
 १९ ३ १९] । समावाती अग्नी मन्त्रौ तै० १ २ १३, १, १ ।
 परं मेगधोरेक एव आख्यातस्तत्रोत्तरत्र (१ ४ ३) ‘अष्टयादिगो
 वदन्ति’—इत्यादिना । उक्तश्चेत्तदुक्त्याख्याने साध्याचार्येण—‘सोम रात्र-
 त्ति मन्त्र उपेक्षितः’—इति । तदिदं सर्वं विशेषतो विवेच्यम् ।

* पा० सू० ३ ४ २४ ।

† पा० सू० ३ ४ २५ ।

‡ ‘अद्याग्नय’—इति च ।

सिद्धकृदाहुत्वोर्मध्ये देवसूहविःप्रचारेण यज्ञरूपप्रजापतिमध्ये एव
यजमानं निहितवान् भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ ७ [३, ३.] ॥

इति श्रीभायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनगतप्रयत्नाणभाष्ये
पञ्चमकाण्डे तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति पञ्चमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः † ॥

* 'मनुसूरोडाशतकं प्राधान्यात्, इतरेषां वा भूयस्त्वान्, सिद्ध
कृत्तुतेष्व'-इति का० श्री० सूत्रे (१५ ३ १८, १९) इह पर्या
लोच्ये । 'उभयरूपा हि सिद्धकृत्तुतिः, -काष्ठानां यत्तिप्रैष्यः सिद्ध
स्त, माध्यन्दिनानां इष्यैष्य इति'-इति आत्र कर्कः ।

† इति उत्तर मिह 'कलिकाः १०४'-इति क, 'कलिकावद्या
११४'-इति ख, 'कलिकावद्या १०४'-इति ग, च । तत्र १ ब्रा० २१ क०,
२ ब्रा० १० क०, ३ ब्रा० २० क०, ४ ब्रा० १७ क०, ५ ब्रा० १६ क०,
६ ब्रा० ८ क०, ७ ब्रा० १५ क० । एतान्तर मन्वन्तव्यास्मिन् प्रपाठके
षण्णु ब्राह्मणेषु १०४ कलिकाः सन्त्यत्र इति शिष्यम् ॥

अथ

तृतीयपपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ,

अपि वा

तृतीयेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

स वा अपः सुम्भरति । तद्यदपः सन्भ-
रति ज्वीर्यं वा ऽन्नापो ज्वीर्यं भवेत्तद्रस मन्वाए
सुम्भरति * ॥ १ ॥

शौटुम्बरे पात्रे † । अन्नं वा ऽज्जुर्गुटुम्बरे कुर्नी
ऽन्नादाभ्यावरुध्यै तुम्नादौटुम्बरे पात्रे ॥ २ ॥

सु सारन्वतीरेव प्रथमा गृह्णाति । अशो
देवा भुधुमतीरगम्णन्नित्यपो देवा रुसवतीरगृह्ण-
न्नित्येवैतदाहोर्नस्वती राजस्रश्चिनाना इति रुस-
यतीरित्येवैतदाह यदाहोर्नस्वतीरिति राजस्रश्चि-

* 'सुम्भरति'—इति क ।

† 'पात्रे'—इति घ । 'पात्रे'—इति ग, घ ।

ताना इति याः प्रज्ञाता राजस्य इत्येवैतदाह
 यामिर्मित्रावरुणावभ्यषिञ्चन्वित्येताभिर्हि मित्रा-
 वरुणावभ्यषिञ्चन्त्याभिर्हिन्द्र मनयन्नत्यरातीरित्येता-
 भिर्हिन्द्रं नाष्टा रक्षाऽस्यत्यनशंस्ताभिरभिलिञ्चति
 व्याग्वै सुरखती व्याचैवेन मेतद्भिषिञ्चत्येता वा
 ऽएका आपस्ता एवैतत् सुक्षरति * ॥ ३ ॥

अथाध्वर्युः । चतुर्द्विती माञ्चं गृहीत्वापो
 ऽभ्योति तद्या ऽजसो व्यर्हतः पशौ वा पुरुषे वा-
 श्ववेते तौ गृह्णाति ॥ ४ ॥

स यः प्राङ्दुर्द्विति । तं गृह्णाति व्यृष्य जर्मि-
 रसि राष्ट्रदा राष्ट्र मे देहि स्वाहा व्यृष्य जर्मि-
 रसि राष्ट्रदा राष्ट्र ममुषे देहीति † ॥ ५ ॥

अथ यः प्रत्यङ्दुर्द्विति । तं गृह्णाति ‡ व्यृष-
 सेनोमि राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहा व्यृषसेनो
 ऽसि राष्ट्रदा राष्ट्र ममुष्यै देहीति ताभिरभि-
 षिञ्चति व्योर्धं वा ऽएतदपा मुद्वर्दति पशौ वा

* 'सुक्षरति'—एति क ।

† 'देहीति'—एति क । देहीति इति छ, ग घ, ।

‡ 'गृह्णाति'—एति छ ।

पुरुषे वाभ्यवेते व्वीर्येणैवैन मेतदभिपिञ्चत्येता वा
ऽएका आपस्ता एवैतत् सम्भरति * ॥ ६ ॥

अथ खन्दमाना गृह्णाति । अर्थेण स्व राष्ट्रदा
राष्ट्रं मे दत्त स्वाहार्थेण स्व राष्ट्रदा राष्ट्र ममुष्मै
दत्तेति ताभिरभिपिञ्चति व्वीर्येण वा ऽएताः
खन्दन्ते तस्मादिनाः खन्दमाना न किञ्चन प्रति-
धारयते व्वीर्येणैवैन मेतदभिपिञ्चत्येता वा ऽएका
आपस्ता एवैतत् सम्भरति † ॥ ७ ॥

अथ याः खन्दमानानां प्रतीपण् खन्दन्ते ।
ता गृह्णात्योजस्वती स्व राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त
स्वाहौजस्वती स्व राष्ट्रदा राष्ट्र ममुष्मै दत्तेति
ताभिरभिपिञ्चति व्वीर्येण वा ऽएताः खन्दमा-
नानां प्रतीपण् खन्दन्ते व्वीर्येणैवैन मेतदभि-
पिञ्चत्येता वा ऽएका आपस्ता एवैतत् सम्भ-
रति ‡ ॥ ८ ॥

अथापयतीर्गृह्णाति । आपः परिवाहिणी स्व
राष्ट्रदा [राष्ट्रं मे दत्त स्वाहापः परिवाहिणी स्व

राष्ट्रदा ७] राष्ट्रं समुष्मै दृष्टेति ताभिरभिपिच्छत्ये-
 तस्यै वा ऽएषापिच्छित्तैपैव पुनर्भवत्यपि इ वा
 ऽअद्यान्यराष्ट्रीयो राष्ट्रे भयत्यप्यन्यराष्ट्रीयं मवहरत
 तथास्मिन् भूमानं दधाति भूमैवैन मेतदभि-
 पिच्छत्येता वा ऽएषा आपन्ना एवैतत् समु-
 रति + ॥ ९ ॥

अथ नदीपतिं गृह्णाति । अथां पतिरसि
 राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहापां पतिरसि
 राष्ट्रदा राष्ट्रं समुष्मै दृष्टेति ताभिरभिपिच्छ-
 त्स्यां वा ऽएष पतिर्यन्नदीपतिद्विंशा मेवैन मेतत्
 पतिं पारोक्ष्येता वा ऽएषा आपन्ना एवैतत्
 समुहरति ‡ ॥ १० ॥

अथ निवेद्यं गृह्णाति । अथां गर्भो ऽसि
 राष्ट्रदा राष्ट्रं मे देहि स्वाहापां गर्भो ऽसि
 राष्ट्रदा राष्ट्रं समुष्मै दृष्टेति ताभिरभिपिच्छति
 गर्भं वा ऽएतदाप उपनिवेष्टन्ते द्विंशा मेवैन

• ब्रह्मनीचिशास्त्रगतपाठो ग-पुस्तके नास्ति ।

†, ‡ 'सुम्हरति'—इति च ।

मेतद् गुर्भं करोत्येता वा ऽएका आपस्ता एवै-
तत् सुम्भरति * ॥ ११ ॥

अथ यः अन्दिमानानाप् शायरो इदो भव-
ति । प्रत्यातापि ता गृह्णाति सूर्यत्वचस स्व
राष्ट्रदा राष्ट्र मे दत्त स्वाहा सूर्यत्वचस स्व राष्ट्र-
दा राष्ट्र ममुष्मै दत्तेति ताभिरभिपिञ्चति
व्यर्धमेवैन मेतद्भिपिञ्चति सूर्यत्वचस मेवैन मेतत्
करोति व्वरुष्या वा ऽएता आपो भवन्ति याः
अन्दिमानाना न अन्दिनो व्वरुणसवो वा ऽएष
यद्राजसूयं तस्मादेताभिरभिपिञ्चत्येता वा ऽएका
आपस्ता एवैतत् सुम्भरति † ॥ १२ ॥

अथ या नातपति व्यर्धन्ति । ता गृह्णाति
सूर्यवर्धस स्व राष्ट्रदा राष्ट्र मे दत्त स्वाहा
सूर्यवर्धस स्व राष्ट्रदा राष्ट्र ममुष्मै दत्तेति
ताभिरभिपिञ्चति व्यर्धमेवैन मेतद्भिपिञ्चति
सूर्यवर्धस मेवेन मेतत् करोति मेधा वा ऽएता
आपो भवन्ति या नातपति व्यर्धन्त्यप्राप्ता

हीमां * भुवन्त्येना गृह्णाति मेध्य मेवैन
 मैतत् करोत्येता वा ऽण्का आपस्ता एवैतत्
 सुम्भरति † ॥ १३ ॥

अथ वैशन्तीर्गृह्णाति । मान्दा स्व राष्ट्रदा
 राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा मान्दा स्व राष्ट्रदा राष्ट्र
 ममुष्मै दत्तेति ताभिरभिविञ्चति व्विश मेवास्मा
 ऽएतत् स्वावरा मनपक्रमिणीं करोत्येता वा ऽण्का
 आपस्ता एवैतत् सुम्भरति ‡ ॥ १४ ॥

अथ कूप्या गृह्णाति । ब्रजक्षित स्व राष्ट्रदा
 राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा ब्रजक्षित स्व राष्ट्रदा
 राष्ट्रं ममुष्मै दत्तेति ताभिरभिविञ्चति तद्या
 इमां परेषापस्ता एवैतत् सुम्भरत्यपामु चैव
 सर्वत्राय तस्मादेताभिरभिविञ्चत्येता वा ऽण्का
 आपस्ता एवैतत् सुम्भरति § ॥ १५ ॥

अथ मुष्वा गृह्णाति । व्याशा स्व राष्ट्रदा
 राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा व्याशा स्व राष्ट्रदा राष्ट्र

* 'हीमा'—इति च का० वैश्वदेव उच्यते ।

†, ‡ § 'सुम्भरति'—इति च ।

ममुष्मै दत्तेति ताभिरभिपिञ्चत्यन्नाद्येनैवैन मेतु-
 दभिपिञ्चत्यन्नाद्य मेवासिन्नेतद्दधातीदं वा ऽअसा-
 वादित्य चद्यन्नेव यथायु मग्निर्निर्द्दहेदेव सोष-
 धीरन्नाद्यं निर्द्दहति तदेता आपो ऽभ्यवयत्यः शम-
 यन्ति नु ह वा ऽद्वहान्नाद्य परिशिष्यते यदेता
 आपो नास्यवैयुरन्नाद्येनैवैन मेतुदभिपिञ्चत्येता वा
 ऽएका आपस्ता एवैतत् सुम्भरति ० ॥ १६ ॥

अथ मधु गृह्णाति । शविष्ठा स्य राष्ट्रदा
 राष्ट्र मे दत्त स्वाहा शविष्ठा स्य राष्ट्रदा राष्ट्र
 ममुष्मै दत्तेति ताभिरभिपिञ्चत्यपां चैवैन मेत-
 द्दोषधीना च रसेनाभिपिञ्चत्येता वा एका आपस्ता
 एवैतत् सुम्भरति † ॥ १७ ॥

अथ गोर्व्विजायमानाया उल्घ्वा गृह्णाति ।
 शुक्ली स्य राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा शुक्ली
 स्य राष्ट्रदा राष्ट्र ममुष्मै दत्तेति ताभिरभिपि-
 ञ्चति पशुभिरैवैन मेतुदभिपिञ्चत्येता वा ऽएका
 आपस्ता एवैतत् सुम्भरति ‡ ॥ १८ ॥

०. † सुम्भरति—इति क ।

‡ सुम्भरति—इति च डा० धेवर इत्य पाठः ।

अथ पुष्यो गृह्णाति । जनभृतस्य राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्तं स्वाहा जनभृतस्य राष्ट्रदा राष्ट्रं ममुष्मै दत्तेति ताभिरभिपिञ्चति पशुभिरिवैनैतदभिपिञ्चत्येता वा ऽएका आपस्ता एवैतत्सुम्भरति * ॥ १६ ॥

अथ घृतं गृह्णाति । विश्वभृतस्य राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्तं स्वाहा विश्वभृतस्य राष्ट्रदा राष्ट्रं ममुष्मै दत्तेति ताभिरभिपिञ्चति पशूनामेवैनैतद्रुसेनाभिपिञ्चत्येता वा ऽएका आपस्ता एवैतत्सुम्भरति † ॥ २० ॥

अथ मुरोचीः । अञ्जलिना सङ्गृह्यापिसृजत्यापः स्वराजस्य राष्ट्रदा राष्ट्रं ममुष्मै दत्तेत्येता वा ऽआपः स्वराजो यन्मुरीचयसा यत्सुन्दन्त ऽइवान्यो ऽन्यथा एवैतच्छ्रिया ऽअतिष्ठमाना उत्तराधरा द्रव भुवन्यो यन्ति स्वराज्यमेवास्मिन्नैतद्भात्येता वा ऽएका आपस्ता एवैतत्सुम्भरति ॥ २१ ॥

ता वा ऽएताः । सप्तदशाप सुम्भरति सप्त-
दशो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तस्मात् सप्त-
दशापः सुम्भरति ॥ २२ ॥

पोडश ता आपो या अभिजुहोति । पोडशा-
हुतीर्जुहोति ता द्वात्रिंशद्द्वयौषु न जुहोति
सारस्वतीषु च मुरीचिषु च तद्यत्तुस्त्रिंशत्स-
यस्त्रिंशद्देवाः प्रजापतिद्यत्तुस्त्रिंशत्सुदेन प्रजा-
पतिं करोति * ॥ २३ ॥

अथ यजुत्वा जुत्वा गृह्णाति । वृज्वो वा
ऽआज्य वृज्वेषैवेतदाज्येन स्पृत्वा स्पृत्वा स्त्रीकृत्य
गृह्णाति † ॥ २४ ॥

अथ यत् सारस्वतीषु न जुहोति । व्याग्वै
सुरस्वती वृज्व आज्यं नेद्वज्वेणाज्येन व्याचष्ट हिन-
सानीति तस्मात् सारस्वतीषु न जुहोति ‡ ॥ २५ ॥

अथ यन्मुरीचिषु न जुहोति । नेद्वनङ्गे-

* करोति—इति क ।

† गृह्णाति—इति क ।

‡ करोति—इति क ।

वैता माहुतिं जुहुवानोति तस्मान् मुरीचिषु न
जुहोति ॥ २६ ॥

ताः सार्धं मौदुम्बरे पाचे समवनयति । मधु-
मतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ता मिति रुसवती रुस-
वतीभिः पृच्यन्ता मित्येवैतदाह महि क्षत्रं क्षत्रि-
याय व्वन्वाना इति तत्परोऽक्षं क्षत्रं यजमा-
नायाशिष माशास्ते यदाह महि क्षत्रं क्षत्रियाय
व्वन्वाना इति ॥ २७ ॥

ता अयेण मैत्रावरुणस्य धिष्णात् साद-
यति । अनाधृष्टाः सौदत सहोजस इत्यनाधृष्टाः
सौदत रक्षीभिरित्येवैतदाह सहोजस इति सु-
व्वीर्या इत्येवैतदाह महि क्षत्रं क्षत्रियाय दृधती-
रिति तत्पत्यक्षं क्षत्रं यजमानायाशिष माशास्ते
यदाह महि क्षत्रं क्षत्रियाय दृधतीरिति ॥ २८ ॥ १ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [३. ४.] ॥

चतुर्थब्राह्मणे यजमानाभिपेकार्थे सतदगसह्यकाना मपा
सशरथ मुच्यते । कात्यायन कश्चिद् विशेद सूत्रयामास—
“इडांस्तेऽपी गृह्णाति, यूप मुत्तरेण नैमित्तिकीरसधवाद्,

भलेतराः, इद्यक् पावेचौदुम्बरेषु'-इति ७ । आतपवर्ष्याद्या-
न्युदकानि यूपश्चोत्तरप्रदेशे निधाय गृह्णीयात् । इतराः
सम्भविनीरपसु तत्र तत्र गत्वा गृह्णीयात् । तदिदं सम्भरणं
विधत्ते— "स वा अप इति । उदकसम्भरणं घोर्याग्निना
प्रशंसति— "तद्युदिति । अपां घोर्यरूपं रस मीव सम्भृतवान्
भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

सम्भरणस्य पात्रविशेषं विधत्ते— "चौदुम्बर इति ८ ।
'पावे'-इति जात्येकवचनम् । सर्वाणि सप्तदश पात्राणि चौदु-
म्बराणि भवेयुः । तथा च सूत्रं सुदाहृतम् ९ । चौदुम्बरत्व
सम्भावरोधनात्वेन प्रयंसति— "अथं वा इति ॥ २ ॥

जलसम्भरणे जलं विधत्ते— "स सारस्वतीरेवेति । सर-
स्वत्या नद्या भवाः अपः प्रथमं गृह्णीयात् १ । 'एव'-शब्दोऽन्वयोम-
व्यवष्टेदार्यः । तत्र जलं विधत्ते— "अपो देवा इति ॥ ।
'मधुमती.' मधुररसवतीः, 'कर्जसती' विगिष्टासरसवतीः ।
'राजसः' राजाने सुक्ते, जनयन्ति, अनुजानन्तीति राजसः ;
ताः 'चिताना.' देवतात्वेन चेतयमानाः, 'अपः' उदकानि
देवाः 'अष्टावन्' भकाराच्छान्दसः । ता अपो विगिनष्टि—
'याभिः' अग्निः 'मिथावर्णौ' 'अभ्यपिषन्' देवाः, 'याभिः'
च 'इन्द्रम्' । 'अराती.' अदानशीलाः शशुसेताः 'अत्यनयन्'
अतिक्रम्य नीतयन्तः इति ॥

* का० यौ० छ० १५. ४ ५१-५३ क ।

† का० यौ० नृ० १५. ४ १४ ए ।

‡ प्रथमशक्तीभाष्ये ।

§ का० यौ० छ० १५. ४ ५५, ४९ ।

॥ पा० सं० १०. १. १ ।

मन्त्रं प्रतिपाद मनूयात्ते— “अपो देवा इति । चिताना
इत्यस्य व्याख्यानम्— ‘प्रज्ञाताः’—इति । शेषं निगदमिदम् ।

एतासा मभिपेकार्थत्वं प्रशंसति— “ताभिरभिप्रक्षतीति ।
यस्या अपो गृह्यन्ते , ता सरस्वतीं नदी वागात्मना प्रशंसति—
“याम् वे सरस्वतीति । सारस्वतीभिरद्विरभिपेककरत्वेन याचै-
याभिपेकं कृतवान् भवतीत्यर्थः । “एता वा एका इति ।
सारस्वत्य. ‘आप.’ ‘एकाः’ एक मुदकम् । एवं सारस्वतीरपो
गृहीत्वा षोडशापो गृह्णीयात् ॥

तत्र विशेषं दर्शयामास कात्यायनः— “सारस्वतीगृह्णात्यपो
देवा इति , जुष्टोत्पत्तारासु चतुर्गृहीतानि हृण्णजस्योदिभिः
स्वाहाकारात्तोः पूर्व. पूर्वैः प्रतिमन्त्र मुक्तैरक्षरैर्गृह्णाति”—
इति ४ । उत्तरासु षोडशासु चतुर्गृहीतेनाज्येन पूर्वं स्वाहा-
स्तोमन्त्रैर्हुत्वा हुत्वा उत्तरैरक्षरैस्तास्ता अपो गृह्णीयादित्यर्थः ॥ २ ॥

तद्विदानीं क्रतेण विधास्यति ; तत्र प्रथमा मूर्ध्निद्वयमहर्षं
विधत्ते— “अथाध्यर्षुरिति † । चतुर्गृहीतानाज्येन सह ‘आपः’
यज्ञभाषा षोडश ‘अभि’—लक्ष्य ‘अवेति’ गच्छतीति सर्वशेष ।
‘तत्’ तत्र तथा पशुपुरुषयोरन्यतरस्मिन् ‘अभ्यवेति’ अप्रगाटे
सति ‘यो ऊर्मो’ ‘व्यर्हत’ विविधं पूर्वोपरीभावेन गच्छतः
‘तो गृह्णीयात्’ ‡ ॥ ३ ॥

* का० श्रौ० सू० १५ ४ ४२, ४४ । अत्र “कात्यायानश्च यथा
श्रुति विनियोगक्रमेण च व्यापो गृहीतयाः”—इति कर्कोपार्थः ।

† का० श्रौ० सू० १५ ४ २६ ।

‡ ‘ऊर्मो कञ्जोली’—इति कर्कोपार्थः ।

ततोर्मिदयस्यानियमेन समस्य वाचा ग्रहणे प्राप्ते क्रमं विधत्ते— “स य. प्राङ्ङिति । ‘यः’ कर्मिः ‘प्राङ्’ प्राङ्मुखः ‘उद्दृति’ उद्गच्छेत्, ‘त’ गृह्णीयात् ॥

तत्र हवनमन्त्रं ग्रहणमन्त्रं च विधत्ते— “हृष्य कर्मिरिति । स्वाहान्तो हवनमन्त्रः, द्वितीयो ग्रहणमन्त्र इति विभागः । अर्थस्तु— इ ऊर्णे । ‘हृष्यो.’ अर्पितुः सेतुर्वा सम्यग्द्वी ‘कर्मिः’ भवति । ‘राष्ट्रदाः’ त्व तु स्वभावत एव राष्ट्रं जनपदं ददातीति राष्ट्रदाः । अतो ‘राष्ट्र’ ‘मे’ मद्य ‘देहि’ । ‘स्वाहा’ -इति शोभार्थः ॥

द्वितीयोऽप्येवं व्याख्येयः ; तत्र ‘असुष्ये’-इति विशेषः । एतन्नामकाय यज्ञमानाय मद्यं देहीति, तस्यार्थः † ॥

एव सुपरिताना अपि मन्त्रा व्याख्येयाः ॥ ५ ॥

द्वितीयोऽप्येवं विधत्ते— “अथ य प्रत्यङ्ङिति । “हृषयेन इति षः । ‘हृषयेन.’ “हृष येचने”, येनो नाम सङ्गति ; अर्पणगीन्जलसङ्गो भवति । शिष्टं पूर्ववत् ॥

कर्मिदयं जलवीर्यात्मना प्रथमति— “वीर्यं वा इति । उभयोरप्यूर्ध्वोरेकत्वेन परिगणनं माह— “एता वा एका पाप इति ॥ ६ ॥

* वा० सं० १० २ १ ।

† वा० सं० १० २ १ ।

‡ तत्र शोभमन्त्रः— वा० सं० १० २ ३ । ततो गृह्यमन्त्रः— वा० सं० १० २ ४ । ‘पूर्वं मासु पशुगृहीतशोमः पशूनां तामां गृह्यमन्त्रं’-इति ऊर्ध्वः । ‘मारभ्यवीड्य मरीचिषु न शोम, प्रतिपेषानु’ -इति च तत्रैव (३५ म०) ।

प्रवहन्तीना मया ग्रहण विधत्ते— “अथ स्यन्दमाना इति ॥
‘स्यन्दमाना’ प्रवहन्तीरपो गृह्णीयात् ॥

तच्चन्द्रस्याप्यय मये — हे आप । ‘अये’ अये प्रयोजनं
गच्छन्तीति तादृश्यं ‘स्य’ भवय । अतः ‘दत्त’-इति विभेद ॥
प्रवहन्तीना मया वीर्याभिकत्व माह— ‘वीर्येणिति । यत आपो
वीर्येणैव ‘स्यन्दन्ते’, ‘तस्मात्’ ‘स्यन्दमाना’ ‘एना’ अप-
‘किञ्चन’ वस्त्वपि ‘प्रति’-मुखं ‘न धारयते’ न धृतं भवति ।
यदा , प्रवहन्तीरपो न कश्चिदपि धारयितुं शक्नोतीत्यर्थं ॥ ७ ॥

प्रतिलीम प्रवहन्तीना मया ग्रहण विधत्ते— “अथ या
स्यन्दमानाना मिति । ‘स्यन्दमानानान्’ अपां मध्ये ‘प्रतीप’
प्रतिकूल ॥ ‘स्यन्दन्ते’, ‘ता’ गृह्णीयात् ॥ ‘भोजसती’
बलवत्त्व ‘स्य’ “वीर्येणेत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ८ ॥

नद्या सकाशाद् अपच्छिद्य मच्छन्तीना मया ग्रहण
विधत्ते— “अथापयतीरिति । ‘अपयती’ नदीप्रवाह परि-
त्यज्य पृथक्-प्रवाहरूपेण या स्यन्दन्ते अपयत्य , ता
गृह्णीयात् ९ ॥

* का० श्री० सू० १५ ४ २० । नद्यादिस्त्रया वहन्त्य ध्याम
स्यन्दमाना उच्यन्त -इति कर्त्ताथार्थे

† पा० म० १० ३ १ २ ।

‡ चन्द्राकर्षणात् स्नीता विपरीतवादिभ्य (चोप्यार-इति
प्रसिद्धा) आस्य प्रतिलीमेना उच्यन्ते ।

§ का० श्री० सू० १५ ४ २८

॥ पा० म० १० ३ २ ४ ।

१ का० श्री० सू० १५ ४ २६ ।

हे 'वाप.' चाप्रुवन्ति सर्वं मित्वापः, 'परिवाहिणीः'
परित सर्वती वाहो यासा ताः। यद्वा, 'परिवाहिणीः'
परित्वल्य घृयन् घृहन्व्यः स्य। तत्र स्वाहास्तो हवनमन्त्रः,
उत्तरो ब्रह्मणमन्त्र इति प्रागुक्तम्। एव सुत्तरवाप्यवगन्तव्यम् ॥

परिवाहिणीभिरभिपेकं प्रशंसति— "एतस्यै वा इति।
'एषा' परिवाहिणी * , 'एतस्याः' महानद्याः सकायाद् 'अन-
स्त्रिय' पृथक्-कृत्य परिवहति, 'एषैश्च पुनर्भवति'। संछटा
परिणदी पुनरेषैश्च महानदी भवतीत्यर्थः। यस्मादपच्छिन्ना
नदी, पुनस्ता महानदी प्राप्नोति। तस्मादस्तीताभिरद्भिरभि-
पिक्तस्नान्यराष्ट्रीयः पुरुषः 'राष्ट्रे' स्वरष्ट्रे भवति, अन्यराष्ट्री-
यम् 'अवहरते' वगयति। यथा महानदी परिणदीसंसर्गेण भूयसी
जाता, 'तथा' तस्मिन् राजनि अन्यराष्ट्रीयसमवधानेन 'भूमान'
भूयस्व 'दधाति' † ॥ ८ ॥

अथ समुद्रोदकग्रहण विधत्ते— "अथ नदीपतिं घृहा-
तीति ‡। नदीपतिममुद्रस्थितामा मया मन्त्रिशेषेण ब्रह्मणे
प्राप्ते घृद्यानाम् उच्छलन्तीना मया ब्रह्मणं शर्त्तव्य मिति
विशेषः; "नदीपतेः घृद्याः"—इति श्रुत्यन्तरात् §। सुदु
उच्यन्ति जहं यातीति घृद्याः, ता घृष्णीयादित्यर्थः। अपाम्
उदकानां पतिं पालकः ॥ १० ॥

* 'परिणदी'—इति छ, ह, ञः। 'परिवाहिणी' इति परि-
वतीनाम्—इति चेह वाप० खौ० सू० १८ १९ ८।

† वा० सं० १० १५, ६। ‡ वा० खौ० सू० १५ ८ १०।

§ वा० खौ० छ० १५ ४ ११। 'घृद्याः' शीघ्रिण्याः।

॥ अथ ब्रह्मणौ— वा० सं० १० ३ ७, ८।

‘ अथावर्षोदकप्रहरणं विधत्ते— “अथ निवेद्य मिति ७ । निवे-
ष्यते १० आवर्त्यगेऽग्निन् ह्यवादिक् मिति ‘निवेद्यः’ आवर्त्तः ।
तत्रस्य सुदकं गृह्णीयात् । ‘अपाम्’ उदकाना ‘गर्भः’ अपत्यं
भवति । “गर्भे वा एतद्”—इत्यादिष्वय मर्थः ॥ ११ ॥ .

“अथ यः स्यन्दमानाना मिति । हे ‘आपः ।’ ‘सूर्यत्वचसः’
सूर्यस्य त्वक् दीनिर्यामां ताः , यद्वा , सूर्यस्य त्वक् शरीरं प्रति-
विम्बरूपेण यासु तिष्ठति ताः ; तथाविधाः ‘स्य’ । “वर्ष-
सैवेति । ‘वर्षसा’ दीव्या अभिपिक्तभान् भवति । ‘सूर्यत्वचसं’
सूर्यसमानतेजस्कं ज्ञतयान् भवति ५ ॥

“वरुण्या इति । स्यावरा आपो वरुणदेवत्या इत्यर्थः ॥ ।
“वरुणमव इति । ‘राजसूयम्’—इति यत् ‘एषः वरुणमवः’
वरुणाभिषेकः ; वरुणोऽभिषिष्यते यस्मिन्निति सः । एतो वरुण-
देवत्याभिः ऊवाभिरद्विरभिषेक’ कर्त्तव्यः ॥ १२ ॥

अथातपत्पर्वाप्रहरणं विधत्ते— “अथ या आतपतीति १ ।
सूर्ये आतपति सति या वर्षन्ति , स्यन्दन्ते , ता गृह्णीयात् ।
“सूर्यवर्षस इत्यातपति वर्षाणाम्”—इति हि आपस्तम्बः ७७ ।

० का० श्री० सू० १५ उ ३३ ।

+ निवेद्याते—इति अ ।

‡ अथ मन्वी—वा० मं० १० उ ६ १० ।

५ वा० मं० १० उ १, २ ।

॥ वा० श्री० सू० १५ उ, ३४ । स्यन्दमानानां मध्ये याः
स्यावराः स्थिरा न वदन्ति—इत्यादिस्तदुक्तिरिच्छामोष्या ।

१ का० श्री० सू० १५ उ ३५ ।

०* आप० श्री० सू० १८, ३३ १८ ।

भूमिरेवस्ताद् विपल्लटे देशे कूपे स्थिताः अपः गृह्णीयात् ।
किमर्थं भूमिस्थितानां मयां यद्गणम् ? तथाह — “अथा सु चेति ।
‘अपां सर्वत्वाय’ सर्वेषां मुदकानां समष्ट्या इत्यर्थः ॥ १५ ॥

अथ नीहारोदकानां यद्गणं विधत्ते — “अथ प्रुष्वा इति ० ।
‘प्रुष्वाः’ नीहाराः । हे आप । ‘वागाः स्त्र’ । “वग कात्सी” † ।
सर्वैः काम्यमाना भवथ ‡ । यद्वा , वग्नाः स्त्र ; नीहारी
हि नदीप्रवाहयत् मनुष्यादिगतिं न प्रतिवध्नाति , अतो वग्ना-
त्वम् । प्रुष्वाणां मयाद्यात्मत्व सुपपादयति — “इदं वा प्रसा-
विति । ‘उच्यन्’ ‘असी’ अक्षरिष्वे दृश्यमानः ‘आदित्यः’
‘इदम्’ धोपधिरूपम् ‘अवाद्यं’ निर्द्दति । अथं च तदाद्य
सदनीयं चेत्यन्नाद्यम् । तत्र दृष्टान्तः — “यथाय मग्निर्निर्द-
हेदेव भिव्यादि । ‘तन्’ तदा सख्यामा मानपजातस्त्वानिममये †
नीहारगताः ‘आपः’ ‘अभ्यवयत्यः’ । मद्यतिरेकं दर्शयति — “ग
ह वेत्यादिना । तथादीपधिवर्हनहेतुभूताभिः प्रुष्वाभिरग्निः अभि-
पेक्षेण यजमाने अवाद्य मिव निहितवान् भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

अथ मधुनी यद्गणं विधत्ते — “अथ मध्विति ॥ । हे
‘मधु ।’ द्रवरूपं आपः । ‘अविहाः’ धनवत्तमाः ‘स्य’ † ।
“अपाश्चैवेति । ‘एतत्’ एताभिः मधुद्रवरूपाभिरग्निः अभि-

* का० घी० सू० १५ ॥ ३८ ।

† अदा० प० ६६ घा० ।

‡ वा० सं० १० ॥ ६, १० ।

§ शमाय (१) — इति च ।

॥ का० घी० सू० १५ ॥ ३६ ।

[वा० सं० १० ॥ ११, १० ।

येकेन 'यथा च शोषधीनाश्च' 'रसेन' अभिपिक्तवान् भवति ;
मधुनो ह्याम्बकत्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥

अथ गौरुसव्यानां ग्रहणं विधत्ते— "अथ गौरिति ७ ।
'विजायमानाया.' प्रसूयमानायाः 'गो.' 'लहव्या.' सस्र्णे गर्भ-
वेष्टने भवा' अपः शृङ्गीवात् । 'हे' पापः । 'शकरी.' गर्भ-
रसणे शलाः समर्था भवय १ । "पशुभिरिति । पशुसम्ब-
न्धिनीभिरेताभिरिति अभिपेक्षेण 'पशुभि एव' 'एनं' सुखत्वात्
मभिपिक्तवान् भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ पयसां ग्रहणं विधत्ते— "अथ पय इति ५ । हे शीरा-
म्बिका पाप । 'जनभृत. स्य' जगन् विभ्रतीति जनभृतः ;
शीरेण हि प्राणिजात पुण्यते ३ ॥ १९ ॥

अथ घृतस्य ग्रहणं विधत्ते— "अथ घृत मिति ।। 'विग्र-
भृत. स्य' हे घृतद्रव्यदाया पाप । विग्रयोपिका भवय १ ।
"पशुना मिति । घृतस्य पशुरसत्वं शीरादिद्वारा प्रसिद्धम् ॥ २० ॥

एतदेव मारुत्ववर्जं चतुर्गुणितान्तेन पूर्वं हुत्वा हुत्वा पशु-
दमाता मयां पशुत्वं विहितम्, यथाशिमस्य जपस्य पशुत्वं
मविशेषं विधत्ते— "अथ मरीचीरिति । 'मरीची.' 'पञ्चनिना'
याचेन 'मङ्गल' शृङ्गीत्वा ७७ 'यपिपत्रति' । सर्वासु शृङ्गीतासु

* का. श्री. ट. १५ ३ ३० ।

† का. मं. १० ३ १३, १४ ।

‡ का. श्री. मू. १५ ३ ३१ ।

§ का. मं. १० ३ १५ १६ ।

|| का. श्री. ट. १५ ३ ३२ ।

° का. मं. १० ३ १६, १८ ।

** यदाशा यदोशा - इति ५ ।

असु संसृजिदित्यर्थः । अत्र सूत्रम्— “आपः स्वराज इति मरीचीर्गृहीत्वाञ्जलिना सर्वासु संसृजति”-इति * ॥

हे मरीचिरूपा आपः ! ‘स्वराजः स्व’ स्वय मेव राजमाना भवथ † । अत्र ङीमाभावात् स्वाङ्गान्तः पूर्वो मन्वो न पठितः ‡ । कथं मरीचीना मन्वेन परिगणन मिति तदुपपादयति— “एता वा आप इति । ‘मरीचयः’-इति ‘यत्’, ‘एताः’ ‘स्वराजः’ स्वय मेव दीप्यमानाः ‘आपः’ । “ता यत् स्यन्दन्त इति । ‘यत्’ वस्मात् ‘ताः’ मरीचयः ‘स्यन्दन्त इव’ प्रवहन्तीव । ‘इव’-शब्दः उपमायै † ; साक्षात् प्रवहणाभावात् । यथा जलसङ्घा उपर्युपरिभावेन वर्तन्ती, तद्वदेता मरीचयः ‘अन्वोऽन्वस्य’ मरीचेः ‘श्विषै’ शोभायै ‘अतिष्ठमानाः’ स्यात्तु मसङ्घिष्यवः ‘उत्तराधरा इव भवन्त्यः’ ‘यन्ति’ गच्छन्ति । अतो जल-साम्यादर्मु न परिगणन मित्यर्थः । । मरीचीना यद्वणं स्वाराज्य-हेतुत्वेन प्रथंसति— “स्वाराज्य मिति । यतो ‘मरीचयः’ स्वराज आपः ॥ १ २१ ॥

* का० यौ० सू० १५ ४ ४५ ।

† वा० मं० १० ४ १२ ।

‡ इह संज्ञितायाव, सारण्योऽपलोक्ष्यो वा ।

§ ‘अल्पार्थे’-इति च ।

‡ मारुतः पूर्वोभाः, अमरीच्यः, स्यन्दमानाः, अतिलोमाः, आपयन्तः, मसुदिषाः (वीचिष्याः, तीराहताश्च), निवेष्ट्याः, म्या-वराः, आतपवर्षाः, भरष्याः, कृष्याः, पुष्याः, मघष्याः, शोचष्याः, पयष्याः, इतामिकायेति मन्वुप्रगिया आपो भवन्तीति ।

† ; भूपरिमिबहुता आपो मरीचयः-इति का० व० ।

सम्भृताना मया सप्तदशसङ्ख्या प्रजापत्यात्मना स्तूति—
“ता वा एताः सप्तदशेति । प्रजापते, सप्तदशत्वं प्रागुक्तम् ॥ २२ ॥

प्रयोज्ञाना सारस्वतीप्रसृतिमरीच्यन्ताना मया ब्राह्मिणीनां
च सङ्ख्या समस्य प्रजापत्यात्मना प्रशंसति— “घोडश ता थाप
इति । ‘या’ ‘थाप.’ अभिलक्ष्य जुहोति, ‘ताः’ ‘घोडश’ ;
ऊर्ध्वदृश्य विधिके घोडशसद्व्याका भवन्ति ; आहुतयोऽपि
घोडश, आहुतिभिः रक्षिता. सारस्वत्यो मरीचय इति द्वय ,
ता. सम्भूय चतुस्त्रिंशत् सम्पद्यते । अत्र चतुस्त्रिंशत्सम्पद्या
चतुस्त्रिंशद्देवतात्मक प्रजापति मिव कृतवान् भवतीति तत्कारणं
प्रयस्तु मित्यर्थः ॥ २३ ॥

होमपूर्वकं प्रहसं प्रशंसति— “अथ यदुत्वा जुवेति ।
आज्यस्य वध्यात्मकत्वश्रुतिः प्रागुदाहृता † । अत्ररूपेण ‘आज्येन’
‘स्रत्वा-स्रत्वा’ द्विस्रत्वा-द्विस्रत्वा, तत्र ‘स्त्रीकृत्य’ स्वाधीनं
कृत्वा गृह्णानो भवेत् । यथा लोके राजादिः प्रवक्तुं शक्नु-
मस्ति जन प्रथमं बाधित्वा पश्चात् स्वाधीनं करोति,
तद्वदित्यर्थः ॥ २४ ॥

सारस्वतीषु मरीचिषु च होमाभावे कारणं ब्राह्म-
‘अथ यदिति ‡ । सरस्वत्या वाह्यात् वाचो वक्ष्येण हिंसा
सामूदिति न होतव्यम् ॥ २५ ॥

* इति पुरश्चानु— २४ ए० १ प्र० दृश्यम् ।

† प्रथमकाले— ३१२ ए० ७ प्र० दृश्यम् ।

‡ सारस्वतीषु मरीचिषु च न होमः, प्रतिषिधानु । अत्र एव
अङ्गिताया मधि एतदुभयत्र साहचर्यं मन्वाभ्यामो न श्रूयते ।

“अथ यन्मरौचिध्विति । मरीचिध्वपि ‘अनदा’ अस्थाने
तासां होमाधिकरणत्वात्प्रवाश्र होतव्यमित्यर्थः । ‘नेत्’-इति
निपात परिभ्रये, ‘जुह्वानि’-इत्यनेन सम्बध्यते ॥ २६ ॥

विधत्ते—“ता सार्धं मिति । ‘ता’ विहिता, पृथक्
पृथक् पात्रे गृहीता अपि ‘सार्धं’ सम्भूय एकस्मिन् ‘पात्रे’
‘समनयति’ आसिद्धेदित्यर्थः ० । ‘मधुमती’ मधुररसवत्य
पाप ‘मधुमतीभि’ षड्भि ‘पृथक्ताम्’ । “पृची सम्भक्तं †”,
सम्पृथक्ताम् । ता विशिष्टा—‘महि’ मद्दत् ‘अथ’ वर्त
षत्रियकुल वा ‘अत्रियाय’ यज्ञमानाय ‘वन्वाना’ दातु
याचयमाना कामयमाना इति । मन्त्र मन्त्र ४ आचष्टे—
“मधुमतीरित्यादि । ‘महि अथ अत्रियाय वन्वाना इति
यदाह’, ‘तत्’ तेन ‘यज्ञमानाय’ ‘परीश’ अथ भाग्याभन माया
सितवाम् भवतीति योजना । ‘अत्रियाय’-इति तास्याभि
धानाद्, ‘वन्वाना’ इति याचनाभिधानाद्, आसिप परीशत्
मित्यर्थः ॥ २७ ॥

अष्टादशाना मया मैत्रावरुणधिष्णाल पुरोदेभि सादन स
भन्त्रक विधत्ते—“ता अग्नेरिति § । इ अपि । ‘पनाष्टा’
रचीभिरवापिता, ‘सहोजस’ योजसा वसेन सहिता,
अवीर्या ‘धीदत’ लपयित । ‘महि’ मद्दत्, ‘अथ’ वन
अत्रियत्वं वा, ‘अत्रियाय’ ‘दधती’ दधत्य, धारयत्य,

० ता. यो. छ. १५ ३ ३६ ।

† अदा. आ. २० धा. ।

‡ दा. सं. १ ३ २० ।

§ दा. यो. मू. १५ ३ ३३

प्रयच्छस्य इति । मन्त्र व्याचष्टे— “पनाष्टटा इति ४ । ‘दधती’
-इति प्रदानस्य साचादुक्ते प्रत्यक्षत्व भागिण , ‘सीदत’-इति
मध्यमपुरुषप्रयोगाच्चेति वेदितव्यम् ॥ २८ ॥ १ [३ ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्यमकाये

माध्यन्दिनयज्ञपयशास्त्रभाष्ये

पञ्चमकाण्डे तृतीयाध्याये चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥

(अथ पञ्चम ब्राह्मणम्)

तं वै माध्यन्दिने सुवने ऽभिपिञ्चति । एष
वै प्रजापतिर्य एष यज्ञस्तायते यस्मादिमाः
प्रजा. प्रजाता एतम्बेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते
तदेनं मध्यत एवैतस्य प्रजापतेर्हधाति मध्यतः
सुवति † ॥ १ ॥

अगृहीते माहेन्द्रे । एष वा ऽङ्गुन्द्रख निष्के-
वल्थो यज्ञो यन्माहेन्द्री ऽप्यथैतन्निष्केयल्य मेव
स्तीष निष्केवल्यं गस्तु मिन्द्रो वै यज्ञमानस्त-

* भा० अ० १० ४ ३१ ।

† उपनि—इति ॥

देनं० स्व ऽएवायतने ऽभिपिञ्चति तस्माद्गृहीते
माहेन्द्रे ० ॥ २ ॥

अग्रेण मैवावरुणस्य धिष्णाए । शार्दूलचर्मो-
पस्त्रणाति सोमस्य त्विषिरसीति यत्र वै सोम
इन्द्र मलयपवत स यत्ततः शार्दूलः समभवत्तेन
सोमस्य त्विषिस्तस्मादाह सोमस्य त्विषिरसीति
तुवेव मे त्विषिर्भूयादिति शार्दूलत्विषि मेवा-
स्मिन्नेतद्दधाति तस्मादाह तुवेव मे त्विषिर्भूया-
दिति † ॥ ३ ॥

अथ पार्यानि जुहोति । पृथी ह वै ऽ व्वैन्यो
मनुष्याणां प्रथमो ऽभिपिपिञ्चे ऽ सो ऽकामयत
सर्व्वं मन्नाद्य मवरुन्धीयेति तस्मा ऽएतान्यजुह्वदुः
सु इदए सर्व्वं मन्नाद्य मवरुत्तधेऽपि ह स्मास्मा
ऽचारयान् पशूनभिश्चयन्वसावेहि राजा त्वा

पक्ष्यत ऽहुति तुष्टेदए सुर्व मन्नाद्य मवरुर्ध्वे
सुर्वए इ वा ऽपन्नाद्य मवरुन्ध्वे यस्सैवं विदुष
एतानि ह्यन्ते ॥ ४ ॥

तानि वै द्वादश भवन्ति । द्वादश वै मासाः
सवत्सरस्य तन्माद्वादश भवन्ति ॥ ५ ॥

पट् पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति । षडुपरि-
ष्टात्तदेन मध्यत एवैतस्य प्रजापतेर्षधाति मध्यतः
सुवति ॥ ६ ॥

स यानि पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति । वृह-
स्पतिस्तेषां मुत्तमो भवत्यथ यान्युपरिष्टादभि-
षेकस्य जुहोतौन्द्रस्तेषां प्रथमो भवति ब्रह्म वै
वृहस्पतिरिन्द्रियं व्यौर्यं मिन्द्र एताभ्यां मेवैन मेत-
र्हीर्याभ्यां मुभयतः परिवृण्वति ॥ ७ ॥

स जुहोति । यानि पुरस्तादभिषेकस्य जुहो-
त्यग्नये स्वाहेति तेजो वा ऽपग्निस्तेजसैवैन
मेतदभिषिञ्चति सोमाय स्वाहेति सच वै सोम
धृषेणैवैन मेतदभिषिञ्चति सविषे स्वाहेति
सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रसूत एवैन
मेतदभिषिञ्चति सरस्वत्यै स्वाहेति व्याख्यै सर-

स्वती व्वाचैवैन मेतदभिषिञ्चति पूषो स्वाहेति
 पशवो वै पूषा पशुभिरेवैन मेतदभिषिञ्चति
 वृहस्पतये स्वाहेति ब्रह्म वै वृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैन
 मेतदभिषिञ्चत्येतानि पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति
 तान्येतान्यग्निनामानीत्याचक्षते ॥ ८ ॥

अथ जुहोति । यान्युपरिष्ठादभिषेकस्य जुहो-
 तीन्द्राय स्वाहेति व्वीर्यं वा ऽइन्द्रां व्वीर्येणैवैन
 मेतदभिषिञ्चति घोषाय स्वाहेति व्वीर्यं वै
 घोषो व्वीर्येणैवैन मेतदभिषिञ्चति श्लोकाय स्वा-
 हेति व्वीर्यं वै श्लोको व्वीर्येणैवैन मेतदभि-
 षिञ्चत्यग्नाय स्वाहेति व्वीर्यं वा ऽअग्ने
 व्वीर्येणैवैन मेतदभिषिञ्चति भुगाय स्वाहेति
 व्वीर्यं वै भुगो व्वीर्येणैवैन मेतदभिषिञ्चत्यर्यम्णे
 स्वाहेति तदेन मस्य सर्वस्वार्थमणं करोत्येतान्यु-
 परिष्ठादभिषेकस्य जुहोति + तान्येतान्यादित्य-
 नामानीत्याचक्षते † ॥ ९ ॥

* 'अग्नायग्ने'—इति क ।

† 'जुहोति'—इति घ ।

‡ 'व्वाचक्षते'—इति क ख ।

अग्नेः मैवावरुणस्य धिष्णाम् । अभिषेच-
नीयानि पात्राणि भवन्ति युचैता अपो ऽभि-
षेचनीया भवन्ति ॥ १० ॥

पालाशं भवति । तेन ब्राह्मणो ऽभिषि-
ञ्चति ब्रह्म वै पलाशो ब्रह्मण्यैवेन मेतुदभि-
षिञ्चति * ॥ ११ ॥

श्रौटुस्वरं भवति । तेन स्रो ऽभिषिञ्चत्यन्नं
घा † ऽऋगुदुस्वर ऊर्ध्वं स्वं यावद्वै पुरुषस्य स्वं
भुवति नैव तावदशनायति तेनोक् स्वं तस्मादौ-
दुस्वरेण स्रो ऽभिषिञ्चति ॥ १२ ॥

नैययोधपादं भवति । तेन मित्रो राजन्यो
ऽभिषिञ्चति पद्विर्व्यै न्ययोधः प्रतिष्ठितो मित्रेण
वै राजन्यः प्रतिष्ठितस्तस्मात्रैवयोधपादेन मित्रो
राजन्यो ऽभिषिञ्चति † ॥ १३ ॥

आश्वत्यं भवति । तेन व्वैश्वो ऽभिषिञ्चति
स यदेवादो ऽश्वत्ये तिष्ठत इन्द्रो मरुत उपा-

* 'विषति'—इति क ।

† 'दृष्टानां'—इति ग ।

‡ 'विषति' इति क ।

मन्वयत तस्मादाश्रुत्थेन ज्यैष्ठ्यो ऽभिविञ्चत्येता-
न्यभिप्रेचनीयानि पात्राणि भवन्ति * ॥ १४ ॥

अथ पवित्रे करोति । पवित्रे स्यो ज्यैष्णु-
व्यावृत्ति सो ऽसावेव वन्धुस्तयोर्द्विरण्यं प्रवयति
ताभ्या नेता अभिप्रेचनीया अप उत पुनाति तद्य-
द्विरण्यं प्रवयत्यमृत मायुर्द्विरण्यं तदा स्वमृत
मायुर्दधाति तस्माद्विरण्यं प्रवयति ॥ १५ ॥

स उरपुनाति । सवितुर्व्वः प्रसव उत्पुनाम्य-
च्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिरिति सो ऽसा-
वेव वन्धुरनिभृष्ट मसि व्याचो वन्धुस्तपोजा द्रव्य-
नाभृष्टा स्य रक्षोभिरित्येवैतदाह यदाहानिभृष्ट
मसोति व्याचो वन्धुरिति यावद्दे प्राणेष्वपो
भवन्ति तावद्वाचा व्वदति तस्मादाह व्याचो
वन्धुरिति ॥ १६ ॥

तपोजा इति । अग्नेर्व्वे धूमो जायते धूमा-
द्भु मभाद्दृष्टिरग्नेर्वा ऽएता जायन्ते तस्मादाह
तपोजा इति ॥ १७ ॥

सोमश्च द्वात्र मसीति । यदा वा ऽएन मेता
भिरभिपुण्वत्त्वयाहुतिर्भवति तस्मादाह सोमश्च
द्वात्र मसीति स्वाहा राजस्व इति तदेनाः स्वाहा-
कारिणोवोत्पुनाति ॥ १८ ॥

ता एतेषु पात्रेषु व्यानयति । सधमादौ
द्वुम्निनीराप एता इत्यनतिमानिन्य इत्येवैतदाह
यदाह सधमाद् इति द्वुम्निनीराप एता इति
व्यौर्यवत्य इत्येवैतदाहानाधृष्टा अपथो व्वसाना
इत्यनाधृष्टा स्य रघोभिरित्येवैतदाह यदाहाना-
धृष्टा अपथो व्वसाना इति पुस्त्यास्तु चक्रे
व्यरुषः सधुस्य मिति व्विशो वै पुस्त्या व्विद्यु
चक्रे व्वरुषः प्रतिष्ठा मित्येवैतदाहापाए शिशु-
मांढृतमास्त्रनारित्यपा वा ऽएप शिशुर्भवति
यो राजसूयेन युजते तस्मादाहापाए शिशुमां-
ढृतमास्त्रनारिति † ॥ १९ ॥

* 'मेताभिरभिपुण्वत्'—इति क म । 'मेताभिरभिपुण्वत्'—
इति च इट चा० धरदेव ।

† रिनि—इति म 'रिति—इति च ।

अथैनं व्यासांसि परिधापयति । तत्तार्प्य
मिति व्यासो भवति तच्छिन्त्सुर्वाणि यज्ञ-
रूपाणि निष्कृतानि भवन्ति तदेनं परिधापयति
क्षत्रखोल्व मसीति तद्यदेव क्षत्रखोल्वं तत एवैनं
मेतज्जनयति † ॥ २० ॥

अथैनं पाण्डुं परिधापयति । क्षत्रस्य जरा-
यसीति तद्यदेव क्षत्रस्य जरायु तत एवैनं मेत-
ज्जनयति † ॥ २१ ॥

अथाधीवासं प्रति मुञ्चति । क्षत्रस्य योनि-
रसीति तद्यदेव क्षत्रस्य योनिस्तथा एवैनं मेत-
ज्जनयति ‡ ॥ २२ ॥

अथोष्णीषं सृष्ट्व ॥ पुरस्तादुवगूहति क्षत्रस्य
नाभिरसीति तद्यदेव क्षत्रस्य नाभिस्ता मेवास्मिन्ने-
तदुधाति ॥ २३ ॥

तद्वैके । समन्तं परिवेष्टयन्ति नाभिर्वा
ऽअस्यैषा समन्तं वा ऽद्वयं नाभिः पर्येतीति

†, †, ‡ 'ज्जनयति'—इति क ।

§ 'पुरस्तादुव'—इति क, इदं चेतुः का०-वेदसि ।

वृदन्तस्तद् तथा न कुर्व्यात् पुरस्तादेवावगूहत्
पुरस्तादौयं नाभिस्तद्यदेनं व्वासाऽसि परिधापयति
जनयत्येनै न मेतज्जात मभिपिच्छानोति तस्मादेनं
व्वासाऽसि परिधापयति ॥ २४ ॥

तद्वैके । निदधत्येतानि व्वासाऽद्यैव पुन-
दीक्षितवसनं परिधापयन्ति तद् तथा न कुर्व्या-
द्भानि वा ऽथ च जनूर्वासाऽद्यैवेनऽ सजन्वा *
तन्वा व्यर्धयन्ति व्वरुण्यं दीक्षितवसनऽ स एतेषा
मेवैकं व्वाससां परिदधीत तदेन मद्भैर्जन्वा तन्वा
समर्धयति व्वरुण्यं दीक्षितवसनं तदेन व्वरुण्या-
दीक्षितवसनात् प्रमुञ्चति ॥ २५ ॥

म यज्ञायमृषु मभ्यवैति । तदेतदभ्यवहरन्ति
रात् सलोम क्रियते स एतेषा मेवैकं व्वाससा
परिधायोदैति तानि व्वशाये वा व्वपायाऽ हुतायां
दद्यादुदवसानौयाया व्वेष्टी ॥ २६ ॥

भुध धनुरधितनोति । इन्द्रस्य व्वार्चनं मसीति
व्वार्चनं वै धनुरिन्द्रो वै यजमानो इयेन वा

* 'तन्वा'—एति च इहं वा०-वेदरेव ।

ऽएष इन्द्रो भवति यच्च क्षत्रियो यदु च यज-
मानस्तस्मादाहेन्द्रश्च व्वाचंश्च मसीति * ॥ २७ ॥

अथ वाह्विर्मार्ति । मित्रासासि व्वरुण-
शासीति वाह्वोर्व्वे धनुर्वाह्व्यां वै राजन्यो मैत्रा-
व्वरुणस्तस्मादाह मित्रासासि व्वरुणशासीति तदृक्षे
प्रयच्छति त्वयायं वृचं वधेदिति त्वयायं द्विपन्तं
भ्रातृव्यं वधेदित्येवैतदाह † ॥ २८ ॥

अथाश्वै तिस्र इपूः प्रयच्छति । स यथा प्रथमया
समर्षणेन परा भिनत्ति‡ मैत्रा सीयं पृथिवी मैत्रा हवा
नामाथ यथा व्विदुः शयित्वा जीवति वा म्रियते वा
सा द्वितीया तद्विदु मन्तरिक्षं मैत्रा रुवा नामाथ
यथापैव राक्षति सा तृतीया सासी द्यौः मैत्रा
क्षुमा नामंता हि वै तिस्र इपवस्तयादन्वै
तिस्र इपूः प्रयच्छति ॥ २९ ॥

ताः प्रयच्छति । पातैनं प्राञ्चं पातैनं

* 'मसासि'—इति क ।

† 'वृदाह' इति क ।

‡ 'पराय भिनत्ति'—इति क । पराय भिनत्ति—इति मातृ
धमात्, एतत् इति च वा० वैश्वः ।

प्रत्यञ्चं पातैनं तिर्यञ्चं दिग्भ्यः पातति तदृक्षै
 सुब्बा एव दिशो ऽश्रव्याः करोति तद्यदृक्षै
 धनुः प्रयच्छति ज्वीर्यं वा ऽएतद्राजन्यस्य यद्वनु
 ज्वीर्यवन्त मभिपिञ्चानीति तस्मादा ऽवस्मा ऽद्या-
 युधं प्रयच्छति ० ॥ ३० ॥

धुधैन माविदो ज्वाचयति । आविर्मर्या
 इत्यनिरुक्तं प्रजापतिर्वा ऽअनिरुक्तस्तुदेनं प्रजापतय
 ऽआवेदयति सोऽश्मै सव मनुमन्यते तेनानुमतः
 सूयते ॥ ३१ ॥

आविदो ऽअग्निर्दृष्टपतिरिति । ब्रह्म वा
 ऽअग्निस्तुदेनं ब्रह्मण ऽआवेदयति तदृक्षै सव मनु-
 मन्यते तेनानुमतः सूयते ॥ ३२ ॥

आविदो ऽइन्द्रो ज्वृडयथा इति । सव वा
 ऽइन्द्रस्तुदेनं सत्रायावेदयति तदृक्षै सव मनुमन्यते
 तेनानुमतः सूयते ॥ ३३ ॥

आविदो मित्रावरुणौ धृतवताविति । प्रा-
 षोदानौ वै मित्रावरुणौ तुदेनं प्राणोदानाभ्या

मावेदयति तावच्चौ सव मनुमन्येते ताभ्या मनु-
मतः सूयते ॥ ३४ ॥

आवित्तः पूषा विश्ववेदा इति । पशवो
वै पूषा तदेनं पशुभ्य आवेदयति तेऽस्मै सव-
मनुमन्यन्ते तैरनुमतः सूयते ॥ ३५ ॥

आवित्ते द्यावापृथिवी विश्वशम्भुवाविति ।
तदेन माभ्यां द्यावापृथिवीभ्या आवेदयति तेऽस्मच्चौ
सव मनुमन्येते ताभ्या मनुमतः सूयते ॥ ३६ ॥

आवित्तादिति रुह्यर्मेति । इधं-वै पृथिव्य-
दितिस्तदेन मस्मै पृथिव्या ऽआवेदयति सास्मै
सव मनुमन्यन्ते तयानुमतः सूयते तद्याभ्य एवैन
मेतद्देवताभ्य आवेदयति ता अस्मै सव मनुमन्यन्ते
ताभिरनुमतः सूयते ॥ ३७ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [३. ५.] ॥

पञ्चमे ब्राह्मणे यजमानाभिषेकं , तत्रत्या धर्माय विधी-
यते । तत्र यजमानाभिषेकं सकाश विधत्ते— “त वै माभ्य
न्दिन . इति । माभ्यन्दिनसवने क्रियमाण मभिषेक प्रथमति—

“अपि इ छेति । ‘अपि’ खलु ‘अध्वे’ यजमानाय , तदर्थम् ,
 ‘आरण्यान्’ आरण्ये भवान् ‘पशून्’ ‘अभिद्वयन्ति’ । किम् ?
 इति । “असाविति । तत्तन्मृगानाम्’ सम्युह्यन्तस्य सामान्य-
 निर्देशः । हे पशो । ‘एहि’ आगच्छ , अयं ‘राजा’ ‘त्वा’
 त्वा ‘पश्यते’ भोक्तुं पक्षं करिष्यति ‘इति’ । सोऽपि पशु
 तद् वचः श्रुत्वा तस्मिन् सत्यं मेवागच्छति । ‘तथा’ सति
 आभ्यारण्यभक्षणस्य सर्वस्वापग्राहरोधः । विदुषोऽप्यतनस्वापि
 अतुष्टातुष्टारफलं माह— “सर्वं इ वा इति ॥ ४ ॥

एतेषां सत्या विधत्ते— “तांनि वे द्वादशेति । उक्षां
 सत्यां भवत्सरात्मना प्रयंसति— “द्वादशेति ॥ ५ ॥

एतेषां हवमकालं विधत्ते— “पडिति । द्वादशानां पदा-
 र्यानां मध्ये पूर्वपटुकस्यान्ते “हृहस्यतये स्वाहा”—इति पठ्यते,
 उत्तरपटुकस्यादौ “इन्द्राय स्वाहा”—इति ० । तयोश्चमयोर्मध्ये
 अभिषेकेण यजमानं सद्यश्चतुर्विधांश्वाम् उभयतः सम्बर्हिता-
 वान् भवतीति ॥ ६ , ७ ॥

अभिषेकस्य पुरस्तात् कर्त्तव्यं होमं मनुष्यं मन्वान्
 विधत्ते— “मं श्रुहोतीति । “पानये स्वाहा”—इत्यादौ मन्वाः १ ।
 तथैकैकं मनुष्यं स्तोति— “तजो वा अमिरित्यादिना । अर्ध-
 वादवाक्येषु स्पष्टोऽर्थः । सोमादिपदानां दिवताभारवाचकत्वं
 व्युदस्यति— “ताम्येताम्यग्निनामातीति । ‘तांनि’ पूर्वाणि
 धार्वाणि ‘अग्निनामाभ्यात्पते’, यद्यथादिन इति शेषः ; अग्नेः
 सर्वदेशतामकत्वादिति भावः ॥ ८ ॥

० वा० सं० १० ५ ६ , ० मन्वो इत्यर्थः ।

† वा० सं० १० ५ १-६ ।

अभिपेक्षेस्वीपरि कर्तव्यं हीममन्त्र मन्त्रान् सार्ध-
 वाहं विधत्ते— “अथ जुहोतीति । “इन्द्राय स्नाहा”-इत्या-
 दयो मन्त्राः ३ । अचेन्द्रादयः पञ्च देवता अपि वीर्यात्मना
 सुताः । “तदेत मस्य सर्वस्येति । अर्थमदेवत्वहीमेन ‘एनं’
 यजमानं ‘सर्वस्य’ ‘अर्थमर्थ’ नियन्तार मधिपतिं कृतवान्
 भवतीत्यर्थः । इन्द्रादिपञ्चदेवतावाचकानां पदानां देवता-
 नानात्ववाचकत्वं व्युदस्यति— “आदित्यनामानीति । इन्द्रादय-
 श्चन्द्रा आदित्यस्यैव सूर्तिभेदेनावस्थितस्य नामानि । पूर्वं
 सन्निवाचकेनामभिर्हीमेन भूलोके यजमानं विहितवान् भवति,
 अन्तत आदित्यवाचकेनामभिर्हीमेन स्वर्गलोके अवस्थापितवान्
 भवतीत्युभयार्थवाद्वाक्यतात्पर्यार्थः ॥ ६ ॥

अभिषेचनीयानां पात्राणां मासादनवदेशं विधत्ति— “अग्ने-
 षेति । स्रवन्तु पूर्वं सुदाहृतम् । अभिषेचनीयगण्डं निर्यति—
 “यथेति । यत् तेषु पात्रेषु ‘एताः’ विहिताः सप्तदश ‘आप.’
 ‘अभिषेचनीयाः’ अभिषेक्तव्या आंसिच्यमानाः ‘भवन्ति’, तानि
 अभिषेचनीयानीति ॥ १० ॥

तानि पात्राणि अभिषेकविशेषसहितानि क्रमेण विधत्ते—
 “पालाय मिति ५ । ‘पालायम्’ पलायमाद्यानिर्मितं मेतं
 पात्रम् । ‘मिन’ पात्रेषु ‘ब्राह्मणः’ यजमान सन्निधिजेत् ।
 ‘पालायिनैव ब्राह्मणकर्तृकयजमानाभिषेककरणे वारणं साह—
 “ब्रह्म वा इति । ‘पालाय.’ ‘ब्रह्म वै’ इत्येषु ब्राह्मणजातिः ॥ ११ ॥

* वा० अं० १० ५ ७-१२ ।

† ‘अभिषेचनीयेष्वेता वाजयति’-इति का० श्रौ० सू० १५ ५ ६ । ‘पाला-
 यादिषुगुर्तुं पात्रेषु चतुर्णां विभक्त्यं चानयति एवा वाय.’-इति तद्भूतिः ।

“एष वै प्रजापतिरिति । माध्यन्दिनसवने क्रियमाप्तेनाभि-
देक्ष्य ‘एनं’ यजमानं ‘मध्यत एव’ यज्ञरूपप्रजापतिमध्ये एव
निहितवान् भवति । ‘मध्यतः’ मध्ये ‘सुवति’ प्रेरयति,
अध्वर्युरित्यर्थः ॥ १ ॥

कालविशेषं विधत्ते— “अगृहीत इति ७ । ‘माहेन्द्रे’
अहे ‘अगृहीते’ सोमरक्षेनापूर्णे, मरुत्वतीयाम्ने इत्यर्थः ।
माहेन्द्रयज्ञात् पूर्वं यजमानाभिपेकं स्त्रायतननिधानरूपेण
प्रथंसति— “एष वा इन्द्रस्येति । इदं प्रथमाध्याये व्याख्या-
तम् † । अत्र यदुक्तं कात्यायनेन— “मैवावकृणधिष्णरस्य
पुरस्ताद्विदधाति अनाहृष्टाः सोदेति, पात्राणि च तुष्ठीं
पान्नागोदुम्बरनेयपोधवटाम्बत्यान्यभिषेकाय”—इति ‡ । “मरु-
त्वतीयाम्ने पात्राणि पूर्वेण व्याघ्रधर्मास्तृणीति सोमस्य त्विपि
रिति §, अपरेऽम्ने षीसं निदधाति, पार्श्वाना मग्गदे
स्त्राहेति । यद् अगृहीति प्रतिमन्त्रम्”—इति ¶ च ॥ २ ॥

तदिदं क्रमेण विधिमुश्नाप्रचर्मास्तरणं समन्वयकं विधत्ते— “अपे
षिति । मैवावकृणधिष्णरस्य पूर्वभागे व्याघ्रधर्मास्तृणीयात् ७७ ।
हे चर्मन् । ‘सोमस्य’ ‘त्विपिः’ इति ‘अग्नि’ । ‘तवेव’ यथा

* का० शौ० सू० १५ ५ १ ।

† १ ७ ३ (३८ ए० १०४० पुन. ५३८ ३४०), इत्यमरः ।

‡ का० शौ० सू० १५ ४ ३०, ३८ ।

§ पा० म० १० ५ १ ।

¶ पा० म० १० ५ २-३ ।

‡ का० शौ० सू० १५ ५ ५, ७ १ ।

•• का० शौ० सू० १५ ५ १ ।

तव दीप्तिरस्ति, तदा 'मि' मम 'त्विति' दीप्तिः 'भूयात्' चस्त्विति ७ । शार्दूलस्य सोमत्वित्त्व साख्यायिकामुखेनोपपादयति— "यत्र वै सोम इति । पूर्वं मिन्द्रेण प्रीयमानः सोमः, तम् 'अत्यपवत' शरीरादधो निरगच्छत् । स सोमो यदा अत्यपवत, ततः सोऽतिपवित्ततः सोम शार्दूलः सम्भूतवान् १ । 'तस्मात्' शार्दूलस्य सोमकार्यत्वात् तदीयत्ववः सोमत्वित्त्वम् । "तवेव मि"—इतिमन्त्रभागस्य तात्पर्यं भाव— "तवेव म इति । 'एतत्' एतेन मन्त्रभागकृतेन 'अग्निन्' यजमाने शार्दूलदीप्ति मेव निहितवान् भवति ॥ ३ ॥

अथाभिवेकस्य पुरस्तात् पद्याच्च क्रियमाणान् पार्यङ्गीमान् विधत्ते— "अथ पार्यङ्गीति ३ । 'पार्यङ्गि' पृथिनामुठितानि । 'एतेषां पृथिसम्बन्ध' दर्शयति— "पृथी हेति । 'वेत्तः' वेतो नाम राजा, तस्य पुत्रः 'पृथी' ताम ६, 'मनुष्याणां' मध्ये 'प्रथमः' अभिषिक्तः । 'सर्वम् अवाद्यम्' 'अथर्वशीय' स्वाधीनं कुर्यात् 'इति' कामयमानाय 'तस्मै' पृथये ॥ 'एतानि' पार्यङ्गि 'अनुष्ठु' अश्वर्यय' । ततः 'सः' राजा 'इदं सर्वं मवाद्यम्' 'अथर्वशीय' स्वाधीनं कृतवान् । सर्वाभावरोधकत्वं दर्शयति—

* वा० सं० १० ५ १ ।

† 'अथवाचः प्राजादभवत् ततः शार्दूलस्येकाः आसदा' ममभवत्— इति उपरिष्ठाद् इत्यन्वयम् (५ ४ १०) ।

‡ का० श्रौ० सू० १५ ४ ३ ।

§ अथ पृथिसिति नाम्नाच्चन्द्र एव भाष्यमस्मत्तः पाठो ज्ञप्यते, चतुर्विंशत्युक्तकालेकस्मिन्दिनेनात्, मूले तु पृथुरिति च पाठः ।

॥ चतुर्विंशत्युक्तीकापुत्राकेविद्य 'पृथये'—इत्येव ।

श्रीदुस्वर मिति । 'श्रीदुस्वरम्' उदुस्वरनिर्मितं पात्रं द्विती-
यम् । 'तेन' पात्रेण 'स्वः' ज्ञातिः श्रुता अभिप्रेक्षं कुर्वात् ।
तद्योपपत्तिं दर्शयति— "असं वा इति । उदुस्वरस्वाधनाधन-
त्वात् तदुक्तम् । अथ मेव पुरुषस्य 'स्व' धनं यतः , अतो-
ऽस्य 'पुरुषस्य यावत् स्वं भवति', 'तावत्' 'न एष अगनायति'
सुधितो न भवतीत्यर्थः , धनस्य विश्वमानत्वात् । अतोऽवस्य स्वस्वा-
द्वस्राधनेनीदुस्वरपात्रेण 'स्वः' ज्ञातिर्भ्राता एवाभिपिषेत् ॥ १२ ॥

"नैयघोधपाद मिति । द्वितीयं 'नैयघोधपादम्' । न्यघोधो
नाम षट् , तस्य पादः शाखाधरोहः , तेन निर्मितं नैयघोध-
पादम् । 'तेन' 'मित्य' मल्लिकार्जुनि साधुः सात्रा 'राजस्य'
अभिपिषेत् । तत्र हेतु माह— "पङ्क्तिरिति । न्यघोधस्य
पादेरेव प्रतिष्ठा दृश्यते ; राजापि द्वितीयदेमकैरासिः मल्लिभिः
प्रतिहितो भवति , नान्यथा । अतस्मिन् पात्रेण मित्यकर्तृक
अभिप्रेक्षकरणं युग मित्यर्थः ॥ १३ ॥

"शाम्बल्य मिति । चतुर्थम् 'शाम्बल्यम्' शम्बल्यनिर्मितम् ,
तेन 'शैश्व' अभिपिषेत् । शम्बल्यस्य शैश्वस्यर्थं दर्शयति—
"अ यदेवेति । आख्यातम् । विह्वल्पाणां मरुता शम्बल्येऽव-
स्थानात् शैश्वस्य तत्सम्बन्ध ॥ १४ ॥

अथ पवित्रकरणं विधत्ते— "अथ पवित्रे इति ० । हे
'पवित्रे' 'द्वेष्यश्री' विश्वयुक्तः , तन्मन्त्रान्धो दर्शनार्थो
'स्य' भवत्यः , इति मन्त्रार्थः १ । दर्शनार्थोर्विश्वमन्त्र-
प्रतिपादक मन्त्रशादवाप्य मतिदिगति— "मोऽमायैव यन्मुच्यते ।

० का० श्रौ० सू० १५ ५ ८ क ।

१ श्रौ० सू० १० १ १ ।

‘असौ’ विभक्तः । प्रथमकाण्डे पवित्रकरणसमये समाध्यातः । तत्र ह्येव माध्यातम्— “पवित्रे स्यो वैश्वस्थाविति, यज्ञो वै विष्णुर्गन्धिये स्य इत्येवैतदाद्येत्यादि ७ ॥

तयोर्दंभेवोद्दिरण्यप्रयत्नं विधत्ते— “तयोरिति † । दंभयो-
स्तयोरिति मसामी । तत्र ‘दिरण्यं’ प्रथयति । “धेञ् तन्तु-
सन्ताने ‡” ; सद्गृहीयादित्यर्थः । विधत्ते— “ताभ्या मिति ।
अच्छब्देन दिरण्यप्रोते पवित्रे लक्ष्येते, ‘ताभ्याम्’ ‘एताः’ उक्ताः
‘अपः’ उत्पुनीयात् । दिरण्यप्रयत्नं मनुष्यं प्रथयति— “तद्य-
दिरण्य मिति । “अमृत मिति । ‘आसु’ अण्वित्यर्थः ॥ १५ ॥

उत्पवनं मनुष्यं गन्तं विधत्ते— “अ उत्पुनासीति § ।
“मयितुर्वः”—इति ॥ मन्त्रस्य पूर्वभागो व्याख्यातः । ऐ उदक !
‘अनित्यम्’, “अञ्ज पाके” ¶, यथादिपद् वक्रिसंयोगेऽपि
न नितरां शृष्टं, न विनश्यतीति यावत् ; रक्षोभिर्वा न बाधितं
भवतीत्यर्थः । ‘वाचो वन्दु.’ वाग्व्यवहारस्य कारणम् । ‘तपोजा.’
“तप मन्त्रायै” ७७ । तप.शब्देनातिरुच्यते, तस्मात् जातः ।
“सोमस्य” ‘दाक्षं’ दानसाधनं भवति । उदकमग्न्यादेव
सोमरसनित्यम् ; तादृशो रस एव ज्ञयते, अतः सोमस्य

* का० १२० ३भा० १क० (३०८० १५०) ।

† का० श्रौ० सू० १५ ५ ३४ ।

‡ भा० प० १००० पा० ।

§ का० श्रौ० सू० १४ ५ ५ ।

¶ पा० भं० १० ६ २ ।

१ तु० पं० ३५० ।

** भा० प० १०४ पा० ।

दानसाधनभूता भवतः । स्वाहाकारिण्य पूता स्य । यत्र स्वाहा-
शब्दो न होमार्थः ; मन्त्रान्ते पाठाभावात् । 'राजस्यः' राजानं
सुवने जलयन्तीति राजस्य ७ , राजोत्पादका इत्यर्थः ॥

मन्त्रं भागगोऽनुष्य व्यख्यास्यन् सवितुर्व इति मन्त्रभागस्य
पद्यस्यकाष्ठे उत्पवनममये समान्वात मयंवाद्वाङ्मण भक्ति-
दिशति— "सोऽसाविति । तत्र श्लेष माश्यातम्— "सवितुर्वः
प्रसव उत्पुनाभ्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिरिति, सविता
ये देवानां प्रसविता तस्यविद्यप्रसूत एवैतदुत्पुनात्यच्छिद्रेण
पवित्रेवेति, यो वा अय पवत एषोऽच्छिद्रं पवित् सतेनैतदाह
सूर्यस्य रश्मिभिरिति, एते वा उत्पवित्तारी यत् सूर्यस्य रश्मयः,
तन्नादाह सूर्यस्य रश्मिभिरिति"—इति † । "अनिमृष्ट मसीति ।
आमान्यद्विवक्षयेकवचनान्तत्वेन प्रयुक्त मर्षा बहुत्वेन बहुवचना-
न्ततया व्याचष्टे— "अनाष्ट्टा स्वेति । अया वाशुधभुत्व मृष-
पादयति— "यावदं प्राणिव्यति । 'प्राणेषु' सुखनासिकादिषु
यावदपा सद्भाव , तावत् पुरुषो वार्धं वदति ; तद्विरुद्धे शुक्ला
जिह्वा मन्दानुचारपितुं न शक्नोतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

"गणोजा इति । अया परम्परया अमिजनकत्वं दर्शयति—
"अमेवा इति ॥ १७ ॥

सोमदानसाधनाय सुदकास्य निरूपयति— "यदा वा एन
मिति । 'यदा' यस्मिन् काले 'एन' सोमम् 'एताभिः' अग्निः
'अभिपुच्छन्ति' अभिषर्वं कुर्वन्ति, अक्षयवः । 'अय' अभिषवा-
नन्तरम् 'आहुति भवति' ॥ १८ ॥

* 'राजस्यः'— इति शास्त्रान्तरीयः पाठः ।

† १का० १५० २भा० (क० (५१८० १५०) इत्यम् ।

विधत्ते— “ता एतेष्विति । ‘एतेषु’ अभिधेयनीयेषु ‘पात्रेषु’
 ‘एताः’ उक्ताः ‘अपः’ ‘व्यागयति’ आसिद्धेदित्यर्थः * । ‘सध-
 मादः’ सध माद्यन्तीति सधमादः, परस्पर मनतिमानिन्य
 इत्यर्थः । “सध मादस्योऽन्वसि”-इति १ सधस्य सधादेशः ।
 ‘द्युञ्चिनीः’ वीर्यवत्य ‘एताः आपः’ । ‘रघोभिः’ ‘अनाष्टृष्टाः’
 अनभिभूताः, ‘अपस्यवः’ अप इति कर्मनाम षष्ठ्य, राजसूयाख्यं
 कर्म इच्छन्त्य, ‘वसामाः’ “वस आच्छादने” † आच्छा-
 दपन्त्यो या आपः, सन्तीति शेषः । तासु अतिशयेन माद-
 भूतासु ‘पस्वासु’ ‘पस्या’-इति षष्ठ्यनाम ‡, षष्ठ्यावस्थितासु
 ‘अन्तः’ मध्ये ‘सधस्य’ सधस्थानं ‘प्रतिष्ठाम्’, ‘अपां गिष्णुः’
 पशुः; राजसूजेऽङ्गिरभिषिक्तत्वात् तज्जन्त्यस्य मुच्यते । तथा-
 विधो यदणः ‘अन्ते’ कृतवानिति । यदा, ‘पस्वासु’ षष्ठ्या-
 वस्थितासु ‘विष्णु’ प्रजास्त्विति व्याख्येयम् ¶ ॥

मन्त्रं प्रतिपाद मनुष्य तात्पर्यपुरस्सरं व्याचष्टे— “अनति-
 मानिन्य इति ॥ १८ ॥

विधत्ते— “अथैनं वामासीति । ‘एनं’ यजमानं ‘वामा-
 सि’ (‘तार्ष्यम्’) तार्ष्यपाशुः अधिवासोष्णीपाणि परिधापयेदिति
 सामान्यविधिः । तत्रात्यर्थायकथनपुरस्सरं विधत्ते— “तत्रार्ष्यं
 मिति । ‘तत्’ तत्र, तेषु प्रथमं ‘तार्ष्यं मिति वासः’;
 न त्वन्यत्, कर्मणादिक मित्यर्थः । अत एव कात्यायनः—

* का० श्रौ० सू० १५ ५. ५ ।

† पा० सू० ६ ४ २५ ।

‡ निघ० ५. १. १ ।

§ अदा० ध्या० १५ पा० ।

¶ निघ० ५. ४. ६ ।

॥ पा० सं० १०. ७ १ ।

“तार्ष्ये परिधापयति, धीमं, त्रिपाणं वा, घृतोन्न मेके”-
इति । त्रिपाणं नामीषधिविशेषः, तन्मन्तुनिर्मितम्, धीमं वस्त्रं
‘तार्ष्यम्’, त्रिः कृत्वः पायितं ‘त्रिपाणम्’, ‘घृतोन्नम्’ “उन्दी
क्तेदने” * , घृतधिल मिति ‘एके’ आचार्या वदन्ति † ॥

तत्र कश्चिद् विधिं विधत्ते— “तस्मिन्तार्ष्याणीति ‡ ।
‘यज्ञरूपाणि’ सुक्चमसादीनि ‘सर्वाणि’ तस्मिन् ‘स्यूतानि’
भवेयुः । तार्ष्यं परिधापने मन्त्रं विधत्ते— “चत्रस्येति § ।
हे तार्ष्य ! ‘चत्रस्य’ राघो यजमानस्य गर्भं त्रिगोपचर्यमाणस्य
‘उल्लवम्’ आवरथम् ‘असि’ । उल्लाहतो गर्भ इति ह्यन्वोगा
आमनन्ति । उल्लवत्वं साधयति— “तद्यदेवेति । ‘यद्’ उल्लवं
तस्मादेव ‘एनं’ यजमानम् ‘एतत्’ एतेन तार्ष्यं परिधापनेन
उत्पादितवान् भवति ॥ २० ॥

विधत्ते—“अथेन मिति । ‘पाण्डुम्’ पाण्डरम्, श्वेतं कम्बलम्
परिधापयेत्, तार्ष्यं श्वोपरि प्राहृण्यवादित्यर्थः ॥ । ‘पाण्डु’-शब्दार्थं
उक्तं । तदिदं पाण्डरं द्वितीयम् ; श्वेतम् पाण्डरं मित्या-
चक्षते । हे पाण्डर-कम्बल ! ‘चत्रस्य’ पूर्वोक्तविशेषणस्य ‘जरायु’
जरायुस्थानीयम् ‘असि’-‘इति’ । ‘एतेन’ पाण्डरपरिधापनेन ।
‘तत’ जरायोः ¶ ॥ २१ ॥

* २० प० १६ धा० ।

† का० श्री० सू० १५ ५ ७-१० ।

‡ का० श्री० सू० १५ ५ ११ ।

§ वा० मं० १० ८ १ ।

¶ का० श्री० सू० १५ ५ १५ ।

¶ वा० मं० १० ८ १ ।

विधत्ते— “अधाधीवास मिति ७ । अधि उपरि वसनीय
भाच्छादनीयं यस्मिन् ‘अधीवासम्’, तत् प्रतिमुञ्चेत् । ताव्यं
मुपसंख्याय पाण्डर मुत्तरीययदाच्छाद्य, ‘अधीवास’ कञ्जुकादिभ्यम्,
उपरि प्रतिमुञ्चेदित्यर्थः । इति वस्त्र । ‘अत्रस्य’ ‘योनि’ स्यात्तम्
‘असि’ । गर्भरूपवज्रमानस्य एतानि त्रीणि वस्त्राणि उच्यन्ते अराशु-
योनि रूपत्वेन प्रगस्त्यानीति समुदितोऽर्थः ॥ २२ ॥

उष्णीषवेष्टनं विधत्ते— ‘अयोष्णीष मिति ८ । ‘उष्णीषं
सङ्घत्वं’ १ निवोतरूपेण कण्ठेऽवसज्य ‘पुरस्तात्’ पूर्वभागे नाभिदेशे
‘अत्रगूहति’ उष्णीषास्त नीवीस्थाने अयवेदित्वर्थः । तन्मन्त्रस्याय
मर्थः— ‘अत्रस्य’ ‘नाभि’ नाभिस्थानीयम् ‘असि’ इति ॥ २३ ॥

उक्तं मुष्णीषाप्रस्य पूर्वदेशोऽत्रगूहनं द्रव्ययितु पूर्वपक्ष तोष
पक्षिक मनुवदति— “तद्वैक इति ९ । ‘एके’ आशुत्ताराशु-
सारिण ‘तत्’ उष्णीष ‘समन्त’ सर्वतो नाभिदेशे ‘परिवेष्ट-
यक्ति’ । तदुपधादयति— “नाभिर्वा इति । ‘अस्य’ अत्रि-
यस्य ‘एषा’ उष्णीषरूपा ‘नाभि’ अपि ‘समन्त’ ‘पर्येति’
परिवेष्टिता भवति । अतः “अत्रियस्य नाभिरमि”—इति मन्त्रे
उष्णीषस्य नाभित्ववचनात् तन्मन्त्राय समन्ताद् वेष्टनं मुक्तं
मित्येकेषां मतम् ॥

* का० श्री० मू० १५ ५ १३ क ।

† पा० मं० १० ८ ३ ।

‡ का० श्री० मू० १५ ५ १३ ख ।

§ ‘मंदाय’—इति अ-पाठः ।

॥ पा० मं० १० ८ ३ ।

॥ का० श्री० मू० १५ ५ १३ ।

तद् द्रूपयति— “तदु तथेति । उक्तं स्वमतं निगमयति—
 “पुरस्ताद्देवेति । तत्र हेतु माह— “पुरस्ताद्दीय मिति ।
 ताप्यादिवामःपरिधापनं सभूय प्रयंसति— “तद्यदेनं वासांसीति ।
 ‘एतत्’ एतेन वासःपरिधापनेन ‘एनं’ यजमानं ‘जनयति’
 उत्पादितवान् भवति ; तेषां वाससा सुस्वजरायुयीनिरूपत्वोक्तेः ।
 किमर्थं जनन मिति तत्राह— “जात मभीति । ‘जातं’ यज-
 मानम् ‘अभिविष्टानि’ अभिपिक्तं करवापि ‘इति’ बुद्ध्या ‘वा-
 सांसि’ परिधापवेदित्वर्थः ॥ २४ ॥

पूर्वं निहितस्य दीक्षितवचनस्य परित्यागं विधिक्षुरेकेषां
 सप्त सुपन्मभ्यति । यद्वा, अथ मपरः सव्वन्मः— विहितानां
 ताप्यादीनां परिधापनादिकं मेव द्रुपयितुं पूर्वपक्षयति—
 “तद्वैक इति । ‘एजे’ शाखिनः एकवारं परिधापितानि ‘एतानि
 वासांसि’ ‘निदधति’ विरुध्य निदधुः । ‘अथ’ तदानीं मेव
 ताप्यादिवचनकाले निहितं ‘दीक्षितवचनम्’ ‘एनं’ यजमानं
 ‘पुनः परिधापयन्ति’ । पुनःपरिधापनकालेषु सुवक्रता दर्शितः—
 “दीक्षितवचननिवृत्तिर्विरोधात्, साहेन्द्रादी वा पुनःपरिधानं
 निधायेतान्”—इति † । तद् द्रूपयति— “तदु तथेति । अन्नानि
 वा इति । ‘वासांसि’—इति यत् तानि ‘अस्य’ यजमानस्य ‘जनुः
 अन्नानि’ सद्योत्पन्नानि । ताप्यादीनां वाससा सुस्व-जरायु-
 प्रभृत्यात्मकत्वादङ्गत्वम् । उक्तादीनान्तु गर्भावस्थायां भद्र निवासा-
 दङ्गत्व सुपचरितम् ॥

* “ताप्यप्रवृत्तीनि सज्जस्येति प्रतिमन्त्रम्”—इति का० श्रौ० सू०
 १५. ५. १५ । मन्त्रास्तु ते वा० मं० १०. ८. १-४ ।

† का० श्रौ० सू० १५. ५. १६ ।

यदा, अथ मये.— 'वामांसि जगूरद्भानि' सङ्घोत्पन्नत्वात् *
त्वद्रूपाण्यद्भानि । 'वि'-शब्दः प्रसिद्धियोक्तकः । तृतीयकाण्डे
दीक्षाप्रकरणे "अथ वासः परिधत्ते"—इत्युपक्रम्यान्वातम्—
"तस्मिन् एतां त्वव मदधुः वास एव तस्मात् नान्यः पुरुषाद्
चामो विभर्ति"—इति † । अतो वासोभिः परिधापनेन 'जन्वा'
'तन्वा' सङ्घोत्पन्नेः गरीररूपैः 'पद्भैः' समर्थितवान् भवति ।
अङ्गसमुदाय एव हि तनूः, गरीरेण तदङ्गैश्च संबर्धितवान्
भवति । दीक्षितवसनस्य परिव्यागं दर्शयितुं तस्य दुष्टत्व
माह— "ददस्य मिति । वरुण्यद्दीक्षितं दुष्ट मित्वर्यः ॥

"अ एतेषा मित्यादिकस्याथ मर्थः— उक्तानां वाससा मीकेन
ताप्येण ‡ प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् । यदा, 'एकम्' प्रथम
मित्वर्यः । प्रथमन्तु ताप्येण, तेन परिधापनं कर्तव्यम् । न तु
दीक्षितवसनस्य पुनः परिधापन मित्वर्यः ॥ २५ ॥

निहितस्य दीक्षितवसनस्य अपभृथे प्रासनं विधत्ते— "अ
थचेति । 'अपभृथम्' 'अभ्यवहरन्ति' आहरेषु', अप्सु प्रसि-
पेयुरित्वर्यः । 'तत्' तथा सति 'मनोम क्रियते' प्रकृतगत
मनुस्यत भवतीत्यर्थः । प्रकृतो तु † दीक्षितवसनस्य अपभृथे
परिव्याग उक्तः । "अ एतेषा मित्यादिनादिगति । माहेन्द्रादीनां
दीक्षितवसनस्य पुनः परिधानं न कृतम्, तदा ताप्यादीनां
मीकेनेव परिहितेन वाससा अपभृथावतरण मुत्तरणं च

* 'वामोत्पन्नानि'—इति ह. ज ।

† ॥ १. १ ११-१६ (१४, १ (१०) ।

‡ ताप्ये—इति च ।

§ 'तू'-प्रस्यो कश्चि न-इत्यङ् ।

कर्त्तव्यं मित्त्वर्थः । 'उदैति' उत्तरेत् । तेषां यासुषां दानकार्त्तं
विधत्ते— "तानि ययाया इति । अनुबन्ध्यावगाया ययायाग-
काले वाध्वर्यं 'दद्यात्' । भवसाने कर्त्तव्या उदवसानीयेष्टिः,
तस्यां वा दद्यात् । अतएव कात्यायनः— "भवभ्यः सेकेन
ताप्यांष्टीनि चेदुदैत्येनेन, दीक्षितवसनं च प्रास्यति, अनुबन्ध्या-
ययायोमान्ते दद्यादेनानि, उदवसानीयायां वा"—इति ७ ॥ २६ ॥

"अथ धमुरधीति † । 'अधितनीति' पातनीतीत्यर्थः ।
मन्त्रस्थाय मयैः— हे धनुः । त्वम् 'इन्द्रस्य' 'वाचसि' हृत्-
धननसाधनं मायुधम् 'असि' भवसि ‡ । इन्द्रशब्दार्थं माङ्—
"इन्द्रो वा इति । कर्षं यजमानस्येन्द्रत्वमिति तदुपपादयति—
"दयेनेति । अत्रिय इति यत्, यजमान इति यत्, तैम
हयेनेत्यर्थः । अत्रं नाम वलम् ; तत्कस्वभ्याम्, यदृत्वाचेत्यर्थः ।
इन्द्रस्य यजमानत्वं प्रागुक्तम् ॥ २७ ॥

विधत्ते— "अथ वाङ् इति § । हे वाङ् । 'मित्त्वर्थ'
'असि' भवसि । तथापरं वाङ् प्रत्याह— "वरुणस्यासीति ¶ ।
वाङ्दृश्यं विसृज्यात् । कर्कोपाध्यायेन तु वाङ्दृश्यं धगुष्योष्टि-
परत्वं व्याख्यातम् ७७ । न मिसं प्रगंसति— "वाङ्गोरिति ।
वाङ्दृश्यां खलु मित्तवरुणसुस्वन्वी राजन्वो भवति ; वाङ्दृशीर्य-

* का० श्रौ० सू० १५ ७. २५-२८ दृश्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १५ ५. १७ ।

‡ वा० सं० १० ८ ५ ।

§ का० श्रौ० सू० १५ ५ १८ ।

¶ वा० सं० १० ८ ६. ७ ।

** "वाङ् वरुणस्योऽङ्गीति"—इति (१५ ५. १८) ।

सद्भावो राज्ञो लक्षणमित्यर्थः । धनुप्रदानं समस्तकविधत्ते—
 “तदस्मादिति ५ । हे धनु ! ‘त्वया’ साधनेन ‘अयं’ यज
 मानो ‘एव’ यद्बु ‘वधेत्’ द्विष्यादिति । मन्त्रव्याचष्टे—
 “स्वधाय द्विपन्तमिति १ ॥ २८ ॥

अत्रेपुत्रयदानविधत्ते— “अयास्मादिति । ‘तिस्रः’—इति
 लोकात्रयात्मकत्वेन । शस्तानां सिपूणां लक्षणं रुज्जा च दर्श
 यति— ‘स यवेति ।

‘समर्पणेन’ परिव्यागमात्रेण ‘यथा’ ‘परान् भिनत्ति’ शत्रून्
 विदारयति, तस्या एकस्या ‘द्वया’-नामधेयाया पृथिव्यात्मक
 त्वेन प्रागस्त्यमित्यर्थः । ‘यथा’ विदस्य ताडितस्य जीवने
 सन्देहः, तस्या ‘रुजा’-नाम्नया अन्तरिष्वात्मकत्वम् । यथा
 राजा शत्रून् ‘अपराधीति’ हिनस्त्वैव, तस्या ‘सुमा’-नामधे
 याया हतौयलोकात्मकत्वेन प्रागस्त्यमित्यर्थः ५ ॥

अथ कश्चिद् विशेष कात्यायनसूत्रयामास— “द्वयासीति
 प्रतिमन्त्रमादाय तिस्रश्च प्रयच्छति”—इति ६ । तेषां
 भस्त्राणां मय मर्थः !— ‘द्वया’ ‘इ विदारणे’ ।, द्वयासीति
 ‘द्वया’ विदारिका ‘असि’ इति । द्वयतेर्वा रूपम् । इति
 मयनेपुपङ्गणम् । ‘रुजा’ “रुजो भङ्गे” १, भङ्गदेहुरियुरसि ।

* का० श्री० १५ ५ १६ ।

† वा० म० १ ८ ६ ।

‡ एतदन्तानि शास्त्रानि एतद्वाप्यान्नादयमभूतानि इ पृक्तानि ।

§ का० श्री० सू० १५ ५ २० ।

॥ ता० प० २० धा० ।

१ तु० प० १३६ धा० ।

अनेन द्वितीयशरणपक्षम् । 'सुप्ता' "सुप् विधून्ने" * ,
सुपतीति सुप्ता, पकारस्य स्यामे मकार; शत्रुसुपणकारिणी
श्रपुरसि । अनेन तृतीयशरणपक्षम् । एव मादाय दद्यात् ॥ २८ ॥

इषुदान मनुष्य मन्त्र विधत्ते— "ताः प्रयच्छतीति १" ।
'एने' यजमान 'प्राञ्च' प्रागञ्चनम्, प्राग् गन्तारन् च्चे इषवः ।
'पात' पालयत । 'प्रत्यञ्चम्' प्रत्यग् गन्तारम्, 'तिर्यञ्चम्'
तिर्यग् गन्तारम्, किं बहुना 'दिग्भ्यः' सर्वाभ्यः 'पात' इति ।
'तदस्मा इति । 'अशरण्याः' अक्षिसकाः ; शरव्य शरनस्यम्,
तद्रक्षिताः 'करोति' । अनेन सर्वोस्यपि दिक्षु परकीयशर-
सख्यत्वं निमर्च्यते ॥

इमं मन्त्र मित्वाभिर्मर्षनेऽपि आस्तायनी विनिष्कृतवान्—
"पातैर्न मित्वाभिर्मृशति"—इति १ । आपस्तम्बोऽपि— "पात
मा प्रत्यञ्च मिति प्रदीयमानाननुमन्त्रयति"—इति ॥ ३० ॥

विधत्ते— "प्रथेन भाविद इति १ । भाविस्-पदयुक्ताः
सप्त मन्त्राः 'भाविद', तान् पाठयतीत्यर्थः । भाविदयन्ति आप-
यन्ति देवताभ्य एन यजमान मित्वाविदो मन्त्राः ।

तत मन्त्रान् विधत्ते— "भाविर्मर्षा इति ११ । 'भावि-

* भौचोऽथ मन्त्रादुक्तार्थो धातुः, ततो बोधदेवेन भा० प० प्रकृतः ।

† वा० म० १० प १०, ११, १२ ।

‡ वा० म० १० प १३ ।

§ का० श्रौ० सू० १५ ५ २० ख ।

॥ आप० श्रौ० सू० १८ १७ १३ ।

१ का० श्रौ० सू० १५ ५ २१ ।

** वा० म० १० प १-७ ।

भया इत्यनिरुक्तम्' साक्षाद्देवतावाचकपदरहितं मन्त्रं वाचये-
दित्यर्थः । हे 'मर्याः' मरणयोग्या मनुष्याः । 'आविः' प्रकारो-
ऽभूत् । अनेन कस्यै देवताये यजमान भावेदितो भवतीत्या-
शङ्क तां देवतां दर्शयति— "प्रजापतिरिति । 'प्रजापतिः' खलु
• 'अनिरुक्तः' द्रष्टव्य इति वक्तुं मनर्हं ; तस्मादनेन यजुषा अनिरुक्तेन
अनिरुक्ताकृते 'प्रजापतये' 'शमं' यजमानम् भावेदितवान् भव-
तीत्यर्थः । भावेदनस्य फलमाह— "सोऽद्या इति । 'सः'
भावेदितः ज्ञापितः प्रजापतिः 'अग्नी' सुन्वते 'स्रवम्' अभिप्रेकम्
'अमुमन्वते', 'तेन' प्रजापतिना 'अमुमतः' अनुज्ञातः 'सृयते'
अभिषिच्यते । एव मुक्तरत्नापि आश्चयेयम् ॥ ३१ ॥

"आविष्ठी ऽग्निष्टहपतिरितीति । ष्टहपतिगुणकः 'अग्निः'
'आविष्ठी' भावेदितः, ज्ञापितः । "विष्ठी भोगप्रत्यययोः"—इति ०
निपातितः । अग्नेये यजमानं ज्ञापितवानित्यर्थः ॥ ३२ ॥

"आविष्ते ऽश्वत्थं इति । 'हृदयवाः' । "श्व इत्यन्तनाम,
श्रूयत इति सतः"—इति हि यास्कः ० । इहं प्रभूतं सर्वं
यस्य ॥ ३३ ॥

"आविष्ठी मित्तावरुणाविष्ठी । 'धृगवती' । धृतमिति कर्म-
नाम १, अवधीरितकर्माणी ॥ ३४ ॥

"आविष्ताः पूषा इति । 'विष्त्रवेदा' सर्वधनः ॥ ३५ ॥

"आविष्ते व्यावापृथिवी इति । 'विष्त्रगन्धर्वो' सर्वस्य
जगतः सुखस्य भाषयित्री ॥ ३६ ॥

* पा० म० ट २ ५८ ।

† 'आविष्ठीऽग्निः'—इति ग, घ ।

‡ ऋ० १०. १ ४ ।

§ निघ० १. १. ७ ।

“आवित्तादितिरिति ० । ‘उरुशर्मा’ प्रभूत सुख यस्या ,
‘अदिति’ अखण्डनीया देवमाता । भूमिरेव काश्चिन्मूर्ति
धृत्वा देवमातादितिरित्युच्यते † ॥

एता देवता सम्भूय प्रशसति— “तथाभ्य एवेन
मिति ॥ ३७ ॥ २ [३ ५] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थब्रह्मणि
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
पञ्चमकाण्डे तृतीयाध्याये पञ्चम ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशनेन तमो ह्यहं निवारयन् ।
सुमयीश्चतुरो देवाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ ३ ॥

ब्रह्मण्ड गोमहस्र कनकहयतुलापुरुषी स्वर्णगर्भम् ,
सताम्बीन् पञ्चसीरीश्लिदगतकलताधेनुसीवर्णभूमी ।
रत्नीस्रा रुक्मवाजिद्विपसहितरथो सायणि सिद्धिषावी ,
ध्यायापीहिम्नचक्र प्रदितविधिमहाभूतयुक्त घटश्च ॥
धान्याद्भि धन्यजन्मा तिलभव मतुल स्वर्णज पर्णमुष्य ,
कार्पासीय कृपावान् शुद्धकत मज्जडो राजत राजपूष्य ।

* देवायितु प्रतिमन्त्रम् नेति मन्मुदाय — इति का० श्रौ० सू०
१५ ५ २१ इति । † अखण्डनीयेषी प्रतिरिति नैरुक्ता ।

प्राण्योत्सं प्राण्यज्ञश्चा स्तवणञ्ज मन्त्रैः गार्कंर चार्कतेजाः ,
रत्नाब्धौ रत्नरूपं गिरि महता मुदा पात्रसाक्षिद्रुणार्यं ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
पञ्चमकाण्डे तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

(अथ चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।)

केशवस्य पुरुषस्य । लोहायसु मास्य ऽत्राविध्यत्यु-
 विष्टा दन्दशूका इति सर्वान्वा ऽएषु मृत्युनति-
 मुच्यते सर्वान् वधान् ० यो राजसूयेन युजते तस्य
 क्षुरैव मृत्युर्भवति तयो मृत्युर्यो व्वधस्तु १ नैवैतदति-
 नयति युहन्दशूकान् ॥ १ ॥

अथ यत् केशवस्य पुरुषस्य । न वा ऽएष
 स्त्री न पुमान्यत् केशवः पुरुषो यदुह पुमांस्तेन
 न स्त्री यदु केशवस्तेनो न पुमान्नैतदयो न
 हिरण्यं † यल्लोहायसु नैते क्रिमयो नाक्रिमयो
 युहन्दशूका अथ युल्लोहायसम्भवति लोहिता इव
 हि दन्दशूकास्तस्मात् केशवस्य पुरुषस्य § ॥ २ ॥

* 'वधान्'—इति ग, घ ।

† 'वधस्तु'—इति ग, घ ।

‡ 'हिरण्यं'—इति क ।

§ 'पुरुषस्यु'—इति क, ख ।

अथैनं दिशः समारोहयति । प्राचीमारोह
गायत्री त्वावतु रथन्तरं साम त्रिष्टुप् स्तोमो
व्वसन्त ऋतुर्वृद्धा द्रविणम् ॥ ३ ॥

दक्षिणमारोह । त्रिष्टुप् त्वावतु वहतु साम
पञ्चदश स्तोमो यीप् ऋतुः चर्चं द्रविणम् ॥ ४ ॥

प्रतीचीमारोह । जगती त्वावतु व्वैह-
पं साम सप्तदश स्तोमो व्वर्षा ऋतुर्व्विद्
द्रविणम् ॥ ५ ॥

उदीचीमारोह । अनुष्टुप् त्वावतु व्वैराजं
सामैकविंश स्तोमः शरद्वतुः फलं द्रविणम् ॥ ६ ॥

जर्धामारोह । पङ्क्तिस्त्वावतु शाक्तरैवते
सामनी विणवद्वयस्त्रिंशौ स्तोमौ हेमन्तशिगि-
रावृत् व्वर्चा द्रविणमिति ॥ ७ ॥

तद्यदेनं दिशः समारोहयति । ऋतूना
मेवैतद्रूप मृतूनेवैतत् * संवत्सरं समारोहयति
सु ऋतून् संवत्सरं समारुद्ध सर्व्वं मेवेद् सुपर्यु-
परि भवत्यव्वग्नि-†-वास्तादिद् सर्व्वं भवति ॥ ८ ॥

* 'मेवेन मेतद्रूप ऋतूनेनैव मेतत्'—इति च ।

† 'अव्वग्नि'—इति ग, घ ।

शार्दूलचर्मणो जघनार्हं * । सीसं निहितं
 भवति तत् पदा प्रत्यस्यति प्रत्यस्तं नमुचे. गिर
 इति नमुचिर्ह वै नामासुर आस त मिन्द्रो
 निबिज्याध तद्य पदा गिरो ऽभितष्टौ स यद्
 भिष्टित उद्वाधत स उद्द्वस्तस्य † पदा गिर.
 प्रचिच्छेद् ततो रज समभवत्तद् धीन मनुभाषते
 क्व गमिष्यसि क्व मे मोक्षस ऽइति ॥ ९ ॥

तत् सीसिनापजघान । तस्मात् सीसं मृदु
 स्रतजवत् हि सुर्वेण हि वीर्येणापजघान तस्मा-
 द्दिरय्यरूपत् सन्न क्रियन् नार्हति स्रतजवत् हि
 सुर्वेण हि वीर्येणापजघान तद्दे स तुजाष्टा
 रक्षाणामपजघान तयो ऽएवैष एतन्नाष्टा रक्षा-
 खतो ऽपहन्ति ‡ ॥ १० ॥

अथैनत् शार्दूलचर्मा रोहयति । सीमद्य
 त्विपिरसीति युव वै सीम इन्द्र मत्यपवत स
 यत्तत. शार्दूल समभवत्तेन सीमद्य त्विपि-

* 'गमि'—इति ग, घ ।

† 'उद्द्वस्तस्य'—इति ख ।

‡ 'अपहन्ति'—इति क ।

स्तुभ्रादाह सोमस्य त्विषिरसीति त्वेव मे त्विषि-
 भूयादिति शार्दूलत्विषि मेवास्मिन्नेतद्वधाति तस्मा-
 दाह त्वेव मे त्विषिभूयादिति * ॥ ११ ॥

अथ रुक्मं सधस्तादुपास्यति । सृत्योः पाहीत्य-
 मृतं मायुर्हिरण्यं तदमृतं ऽत्रायुषि प्रति-
 तिष्ठति † ॥ १२ ॥

अथ रुक्मः शतवितृणो वा भवति । नव-
 वितृणो वा स यदि शतवितृणः शतायुर्वा
 ऽश्रयं पुरुषः शततेजाः शतवीर्यस्तस्माच्छतवितृणो
 यद्गु नववितृणो न्वेमे पुरुषे प्राणान्तस्मान्नव-
 वितृणः ॥ १३ ॥

तु सुपरिष्ठाच्छीर्ष्णीं निदधाति । श्रीजोऽसि
 सुहो ऽस्यमृत मसौल्यमृतं मायुर्हिरण्यं तदस्मिन्नमृतं
 मायुर्दधाति तद्यद्गुक्मा ऽउभयतो भवतो ऽमृतं
 मायुर्हिरण्यं तदमृतेनैवैन मेतदायुषोभयतः परि-
 वृष्टति तस्माद्गुक्मा ऽउभयतो भवतः ‡ ॥ १४ ॥

* '०दिति'—इति क । '०दिति'—इति ग, घ ।

† 'तिष्ठति'—इति क ।

‡ 'भवतः'—इति ग, घ ।

अथ वाह्व उद्वृह्णाति । हिरण्यरूपा उपसो
 विरोक् उपभाविन्द्रो उदिवः सूर्यश्च । आरो-
 हतं व्वरुण मित्र गुर्त्तं ततश्चचाथा मुदितिं
 दितिं चेति वाह्व वै मित्रावरुणौ पुरुषो गुर्त्त-
 स्तस्मादाहारोहतं व्वरुण मित्र गुर्त्तं मिति तत-
 श्चचाथा मुदितिं दितिं चेति ततः पश्यतए चं
 चारुणं चेत्येवैतदाहु ० ॥ १५ ॥

नैतनोद्वृह्णीयात् । मित्रोऽसि व्वरुणोऽसी-
 त्येवोद्वृह्णीयाद् वाह्व वै मित्रावरुणौ वाहुभ्यां
 वै राजन्यो मैत्रावरुणस्तस्मान्मित्रोऽसि व्वरुणो-
 ऽसीत्येवोद्वृह्णीयात् ॥ १६ ॥

तद्यदेन मूर्हवाहु मभिषिञ्चति । व्वीर्यं वा
 उपतद्राजन्यश्च यदाहु व्वीर्यं वा उपतद्रपाए रसः
 सम्भृतो भवति येनैतत्तदभिषिञ्चति नेन्य उद्वृ-
 व्वीर्यं व्वीर्यं मपाए रसः सम्भृती वाहु खिना-
 दिति तस्मादेन मूर्हवाहु मभिषिञ्चति ॥ १७ ॥३॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [४. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रुतं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त मच्च वन्दे विद्यातीर्थमहेस्वरम् ॥ १ ॥

× × × (१ ७) । कात्यायनः—“अवेष्टा इति लोहा-
यस माविध्यति केशवास्ये सदोऽन्त उपविष्टाय”—इति † ।
सदसो मध्ये उपविष्टस्य केशवस्य ह्रीवस्य वदने “अवेष्टा”—
इतिमन्त्रेण ‡ ताम्र मर्षयेत् । तदिदं विभक्ते— “केशवस्येति
‘लोहायसं’ ताम्रम् ‘मा विध्यति’ मर्षयेत् । ‘दन्दशूकाः’ दंजन-
शीलाः, मृत्यव इक्षामिप्रेताः । ‘अवेष्टाः’ अथपूर्वा यजि-
र्भागाद्यं वर्त्तते, विनाशयिता इति ॥

व्याचष्टे— “सर्वान् या इति । ‘यो राजसूत्रेण यजते’, स
‘सर्वान् मृत्युन्’, ‘सर्वान्’ परकृतान् ‘वधान्’ अपि ‘अति-
मुष्यते’ अतिक्रामेत । सुन्वतो ‘मृत्युः’ नाम ‘जरा’, देहवि-
दारकत्वात् । तस्माद् दन्दशूकपदेन मृत्यवो वधाय विव-
क्षिताः, तान् केशववदने ताम्रनिधानेन नाशितवान् भवतीति
सात्पर्यायः ॥ १ ॥

केशवलोहायसदन्दशूकाना मन्तरानवर्त्तित्वं सम्यगुपपादयति—

* यद्यप्येकतमेऽध्यायप्रसूक्तके नाम कश्चित् पाठोऽवसोक्तते, पर
अध्यायादौ ब्राह्मणारम्भेऽत्र नूनं मर्षमहेपर्यपरिणावनरविकीर्तिरिति
किञ्चित्पाठेन भवितव्यम्, अहं तस्मिन्पिकरपरम्परयेकस्याह मिति ।

† का० श्री० सू० १५ ५ २२ ।

‡ या० शं० १० १० १ ।

“अथ यत् किमवस्यति ० । एतद् वाक्यं परिसुत्क्रयणे व्याख्या-
तम् । दन्द्शूकाना मय्यन्तरासुवर्षित्वं दर्शयति— “नैते क्रिमय
इति । दन्द्शूकाना मपि लोहितत्वात् लोहितायसेन भाष्य
मित्यर्थः ॥ २ ॥

सूत्रम्— “सुन्वन्त माक्रमयन् दिगः प्राची भारोहेति वाच-
यति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिगं यद्यालिह माक्रम्य”-इति † । अध्वर्युः
प्राच्यादिकाः पश्च दिगो यजमान माक्रमयन् “प्राची भारोह”
-इत्यादिकास्तत्तद्विप्रतिपादकान् मन्त्रान् वाचयेदित्यर्थः ।
तत्र दिगाक्रमण विधत्ते— “अथैनं दिग इति । ‘समारो-
हयति’ आक्रमेत् । प्राचीदिगाक्रमणमन्त्रं विधत्ते— प्राची
मारोहेति ‡ । हे यजमान । ‘प्राचीम् आरोह’ । तथा स्थितं
‘त्वा’ त्वा छन्दसा मध्ये गायत्री ‘भवतु’, साम्नां मध्ये ‘रय-
न्तार साम रक्षतु’, स्तोमार्णां मध्ये ‘विहत्तु’ षट्त्वनवकात्मकः
स्तोमः, षट्त्वना मध्ये यसस्तास्य ऋतु, ‘ब्रह्म’ त्वदीयं
‘द्रविण’ धन रक्षतु; ब्रह्मरूपं धन वा भवत्विति । एव
सुप्तरहापि ।

“अभि त्वा शूर नोनुम.”-इत्यप्या § सृष्टुत्वन्नं साम रय-
न्तार मित्युच्यते । “उपास्मै गायता नर.”-इति सूत्रत्रये

* इत उत्तरस्य (४ १ ३-४ ४ ५) यत्स्य भाष्यं छ-च-
ण-पुस्तकेषु नास्ति, छ-पुस्तकमालीवलोकिते ।

† वा० यौ० छ० १५ ५ ३३ ।

‡ वा० सं० १० १० २ ।

§ मा० छ० व्या० ३ १ ५ १ अक्षि ।

॥ वा० ग० व्या० २ १ ३१ साम ।

भावाभिस्तिस्रभिर्मध्यमाभिरुत्तमाभिषोडाहगानिन विराहसक्ति-
हस्तोमो भवति ० ॥ २ ॥

दक्षिणदिगाक्रमणं विधत्ते— “दक्षिणा भारोहेति † ।
पूर्ववद् योजनीयम् । “त्वा मिदि हवामहे”—इत्यस्या ऋचि †
उत्पन्नं साम ‘हृहत्’ ‡ । पञ्चदशस्तोमकरण निवम्— पूर्वोक्त-
त्रिहस्तोमः खलु सूक्तत्रयनिष्पाद्यः ; अन्ये तु स्तोमा एकै-
केन ह्रस्वात्मकेन सूक्तेन निष्पाद्यन्ते । तत्र चार्धं क्रमः—
“प्रथमं पर्यायं पञ्चभिर्हृग्भिर्गीयते । तद्यथा— प्रथमा ऋचं
त्रिर्गायेत्, इतरे द्वे सक्तत् सक्तत् ; तृतीये तु उत्तमा त्रिर्गायेत्,
भाद्ये द्वे सक्तत् सक्तदिति ॥ । ‘सत्रम्’ चत्रियः ॥ ४ ॥

प्रतीच्या मन्त्रं विधत्ते— “प्रतीची भारोहेति † । “यद्
द्याय इन्द्र ते शतम्”—इत्यस्या ऋचि † उत्पन्नं साम ‘वैरु-
पम्’ ‡ । सप्तदशस्तोमसम्पादन निवम्— प्रथमपर्याये प्रथमा
ऋचं त्रिर्गायेत्, द्वितीयपर्याये मध्यमां त्रिः, तृतीयपर्याये
मध्यमा मुत्तमाश्च त्रिः, अन्याः सक्तत्-सक्तदिति †† । वैश्वो
जातिरित्यर्थः ॥ ५ ॥

* ता० मा० १ २ १—३ ख० ।

† वा० सं० १० ११. १ ।

‡ सा० छ० व्या० ३ १ ५. २ ।

§ वा० मा० व्या० १ १. २० ।

॥ ता० मा० १ २ ४—६ ।

† वा० सं० १० १२ १ ।

** सा० छ० व्या० ३ २ ४ ६ ।

†† सा० मा० व्या० १ १. ६ ।

‡‡ ता० मा० १ २ ०—१६ ।

उदीच्या मन्त्रं विधत्ते— “उदीची मारोचेति ० । “पिया
सोम मिन्द्र मन्दतु त्वा”-इत्यस्या मृचि ११ उत्तर्यं साम
‘धैराजम्’ ३ । एकविंशतिस्तोमनिष्पत्तिप्रकारस्त्वेवम्— प्रथमे
पर्याये उत्तमां सकृद् गायेत्, द्वितीये पर्याये मध्यमां सकृद्
गायेत्, तृतीये पर्याये सर्वभेतराक्षिणिरित्येवं हते एकविंश-
स्तोमो भवति ५ ॥ ६ ॥

उदीच्या मन्त्रं विधत्ते— “उदीचा मारोचेति ।। “प्रीत्यथै
पुरोरयम्”-इत्यस्या मृचि १ उत्तर्यं साम ‘शाऊरम्’ ००, “श्व-
तीमः सधमादे”-इत्यस्या मृचि ११ उत्तर्यं साम ‘श्वेतम्’ ००० ।
द्विषष्टोमनिष्पत्ति प्रकारस्त्वेवम्— प्रथमे पर्याये प्रथमां विर्गा-
येत्, मध्यमां पञ्चलत्वी गायेत्, उत्तमां सकृत्; द्वितीये
पर्याये प्रथमां सकृत्, मध्यमां चिः, उत्तमां पञ्चलत्वः;
तृतीये पर्याये प्रथमा पञ्चलत्वः, मध्यमां सकृत्, उत्तमां

* या० सं० १०. १४. १ ।

† सा० ह्य० व्या० ५ १. १. ८ ।

‡ सा० गा० मी० १०. २ ३१ ।

§ ता० प्रा० १. २ १४-१० ।

|| वा० सं० १०. १४ १ ।

¶ सा० उ० व्या० ६. १. १४ १ ।

** या० गा० उ० ५. २ १ । भाष्यार्थार्थेण भूमिस्तिरिवैवा
सम्पते, सागभावात् । यस्तुतो महालाक्षीसामैव शाऊर मिति
प्रसिद्धो धार्जिकेण, अस्ति च तत्र मानम् धार्जिकं प्राञ्जलम् ।
तत्र २ २६ प्रष्टव्यम् ।

†† या० ह्य० व्या० ५ २ १ ६ ।

‡‡ सा० गा० व्या० २ १. १० ।

त्रिर्गाविदिति । सोऽयं त्रिरासृत्तनवसङ्क्षोपेतत्वात् 'विष्वक्'-
नामक स्तोमी भवति ० ॥ ॥ द्वयस्त्रिंशस्तोमनिष्पत्ति-
प्रकार उच्यते— प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिः कृत्वः, मध्यमां
सप्तकृत्व', उत्तमां सक्तृ; द्वितीये प्रथमां सक्तृ, मध्यमां
त्रिः, उत्तमा सप्तकृत्वः; तृतीयपर्याये प्रथमां सप्तकृत्वः,
मध्यमा सक्तृ, उत्तमां त्रिः । सोऽयं त्रयस्त्रिंशस्तोमी
नाम १ ॥

विषु मन्त्रेषु ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या धनरक्षकत्वेन धनरूप-
त्वेन वा कथिताः; चतुर्थे उदुम्बरादिफलस्य तद्रूपत्वम्,
पञ्चमे 'वर्षसः' प्रख्यातशूरताकृतस्य तेजसो रक्षकत्वं तद्रूपत्वं
शोक्तम् ॥ ० ॥

दिशा समारोहणं सप्तस्य संवत्सरारोहात्मना प्रथंसन्ति—
"तद्यदेन भिति । पद्याना दिशा समारोहणम् कर्तुरूपत्वम् ।
ऋतूना मपि "हेमन्तशिजिरयोः समासेन" † पञ्चसङ्ख्यात्मक
त्वात् संवत्सरारोहणेन यजमान' 'सर्वं मेवेदं' जगत् 'उपर्यु-
परि भवति' सर्वशरीरपरि वर्त्तमानो भवति; कालस्य सर्वेषां
सुपरिभावात् । 'अघ्नात्' सुन्दरः सकाशात् 'इदं सर्वम्'
'पर्वाक्' पर्वाचीनम् अघस्तन 'भवति' इति ॥ ८ ॥

पूर्वे मैत्रावरुणधिष्यास्य पुरस्तादभिहिताना मभिपेवनीय-
पादाया मपे आस्तृतस्य शार्दूलवर्मणोऽपरिऽस्ते निहितस्य सीसस्य
प्राघन मिदानीं विधत्ते— "शार्दूलैति । 'शार्दूलवर्मणः' 'जघ-

० भा० प्रा० १ ५ १ ५ ।

† ता० प्रा० १ ५ ५—० ।

‡ ऐ० प्रा० १ १ १ ।

नाहं' अपरभागी 'सीसं निहितं भवति' । गिहित मिति
'निष्ठा प्रयोगेण पूर्वं चर्मास्तरणसमये एव सीसनिधानं सम्पन्न'
मिति मन्तव्यम् । तथैव कात्यायनः— "मरुत्वतीयान्ते पात्राणि
पूर्वेण व्यात्रचर्माम्भृथाति सोमस्य त्विपिरिति, अपरेण्ते सीसं
निदधाति"—इति * । अत्र तु "पादेन सीसं निरस्यति"†
इत्येतावदेवासूत्रयत् † । 'तत्' सीसं 'प्रदा' पादेन "प्रत्यस्तम्"—
इतिमन्त्रेण ‡ निरस्येत् । 'नमुचेः' अदुरस्य 'गिरः' 'प्रत्यस्तं'
निरस्त मिति तस्यार्थः ॥

नमुचिगिरसः सीसेन गिरास भात्याधिक्योपपादयति—
"नमुचिर्ह वा इति । पूर्वं मिन्द्रो नमुचिनाम्नोऽदुरस्य 'गिरः'
स्तेन 'पादेन' 'अमितष्टी' आचक्रमे । 'सः' आक्रान्तः 'उद-
वाधत' । 'उच्छेदः' उद्वतः खड्गः । खड्गो नाम प्राणिविशेषः,
खड्गानीतयोर्षीति छान्दसात् ॥ 'तस्य' गिरः 'प्रदा'
स्त्रीयेन पादेन 'प्रच्छेद' क्लृप्तवान्, 'ततः' छिन्नगिराः
'रघः' राघसः 'समभवत्', 'तद्' रघः 'एन' घातक मिन्द्रम्
'अनुभाषते' वदति, छे इन्द्रः । 'क गमिष्यसि ?', 'मे' मसः सक्ता-
यात् क 'मीष्यसे' सुतो भविष्यसि ? 'इति' वदति ॥ ८ ॥

"तस्मीचेनेति । 'तत्' रघः, एतद्वदन्तं राघसं 'सीसेन
अपन्नघान' । 'तस्मात्' 'सीसं' 'स्यद्' जातम् । 'वि' यस्मात्
'स्यतजर्ब' शतशेकम् । तच्च सुपपादयति— "सर्वेण ह्येति ।

* का० श्रौ० सू० १५. ५. १. २ ।

† का० श्रौ० सू० १५. ५. २४ ।

‡ पा० सं० १०. १४. १ ।

§ खड्ग इति शब्दार्थेण अइति इत्यम् (भा० ध्या० ६६ पा०) ।

तस्माद् गतसार मेतत् सीसं 'हिरण्यरूपं' रजतरूपं 'सत्' अपि 'क्षिपधनं' क्षिपदपि मूर्ध्नां 'नार्हति' न लभते । रजतस्यापि हिरण्यमद्वयवहारोऽस्ति ; "यदयवधीयत तद्रजतं हिरण्यं मभवत्"—इति * तैत्तिरीयश्रुतेः । अतः पूर्वं रजसः सीसेन हतत्वादिदानीं सपि सीसप्राप्तनेन रक्षासि हतानि भवन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

विधत्ते— "अथैन मिति † । 'आरौहयति' आक्रामयति । "सीमस्य त्विधिरित्यादि पूर्वं व्याख्यातम् ‡ ॥ ११ ॥

विधत्ते— "अथ रुक्म मिति । 'रुक्मं' हिरण्यम् § 'पधस्तात्' अथ प्रदेशे 'उपास्यति' निदध्यात् । अत्र सूत्रम्— "रुक्म मध.पदं कुरुते मृत्वीरिति"—इति । । हे रुक्म ! 'मृत्वीः' सकाशात् 'पाहि' पाशय ; एव मित्यर्थसिद्धम् ¶ । रुक्मस्य मृत्पुपरिहारकत्वं सुपपादयति— "अमृत मिति । हिरण्यं मभूतमायुः ; हिरण्यदानेन अपमृत्वी. परिहर्तुं शक्यत्वात् आयुर्दत्वम् । तस्मात् असी यजमान, पादस्याध'प्रदेशे रुक्मनिधानेन आयुषि एव प्रतिष्ठितवान् भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

शिरसि निधीयमानस्य रुक्मस्य कश्चिद् गुणं विधत्ते— "अथ रुक्म मिति †† । 'गतविहृण.' गतच्छिद् , 'नवविहृण.'

* तै० सं० १ ५ १ २ ।

† का० श्रौ० सू० १५ ५ २५ ।

‡ एवम् ए० १० पं दृष्टवम् ।

§ 'रुक्मं आभरणविशेषः'—इतीह कर्त्तव्याः । तत्र परिमण्डलं शामेत्युपदेश इतीह इति ।

¶ का० श्रौ० सू० १५-५-२६ ।

† वा० सं० १० १५ २ ।

†† का० श्रौ० सू० १५ ५ २७ ।

अपिच्छद्रः 'वा' भवेत् । तदुभयं कर्मणायुःप्राणात्मना प्रमं-
सति— "स यदि घनेति । आयुरनुसारेण तेजोवीर्ययोरपि'
शतसङ्ख्याकत्वं द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

तस्य शिरसि निधानं विधत्ते— "त सुपरिष्ठादिति ।
'शीर्षः' इति षष्ठी । 'भोजः'—इति मनोधत्तम् । 'सहः'—
इति बाह्येन्द्रियबलम् । 'अमृतम्'—इति प्राणबलम् ; 'प्राणो
वा अमृतम्'—इति मृतः । हे रुक्म ! तत् त्रितयरूपोऽसीति
मन्त्रार्थः ५ ।

अथस्तादुपरिष्ठाच्च रुक्मनिधानं आयुःप्रवृद्धिरूपेण प्रमं-
सति— "तद्यदुक्त्वा उभयत इति । 'रुक्मशब्दात् प्रथमा
द्विवचनस्थावादेशे कृते "लोपः प्राकत्वस्य"—इति ऋ यकारलोपः ।
उभयतो रुक्मविधानेन 'एनं' यजमानम् अमृतरूपेण 'आयुषा'
'उभयतः' 'परिवृंहति' संवर्धितवान् भवति ॥ १४ ॥

विधत्ते— "अथ वाङ् इति । 'उदृगृह्णाति' यजमानः कर्तुं
प्रसारितो कुर्यात् । अत्र "मित्रोऽसि वरुणोऽसि"—इत्ययं मेव
मन्त्रो वाङ्मन्त्रेण विधास्यते । तत्र पूर्वपद्यत्वेन मन्त्रं पठति—
"हिरण्यरूपाधिति । अतएव कात्यायनो विकल्पेन सूत्रयामास—
"वाङ् उदृगृह्णाति हिरण्यरूपा इति, मित्रोऽसि वरुणो-
ऽसीति वा"—इति ५ । हिरण्येति मन्त्रस्य ६ अथ मांध्याकिको-
ऽयैः । हे वरुण ! हे मित्र ! बाहुदयस्य पृथक्सन्नुद्धिः ।

* पा० सं० १०. १५. ३ ।

† पा० सू० ८. ३. १६ ।

‡ का० श्रौ० सू० १५. ५. २८, २९ ।

§ पा० सं० १०. १६. १. २ ।

‘हिरण्यरूपी’ हितरमणीयरूपी, हिरण्यस्वरूपी वा सालद्वार-
त्वात् । ‘इन्द्रो’ परमैश्वर्यसम्पन्नो उभौ युवाम् ‘उपसः’ ‘विरोके’
विरोचने ‘उदिय’, ‘सूर्यय’ उद्भवः । एतेर्लटि मध्यगद्वि-
वने रूपम् । हे मित्रावरुणौ । बाहुरुपी ‘गर्ते’ पुरुषम्
, ‘घारोहतम्’ पुरुषस्योपरि भवत्वमित्यर्थः । ‘ततः’ अनन्तरम्
‘अदितिम्’ अखण्डनीयाम्, पृथिवीरूपा स्त्रीया प्रजां ‘चधी-
याम्’ पश्येताम् । ‘दिति’ खण्डनीयाम्, परा मेताश्च । तस्य
तद् बाहुद्वयमेव स्वरत्नं रक्षति, परवत् इति, अत एव
सुखत इत्यध्यात्मविषयोऽर्थः ।

आधिदैविके त्वयं विप्रैः— ‘गर्तः’ रघुः ; हे ‘मित्रा-
वरुणौ’ देवतौ । रघुम् ‘घारोहतम्’ । ‘ततः’ रघारोहणानन्-
तरम् ‘अदिति’ अदीन समयं विहितस्य कर्मणः कर्तारं पुरुषं
प्रपश्यतम्, ‘दिति’ दीनं विवेकरहितं मनुष्यात्तारं च पश्यत
मिति । तं मित्रं मन्त्रं बाहुद्वयपरत्वेन व्याचष्टे— “बाहू वै
मिषेति । अन्तिमपादस्यार्थं बाहू— “ततः पश्यत मिति ।
‘स्व’ धीयन् ‘अरणम्’ अरमणीयम्, परं च पश्यति । ‘अदिति’-
शब्दस्य स्त्रीऽर्थे, ‘दिति’-शब्दस्य परोऽर्थे इति विभागः ॥ १५ ॥

एतेन मन्त्रेणोद्ग्रहणं द्रूपयति— “नैवेनेति । एतत्
माह — “मितोऽधीति । एवकारोऽन्वयमन्तनिहस्यर्थः । मन्त्रसु
पूर्वं व्याख्यातः ॥ तं मित्रं मन्त्रं प्रपश्यति— “बाहू
वै मिषेति ॥ १६ ॥

एव मूर्ध्नाबाहुत्वेनैव स्थितस्य यजमानस्याभिषेको विधा-
स्यते, तं मित्रं पुनः प्रपश्यति— “तददेन मिति । एवकारो

भिस्रक्रम , ऊर्ध्वबाहु मीधेति योजना । राजस्यस्य बाहु एव वीर्यं । अभिपेक्षनीयपाशेषु व्यासिक्ताना मयां रसोऽपि वीर्यम् ; वीर्यापादकत्वात् । अतः तेन रसेनाभिपेक्षे ऊर्ध्वबाहुत्व मीव युक्त मित्यर्थः । तस्य कारण माह—“नेत्र इति । ‘मि’ मम ‘इदं वीर्यं’ वीर्यरूपौ ‘बाहु’, कर्मवीर्यरूपः ‘मयां रसः’ ‘नेत् स्मिनात्’ न वज्रयेत् ‘इति’ अतो हेतो ‘ऊर्ध्वबाहुम्’ एव अभिपिच्छेदित्यर्थः ॥ १० ॥ ३ [४. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

माध्वन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

पञ्चमकाण्डे चतुर्थाध्याये त्रयसं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीय ब्राह्मणम् .)

तं वै प्राञ्चं तिष्ठन्त मभिपिञ्चति । पुर-
स्ताद् ब्राह्मणो ऽभिपिञ्चत्यध्वर्युर्वा यो वास्य पुरो-
हितो भवति पश्चादितरे ॥ १ ॥

सोमस्य त्वा द्युम्नेनाभिपिञ्चामीति । क्षीर्ये-
थैतदाहानेभ्रान्सिति क्षीर्येथैवेतदाह मूर्यस्य
व्यर्चसिति क्षीर्येथैवेतदाहेन्द्रस्येन्द्रियेणेति क्षीर्ये-

खैवैतदाह क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधीति राज्ञा मधि-
 राज एधीत्येवैतदाहातिद्विद्यून् पाहीतीपवो वै
 द्विद्यूव इषुवधु * मवैम मेतदृतिनयति तस्मादाहाति-
 द्विद्यून् पाहीति ॥ २ ॥

इमं देवाः । असपत्न्यं सुवह्म मित्तीमं देवा
 अभात्वव्यं सुवह्म मित्येवैतदाह महते क्षत्राय
 महते ज्यैष्ठ्यायेति नात्र तिरोहित मिवास्ति महते
 जानराज्यायेति महते जनानां राज्यायेत्येवै-
 तदाहेन्द्रस्त्रेन्द्रियायेति व्वीर्यायेत्येवैतदाह यदा-
 हेन्द्रस्त्रेन्द्रियायेतीमममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमिति
 तद्यदेवाश्च जन्म तत एवैतदाहास्यै व्विश ऽवृति
 यस्यै व्विशो राजा भवत्येष वो ऽमी राजा सोमो
 ऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेति तदस्मा ऽइदं सर्वं
 माद्यं करोति ब्राह्मण सेवापोहरति तस्माद् ब्राह्मणो
 नाद्यः सोमराजा हि भवति † ॥ ३ ॥

अथैत मभिषेकम् । कृष्णविषाणयानुविमृष्टे
 व्वीर्यं वा ऽएतदपां रसः सम्भृती भवति येनैन

* इषुवधु—इति ग, घ ।

† 'भवति'—इति क ।

मेतदभिषिञ्चतौदं मे ज्वीर्येण सर्वं मात्मान मुप-
स्पृशादिति तस्माद्वा ऽचनुविमृष्टे * ॥ ४ ॥

सोऽनुविमृष्टे । प्र पुर्व्वतश्च व्वृषभश्च पृष्ठा-
दिति युधायं पुर्व्वतो ऽतिष्ठावा ययऽर्षभः पशुन-
तिष्ठावैवं च्वा ऽएष इदं सर्वं मृतितिष्ठत्य-
व्वांगेवास्त्रादिदं सर्वं भवति यो राजसुयेन
यजते तस्मादाह प्र पुर्व्वतश्च व्वृषभश्च पृष्ठान्ना-
वश्चरन्ति स्वसिच इयानाः † । ता श्वावृचन्नधरा-
गुदक्ता अहिं बुध्न मनु रीयमाणा इति ‡ ॥ ५ ॥

अथैन मन्तरेषु शार्दूलचर्मणि विष्णुक्रमान्
क्रमयति । विष्णोर्विक्रमण मसि विष्णोर्विक्रान्त
मसि विष्णोः क्रान्त मसीतीमे वै लोषा विष्णो-
र्विक्रमणं विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तं तदि-
मानेव लोकात्समासुह्य सर्वं मेवेद् मुप्युपरि
भवत्यव्वांगेवास्त्रादिदं सर्वं भवति ॥ ६ ॥

* 'इचनुविमृष्टे'—इति ग, घ ।

† 'इयानाः'—इति ग, घ ।

‡ 'इति'—इति क । 'इति'—इति ग, घ ।

अथ ब्राह्मणस्य पात्रे । सः स्रवात्समुवनयति
 तद् ब्राह्मणखण्डं राजानं मनुयशः करोति तस्माद्
 ब्राह्मणो राजानं मनुयशः ॥ ७ ॥

तद्योऽस्य पुत्रः प्रियतमो भवति । तस्मात्
 ऽएतत् पात्रं प्रयच्छतीदम् मेऽयं व्वीर्यं पुत्रो ऽनु-
 मत्तनवदिति * ॥ ८ ॥

अथ प्रतिपरेत्य गार्हपत्यं मन्वारब्धे जुहोति ।
 प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि
 परित्ताषभूष । यत् कामास्ते जुहुमस्तन्नो ऽच-
 स्त्वयं समुष्य पितेति तद्यः पुत्रस्तं पितरं करोति
 यः पिता तं पुत्रं तदेनयोर्व्वीर्यं व्यतिपजत्य-
 स्ताष्य पितेति तद्यः पिता तं पितरं करोति
 यः पुत्रस्तं पुत्रं तदेनयोर्व्वीर्यं व्यतिपज्य पुन-
 रेव यथायथं करोति व्वयत् स्याम पतयो रथी-
 णात् स्याहेत्याग्नीरेधैतस्य कर्मण आग्निप मेवैत-
 दाशास्ते † ॥ ९ ॥

* •दिति—इति च । •दिति—इति ग. घ ।

† आशास्ते—इति ग. घ ।

अथ य एष सस्त्रवी ऽतिरिक्तो भवति ।
 तु माम्नीध्रीये जुहोत्यतिरिक्तो वा ऽएष सस्त्रवी
 भवत्यतिरिक्त आग्नीध्रीयो गाईपत्ये हवीष्पि
 अपयन्त्वाहवनीये जुह्वत्येषो ऽतिरिक्तस्तदतिरिक्त
 ऽएवैतदतिरिक्तं दधात्युत्तरार्धे जुहोत्येषु ह्येतुषु
 देवेषु द्विक् तस्मादुत्तरार्धे जुहोति स जुहोति
 रुद्र युक्ते क्रिवि परं नाम तस्मिन् दुत मस्यमेष्ट
 मसि स्वाहेति ॥ १० ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [४. २.] ॥

अथ द्वितीयब्राह्मणमिषिक उच्यते । अत्र कात्यायनः—
 “स्थितं प्राञ्च मभिपिचति पुरोहितोऽध्वर्युर्वा पुरस्तात् पाप्मा-
 नेन प्रयमन्, यथादितरे द्वितीयेन, स्वस्तुनीयेन, मित्रो
 राजन्वो यैश्वर्यतुष्येन, भीमस्य त्वा जुष्टेनेति प्रतिमस्यम्,
 यभिपिचामीति सर्वत्र साकाहत्वात्, अत्राणां अत्रपतिरेधीति
 चेम ममुय”-इति ० । ऊर्ध्ववाङ्मतेन स्थितं प्राङ्मुखं यज-
 मानं पुरोहिताध्वर्योरन्यतरो ब्राह्मणः सुन्वतः पुरो द्वे द्वे स्थित्वा
 पाप्मानेन पाप्मेणाभिविष्टेत् । इतरे स्वादयसावीऽभिविष्टमानस्य

पथाद् भागे स्थित्वा स्वस्वपान्त्रेणाभिपिच्छेयुः । तत्र “सोमस्य”
-इत्यादयश्चत्वारो मन्त्रायतुर्णाम् । तथाभिपिच्छामीति प्रथम-
मन्त्रगतस्य पदस्योत्तरेषु त्रिष्वनुपङ्गः ; साकाङ्क्षत्वात्प्रस्तापाम् ।
“चत्वारणां चत्वरपतिरेधि”-इति च सर्वत्रानुपपद्यते, “इमं देवा
अपपन्नम्”-इत्येव मन्त्रश्च । तत्र ‘इमम्’-‘अमुष्य’-इतिस्थाने
यदुस्तत्पितृषु नाम गृह्णीयादिति सूत्रार्थः ॥

त मिमं क्रमेण विधत्ते— “तं वै प्राञ्च मिति । तच्छब्दः
प्रकृतपाची, उद्देशाद् मित्यर्थः । ‘प्राञ्चं’ प्राञ्चुखं ‘तिष्ठन्तम्’
अभिपिच्छेत् ; ‘पुरस्ताद्’ अभिपिच्छ्यमानस्य पुरो देये ‘ब्राह्मणः’
अभिपिच्छेत्, ‘इतरे’ द्वयः ‘पथात्’ सुन्वतः पश्चिमभागे स्थित्वा
अभिपिच्छेयुः ॥ १ ॥

तत्र मन्त्रान् सार्धं वादं विधत्ते— “सोमस्येति । हे यज-
मान ! ‘त्वा’ त्वां ‘सोमस्य’ ‘द्युञ्चेन’ द्योतनशीलया दीप्त्या
अभिपिच्छामीत्येको मन्त्रः ७ । “अग्नेभ्राजसा”-इत्यपरः १,
अभिपिच्छामीत्यनुपपद्यते ; वाक्यस्य साकाङ्क्षत्वात् । “सूर्यस्य
वर्षसा”-इति द्वितीयः ८ । ‘वर्षसा’ रौचिषा । “इन्द्रस्य इन्द्रि-
येण वीर्येण”-इति चतुर्थः ९ । सर्वशेषं मन्त्रभागद्वय मर्त्य-
पुरस्सर माह— “चत्वारणा मिति । ‘चत्वारणां’ बहूनां अवि-
दाणां राज्ञां वा ‘चत्वरपति’ चत्वरिणस्य पतिः ‘एधि’ भव ॥

० पा० सं० १० १० १ ।

१ पा० सं० १० १० २ ।

२ पा० सं० १० १० ३ ।

३ पा० सं० १० १० ४ ।

४ पा० सं० १० १० ५ ।

आहृत्तिष्ठन्निष्ठां स्नामित्वं बहुत्व च विवक्ष्यते । 'दिद्युन्' वाधकानिष्णुन् 'अति'-क्रम्य 'पादि' रघ , इष्टुभिर्न बाधो भवेदित्यर्थः ॥ २ ॥

सर्वानुषङ्ग्यमानं मन्त्रास्त सार्यवाटं विधत्ते— “एवं देवा इति । अयं मन्त्रः ० पूर्वं निवार्यवाटवाक्येन च सच्च विक्ष्यटं, ख्याख्यातः १ ॥ २ ॥

विधत्ते— “अथैत मभिपेक मिति । एवं क्रियमाणम् 'अभिपेकं' स्वदेष्टपतित मभिपेकजल मित्यर्थः । 'कृष्णविषा षया' कण्डूयन्त्या 'अनुविष्टे' प्रलिम्पति यजमानः । त मितं धीर्यसम्पादनरूपेण प्रयच्छति— “वीर्यं वा इति । इद मभिपेकजनरूपं 'वीर्यं' 'मे' सम 'सर्वम् आत्मानम्' 'उपसृग्यात्' उपसृग्यात् 'इति' दुष्टरा विमालेनं कुर्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्र मन्त्रं विधत्ते— “सोऽनुविष्टे प्रपर्वतस्वेति ० । या आपो 'हपमस्य' वर्षलक्षमस्य 'पर्वतस्य' । पर्वत इति मेघनाम १ । मेघस्य 'पृष्ठात्' 'भावः' नाश्या इत्यर्थः , प्रचरन्ति । कीदृशः ? 'ससिच.' स्व माळीयं यजमानगरीरं सिध स्तीति ससिचः । 'इयानाः' गच्छन्त्यः , वाङ्मुख्येन सर्वत्र प्रव हन्त्य ; 'ता' आपः 'उदक्ताः' उरिचिताः । उत्पूर्वस्थास्यते निंशया रूपम् । इदानीम् 'अधराम्' अधोभागे 'अहिम्' चार भ्येति , अहिहस्तमाहम् । 'दुभ्राम्' दुभ्रस्य पादस्याधभागो

० वा० मं० १० १८ १ ।

१ २०१ ४० १ पं० दृश्यम् ।

२ वा० मी० ख० १४ ६ ८ ।

३ निघ० १ १० २ ।

बुधः, तम् । गिरःप्रभृति पादपर्यन्तम् 'अनु' अनुक्रमेण 'रीय-
माणाः' सेपक्षेण स्ववक्ष्य, 'भावह्वयन्' यजमानगरीरं सम्भ-
गाहृत्य स्थिताः, तिष्ठन्तीति ७ । इत्याध्यात्मिकोऽर्थः ।

पाधिर्देविकान्तु— 'पर्वतः' आदित्यः, 'हृपमस्य' पृष्ठात्
, 'इयाना.' निर्गच्छन्त्यः, 'नाथ' नाथ्या आपः 'चरन्ति' । तथा च
श्रुतिः— "नाथ्या उ एव यजुमन्व इष्टका इत्युपक्रम्य, "पट्टिय
ह वे व्रीषि च गतान्यादित्यं नाथ्या अमिचरन्ति"—इति १ । 'ताः'
प्राष्ठकासि 'भावह्वयन्' आवर्तन्ते ; 'अधराग्' आदित्यमण्ड-
लाद् भूमिं प्रति अधोऽगमनशीलाः, 'उदक्' 'ता' पूर्वे भूमिः
सकाशात् आदित्यमण्डलं प्रति 'उदक्' ऊर्ध्वगमनशीलाः 'पट्टिं'
मेघम् 'बुधम्' अन्तरिक्षम्, तत्र भवम् 'बुधान्' मध्यमस्थानम्
'अनुरीयमाणाः' अनुपविश्य तस्मादिर्गच्छन्त्यः, भूमिं प्राप्नु-
वन्तीति शेषः † ॥

मन्त्रस्य प्रथमपादस्य तात्पर्यं भाष्य— "यथायं पर्वत इति ।
'यथा पर्वत.' 'अतिठाना' सर्वं मतिक्रम्य स्वाता । तिष्ठनेः "आतो
मनिन्"—इति ‡ वनिप् । 'यथा ऋषभ.' पशूनातिक्रम्य तिष्ठति,
एव मेघ राजा तिष्ठति, सर्वस्योपरि भवति । 'अस्माद्' यज
मानात् 'इष्ट सर्वम्' अर्वाक् भवति ; 'तस्मात्' अपर्वतस्येति पाठ
प्रसङ्ग इत्यर्थः § ५ ॥

विधत्ते— "अथेन मिति ॥ । गार्हपत्यस्य मध्ये एव यजमानं

* वा. सं. १०. १८. १ ।

† इक्ष्वेपोपरिष्ठात का. १०. अ. ५. भा. ४. क. १४ ।

‡ का. यौ. ख. १३. ६ । § भा. ख. ३. २. १४ ।

। का. यौ. मू. १५. ६. ८ ।

वीन् विशुक्रमान् क्रमवेदध्वर्युः । तत्र मन्त्रवयं विधत्ते—
 “विष्णोरिति ७ । एकैकस्य क्रमणस्यैकैको मन्त्र इत्यर्थः ।
 ‘विष्णोः’ यत्स्थ यच्च ‘विक्रमणं’, यच्च ‘विक्रान्तं’, यच्च ‘क्रान्तम्’,
 तत् ध्वर्ये त्व मसीति योजनीया । क्रमणवयं लोकावयाक्रमा
 प्रशंसति । “इमे ये लोका इति ॥ ६ ॥

अथ स्वमित्तवैश्यापात्रव्यभिषाणां पाप्माभ्यापने व्यासेधनं
 विधत्ते— “अथ ब्राह्मणस्येति । “तद् ब्राह्मण मिति । ‘तत्’
 तेन ध्ववनयनेन ‘राजानम्’ ‘अनु’ पश्चाद् ‘ब्राह्मणं’ ‘यथाः’ यथास्त्रिन
 कृतवान् भवति । लोके हि राजा कीर्त्तिमान्, ब्राह्मणोऽपि
 तदनन्तरं कीर्त्तिमानित्युच्यते ॥ ७ ॥

विधत्ते— “तद् योऽस्येति १ । ‘एतत्’ संस्त्रवैः प्राक्षितं
 ब्राह्मणस्य पान्नाभ्यापनं राज्ञः प्रियतमाय पुत्राय प्रयच्छेत् ।
 प्रदाने ब्राह्मणोऽयं मन्त्र माह— “इदं मे इति । अत एव
 काम्यायनो मन्त्रं पपाठ— “पुत्राय प्रयच्छति प्रियतमावेदं मे
 कर्मदं धीर्यं पुत्रोऽनुसन्तनोत्”—इति १ । ‘अयं’ मे पुत्रः,
 ‘मे’ मम ‘धीर्ये’ धीर्यरूपं कर्म ‘अनुसन्तनवत्’ अनुसन्तनोत्,
 विस्तारयत्विति ॥ ८ ॥

विधत्ते— “अथ पतीति । गार्हपत्यं ‘प्रतिपरेत्य’ प्रत्यह-
 सुषो गत्वा ‘अन्वारश्चे’ । प्रकृतत्वात् पुत्र इति गम्यते । अथ
 एवम् ३— “शाम्नादायं लुहोति पुत्रोऽन्वारश्चे प्रजापत इति”—

• वा० भं० १० १८ २. १, ४ ।

† का० यौ० मू० १४ (१० क ।

‡ का० यौ० मू० १४ (१० ग ।

§ का० यौ० मू० १४ (११ ।

पानाशपात्रशेषस्य धाम्नीध्रीये ष्टवा हवन विधत्ते— “पथ
य एष सत्य इति ४ । अतिरिक्तस्य शेषस्य धाम्नीध्रीये हव
नस्योपपत्तिं दर्शयति— “अतिरिक्त इति । तदेवोपपादयति—
“गार्हपत्ये हवीष्पीति । गार्हपत्ये सर्वेषां हविषां उपपत्तम्,
आहवनीये तेषां होमः, अतः उपपत्तयनयोरनुपपत्तत्वादान्नी
धीयोऽतिरिक्त इत्यर्थः । प्रदेशविशेष विधत्ते— “उत्तरार्ध इति ।
अस्य रुद्रसम्बन्धं दर्शयति— ‘एष हीति । ‘एतस्य देवस्य’
रुद्रस्यैत्यर्थः । होमं मनुष्यं मन्त्रं विधत्ते— “स जुहोतीति १ ।
हे ‘रुद्र !’ इत् साधारिकं दुःखं द्रावयतीति, तस्य सम्बुद्धिः ।
‘ते’ तव ‘परम्’ उक्तृष्ट ‘यत् नाम’ “नमः शिवाय”—‘पथ
पतये’—इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धम् ३, ‘क्रिवि’ “क्रिवि हिषाकर
णयो” ४, विरोधिनी हिषक मसि, ‘तस्मिन्’ नाग्रि ‘हुत
मसि’ अभिषेकशेषभूतमुष्यपात्रस्यजलं त्वं हुतं भवेति अत्र
सम्बुद्ध्यर्थोऽप्येयः । ‘अमेष्ट मसीति । ‘अमा’ शब्दोऽत्र ष्टव
वचनः । मदीये ष्टवे त्वम् इष्टं भव । ‘क्षाहा’ सुहुतं
मस्त्विति ॥ १० ॥ ४ [४ २] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये धैदार्यप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

पञ्चमकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

• का० औ० मू० १५ ५ १२ ।

† वा० म० १० २० २ ।

‡ वा० म० १६ ४१ ४० त्रै० म० ४ ५ ८ ११ १

§ भा० प० ५६८ सा० (हविः) ।

॥ त्रै० म० १ ८ १४ १-१२ त्रै० मा० १ ७ ८ इत्यन्तम् ।

(पथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

तद् योऽस्य स्वी भवति । तस्य शतं वा
परःशता वा गा उत्तरेणाहवनीयत् स्यापयति
तद्यदेवं करोति ॥ १ ॥

व्वरुणाद् वा ऽन्नभिषिषिचानात् । इन्द्रियं
व्वीर्यं मपचक्राम शश्वद्य एषोऽपात् रसः सम्भृतो
भवति ० येनैतमेतदभिषिञ्चति सो ऽथेन्द्रियं व्वीर्यं
निर्णयान तत् पशुष्वन्वविन्दत्तस्मात् पशुषो यशो
यदेष्वन्वविन्दत्तत् पशुष्वनुविद्येन्द्रियं व्वीर्यं पुनरा-
त्मन्नधत्त तयो ऽएवैष एतन्नाहैवास्माद्विन्द्रियं
व्वीर्यं मपक्रामति व्वरुणसयो वा ऽएष युद्वाज-
सूय मिति व्वरुणो ऽकरोदिति त्वेवैष एतत्
करोति + ॥ २ ॥

अथ रथ मुपावहरति । यद्दे राजन्यात् पराग्
भवति रथेन वै तदनुयुङ्क्ते तस्माद्रथ मुपाव-
हरति ॥ ३ ॥

पान्ताशपात्रशेषस्य आग्नीध्रीये ऋचा हवनं विधत्ते— “अथ य एष संयव इति ० । अतिरिक्तस्य शेषस्य आग्नीध्रीये हवनस्योपपत्तिं दर्शयति— “अतिरिक्त इति । तद्देवोपपादयति— “गार्हपत्ये हवीःपीति । गार्हपत्ये सर्वेषां हविषां अपणम्, आहवनीये तेषां होमः ; अतः अपणहवनयोरनुपपद्युक्तत्वादाग्नीध्रीयोऽतिरिक्त इत्यर्थः । प्रदेशविशेषं विधत्ते— “उत्तरार्द्धे इति । अस्य रुद्रसम्बन्धं दर्शयति— “एष हीति । ‘एतस्य देवस्य रुद्रस्यैत्यर्थः । होमं संनूप्य मन्त्रं विधत्ते— “स जुहोतीति १ । हे ‘रुद्र !’ इत् सासारिकं दुःखं द्रावयतीति, तस्य सम्बुद्धिः । ‘ते’ तव ‘परम्’ उत्कृष्टं ‘यत् नाम’ “नमः शिवाय”—“पशुपतये”—इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धम् ३, ‘क्रिवि’ “क्रिवि हिंसाकरणयोः” ४, विरोधिनी हिंसक मसि, ‘तस्मिन्’ नास्ति ‘हुत मसि’ अभिप्रेक्ष्येयभूतमुख्यपात्रस्यजलः त्वं हुतं भवेति अर्चं सम्बुद्धानीतिवैधः । “अमेष्ट मसीति । ‘अमा’-यश्चोऽत्र ऋहवचनः । मदीये ऋहे त्वम् इष्टं भव । ‘स्नाहा’ सुहुत मस्त्विति । ॥ १० ॥ ४ [४. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये धैदार्यप्रकाशे

माध्यन्दिनगतपथज्ञापणभाष्ये

पञ्चमकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

* का० श्रौ० सू० १५. ५. १२ ।

† वा० सं० १०. २०. २ ।

‡ वा० सं० १६. ४१, ४०, तै० सं० ४. ५. ८. ११, १ ।

§ भा० प० ५६८. ५०. (कवि) ।

॥ तै० सं० १. ८. १४. १-१२, तै० वा० १. ७. ८. इत्यम् ।

ऽएष इन्द्रो भवति यच्च क्षत्रियो यदु च यजमान-
स्तस्मादाहारिष्टो ऽधर्जुन इति • ॥ ७ ॥

अथ दक्षिणायुग्य मुपार्पति । मरुतां प्रस-
वेन जयेति विशो वै मरुतो विशा वै तत्
क्षत्रियो जयति यज्जिगीषति तस्मादाह मरुतां
प्रसवेन जयेति † ॥ ८ ॥

अथ मध्ये गवा मुद्यच्छति । आपाम मनसेति
मनसा वा ऽद्भृद् सुर्व मास तन्मनसेवेतत् सुर्व
माप्नोति तस्मादाहापाम मनसेति ‡ ॥ ९ ॥

अथ धनुरारण्यां गा मुपस्पृशति । सृ मिन्द्रिये-
षेतीन्द्रियं वै व्वीर्यं गाव इन्द्रिय मेवैतदीर्य-
मात्मन् धत्ते ऽयाह मिनामीमाः कुर्व्यं ऽद्रमा
इति § ॥ १० ॥

तद्यत् स्वस्य गोपूदुच्छति । यहै पुरुषात् पराग
भवति यशो वा किञ्चिदा स्वृष्ट हेवाथ तत्

• इति—इति क । इति—इति ग. घ ।

† जयेति—इति क । जयेति—इति ग. घ ।

‡ मनसेति—इति क । मनसेति इति ग. घ ।

§ इति इति क । इति—इति ग. घ ।

प्रतमा मिधाभ्यपक्रामति तत् । स्वादेवैतदिन्द्रियं
 वीर्यं पुनरात्मभुक्ते तस्मात् स्वस्य गोषु-
 यच्छति ॥ ११ ॥

तस्मै तावन्मात्रीर्वा भूयसीर्वा प्रतिददाति ।
 न वा ऽएष क्रूरकर्मणे भवति यद्यजमानः क्रूर-
 मिष वा ऽएतत् करोति यदाह जिनामीमाः
 कुर्वं ऽद्रमा इति तयो ह्यस्यैतदक्रूरं कृतं
 भवति तस्मात्तावन्मात्रीर्वा भूयसीर्वा प्रति-
 ददाति * ॥ १२ ॥

अथ दक्षिणानुयच्छति । सो ऽयेण यूपं दक्षि-
 षेन व्वेदिं येनैष दक्षिणा युति तेन प्रतिपद्यते
 तं जघनेन सदो ऽयेण शाला मुद्यच्छति ॥ १३ ॥

मान † इन्द्र ते व्वयं तुरापाट् । अयु-
 क्तासो ऽश्वघ्नता व्विदसाम् । तिष्ठा रयं मधि
 यं व्वचहस्ता रश्मोन् देव यमसे स्वश्वानित्युद्य-
 च्छत्येवैतवाभीशवो वै रश्मयस्तस्मादाहा रश्मोन्

* ददाति—दति क ।

† त—दति क, म ।

देव यमसे स्वश्रवानित्यथ रथविमोचनीयानि जुहोति
प्रीती रथो विमुच्याता ऽइति तस्माद्रथविमोच
नीयानि जुहोति ॥ १४ ॥

स जुहोति । अग्नये एहपतये स्वाहेति स
यदेवान्ये रथस्य तदेवैतेन प्रीणाति व्वहा का ऽवा-
ग्नेया रथस्य व्वहानेवैतेन प्रीणाति श्रीर्व्वे गार्ह
पतं यावतो यावत ईष्टे तच्छ्रिय मेवास्वैतद्गार्ह-
पतुर् राज्य मभिविमुच्यते ० ॥ १५ ॥

सोमाय व्वनस्पतये स्वाहेति इयानि वै
व्वानस्पत्यानि चक्राणि रथ्यानि चानसानि च
नेभ्यो न्वेवैतदुभयेभ्यो ऽरिष्टिं कुरुते सोमो वै
व्वनस्पतिः स यदेश व्वानस्पत्यर् रथस्य तदेवैतेन
प्रीणाति दारुणि वै व्वानस्पत्यानि रथस्य दारुण्ये-
वैतेन प्रीणाति चच वै सोमः सन्न मेवास्वै तद्राज्य
मभिविमुच्यते † ॥ १६ ॥

मरुता भोजसे स्वाहेति । स यदेव मारुतर्
रथस्य तदेवैतेन प्रीणाति चत्वारोऽशवा रथः
पञ्चमो हौ सव्यदृसारथी ते सप्त सप्त सप्त वै

मास्तौ गणः सर्व्व मेदैतेन रुधं प्रीणाति त्विशी
वै मरुतो त्विशमेवाखैतद्राज्यमभिविमुच्यते † ॥ १० ॥

इन्द्रस्येन्द्रियाय स्वाहेति स यदेवेन्द्रः रुधस्य
नदेवैतेन प्रीणाति सव्यष्ठा वा ऐन्द्रो रुधस्य
सव्यष्टार मेदैतेन प्रीणातीन्द्रियं वै त्वीर्यं मिन्द्र
इन्द्रिय मेवाखैतद्दीर्यं राज्यं मभिविमुच्यते † ॥ १८ ॥

अथ व्वाराद्या उपानुहा उपमुञ्चते । अम्नी
इ वै देवा घृतकुम्भं प्रवेशयाञ्चकुस्ततो व्वराहः
सम्बभूव तस्मादराहो मेदुरो घृताहि सम्भूत-
स्तस्मादराहे गावः सञ्जानते स्य मेदैतद्रस मभि-
सञ्जानते तत् पशुना मेदैतद्रसे प्रतितिष्ठति तस्मा-
द्वाराद्या उपानुहा उपमुञ्चते † ॥ १६ ॥

अथिर्मा प्रत्यवेक्षमाथो जपति । पृथिवि
मातर्मा मा हिंसीर्मी अहं त्वा मिति व्वृहणाह
वा अमिषिषिचानात् पृथिवी विभयाञ्चकार
महहा अथ मभूदो अथेचि यहै मायं नाव-
हणीयादिति व्वरुण उ च पृथिव्यै विभयाञ्चकार

यद्दे भेयं नावधून्वीतेति तदनुयैवैतन् मित्रधेय
मकुरुत न हि माता पुत्रं छिनस्ति न पुत्रो
मातरम् ॥ २० ॥

ध्वरुणसवो वा ऽएष यद्राजसूयम् । पृथिव्यु
हैतस्त्राधिभेति महद्वा ऽप्ययं संभूयो ऽभ्यर्षेचि यद्दे
भायं नावदृणीयादित्येष उ हास्यै विभेति यद्दे
भेयं नावधून्वीतेति तदनुयैवैतन्मित्रधेयं कुरुते
न हि माता पुत्रं छिनस्ति न पुत्रो मातरं तस्मा-
देवं जपति ॥ २१ ॥

सो ऽवतिष्ठति । हृत्सः श्विषद्सुरन्तरिच-
सवोता वेदिषदृतिषिर्दुरीषसन् । नृपद्वरसदृत
सुद् व्योमसदृब्जा गीजा ऋतजा अद्रिजा ऋत
वृहदित्येता मुतिच्छन्दसं जपन्नेषा वै सुर्वाणि
हृन्दांसि यदृतिच्छन्दास्तुयै नं पाप्मा नान्वव-
तिष्ठति ॥ २२ ॥

त न सहृष्टीतान्ववतिष्ठेत् । मेत्तं लोक-
मन्ववतिष्ठाद्यत् सुपुषाणीऽन्ववास्यादिति तत् सरथ
मेव रघवाहन आदधति ततो ऽवाङ्मुपप्रवते तथा

तु लोकं नान्वतिष्ठति यत् सुपुषाणो . इन्ववा-
स्थात् ॥ २३ ॥

उत्तरेणाहवनीयं पूर्वाग्निरुद्धृती भवति । स
रथवाहनस्य दक्षिणं मन्वनुष्यन्दत् शतमानौ प्रवृत्ता-
वावध्नाति * ॥ २४ ॥

अथौदुस्वरीत् शाखा मुपगूहति । तयोरन्यतर
मुपस्पृशतीयदद्यायुरसायुर्मयि धेहि युद्धसि
व्वर्षोऽसि व्वर्षो मयि धेहीति तदायुर्व्वर्ष
षात्मन् धत्ते ॥ २५ ॥

अथौदुस्वरीत् शाखा मुपस्पृशति । जर्गस्यूजं
मयि धेहीति तदूर्जं मात्मन् धत्ते तद्यैतस्य कर्मण
एताविव शतमानौ प्रवृत्तौ दक्षिणा तौ ब्रह्मणे
ददाति ब्रह्मा हि यज्ञं दक्षिणतो ऽभिगोपायति
तस्मात्तौ ब्रह्मणे ददाति † ॥ २६ ॥

अथेण मैत्रावरुणस्य धिय्याम् । मैत्रावरुणौ
पयसा निहिता भवति ता मस्य वाहू ऽपभ्युपा-

* 'वावध्नाति' इति क ।

† 'ददाति' - इति क ।

वहरतीन्द्रस्य वां वीर्यकृतो वाहू ऽअभ्युपावहरा-
मीति पशूनां वा ऽएष रसो यत् पयस्या तत्
पशूनां मीवास्त्रैतद्भ्रंसं वाहू ऽअभ्युपावहरति तद्यन्
मैत्रावरुणी भवति मित्रावरुणाऽऽ हि वाहू तस्यान्
मैत्रावरुणी भवति ० ॥ २० ॥ ५ ॥

॥ इति ष्ठीयप्रपाठकस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् [४. ३.] ॥

कात्यायनः— “गवाए गत मधिकं वा स्वष्टाहपनीयस्यो-
त्तरतः स्थापयति”—इति ५ । ‘स्वस्य’ ज्ञातेः भ्रातुः, तदर्थे
माहपनीयस्योत्तरप्रदेशे गतमष्ट्या अधिकं वा गाः स्थापयेदिति ।
तदिदं साधेवादं विधत्ते— “तद् योऽस्य सो भवतीति ।
‘परःगताः’ गताधिका इत्यर्थः । ‘एषं’ पशुमंस्थापनरूपं कर्म
‘करोति’ इति ‘यत्’, एतत् ‘तत्’ ‘तयो’ तथैव, वरुणेन
कृतत्वादित्युत्तरत्र सव्यस्यः ॥ १ ॥

“वरुणादिति ३ । पूर्वे राजस्येऽभिपिच्यमानाद् ‘वरुणाद्’
‘इन्द्रियं’ ‘वीर्यम्’ ‘पपचक्राम’ अपसृतन् । वीर्योपसरणे कारण
माह— “गच्छद् य एष इति । ‘गच्छत्’ निवृत्तं ‘सञ्चृतः’ ‘अपा-
रसः’, ‘जिन’ सञ्चृतेन रसेन ददानीम् पध्वर्युः ‘अभिविच्यति’ ।
‘घः’ रसः ‘अस्य’ वरुणस्य ‘वीर्यं’ ‘निर्जघान’ हतवान् । वरुणः

• ‘अपति’—इति क ।

† का० श्लो० ए० ११ ५ ११ । ‘सो ज्ञातिः अपिच्यः’—इति
तत्र कर्त्तव्यार्थः । ते० सं० १. ८. १०, ति० श्लो० १. ८. ३. दृश्यम् ।
‡ राजस्यस्य परवचनस्यभिधेयत्वे ऋतूपन्यासायैवैवास्यायिका ।

‘पशुपु’ ‘अन्वविन्दत्’ अक्षरभत । ‘तस्मात्’ पशुना यमोरुपलब्धम् ; पशुत एव यय सश्रवात् । तस्मिन् ‘वीर्यं’ वरुण, ‘पुनः’ आत्मनि स्थापितवान् । ‘तद्यो’ तेनैव प्रकारेण ‘एष.’ यजमानोऽपि ‘एतत्’ पशुसंस्थापनेन ‘इन्द्रियं वीर्यम्’ आत्मनि धत्ते । तदेव अतिरेकमुखेनाह— “नाह वास्त्रादिति । ‘यद्’-शब्दः प्रसिद्धिवाची । तस्मादेवं पशुनिधानरूपं कर्म कुर्वतः सुन्वत’ सकाशात् ‘वीर्यम्’ ‘न अपक्रामति’ नापमरति । “राजस्य मिति यत् , तत् वरुणस्यः ० ; राजस्ये वरुण एव मफरोदिति बुद्ध्या ‘एष.’ यजमानोऽपि ‘एतत्’ ‘करोति’ यत इति बहुवचने ॥ २ ॥

अथ रथोपावहरण विधत्ते— “अथ रथ मिति १ । रथोपावहरणं प्रशंसति— “यद्यै राजन्यादिति । ‘यद्’ वसु ‘राजन्यात्’ ‘पराक्’ पराधीन भवणम् अस्ति, ‘तत्’ एतत् अनेन ‘रथेन’ ‘पशुमुक्ते’ अत्रकुसं स्वाधीन कुर्यात् । तस्माद् रथ उपावहर्त्तव्य इत्यर्थ ॥ ३ ॥

मन्त्र विधत्ते— “स उपावहरतीति ० । “इन्द्रस्येति १ । माप्रपये व्यास्यातः । । रथयजमानयोर्वेत्तेन्द्राक्षकत्व मृपपादयति— “वर्त्ता वा इति ॥ ४ ॥

* ‘यो वे वाजपय, म मन्वाट्त्वय, यो राजस्य, म प्रवण मन्त्र’—इति तै. भा. १ ० ५ ।

१ ‘रथ उपावहरति विजिज्ञे’—इति तै. भा. १ ० ५ ।

२ का. यौ. मू. १४ १ १, २ ।

३ वा. म. १० ११ १ ।

४ रथेन इरण्येन ४३ १० ११ पं. दृश्यम् ।

“व्यय भयचलनयो” ७ अत्राय ‘त्वा’ त्वाम्, आतिष्ठा
मीति शेष । ‘स्वधायै’ अत्राय त्वा मातिष्ठामि ‘इति’ ।
‘अर्जुन इति’ इन्द्रस्य प्रिय नाम, इन्द्रात्मकोऽह मातिष्ठा
मीति सम्बन्ध १ ॥

मन्त्र पदयोऽनूना व्याचष्टे— “अनात्स्येति । अर्जुनपद
स्तेन्द्रवाचकत्वं दर्शयति— “अर्जुना ह वा इति । ‘इन्द्रस्य’
‘गुह्य’ गूढ नामधेयम्, तस्मात् अर्जुन इन्द्र । अस्मिन्द
स्यार्जुननामधेयम्, प्रकृते किं मायात मित्याशङ्क्य, यष्टुरिन्द्रा
त्मकत्वं भाह— “इयेन वेति । अत्रसम्बन्धात् यष्टृत्वाच्च सुन्वत
इन्द्रत्वम्, तस्मान्मन्त्रे अर्जुनपदेन यजमानाभिधानं युक्तं
इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ दक्षिणभागे युक्तस्याश्वस्य प्राजन समन्त्रक विधत्ते—
‘अथ दक्षिणेति शः । ‘अपार्धति’ “ऋषी गती” ९, प्राज
तीत्यर्थः । हे अश्व ! ‘मरुता’ विद्युद्रूपाणां ‘प्रसवेन’ प्रेरणया
‘जय’ सर्वे स्वाधीनं कुर्विति ॥

मन्त्र व्याचष्टे— ‘विशी वा इति । यद् राज्ञा जेतव्य
मस्ति, तद् ‘विशा’ प्रजया ‘जयति’, तस्माद् विड् रूपमरुत्
प्रतिपादनमन्त्रो युक्तः ॥ ८ ॥

विधत्ते—“अथ मध्य इति ७ । ‘गवां’ पूर्वे स्थापितानां ‘मध्ये’ ‘तद्यच्छति’ स्थापयति । ‘मनसा’ ‘आपाम’ आतवन्तो भवाम । आप्रोतेर्लुङि लृटिच्चात् घुरेच्छि कृते रूपम् । मन्तस्य तात्पर्यं माह—“मनसा वा इति १ ॥ ८ ॥

अथ धनुष्कोट्याः श्वानाः स्थापितानां गवां मध्ये एकस्याः स्पर्शनं समन्तकं विधत्ते—“अथ धनुरिति ३ । इन्द्रियेण बलेन सङ्गता भवामः । “इन्द्रियं वा इति । “समिन्द्रियेण”—इति मन्त्रेण ३ गौरुपस्पर्शने इन्द्रियस्यैव वीर्यस्य धारणं कृतं भवतीत्यर्थः । शिष्टानां गवां स्वाधीनकरणार्थे ‘जिनामि’—इति ब्रूयात् । इदं ब्राह्मणोक्तं वाक्यम्, न तु मन्तः । तस्याय मर्थः—‘इमाः’ माः ‘जिनामि’, अपि चेमाः ‘कुर्वे’ स्वाधीनाः करवा इति । “व्या वयोहानौ”, “ग्रहोभ्या” —इत्यादिना । सम्प्रसारणम् ॥ अत्र सूत्रम्—“धनुरास्त्रोपसृञ्चति गां यजमानः समिन्द्रियेणेति जिनामीमाः कुर्वं इमा इति चाह”—इति १ ॥ १० ॥

स्नानां स्थापितासु गीषु रथस्य स्थापनं प्रमंशति—“तद्यदिति । ‘यद्’ वशु ‘पुरुषात्’ ‘पराक्’ पराधीनं वह्निर्मुखं नष्टं ‘भवति’ । किं तत् ? तदाह—“यगो वा किञ्चिदिति ।

* का० श्री० छ० १५. ६. १६ ।

† वा० भं० १०. २१. ५ ।

‡ का० श्री० मू० १५. ६. २० ।

§ वा० भं० १०. २१. ६ ।

|| का० प० १८ पा० । पा० मू० ६. १. १६ ।

|| का० श्री० मू० १५. ६. २०. २१ ।

तद् यशमादिकं 'विधित्' अन्यत् 'प्रथमं' पूर्वतः 'खं' स्त्रीयं
यन् अमिन्ध्र 'प्रतमां' प्रकर्मण गच्छति । 'तद्' अनेन
'अस्य' ज्ञातेर्गोषु स्थापनेन पराशुखं वीर्यं 'स्वात्' ज्ञातिः सुक्यायात्
पुनः स्वाधीने कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

यद्य स्थापितानां गवां स्वामिने स्वाय, अन्वार्सा ताव-
तीनां गवां प्रतिदानं दर्शयति— "तथै तावन्मात्रीरिति ॥
यावत्सङ्गाकाः पूर्वं माहवनीयस्योत्तरतो गा भवस्वापिताः,
'तावन्मात्रीः' तावत् परिमाणं यासां तावन्मात्राः । प्रमात्रे
मात्रच् प्रत्ययः †, "टिद्वाणञ्"—इति सूत्रेण डीप् ‡ ।
'भूयसीः' ततोऽप्यधिकाः । प्रतिदानं प्रशंसति— "न वा एष
क्रूरेति । "यजमान इति । 'यत् एष क्रूरकर्मणे न भवति'—
इत्यन्वयः । यजमानिनान्यस्य प्रीतिजनकं कर्म कर्त्तव्यम् । किं
नत् क्रूरकर्मति तद् दर्शयति— "यदाश् जिनाभीति । तश्चात्
गोष्वाग्निने स्वाय अन्वाप्तावतीः 'भूयसीर्वा' माय दत्त्वा चेदि-
मध्ये स्थितानां गवां स्वाधीनकरणेन क्रूरं कर्म न कृतं भव-
तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

याहवनीयस्योत्तरतः स्थापितानां गवां मध्ये दक्षिणतो-
ऽम्नाणां स्थापनं विधत्ते— "अथ दक्षिणानिति । यूपस्य पूर्वतो
वेदेर्दक्षिणतः 'दक्षिणान्' दक्षिणदिग्मुखानम्नान् चायच्छेत् ।
अथान्वापात्वदेये § रथस्य स्थापनं विधातुं सुदग्गमनमार्गं

• का० यौ० मू० १५ (२१ ष ।

† 'प्रमात्रे दयमक-दृश-मात्रच्,—इति पा० सू० ५. २ १० ।

‡ पा० मू० ३ १. १५ ।

§ 'गोऽन्वापात्वदेये' इति श्रुतिर्दक्षिणदिग्मुखान्वापात्वदेयेः इमां २०५, २०६ ५५० ।

माह— “सोऽपेथेति । घनेन मागेण रथं प्रदक्षिणं मावह्यम् ।
 ‘येनेव दक्षिणा इति । दक्षिणाग्रमनमार्गसु पूर्वं मेवोक्तं ० ।
 सदस पश्चिमे, आलाया पूर्वदेशे रथम् ‘उद्यच्छति’ स्थापयेत् ।
 सूत्रितं हि— “पूर्वेण यूप परीत्यान्त पात्वदेशे स्थापयति मा त
 ‘इन्द्र इति”—इति ॥ १३ ॥

“मा त इति ॥ मन्वप्याय मर्थं,— हे ‘वज्रहस्त ।’ ‘य
 रथम्’ ‘अधितिष्ठ’ अधितिष्ठसि, हे ‘देव ।’ यस्मिन् त्व मव
 स्थित ‘स्वस्वान्’ शोभनाश्वान् ‘रश्मीन्’ ‘आयमसे’ नियच्छसि ।
 हे ‘तुरापाट् ।’ तूर्णे सहत इति तुरापाट्, तस्य सम्बुद्धि,
 हे ‘इन्द्र ।’ ‘ति’ तव सभूते ‘रथे’ ‘अयुक्ता’ अयोगरहिता
 वयम् ‘अवच्छता’ अवच्छात्वम् ‘विदसाम्’ । विदेशेऽपि सिचि,
 “लेटोऽडाटो”—इत्यडाटो ङ् अ, विदेम । तव रथे अयुक्ता वय
 वज्रवर्चसन् न लभामहे, किन्तु युक्ता सन्तो वज्रवर्चस मेव
 लभेमहीत्यर्थे । रश्मिपदस्यार्थं माह— “अभीश्व इति ॥

रथविमोचनीयहोम विधत्ते— “अथ रथेति ॥ ‘रथ’
 होनेन ‘प्रीत’ सन् ‘विमुच्यते’ विमुक्ती भवत्विति ॥ १४ ॥

होम मनुष्य चतुरो मन्त्रान् सार्यवाट् पृथग् विधत्ते—
 ‘स जुञ्जीत्यनय इति ॥ चतुर्णां मन्त्राणां मय मर्थं—

* अतुपद् मेवोक्तं (२३१ ए० १३ प०) द्रष्टव्यम् ।

† का० यौ० सू० १५ ६ २२ ख ।

‡ वा० म० १० २२ १ ।

§ पा० मू० ३ ४ ७ ३ १ ३४ १ ४ ८० ३ ४ २४ ।

‡ का० यौ० सू० १५ ६ २२ ।

† वा० म० १० २२ १-४ ।

‘गृहपतये चमवे’ ‘स्नाहा’ सुदुत मसु ।

वनस्पतये वनस्पतिगुणकाय ‘सोमाय स्नाहा’ ।

‘मरुता’ सध्वन्भिने ‘भोजसे’ वलाय ‘स्नाहा’ ।

‘इन्द्रस्य’ स्मभृताय ‘इन्द्रियाय’ वीर्याय ‘स्नाहा’ इति ॥

तत्र प्रथममन्त्र प्रथसति— “यदेवान्येय मिति । मन्त्रेक-
देवीनाम्निपदेन रघस्य घाम्नेय सङ्घ प्रीणितवान् भवति । रघ
स्याम्नेय मङ्घ दर्शयति— “वहा वा इति । अग्नेरुद्गमानस्य
युगस्य प्रान्तप्रदेशा वहा , ते घाम्नेया , “अग्निदग्ध मिवेषां वड
भवति”—इतिश्रुते ॐ अग्निदग्धत्वसाम्यात् रघेऽपि वहा घाम्नेया ।
प्रथमहोममन्त्रे चाम्नेये—इत्येकदेशपाठेन रथाङ्गप्रीणनम् । ‘गृह
पतये’—इति भाग प्रथसति— “श्रीर्वा इति । ‘गार्हपत्य’ गृह
पतित्व नाम ‘श्री’ , यत पुरुषो ‘यापत’ धनस्य पुरुषस्य
वा ‘ईष्टे’ , ‘तत्’ एतेन गृहपतय इति मन्त्रभागपठनेन यज
मानस्य गार्हपत्यनक्षत्राण्य राज्य मभिनक्षत्र रथो विमुक्तो भव
तीत्यर्थ ॥ एव मुनरेषु मन्त्रेषु एकदेशेन रथाङ्गप्रीणनम् , पथरेषु
यजमानफलाय रघ विमोक उच्यत इति ॥ १५ ॥

“सोमावेति । “हयानोति । वनस्पतिनिर्मितानि चक्राणि’
‘दधानि’ द्विपकाराणि ‘रथ्यानि’ रथसम्बन्धीनि , ‘घानसानि’
घनसम्बन्धीनि ‘च’ इति । तदेतेन ‘सोमाय वनस्पतये’—
इतिमन्त्रपाठेन उभयविधिभ्यो रथ्यानसचक्षेत्र्य , तदर्शम् , परि
ष्टिम्’ अङ्घिसां छतवान् भवति । सोमस्य वनस्पतित्वात्
आपधिपोपकत्वात् वनस्पतिपदेन रघस्य दारुणिनिर्मितान्यङ्गानि
प्रीणयति । सोमस्य चतुष्पत्यम् , राजत्वाद् बलसम्पादकत्वाद्वा ।

तस्मात् क्षीमपदेन चत्रियसम्बन्धि स्वाराज्य मभिलष्य रथो
विमुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

“मरुता मिति । ढतीवेऽत्र मन्त्रे मरुता मिति पदेन
रथस्यैव प्रीणनम् । रथस्य भावतत्त्व सम्पादयति— “चत्वारो-
ऽम्वा इति । रथस्याश्वचतुष्टयम्, ‘रथ’ स्य पञ्चम., ‘द्वौ
सव्यदृष्टारथौ’ सव्यदक्षिणभागयोरवस्थितौ द्वौ सारथी इति ‘सत’
सङ्ख्या अस्ति, मरुता मपि सप्तगणालकत्वात् सप्तसङ्गशाकत्वम् ;
अतः सप्तसङ्गशासाम्यात् मरुता मिति पदेन रथस्यैव प्रीणनं कृतं
भवतीत्यर्थः । मरुत्पदमेव यजमानस्य फलार्थं मपि प्रथमसति—
“विभो वा इति ॥ १० ॥

“इन्द्रस्येति । अत्र चतुर्थमन्त्रे इन्द्रपदेन रथस्य सारथि
प्रीणनम् । सव्यभागे तिष्ठतीति ‘सव्यष्टा’ । तिष्ठतेरीषादिकं
ऋकारपल्लयः किञ्च, किञ्चादाज्ञोप’, “अम्वाभ्यगोभूमि”-
इति सूत्रे ७ ‘स्या स्थिन् षूणा.’-इति वचनात् पञ्चम् ॥ १८ ॥

विधत्ते— “अथ वाराह्या इति । ‘वाराह्ये’ वराहचर्म
निर्मिते ‘उपानह्ये’ ‘उपमुञ्चते’ । कान्यायनेन पशूनां रसोऽसीति
मन्त्रेण वाराह्योरुपानह्योरुपमोको † विहितः ‡ । तत्र मन्त्रे
वराहस्य पशुरसत्व मभिधीयते, तदुपषादयति— “अग्नी इ
थै देवा इति । पूर्वं देवा हृतकुश्व मग्नी प्रासु, तस्माद्
वराह उतपथ, अतो हृतोत्पथत्वान्द् वराहस्य ‘मिदुरत्व’ मास-

* या० सू० ८ ३ ७८ ।

† ‘उपविभोको’—इति ऋ । उपविभोकोऽर्थान्त्वैतरेयमुत्तितो
ऽगमन्तथ. (दे० वा० ६ ४ ७) ।

‡ कर्त्त० श्री० सू० १५ ६ २४ ।

सत्वम् । ॥३॥ 'वराहै' 'गावः' 'सञ्चानते' संवदन्ते ; स्त्रीय-
रसभूतघृतोत्पन्नत्वात् । तस्माद् वाराहोरुपानहोरुपमोक्तेन पशु-
रस एव स्वयं प्रतिष्ठितो भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

“अथेमा मिति । 'पृथिवि मातः ।' सर्वेषां निर्मात्रि
पृथिव्या मातृत्वम् । द्यौः पिता पृथिवी मातेति * तुल्यनरेषु
युयवे । 'मा' मा 'मा हिंसीः' मा वाधिष्ठाः , 'अहम्' अपि
'त्वा' जैव हिंसिप मिति मन्वार्थः † । “वृक्षाह वा अग्नि-
पिपिचानादित्यादिकः , “न हि माता पुत्रं हिनस्ति , न
पुत्रो मातर मित्यन्तः , वाक्यसन्दर्भो वाजपेये भूम्यवेद्यपमसङ्गे
व्याख्यातः ‡ ॥ २० , २१ ॥

रवादवरोहणं विधत्ते— “सोऽवतिष्ठतीति § । अवरुद्ध
तिष्ठतीति अवयवदृष्ट्य दृष्टिकर्मणा समन्वये “समवप्रविभ्यः
स्व”-इति ॥ आत्मनेपदं न भवति ; तिष्ठतिक्रियायोगाभावेन
त्रेल्नुपसर्गसञ्ज्ञाया अभावात् , अन्यथा आत्मनेपदं दुर्निवारं
स्यात् । अथ वा व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

“हंस इति ¶ । मन्त्रस्याय मर्थः— इति पृथिवी मिति
'हंसः' रघः , शची देवयजने रघवाहने च सौदतीति 'शुचि-

* 'द्यौर्मै पिता ०—० माता पृथिवी'-इति ज० सं० १. १६४. २५ .

† द्यौषितः पृथिवि मातृ-इति ६. ५५ ५ । अथमादिषु द्रष्टव्यः ।

‡ पा० सं० १० २३. ५ ।

§ इहेव पुरस्तात् २ १. १८ (१०२ ४०) द्रष्टव्यम् ।

¶ का० श्री० छ० १५ ६ २६ ।

॥ पा० छ० १ ३ २२ ।

† वा० सं० १०. २४ १ ।

पत्, तस्योपरि यजमान वासयतीति 'वसु', तरुगुल्माद्यनव
 रुडेऽन्तरिक्षे सीदतीति 'अन्तरिक्षसत्', 'द्योता' द्योत्वसमान ,
 तदेव कथं मिलुच्यते— वेद्या सीदतीति 'वेदिपत्', 'अतिधि'
 अतिधिसन्ध, तदपि कथं मिलुच्यते— दुरीणेषु गृहेषु
 सीदतीति 'दुरीणसत्' यो यस्तु मारोदु नयति तस्य तस्य
 गृहे सीदति, नृपु मनुष्येषूपकार कर्तुं सीदतीति 'नृपत्',
 वरे श्रेष्ठे राजादिगृहे सीदतीति 'वरसत्', ऋते यज्ञे वाज
 पेयादौ सीदतीति 'ऋतसत्', सूर्यं वोढु व्योमनि चाकाशे
 सीदतीति 'व्योमसत्' । "अप्सुयोनिर्वा अश्व" -इतिश्रुते ७
 अश्वो जातैरश्वैरुपेतत्वात् 'अश्व', गोशब्दवाच्याद् वजात्
 जायत इति 'गोजा', एतच्च "स्मरस्तृतीयं रथस्तृतीयम्"-
 इत्याद्यात् १, ऋतायै यज्ञायै जातत्वात् 'ऋतजा' अद्रिभ्यो
 दृढकाष्ठेभ्यो जातत्वात् 'अद्रिजा' । इंद्रयो रयो 'बृहत्' प्रौढ
 राजसूयाख्यम्, 'ऋत' यज्ञ सम्पादयत्विति रथपक्षेऽर्थ ॥

सूर्यपक्षे त्वय मर्थ — इन्ति गच्छतीति 'हंस' आदित्य ,
 शवो निर्मले मण्डले सीदतीति 'शुचिपत्', 'वसु' निवास
 हेतु , प्राणात्मशक्त्यायुष्येऽन्तरिक्षे सीदतीति 'अन्तरिक्षसत्',
 अश्विरूपेण वेद्या सीदतीति वेदिपत्, अप्सु सूक्ष्मभूतेषु जायत
 इति 'अश्व', गोषु पृथिवीप्रधानेषु स्थूलभूतेषु जायत इति
 'गोजा', ऋतौ सत्यभूते मण्डले जायत इति 'ऋतजा', अद्री
 पापापे मेवे वा उदकरूपेण जायत इति 'अद्रिजा', 'ऋतम्'

* द्येवोपरिष्ठान (१३५० १२० ११३० १६५०) दृष्टव्यम् ।

† तै. अ० ५ २ ६ ४ दृष्टव्यम् मतं मिथं पुरस्तादपि ।

“सृ गतो” ३ सर्वद्व व्याप्तं ज्ञानात्मकम् , ‘सृष्टत्’ “सृष्टिं सृष्टौ” ४ प्रसृष्टम् , परमानन्दलक्षण मिति ॥

मन्त्रगत छन्दोविशेष प्रयसति— “एता मनिच्छन्दस मिति । इहमन्त्रव्यातिजगतीच्छन्द , सा च मायत्रादीनि छन्दासि अतिक्रम्य पश्चत इति तस्या अतिच्छन्दस्त्वम् । सर्वासा मेव छन्दसा तद्वान्तर्भावात् सर्वच्छन्दोरूपत्वम् , तथात् सर्व-च्छन्दोऽतिक्रमणात् ‘एता’ जपित्वा , षडरोहन्तम् ‘एनम्’ यज-मानम् ‘अतु’ ‘पाप्सा’ ‘नावतिष्ठति’ नावरोहति , पाप्मान मतिक्रामेदित्यर्थ ॥ २२ ॥

सयन्तुकस्य रथस्य रथवाहनेऽनसि स्थापनं विधातुं यन्तु रथस्थान निषेधति— “तत्रेति ॥ । सम्यक् प्रयच्छ गृह्णातीति ‘सृष्टहीता’ सारथि स , ‘त’ यजमानम् ‘अतु’ ‘नावतिष्ठेत्’ नावरोहेत् । तत्र कारण माह— “नेदिति । सन्वन् यं लोक प्राप्नोति , त लोके सारथिरपि न प्राप्नुयादिति । “त सरथ मिति । ‘रथवाहने’ रथस्थापनसाधने ‘अनसि’ § ‘तम्’ सय न्तुक ‘रथम्’ ‘आदधाति । निदध्यात् । तथाच तैत्तिरीय-कम्— “यदुभौ सृष्टावतिष्ठेता समान लोक मियाता सृष्ट सृष्टहीता रथवाहने रथ मादधाति सुवर्गादेवै न लोका

* भा० प० पृ० ३०० ।

† भा० प० ३३५ पा० ।

‡ का० श्रौ० सू० १५ ६ २० रथवाहणप्राप्तौऽप्यनेकत ।

§ रथवाहणशब्दस्थापमिद्वलात् स्वय मेव तस्यार्थं माह (कक)

—“अनस्यार्कम्”—इति का० श्रौ० सू० १५ ६ २२ ।

॥ मले व्यादधति—इति श्रूयत ।

दन्तदंभाति”-इति ७ । “तत इति । ‘ततः’ पथाद् यन्ता
‘धवाद्’ धवाद्गुहः सन् ‘अपप्रवते’ “पुठ् गती”-इति १
धातुः, प्रवरीहतीत्यर्थः । तथाच सूत्रितम्— “शाखाया दक्षि-
णतोऽपप्रवते यन्ता”-इति ३ ॥ २३ ॥

पूर्वं स्रष्ट भ्रातुरर्थाय गोःस्थापनकाले पूर्वाग्निवहनस्याह-
वनीयस्योत्तरतः स्थापनं सूक्ततोक्तम्—“गवां गत सधिकं वा
स्रष्टाहवनीयस्योत्तरतः स्थापयति, पूर्वाग्निवहनश्च साम्नि”-
इति ६, तद्विदानीं विधत्ते—“उत्तरेणाहवनीय मिति । “पूर्वाग्नि-
रिति । शान्तिपौष्टिकार्थीषोऽग्निः ‘पूर्वाग्निः’, ‘सः’ अन्ता
‘उद्धृतः’ कर्त्तुं वृत्तः स्थापितो ‘भवति’ ॥

पथ रथवाहनस्य दक्षिणे श्रेयं गतमानयोरसञ्चनम्, वरमैनि
शौदुम्बराः शाखाया उपगूहनश्च विधत्ते— “स रथिति ।
‘दक्षिणम्’ ‘पनुष्यन्दं’ प्रान्त मनु ‘प्रहृत्तौ’ वर्त्तुलौ ‘गतमानौ’
गतमानपरिमितौ द्वौ रुक्मी ‘प्रावध्नाति’ प्रासजैत् ॥ ॥ २४ ॥

“शौदुम्बरी मिति । तयोः गतमानयोरन्यतरस्योपस्यनं सम-
न्वक्तं विधत्ते— “तयोरिति । कात्यायनस्तु मन्वद्वयं कृत्वा वभयो-
रपि स्वर्गने विनियोगं मुञ्चवान् । “उपस्यति गतमानावियदधी-
त्येकं युद्धधीत्यपरम्”-इति १ । ‘इयदसि’ एतावत्परिमाणोऽसि ।

* ते० आ० १. ७. ६. ६ ।

† भा० आ० २५७ धा० ।

‡ का० श्रौ० सू० १५. ६. २६ ।

§ का० श्रौ० सू० १५. ६. १२, १४ । पूर्वोद्धृतं सिद्धम् (२८५ पृ०) ।

॥ का० श्रौ० सू० १५. ६. २०, २१ ।

॥ का० श्रौ० सू० १५. ६. २२ ।

अत्र तन्परिमाणं हस्तेनाभिधीयते ; स्वल्पपरिमितत्वात् । 'आयु-
रसि' आयु स्वरूपोऽसि ; "आयुर्द्विरस्यम्"—इति श्रुतेः ० । तस्मात्
'आयुर्मयि धेहि' ; यो हि यदात्मको भवति , स एव तद् दातुं
सुलभते । 'युङ्क्षसि' "युजिर् योने" † यच्च युनञ्जीति
'युङ्' , तथाविध 'असि' । 'वर्षः' तेजः 'असि' । तस्माद्-
'वर्षो मयि धेहि' ‡ । मन्वस्यार्ये सुहृत्सुव्याह— "तदायु-
र्वर्षे इति ॥ २५ ॥

शाखाया उपसर्गने समन्त्रं विधत्ते— "अर्थोदुम्बरी
मिति † । 'जर्कः' अक्षम् 'असि' । तस्मात् 'मयि' 'जर्कम्'
अत्र 'धेहि' इति ‡ । एतयोर्दानं विधत्ते— "तस्यैतस्येति ।
ब्रह्मणे दानं प्रथमति— "ब्रह्मा हि यज्ञ मिति ¶ ॥ २६ ॥

विधाते— "अग्रेण भवेति । मित्रावरुणधिक्षरास्य पूर्वभागे
व्याघ्रचर्मदेशे मित्रावरुणदेवत्वा 'पयस्या' आमिक्षा 'निहित
भवति' । तस्या यजमानवाहोरवहरणं विधत्ते— "ता मस्य
वाह इति ०० । 'अस्य' सुन्वतो 'वाह', 'ताम्' 'असि'-लस्य
'उपावरोहति' प्रसारयति । हे 'वाह !' 'वीर्यं कृतः' वीर्यकारिणः
'इन्द्रस्य' यजमानस्य सम्पत्तिनो 'दां' युवां (वाह) 'अभ्युपा-

* ते० प्र० १. ७ ६ ३ ।

† इ० उ० ७ घा० ।

‡ वा० अ० १० २५ १, २ ।

§ का० यौ० मू० १२. ६ ३३ क ।

॥ वा० अ० १० २५ ६ ।

¶ का० यौ० मू० २३ ५ २३ ख ।

** का० यौ० मू० १५ ६ ३४ ।

वहरामि' 'मभि' लक्ष्य स्थापयामि ७ । वाङ्मयेय मयमति—
 “पयूना वा इति । पयस्याया पशुरसात्मकत्वात् पशुरस मभि
 लक्ष्य वाङ्म स्थापितवान् भवतीति । पयस्याया मैत्रावरुण
 मयमति— “तद्यन्मैत्रावरुणोति ॥ २७ ॥ ५ १ [४. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनगतपद्यब्राह्मणभाष्ये
 पञ्चमकाण्डे चतुर्थाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥

॥ इति पञ्चमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः † ॥

* मय मय - पा० मं० १० १५ ० ।

† इति ब्राह्मणविरचिते मय, पाठं ते० मं० १ ८ १५, ते० प्रा०
 १ ० ६ अथवादे च इत्ये ।

‡ इति उत्तर मिह - कश्चिका ११६ - इति क कश्चिका
 मया ११६ - इति च म, य । तत्र १वा० २८६०, २वा० १०६०
 ३वा० १०६०, ४वा० १०६०, ५वा० २०६० । एतासां मय
 मयवा, मयवु माचयेतु ११६ कश्चिका मय्यदन्त इति प्रम् ॥

अथ

चतुर्थप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम् ,

अपि वा

चतुर्थाध्याये चतुर्थे ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

मैत्रावरुण्यया पयस्यया प्रचरति । तस्या
अनिष्ट एव स्तिष्ठन्नुद् भवत्युधास्मा ऽश्वासन्दी माह-
रन्त्युपरिसृद्य वा ऽप्य जयति यो जयत्यन्तरिच-
सृद्यं तदेन मुपयासीन मधुक्तादिमाः प्रजा उपा-
सते तस्मादस्मा ऽश्वासन्दी माहरन्ति सैषा खादिरो
व्विद्वक्षा भवति येयं व्वधैव्युता भरतानाम् ॥ १ ॥

ता मयेष । मैत्रावरुणस्य धिष्ण्य निद-
धाति खोनासि सुपदासीति जिघा मेवैतच्छ्रमा
करोति ० ॥ २ ॥

अधाधीवास मास्त्वयाति । अत्रुथ योनि-

रसीति तद् यैव तत्र च योनिस्ता मेवैतत्
करोति * ॥ ३ ॥

अथेन मासादयति । सोना मासीद सुपदा
मासीदिति शिवाऽग्ना मासीदित्येवैतदाह चत्रच
योनि मासीदिति तद्यैव तत्र च योनिस्तथा मेवैत
मेतद्वधाति † ॥ ४ ॥

अथान्तराऽसि ऽभिसृश्व जपति । निपसाद्
धृतव्रत इति धृतव्रतो वै रात्रा न वा ऽएष
सर्व्वमा ऽइव वृद्धनाय न सर्व्वमा ऽइव कर्मणो
यदेव साधु वृद्धेयत् साधु कुर्वात्तन्मै वा ऽएष
च योचियश्चैतो ह वै हो मनुष्येषु धृतव्रतो
तस्मादाह निपसाद् धृतव्रत इति व्वन्मः पश्या-
श्चेति व्विषो वै पश्या व्विच्छेत्त्येवैतदाह सास्त्रा-
न्याय सक्रतुरिति राज्यायेत्येवैतदाह यदाह सास्त्रा-
न्याय सक्रतुरिति ‡ ॥ ५ ॥

* 'रसीति'—इति ३ ।

† 'रसीति'—इति ३ ।

‡ 'रसीति'—इति ३ । 'रसीति'—इति ३, ४ ।

अथास्मै पञ्चाक्षान् पायावावपति । अभि-
भूरुद्येतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्ता मित्येष वा
ऽअयानभिभूर्यत् कलिरेष हि सर्वानुयानभि-
भवति तस्मादाहाभिभूरसीत्येतास्ते पञ्च दिशः
कल्पन्ता मिति पञ्च वै दिशस्तदस्मै सर्वा एष
दिशः कल्पयति * ॥ ६ ॥

अथैनं पृष्ठतन्तूणी मेव दण्डैर्घ्नन्ति । तं दण्डै-
र्घ्नन्तो दण्डवध † मतिनयन्ति तस्माद्द्राजादण्डो
यदेनं दण्डवध ‡ मतिनयन्ति § ॥ ७ ॥

अथ व्वरं वृषीते । यपु ह वै कंच सुपु-
वाणो व्वरं वृषीते सोऽस्मै सर्वं सृज्यते तस्मा-
हरं वृषीते ॥ ८ ॥

स ब्रह्मन्नित्येव प्रथमं सामन्तयते । ब्रह्म
प्रथमं सभिव्याहराणि ब्रह्मप्रसूता व्वाचं व्वदा-
नीति तस्मात् ब्रह्मन्नित्येव प्रथमं सामन्तयते
त्वं ब्रह्मासीतोत्तरः प्रत्याह सवित्तासि सत्यप्रसव

* 'कल्पयति'—इति ष ।

†, ‡ 'दण्डवध'—इति म ।

‡ मतिनयन्ति—इति ष ।

इति व्वीर्यं मेवास्मिन्नेतद्दधाति सवितार मेव
सत्यप्रसवं करोति ॥ ९ ॥

ब्रह्मन्त्रित्वेव द्वितीय मामन्वयते । त्वं ब्रह्मा-
सीतीतरः प्रत्याह व्वरुणो ऽसि सत्यौजा इति व्वीर्यं
मेवास्मिन्नेतद्दधाति व्वरुण मेव सत्यौजस
करोति ॥ १० ॥

ब्रह्मन्त्रित्वेव तृतीय मामन्वयते । त्वं ब्रह्मा-
सीतीतरः प्रत्याहेन्द्रोऽसि व्विश्वीजा इति व्वीर्यं
मेवास्मिन्नेतद्दधातीन्द्र मेव व्विश्वीजसं करोति ॥ ११ ॥

ब्रह्मन्त्रित्वेव चतुर्थ मामन्वयते । त्वं ब्रह्मा-
सीतीतरः प्रत्याह रुद्रोऽसि सुशेव इति तत्
वीर्याण्येषास्मिन्नेतत् पूर्व्वं दधात्यथैन मेतच्छ-
मयत्येव तस्मादेप सर्व्वश्रेयानो मृडयति यदेनत्
यमयति ॥ १२ ॥

ब्रह्मन्त्रित्वेव पञ्चम मामन्वयते । त्वं ब्रह्मा-
सीतीतरो ऽनिरुक्तं प्रत्याह परिमितं वै निरुक्तं
तत् परिमित मेवास्मिन्नेतत् पूर्व्वं व्वीर्यं दधा-
त्यथाऽनिरुक्तं प्रत्याहापरिमित वा ऽनिरुक्तं

तदपरिमित मेवास्मिन्नेतत् सर्व्वं व्वीर्यं दधाति
तस्माद्दानिस्तुतं प्रत्याह * ॥ १३ ॥

अथ सुमङ्गलनामान् ह्वयति । बहुकार
श्रेयस्कर भूयस्करेति य एवञ्चामा भवति कल्याण
मेवैतन्मानुष्यै व्वाचो व्वदति † ॥ १४ ॥

अथास्मै ब्राह्मण स्पष्ट प्रयच्छति । अध्व-
र्युक्त्वा यो व्वाच्य पुरोहितो भवतीन्द्रश्च व्वज्जो-
ऽसि तेन मे रथ्येति व्वज्जो वै स्फाः स एतेन
व्वज्जेण ब्राह्मणो राजान मात्मनो ऽवलीयाएसं
कुरुते यो वै राजा ब्राह्मणादवलीयानमिचेभ्यो
वै स व्वलीयान् भवति तदसिचेभ्य एवैन मेतद्
व्वलीयाएसं करोति ॥ १५ ॥

तए ‡ राजा राजभाचे प्रयच्छति । इन्द्रश्च
व्वज्जोऽसि तेन मे रथ्येति तेन राजा राजभातर
मात्मनो ऽवलीयाएसं कुरुते ॥ १६ ॥

तए राजभाता सूताय वा स्थपतये वा

* 'प्रत्याह' - इति इ ।

† 'गुरुति' - इति क ।

‡ 'तर' - इति क, ग ।

प्रयच्छति । इन्द्रश्च ब्रुञ्चो ऽसि तेन मे रध्येति
तेन राजभाता सुतं वा स्यपतिं ब्राह्मणो ऽवली-
याणसं कुरुते ॥ १७ ॥

तुष्टु सुतो वा स्यपतिर्वा यामण्ये प्रय-
च्छति । इन्द्रश्च ब्रुञ्चो ऽसि तेन मे रध्येति
तेन सुतो वा स्यपतिर्वा यामण्य मात्मनो
ऽवलीयाणसं कुरुते ॥ १८ ॥

तं यामणीः सजाताय प्रयच्छति । इन्द्रश्च
ब्रुञ्चो ऽसि तेन मे रध्येति तेन यामणीः सजात
मात्मनो ऽवलीयाणसं कुरुते तद्यदेवष्टु सम्प्रय-
च्छन्ते नेत्यापवयस मसद्यवापूर्वं मसदिति तस्मा-
देवष्टु सम्प्रयच्छन्ते ० ॥ १९ ॥

अथ सजातस्य प्रतिप्रस्ताता च । एतेन
स्फोऽन पूर्वान्नौ शुक्रस्य पुरोरुचाधिदेवनं कुरुतो-
ऽप्ता वै शुक्रोऽत्तार मेवैतत् कुरुतः † ॥ २० ॥

अथ भान्यिनः पुरोरुचा विमितं विमि-

* मस्युयच्छन्ति—इति क । 'मस्युयच्छन्ते'—इति ख ।

† 'कुरुतः'—इति ग, घ ।

नुतः । आद्यो वै मन्थी तदत्तार मेवैतत् कृत्वा-
 याश्चा ऽएतद्दाद्यं जनयतस्तस्मान्मन्थिनः पुरोश्चा-
 व्विमितं व्विमिनुतः * ॥ २१ ॥

अथाध्वर्युः । चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वाधि-
 देवने हिरण्यं निधाय जुहोत्यग्निः पृथुर्द्धर्मणस्पति-
 र्जुषाणो ऽअग्निः पृथुर्द्धर्मणस्पतिराज्यस्य ज्वेतु
 स्वाहेति † ॥ २२ ॥

अथाहान्निवपति । स्वाहाकृताः सूर्यस्य रश्मिभि-
 र्यतध्वए सजातानां मध्यमेष्ट्रायेत्येष वा ऽअग्निः
 पृथुर्यदधिदेयनं तस्यैते ऽहारा यदचास्त मेवै-
 तेन प्रीणाति तस्य ह वा ऽएषानुमता गृहेषु
 धन्यते यो वा राजसूयेन यजते यो वैतदेवं
 व्येदैतेष्वचेष्वाह गां दीव्यध्व मिति पूर्व्वग्निवाहौ
 दक्षिणा ‡ ॥ २३ ॥

अथाहान्नुये खिष्टकृते ऽनुव्रूहीति । तद्य-
 दन्तरेणाहृती ऽएतत् कर्म क्रियत ऽएष वै प्रजा-

* 'व्विमिनुत'—इति म, घ ।

† 'स्वाहेति'—इति क । 'स्वाहेति'—इति म, घ ।

‡ दक्षिणा—इति म, घ ।

पतिर्युं एषु वज्रस्तायते युष्मादिमाः प्रजाः
 प्रजाता एतुस्वेवाप्येतर्ह्यनु प्रजायन्ते तदनं मध्यतु
 एवैतस्य प्रजापतेर्दधाति मध्यतः सुवति तुष्मा-
 दन्तरेणाहुती ऽएतत् कर्म क्रियत ऽद्यायाव्या-
 हाग्निर्ऽ खिष्टकृतं यजेति व्यपट्कृते जु-
 होति ॥ २४ ॥

अथेडा मादधाति * । उपहृताया मिडाया मपु
 उपस्पृश्य माहेन्द्रं युहं गृह्णाति माहेन्द्रं युहं
 गृहीत्वा स्तोत्रं सुपाकरोति तत् स्तोत्राय प्रमी-
 वति स उपारोहति सोऽन्ते स्तोत्रस्य भवत्यन्ते
 गस्तस्य ॥ २५ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [४. ४.] ॥

अथ पयस्यायाः प्रचारं विधत्ते— “मैषावरुष्येति । “तस्या
 चनिष्ट इति । ‘तस्याः’ पयस्यायाः खिष्टकत् ‘चनिष्टः’ अहुतो
 भवति, प्राक् खिष्टकत इत्यर्थः ॥

विधत्ते— “पयास्या यासन्दी मिति । यासन्दीबध्पथं

* ‘मादधाति’—इति क ।

पूर्वं सुक्तम् । आसन्त्याहरणं प्रयच्छति— “उपरिषद्य मिति । एतद् वाक्यं वाजपेये व्याख्यातम् ० । तस्याः ह्यविशेषगुणान्तरं वाक्यभेद मन्त्रीकृत्य विधत्ते— “शैवा खादिरीति । ‘विद्वेषा’ सञ्चिद्रा भवेत् । तस्या आसन्त्या रञ्जुष्युतत्व मस्ति, तत्र यजमानविशेषेण रञ्जुविशेषं दर्शयति— “द्विय मिति । ‘वर्धय्युता’ वर्धयिषभैरञ्जयः, ताभिर्ध्यूता सवदा भवति ‘भरतानाम्’ ; अन्येषान्तु रञ्जुभात्रम् । कात्यायनो निर्विशेषं सूत्रयासास— “खादिरी मासन्ती रञ्जुष्युताम्”—इति १ ॥ १ ॥

तस्या निधानप्रदेशं विधत्ते— “ता मपेचेति । मन्त्रं विधत्ते— “स्योनेति ३ । हे आसन्ती ! ‘स्योना’ सुखरूपा ‘ससि’, ‘सुपदा’ सुपदनयोग्या ‘ससि’ । मन्त्रं विहणोति— “गिवा मिति । ‘शरमां’ सुखकरीम् ॥ २ ॥

विधत्ते— “अथाधीवास मिति ३ । ‘अधिवासः’ आस्तुरणम्, चित्तकाम्यलादिकम् । “अत्रस्येति । । एष मन्त्रो व्याख्यातः ५ ॥ ३ ॥

अस्यां सुन्वत उपवेशनं समन्त्रकं विधत्ते— “अथैन मिति । ‘आसादयति’ उपवेशयतीत्यर्थः ०० । हे यजमान !

* प्र० १. ६. २२ (१०४ पृ० ३५०) दृश्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १५. ७. १ । ‘रञ्जुनाम्’—इति तत्र सुमितपाठः ।

‡ वा० सं० १०. २६. १ ।

§ का० श्रौ० सू० १५. ७. २ ।

॥ वा० सं० १०. २६. २ ।

१ प्र० १. २. २२ (२७० पृ० ४५०) दृश्यम् ।

** का० श्रौ० सू० १५. ७. ३ ।

‘स्योना’ सुखरूपाम् आसन्दीम् ‘आसीद’ आरोह, सुखसाधन
 ग्रोम्यः मधितिश्लेत्थर्थ । “चतस्र योनि मासीदिति, उपर्यमन-
 मन्त्रस्योत्तरभाग । अधीवासस्तारणे ‘चतस्र योनि’ अधीवास ,
 त मारोहेत्वर्थं ॥ ४ ॥

हृदयदेशादिस्पर्शनपूर्वक जप विधत्ते— “अथाग्निरास इति ।
 ‘अन्तराश्वे’ संसमध्ये ‘अभिसृष्ट’ जपेत् ॥” ।

मन्त्रध्याय मर्थ — अथ यथा ‘हृतव्रत’ स्त्रीजतयत्र ,
 नियमितवचनादिध्यापारो ‘वह्ण’ अनिटनिवारको भूत्वा ‘निप
 साद’ अस्या मासन्त्या मुपरि देशे । ‘पस्त्वासु’ बहुषु वैरि
 ष्टदेषु, ‘वित्तु’ प्रजासु चागत्य साम्राज्य कर्तुं ‘सुक्रसु’
 भोमनसदृश्यो भवतु ॥

मन्त्र प्रतिपाद मनूय व्याचष्टे — “हृतव्रती धी राजेति ।
 हृतव्रतत्व दर्शयति— “न वा एष इति । ‘एष’ सुन्वन्
 ‘सर्वस्त्री’ ‘यदनाय’ वाक्याय, असम्बद्धप्रस्तापादित्वर्थ । तथा
 अनुपसृतकर्मणे वा योग्यो भवति । कश्चै योग्य इति तदाह—
 ‘यदेवेति । तस्मै साधुवदनाय साधुकर्मणे च ‘एष’ सुन्वन्
 राजा, ‘श्रोत्रियश्च’ ब्राह्मण, उभावर्हो भवत । एतयो
 नियतव्रतत्व भाह— “एतो ह वा इति । ‘मनुष्येषु’ मध्ये ‘एतो’
 एव ‘हृतव्रती’ ॥ ५ ॥ श्रोत्रियोऽपि न बहुभाषो नासाधुकर्मकारी ।
 ‘पस्त्वा’ शब्दार्थं भाह— “विद्यो वा इति ॥ ५ ॥

* वा० म० १० १५ ३ । अधीवास इति पाठस्तन्माधु ।

† वा० श्री० ख० १५ ७ ४ ।

‡ वा० मं १० २७ १ ।

§ इत्यत्र किञ्चिन्वासी विलुप्त इति गम्यते ।

यजमानश्चेत् पश्चात्प्रावापं च विधत्ते— “अथाग्ना इति ४ ।
 अथा नाम कपर्हकाः सुवर्णनिर्मिताः, विभीदकफलानि सीव-
 र्णानि वेत्सेके ५ । ते चाग्ना द्यूतस्थानि निवपनीयाः ६ । तेषां
 चतुर्णां मन्त्राणां ‘कृत’ सञ्ज्ञा, पश्चाना (१) ‘कलि’ सञ्ज्ञा ३ । तथा
 च शाखान्तरे स्तोमसङ्घायां कृतादिव्यवहारः कृतः— “ये
 चत्वारः स्तोमा कृतं तत्, अथ ये पञ्च कलि स”—इति ।
 यदा पश्चात्पश्चा उक्ताना । भवन्ति, तदा देविसुर्जयो भवति,
 पञ्चसु त्वेकरूपासु जय एव भविष्यतीत्यन्वतोक्तम् । अतः कलिः
 सर्वाद्याभिभावुकत्वात्, सुन्वतोऽपि जयापेक्षत्वात् पश्चाद्यनिवाप
 इत्यर्थः । तथा च मन्त्रे कलिर्वा तत्कम्बभ्यात् यजमानो वा
 उच्यते । हे यजमान ! ‘अभिभूः’ इतरेषा मन्त्राणां मभि-
 भविता भवसि । तदर्थम् ‘एताः पञ्च दिग्ः कल्पन्तान्’
 स्वाधीना भवन्त्विति ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— “एष वा अयानिति ७ । अथगश्चोऽव-
 याची ; ‘कलिर्हि सर्वान् अयान् अभिभवति’ ; अधिकसञ्ज्ञत्वात्)
 एषोऽपि यजमानस्तत्कम्बभ्यादभिभावुको भवतीत्यर्थः ॥

* का० श्रौ० सू० १५ अ. ५ ।

† ‘सीवर्णां वा’—इति च ।

‡ तै० ब्रा० १ अ. १० इत्यम् । अथपश्चान्वाच— “अथावापी
 ऽधिकदेवसु सुद्वयावोक्षाद्यान् निवपेन् सीवर्णान् परःशतान् परःमहमाव
 वा”—इति श्रौ० सू० १८ १८, १९, १६, १ ।

§ का० श्रौ० सू० १५ अ. १८, १९ ।

|| ‘अथग्ना’—इति च. छ ।

‡ वा० मं० १० १८ १ ।

पञ्चदिविजयसङ्कल्पसिद्धि मेव दर्शयति— 'पञ्च वै दिग्
इति ॥ ६ ॥

विधत्ते अथेन मिति । 'दण्डैः' यन्त्रियवृत्तकाष्ठैः 'एन'
सुन्वन्तं 'दृष्टत.' पयाज्ञागे 'तूष्णीम्' समन्वक्त 'घ्नन्ति' हन्त्युः ।
अत सूत्रम् कृत्स्न समन्वक्त भवहनन शाखान्तरीयमन्वद्य विकल्पेन
दर्शयामास— "पश्चादेनं यन्त्रियवृत्तदण्डैः शनैः स्तूष्णीं घ्नन्ति
पाप्मानं तेषुपहृन्त्येति त्वा बध नयामीति वा"—इति ७ ।
"त दण्डैरिति । सुन्वतो दण्डबधेन अन्यकर्तृकस्य दण्डबधस्य
प्रापण मेव कृतवन्तो भवन्ति, तस्माद् राज्ञोऽदण्डभाष १ । यथा
राजा स्या अपराधा. ४ प्रजा दण्डयति, एवं स्वयं न दण्डय
इत्यर्थं ॥ ७ ॥

विधत्ते— "अथ वर मिति । 'वर' 'वृणीते' याचते,
यजमान कर्ता । वरवरण प्रथमलि— "य इ वै कथेति ॥ ८ ॥

आत्यायन — "वर हत्वा ब्रह्मचित्यामन्वयते पञ्चतवः,
प्रत्याह व्यत्यासप् सविता वरुण इन्द्रो रुद्र इति, ख ब्रह्मा
सीत्यादिभिः"—इति ९ । अस्यार्थ — यजमानो वरं हत्वा ब्रह्म-
चिति पद पञ्चतलो वदेत् । तं सुन्वन्त सविद्वरुणेन्द्ररुद्र-
वाणक्षेत्र्य ब्रह्मासीत्यादिभियतुर्भिर्मन्त्रैरितर प्रतिवदेत्, पञ्च-
मामन्वये केवल ख ब्रह्मासीति प्रतिवदेदिति । तदिदं क्रमेण
विधत्ते— "स ब्रह्मचिति । 'प्रथम' पूर्वम् । "प्रथम मिति
स्पष्टोऽर्थः ॥

* का० श्री० सू० १५ ७ ५ ख, ६ ।

१ राज्ञोऽदण्डभाष — इति ख । ३ अथराजाः— इति ख ।

९ का० श्री० सू० १५ ७ ७, ८ ।

प्रथमप्रतिवचनमन्त्रस्थाय मर्थः चे यजमान । 'त्वं ब्रह्मा
असि', 'सत्यप्रसवः' यथार्थाभ्यनुज्ञः 'सविता असि' 'इति' च
प्रथमामन्त्रयितारं सुन्वन्त ब्रह्मा प्रतिब्रूयात्, सवित्रादिवाचकैः
मन्त्रैः प्रतिवचनेन यजमान तत्सद्देवतात्मकत्वेन कृतवान्
भवतीत्यर्थः ॥ (८)

द्वितीयादिषु मन्त्रेषु त्वं ब्रह्मासीति पूर्ववत् । 'सत्यौजा,'
सत्ययौर्घः, 'वरुण.' 'असि' * । 'विष्णु' प्रजासु 'भोजः' वसं
यष्ट, यदा विश्व एवौजो यष्टेति 'विश्वौजाः' तादृगः 'इन्द्रः'
'असि' । देवतापदे मरुतो विश्वः तदात्मकाः, राजपथे
प्रजाः † । 'सुशेवः' सुमुखः 'रुद्र.' 'असि' ‡ । रुद्रस्य सुशे-
पत्व प्रथंसति— "तदीर्यापीति । ईशानस्य सर्वसुखकरत्वात्
पूर्वमन्त्रप्रतिवचनेन यजमाने स्थापितानि वीर्याणि यमयति; वीर्य-
वन्तम् 'एन' रुद्रोऽसि सुशेव इति प्रतिपादनात् ॥ (१०, ११, १२)

यजमानकर्तृकपञ्चमामन्त्रस्य प्रतिवचने विशेष दर्शयति—
"ब्रह्मचित्त्वेति ॥ । "त्वं ब्रह्मासीति । ब्रह्मचित्त्वामन्त्रणे । 'त्वं
ब्रह्मासि' 'इति' एतावदेव 'अनिरुक्तम्' ; कस्य चिदपि देवता-
विशेषपञ्चाप्रतिपादकं वाक्यं प्रतिपदेत् । तत् प्रथंसति— "अपरि-
मित मिति । 'निरुक्तम्' निःशेषेण वस्तु योग्यं निरुक्तम्
'परिमितम्', तत्पूर्वमन्त्रेषु "सवितासि"—इत्यादिषु कृतम् ;

* या० सं० १० २८ २ ।

†, ‡. § वा० सं० १० २८ ३, ४, ५ ।

। "आदिनेयान्यम्"—इति का० घौ० ख० १५. ७. ६ । 'त्वं
ब्रह्मासीति' इति मन्त्रा, अन्त्य पञ्चमं प्रतिवचनम्, 'आदिना'
ब्रह्मासीति मन्त्रेण ब्रह्मणा कृतम्—इति तद्गृह्यसंहिताया ।

पदानिदृक्प्रतिवचनेन यजमाने अपरिमितं वीर्यं निहित-
यान् भवतीति ॥ १३ ॥

विधत्ते— “अथ सुमङ्गलेति ७ । सुमङ्गलनामान माङ्ग्य
बहुकारेतिमन्त्रेषु † यजमानं कीर्तयेत् । पदत्रयं सम्बुध्य-
न्तम् । बहु करोतीति बहुकारः । “कर्मण्यण्” ‡ । श्रेयः
करोतीति श्रेयस्कार । “कञो हेतुताच्छोभ्यानुलोम्येषु”—इति
टच् ५ । भूयो भूयो मङ्गतरं करोतीति भूयस्कारः । “य एव
मिति । ‘य.’ पुरुषो लोके प्रियङ्करनामा ‘भवति’, स ‘मानुष्ये’
मानुष्याः ‘वाचः’ ‘कल्याण’ सर्वेषां प्रिय मेव ‘वदति’ ॥

अत्र कात्यायनः उत्तरतन्त्रं सङ्गृह्य दर्शितवान्— “स्तर
मधी प्रयच्छति पुरोहितोऽध्वर्युर्वा इन्द्रस्य वच इति, राजा
राजभ्राता सूतस्वपत्न्योरन्यतरो आमन्थीः सजातश्चैवं पूर्वः-पूर्वं
उत्तरश्चै”—इति । ॥ १४ ॥

तदिदं क्रमेषु विधत्ते— “अथास्मा इत्यादिना । ‘अस्मै’
सुन्वते ‘स्तरं’ ‘नाक्षत्रः’ दद्यात् । हे स्तर । ‘इन्द्रस्य वचो-
ऽसि’ । “स्तरस्तृतीयं रयस्तृतीयम्”—इतिश्रुतेः ॥ तत्र कार-
पिन ‘मे’ मम ‘रध्या’ । “रध्यातिर्विशगमने” ७७ । मदीयाय

* का० श्रौ० सू० १५ ० १० ।

† वा० सं० १०. २० ६ ।

‡ पा० छ० ६. २. १ ।

§ पा० छ० २. २ २० ।

॥ का० श्रौ० सू० १५ ० ११. १२ ।

॥ तै० मं० ५ २ ६ ४ ।

** ऋक्० १० ४ २ । “रथ द्विंसानराध्याः”— इति रि० प्र० ७७ पा० ।

यजमानाय सर्वं वशीकुरु । यद्वा, 'रथ्या' द्यूतस्थानपरिस्वेखन-
रूपं कार्ये साधयेति ७ ॥

मन्वस्य तात्पर्यं माह—“वशी वा इति । अथ मर्त्ये,—
ब्राह्मणो राज्ञे बध्वरूपस्त्रप्रदानेन स्वस्मादपि राजानं बल-
वत्तरे कृतवान् भवति । तदियाह—“धी वा इति । 'य.'
खलु राजन्वो 'ब्राह्मणात्' हीनबलः, 'स.' 'अग्निवेभ्यः' शत्रुभ्यो
बलवत्तरः [न] भवति ; तस्मात् ब्राह्मणः स्त्रप्रदानेन शत्रुभ्यो-
ऽधिकबलं कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥

एव सुत्तरतापि योज्यम् । सूतग्रामणीसजाता व्याख्याता.† ॥

राजादिषु सजातीयेषु स्त्रप्रदानं सम्भूय प्रशंसति—“तद्य-
देव मिति । 'पापबलस' पापिठं कर्म 'निदसत्' न भवेत्, किन्तु
यथापूर्वं भवेदिति बुद्ध्या प्रदान मित्यर्थः ॥ १५, १६, १७, १८, १९ ॥

अथ द्यूतस्थानकरण च सविशेष समन्वयश्च विधत्ते—
“अथ सजातयेति । आश्वमेधीयश्चोत्तरप्रदेशे स्थापितः स
पूर्वाग्निः, तस्मिन् तत्संख्यं चधिदीव्यन्त्यवेति 'चधिदेवनम्'
द्यूतभूमिः, तां शक्रपदस्य पुरोरुचा “तं प्रदद्या पूर्वया
विश्वसेमया”—इत्यनया ॥ 'कुरुत.' । अत एव सूत्रम्—“प्रत्तेन
सजात. प्रतिप्रस्थाता च पूर्वाग्निपश्चिन्तां शक्रपुरोरुचा द्यूत-
भूमिं कुरुत”—इति ३ ।

चतुर्थकाण्डे द्वितीयेऽध्याये शकामत्रियपद्मवीरसायभाषेन

० वा० मं० १० २८ ७ ।

† पुरस्तान् (५०२ भा० ५) १६२-१६५ ए० प्रथमम् ।

‡ अ० म० ५ ३३ १ अक्ष् ।

§ वा० मं० मू० १५ ७ १६ ।

सुतयोः पुरोहगद्वयं विहितम् ; तदर्थं तु तत्रैव विहित इति
नेह पुनर्व्याख्यायते * । शुक्रस्यात्तृत्वात् तन्मध्येण द्यूतभूमि-
करणाद् यजमान सत्तारं कृतवन्ती भवतः ॥ २० ॥

“अथ मन्विन इति † । मन्विद्यद्पुरोहचा “अयं वैन-
शोदयत् पृथिग्रभा”-इत्यनया ‘विमितं’ विमित्वन्व्यत्रेति विमितं
चतुर्द्वारं चतुरस्रं मण्डपं तद् ‘विमिनुतः’ कुवतः । “आद्यो
वा इत्यादेरय मर्थः— मन्विन आद्यत्वात् तन्मध्येण विमित-
करणात् अचभूताय यजमानाय आद्यं मन्वादितवन्ती भवत
इत्यर्थः ॥ २१ ॥

अथाधिदेवने हिरण्यनिधानपूर्वकं होमं समन्तकं विधत्ते—
“अथाध्वर्युरिति ‡ । यत्र देवानां प्रयनात् ‘पृथुः’, सः
‘धर्मणस्सतिः’ धर्मणः धारणस्य पतिः, अतो देवतोद्देशेन इय-
मानं इविः ‘लुपाणः’ सेवमानः ‘अग्निः’ । ‘पृथुर्धर्मणस्सतिः’—
इति पुनर्वचन मादरायम्, विध्वत्तुवादाभिप्रायं वा । ‘आज्यस्य’
‘हृतस्य । कर्मणि यथी । आज्यं ‘वितु’ पिबतु । “वी गतिव्याप्तिप्रजन-
कान्यसनखादनेषु” § । ‘स्वाहा’-इति होमार्थः ॥ २२ ॥

तत्र विमितं अद्यनिवापं समन्तकं विधत्ते— “अथाघा-
निति ¶ । ‘स्वाहाकृताः’ स्वाहाकारपूर्विकया आहुत्या तर्पिताः

* तथोरत्तेगन्वतरः, आद्योऽन्यतरः, अस्मैव शुक्रः, आद्यो
मन्वी—इत्यादि प्रथमम् (४ का० २ ख० २ वा० २-१०) ।

†, ‡ का० श्रौ० सू० १५. ७. १५ क, ख ।

§ अदा० प० २८ धा० ।

¶ वा० सं० १०. २४. १ ।

१ का० श्रौ० सू० १५. ७. १६ ।

हे अघा । 'सजाताना' ममानजन्मना भ्रातृणा 'मध्यमेऽग्रे' मध्यमदेशे यजमानावस्थानाय 'सूर्यस्य रश्मिभि' ज्वाध्वग् सङ्गता भवतीति * ॥

मन्त्रवल्ग्वर्णकरणे प्रायेण कस्यैचिद् देवतायै भवति, धतो द्यूतभूमौ अघनिरापस्य देवतासन्तर्पकत्वं दर्शयति— "एष वा अन्निरिति । 'अधिदेवन द्यूतस्थानम् । तदेवोपपादयति — "तस्येत इति । 'तस्य' अग्ने अङ्गारा' एव देवनसाधन भूता 'अघा', तस्मात् तेनाघनिधानेन अग्निं मेव प्रीणित वान् भवतीति ॥

अत्र यदुक्तं सूत्रे— 'अघान् निवपति स्वाहाकृता इति, यां दीव्यध्वं मित्वाह'-इति, "गा मस्थानीयं प्रन्ति"-इति च + । देवनकाले गा मिव पणत्वेन कृत्वा, 'गा दीव्यध्वम्'-इति द्यूतकरणप्रेषं यूयात् । ततोऽस्य पणत्वेनाङ्गीकृता गा मानीयं प्रन्ति । 'इन्तिद्य आङ्गनमावो न मारणार्थं" † । तदिदं विधत्ते— 'तस्य ह वा इति । यो राजसूत्रेण यजते, यो वा एतत् कर्म वेत्ति, तस्य षड्वेदेण गौ 'अनुमता' अङ्गी कृता इत्यतः । अत्र गाप्रसक्तिं दर्शयति— "एतेष्वेष्विति ॥

द्यूतकर्मणो दक्षिणां विधत्ते— "पूर्वा मिति । पूर्वानिमृ पाहवनीयं वदत इति पूर्वान्निवाङ्गी तावन्ङ्गाङ्गी 'दक्षिणा' ‡ ।

* वा० म० १० २६ २ ।

† का० श्रौ० सू० १५ ७ २६ १० २० ।

‡ इति तस्य कथं । साङ्गनमात्रं कुर्वन्ति न तु मारणम्— इति गन्धर्व्यं प्रकाशितसप्तधैव (का० १५ ७ २०) ।

§ वा० श्रौ० सू० १५ ७ २२ ।

यापस्तेष्वोऽप्याह-- "पत्नीर्ही विदीव्यन्तः षोडश मुद्वृत्तवते,
तदेतस्य कर्मण पूर्वाभिव्याही दक्षिणा, ती वल्लभे देयी"
-इति * ॥

तदिदं देवने सन्निधिवलादभिषेचनीयाख्यसोमयागमध्यगत
मेषि मष्टाप्रकरणवलात् दृष्टिपशुसोमयागात्कराजस्यशेष इति
गम्यते, प्रकरणेन सन्निधेर्वाध इति हि सिद्धान्तितम् * ॥ २३ ॥

अथ पयस्यास्त्रिष्टकदिडादिकं दर्शयति-- "अथाहान्य इति ।
प्रधानसोविष्टकतद्विपोर्मध्ये यद् देवनादिकं कृतम्, तत्
प्रजापतिमभ्यनिधानरूपेण प्रयंशति-- "तद् यदन्तरेति ।
"आथाव्याहृत्वादि, स्रष्टम् ॥ २४ ॥

"पथेडा मादधातीति, कच्छिका वाजपये व्याख्याता ॥ २५ ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनयतपथब्राह्मणभाष्ये

पञ्चमकाण्डे चतुर्थाध्याये षतुथे ब्राह्मणम् ॥

(अथ पञ्चम ब्राह्मणम्.)

व्वृणाद् वा ऽभभिविचिचानाद्गर्गो ऽपचक्राम ।
व्वीर्थे वै भर्ग एष व्विष्णुर्यञ्चुः सो ऽस्मादुपचक्राम

* याप. घौ. मू. १८ २, २ ।

† "शुतिलिङ्गपाख्य प्रकरणस्थानसमाख्यातो समवाये पारद्वैतव्य
मयं विषकर्वाण"-इति मी. जे. मू. ६ ३ १४ ।

‡ सर्वे निर्दं ते. भं. १ = १६, ते. ना. १ ७. १. नटनम् ॥

शुश्रुवद्य एषो ऽपात् रसः सम्भृतो भवति * येनैव
मेतद्भिपिच्छति सो ऽस्य भुग्ं निर्जघान ॥ १ ॥

तु मेताभिर्देवताभिरनुसमसर्पत् । सवित्रा
प्रसवित्रा सुरस्वत्या व्याचा त्वष्ट्रा रूपैः पूषा
पशुभिरिन्द्रेयास्मे बृहस्पतिना ब्रह्मणा व्वरुषीतौ-
जसाग्निना तेजसा सोमेन राज्ञा विष्णुनैव
दशम्या देवतयान्वविन्दत् ॥ २ ॥

तद्यदेन मेताभिर्देवताभिरनुसमसर्पत् । त-
स्मात् सष्टुपो नामाद्य यद्दशमे ऽहन् प्रसृतो
भवति तच्चाद्दशपेयोऽयो यद्दश-दशैकैकं चमस
मनुप्रसृप्ता भवन्ति तच्चादेव दशपेयः ॥ ३ ॥

तदाहुः । दश पितामहान्सोमपान्त्वद्दुगाय
प्रसर्पेत्तयो हास्य सोमपीथ मश्रुते दशपेयो हीति
तहै ज्या ही वीनित्येव पितामहान्सोम-
पान्विन्दन्ति तन्मादिता एव देवताः सद्दुगाय
प्रसर्पेत् ॥ ४ ॥

एताभिर्वै देवताभिर्ब्रह्मण + एतस्य सोमपीथ

* 'भवति'—इति क, ख ।

† 'ब्रह्मण' । एतस्य—इति क, ख ।

माश्रुत । ० तथो ऽएवैष एताभिरेव देवताभि-
रेतस्य सोमपीथ मश्रुते तस्मादेता एव देवताः
सङ्हाय प्रसर्पेद्यु यद्देवैषोदवसानीयेष्टिः सन्तिष्ठत
ऽएतस्याभिषेचनीयस्य † ॥ ५ ॥

अथैतानि हवीषुपि निर्व्वपति । सावित्रं
द्वादशकपालं व्याष्टाकपालं वा पुरोडाशत् सविता
वै देवानां प्रसविता सविहप्रमूत एव तद्गुणो
ऽनुसमसर्पत्तथो ऽएवैष एतत् सविहप्रमूत एवानु-
सुत्सर्पति तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति ‡ ॥ ६ ॥

अथ सारस्वतं चरुं निर्व्वपति । व्याग्वै
सुरस्वती व्याचैव तद्गुणो ऽनुसमसर्पत्तथो ऽए-
वैष एतद्वाचैवानुसुत्सर्पति तत्रैकं पुण्डरीकं
प्रयच्छति § ॥ ७ ॥

अथ त्वाष्ट्रं दशकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति ।
त्वष्टा वै रूपाणा मीष्टे त्वष्ट्रैव तद्रूपैर्व्वरुणो ऽनु-

* क-ख-पञ्चकमोरिह हेरो गालि ।

† 'नीयस्य - इति क ।

‡, § प्रयच्छति - इति क ।

सुससर्पत्तधो ऽएवैष एतत्त्वष्ट्रेषु रूपैरनुसुप्तसर्पति
तत्रैक पुण्डरीकं प्रयच्छति * ॥ ८ ॥

अथ पौष्णं चरुं निर्व्वपति । पशुधो वै
पूर्वा पशुभिरेव तद्वरुणो ऽनुसुप्तसर्पत्तधो ऽएवैष
एतत् पशुभिरेवानुसुप्तसर्पति तत्रैक पुण्डरीकं
प्रयच्छति † ॥ ९ ॥

अथैन्द्रं मेकादशकपालं पुंसोडाशं निर्व्वपति ।
इन्द्रियं वै द्वीर्यं मिन्द्रं इन्द्रियेणैव तद्वीर्येण
व्यवृणो ऽनुसुप्तसर्पत्तधो ऽएवैष एतदिन्द्रियेणैव
द्वीर्येणानुसुप्तसर्पति तत्रैक पुण्डरीकं प्रय-
च्छति ‡ ॥ १० ॥

अथ वाहस्पत्यं चरुं निर्व्वपति । ब्रह्मा वै
वृहस्पतिर्ब्रह्मणैव तद्वरुणो ऽनुसुप्तसर्पत्तधो ऽएवैष
एतद् ब्रह्मणैवानुसुप्तसर्पति तत्रैक पुण्डरीकं
प्रयच्छति § ॥ ११ ॥

अथ व्वावृणं यवमयं चरुं निर्व्वपति । स
येनैवौजसेमा प्रजा व्यवृणो ऽगृह्णात्तेनैव तदौजसा

* † ‡ § प्रयच्छति - दति क ।

वृक्षो ऽनुसमसर्पत्तेनो ऽएवैष तदोजसानुसुप्तु-
सर्पति तत्रैकं पुण्डरीकं प्रयच्छति * ॥ १२ ॥

उपसदो दग्म्यो देवताः । तत्र पुञ्च
पुण्डरीकाख्यप्रयच्छति तां हादशपुण्डरीकाण-
स्रुजं प्रतिमुञ्चते सा दीक्षा तथा दीक्षया
दीक्षते † ॥ १३ ॥

अथ यद् हादश भवन्ति । हादश वै मासाः
संवत्सरस्य स्रुजं वै संवत्सरः स्रुजैवैवैन मेतद्-
दीक्षयति यानि पुण्डरीकाणि तानि दिवो रूपं
तानि नक्षत्राणां रूपं ये व्युधकास्ते ऽन्तरिक्षस्य
रूपं यानि विसानि तान्यस्यै तदेन मेषु लोके-
ष्वधि दीक्षयति ‡ ॥ १४ ॥

अथ राजानं क्रीत्वा । इधोपनह्य परिवहन्ति
ततोऽर्धं मासन्द्या मासाद्य प्रचरव्यथ य पुषी
ऽर्धो ब्रह्मणो गृहे निहितो भवति त मासन्द्या

* 'प्रयच्छति'—इति क ।

† 'दीक्षते'—इति ग, घ ।

‡ 'दीक्षयति' इति ग, घ ।

मासुद्यातिथ्येन प्रचरति यदातिथ्येन प्रचरत्यथो-
पसङ्घिः प्रचरति यदोपसङ्घिः प्रचरति • ॥ १५ ॥

अथैतानि इवीप्सि निर्व्वपति । आनेयु
मष्टाक्षपालं पुरोडाशम् सौम्यं चरुं वैष्णवं
त्रिक्कपालं वा पुरोडाशं चरुं वा तेन यथैष्टैवं
यजते ॥ १६ ॥

तद्दु तथा न कुर्यात् । छलति वा एष
यो यज्ञपथादेत्येति वा ऽएष यज्ञपथाद्य उपसत्-
पथादेति तस्मादुपसत्पथादेव नेयात् ॥ १७ ॥

सु यद्ग्नं यजति । अग्निनैवैतत्तेजसानुसृष्ट-
सर्पत्यथ यत् सोमं यजति सोमेनैवैतद्वाजानुसृष्ट-
सर्पत्यथ यद्विष्णुं यजति यज्ञां वै विष्णु-
स्तद्यज्ञं प्रत्यक्ष माप्नोति तं प्रत्यक्ष माप्त्वात्मन्
कुरुते ॥ १८ ॥

सु एष सप्तदशो ऽग्निष्टोमो भवति । सप्त-
दशो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तद्यज्ञं प्रत्यक्ष
माप्नोति तं प्रत्यक्ष माप्त्वात्मन् कुरुते ॥ १९ ॥

तस्य द्वादश प्रथमगर्भाः पृथ्वी दृचिणा ।
 द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरः प्रजापतिः
 प्रजापतिर्यज्ञस्तद्यज्ञं प्रत्यक्ष माप्नोति तं प्रत्यक्ष
 माप्त्वात्मन् कुरुते ॥ २० ॥

तासां द्वादश गर्भाः । तास्यतुर्व्विंशति-
 शततुर्व्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्द्धमासाः संवत्सरः प्रजा-
 पतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तद्यज्ञं प्रत्यक्ष माप्नोति तं प्रत्यक्ष
 माप्त्वात्मन् कुरुते ॥ २१ ॥

ता ब्रह्मणे ददाति । ब्रह्मा हि यज्ञं दक्षि-
 णतो ऽभिगोपायति तस्मात्ता ब्रह्मणे ददाति
 हिरण्यवींश्चुज सुजाचे रुक्मां होत्रे हिरण्यवीं
 प्राकाशावध्वर्युभ्या मश्रुं प्रस्तोत्रे व्वशा मैत्रावरु-
 णाय ऽर्षभं ब्राह्मणाच्छ्वांसिने व्याससी नेष्टा-
 पोतृभ्या मन्यतरतोयुक्तं यवाचितु मष्ठावाकाय
 गा मग्नीधे ॥ २२ ॥

ता वा ऽएताः ० । द्वादश वा त्रयोदश वा
 दृचिणा भवन्ति द्वादश वा वै त्रयोदश वा

संवत्सरश्च मासाः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजा-
पतिर्वज्रस्तद्वद्गुं प्रत्यक्ष माप्नोति तं प्रत्यक्ष माप्या-
त्मन् कुरुते ॥ २३ ॥ २ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [४. ५.] ॥

अथ षष्ठमे ब्राह्मणे सप्तमा इर्वीषि दशसङ्ख्याकानि ७ ,
दशपिदास्यस्य सोमयागस्य दीक्षा उपसद्याग , ऋत्विष्वि-
श्रेपेण दक्षिणाद्य विधीयन्ते ।

तत्र इर्वीषि विधातु भक्षीति— “वरुणाह वा इति ।
पूर्वं मभिषिष्यमानाद् ‘वरुणात्’ सक्राभात् ‘भर्गं’ यज्ञरूपं
वीर्यम् ‘अपचक्राम अपचतम् । तदेव प्रतिपादयति— ‘ग्रसद्
य एव इति ॥ १ ॥

“त मेताभिरित्यादि । ‘तम्’ अपचतम् भर्गम् ‘एताभि’
वष्यमाणाभि मावित्रादिभि ‘अनुभससर्पत्’ वरुणोऽनुक्रमेण
प्राप्तवान् । तादृशदेवता क्रमेण दर्शयति— ‘सविद्वेति । ‘प्रस
वित्रा प्रसवकारिणा ‘सविद्या’ देवतया , ‘अन्वविन्दत्’—इति
सर्वतानुपद्ग । ‘वाचा’ वायुतया ‘सरस्वत्या’, ‘रूपै’ तप

- १ • “नामधेयम्, तस्यात् मष्टयो नाम (३ क० ३१२ ए०)”—इति
दशाणां मपि षड्हा मनुष्यार्ण यथा स्यादित्येव भर्गं दृश्यत्स्य इति
सम्पदाय क ख ङु षष्ठा इति श्रीभूत इति मन्वन्ते—इति
कके (का० १५ अ १४०) । अनुपद् मिथैव यत्तायकवीभाष्ये भर्गं
सिन् स्फुटगर दष्टयम् ।

वचिनेन 'त्वद्वा', 'पशुभि' उपलक्षितेन 'पूष्णा', 'पश्वे' पश्वे
 अपसृताय वीर्याय तदधीनकरणार्थम् 'इन्द्रेण', यदा, विभक्ति
 व्यत्यय, धनेन वीर्येण वीर्यवता इन्द्रेण, 'ब्रह्मणा' ब्राह्मण
 जात्यभिमानिना 'बृहस्पतिना', 'भोजसा वरुणेन' स्त्रीयदेवता
 रूपेण, धनीतकल्पगतेन वरुणेन वा, 'विजसा पग्निना' तेजो
 रूपेवाग्निना, 'रात्रा सोमेन', 'दशम्या' दशसङ्ख्यापूरयित्रा
 'विष्णुना' 'एव' 'देवतया' 'पश्वविन्दत्' अपक्रान्त वीर्यं मिति ॥२॥

इषीषां नाम निर्ब्रूते— "तद्यदेन मेताभिरित्यादिना । तत्
 तत्र यद्यात् 'एताभि' 'पशुसमर्पत्' सम्यक् सृष्यते प्राप्यते
 वीर्यं माभिरगन्धादिभिर्देवताभिरिति 'ससृप' देवता, तासां
 इषीष्यपि तवामानि ० ॥

पथ दशपेय विधातु तच्छब्द निर्ब्रूति— "पथ यद् दशमे
 ऽइषिति । पूर्वं मुक्तानि दशससृपा इषीषि प्रत्येक मेकैकदिने
 कर्तव्यानि । तथाच सूत्रम्— "दशोत्तराणि ससृपा इषीषि निर्ब्रू
 पति, देवयजनान्तर मेकैकेनोत्कर्षति, शाजाया मन्वन्"—इति † ॥

तेत्तिरीये तु स्रष्ट मुक्तम्— "पग्निना देवेन प्रथमेऽइन्द्रतु
 प्रायुक्त, सरस्वत्या वाचा द्वितीये, सवित्रा प्रसवेन तृतीये"—
 इत्यादिना ॥ ससृपगव्दवाप्याभ्यो दशभ्य इष्टिभ्य ऊर्ध्वे दश

* तै० स १ ८ १७ मन्त्रदशे मन्त्रो इषीष्युक्तानि यदा
 दशे दशपेय उच्यते—इति ऋषादशानुवाकोपनादथोपभाष्योपक्रमः ।
 इतः परं मेतदुक्ताकालान् यावत् दशपेयप्रकरणं भोध्यम् ।

† जा० श्रौ० सू० १५ ८ १ २ १ ।

‡ तै० ब्रा० १ ८ १ २ तै० म० १ ७ १७ भाष्यान्तगतं
 मेतदीयं सायनव्याख्यानं यवतोऽपलोच्यम्

पेवार्थं सोमाभिषव १ तथा च दशमे दिने दशपेधापंसोताभि-
षवप्रहृत्तेर्दशपेधत्वम् ॥

अथ मत्र ऋत — दशानां ससृषां इविया मध्ये सप्त इवींवि
प्रतिदिन ऋतेष्वेकैकं कृत्वा दशमे दिने सप्तम्या मिष्टो पतीतायान्
(षष्टम इविर्निर्वपेत् ०) अपराह्णे दशपेधस्य द्वादशपुच्छरीक
स्रक्प्रतिमोकत्तषणां दीप्तां कृत्वा तदानीं मेव प्रथमा सुष
सद कृत्वा, तदन्ते ससृषा मष्टम इविर्निर्वपेत् । षष्टमे
दिने उपसदन्ते ससृषा नवमं इविनिरूप्य, नवमे दिवसे
दशमोपसदन्ते ससृषा दशम इविर्निरूप्य, तस्मिन्नेवाहनि
षष्ठीपोमीयपद्यप्रचारं कुर्यात् । दशमेऽहनि सोमोऽभिपूयते,
इतयेषु पीयत इति दशपेधत्व मिति ॥

निर्वचनान्तरं दर्शयति — “अथ यद् दश दशमेति । एके
कश्चिन् पात्रे दशभिर्वाङ्गणै पातस्य सोमरसा यश्चिन् (काले)
स दशपेधो भक्ष्यकालः । ‘दशदशैकैकं चमसं मनुभक्षयन्ति’
—इति ऋषि सूत्रम् ॥ ३ ॥

अथ यदुक्तं सूत्रज्ञता दशपेधं प्रकृतम् — “पितामहदशगण
सोमधानां सङ्ग्राह्यं सर्पणं सक्त्रेति वातुवाकं सुज्ञा” —इति ॥
अथाये — भक्ष्यार्थं सदं प्रसर्पणकाले सूत्र्यानां शतसङ्ख्याक
द्राघ्न्यानां मध्ये एकैकस्य वाचस्य भक्षयितारो दश दशं पुरुषा
यजमानस्य दश सोमधाम् ‘पितामहाम्’ यजमानस्य पितामहं,
तन्पितामह इत्येव पितामहदशगणं सङ्ग्राह्यं मन्थयित्वा प्रसर्पेयुः ।

* नन्वरीचिज्ञानगतपाठस्तु च-च पुस्तकधोरधिक ।

† का० श्रौ० सू० १५ ८ १५ ।

‡ श्रौ० सू० १५ ८ १६ १० ।

यदा, "सवित्रा प्रसवित्रा भरस्रत्वा वाचा"—इति * संहितोक्त-
मन्त्रेषु प्रसर्पणं कुर्यादिति ॥

पक्ष पितामहगणनेन प्रसर्पणं पूर्वपक्षयति— "तदाहुरिति ।
तद् द्रूपयति— "तद् वे ज्येति । 'ज्या' ज्यानिः, निरुष्ट इत्यर्थः ।
* चत्रोपपत्ति माह— "द्वौ द्वीनिति । यदि पितामहान् जानीयुः,
तर्हि 'द्वौ चीन् एव' जानीयुः, न सर्वान्, तस्मान् सवित्रादि-
दशदेवताः सङ्ग्राह्य प्रसर्पणं कुर्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

तद्विद् वरुणवृत्तान्तेन प्रशंसति— "एताभिर्वा इति ।
संसृष्ट्वाश्च विनिर्वापकास्त दग्धयति— "अथ यदेवेति ।
'अभिपेचनीयस्य' एतदाख्यस्य सोमयागस्य 'उदवसानीयेष्टिः'
'यदा' 'सन्निवृत्ते' समाप्यते— ॥ ५ ॥

"अथेतानोति । 'अथ' तदनन्तरम् 'एतानि हवींषि' निर्वपेदि-
त्यर्थः । तन्मन्त्रकार कात्यायनेन स्पष्टीकृतः— "सावित्र सारस्रत
त्वाद्द्वौ श्येन्द्र चार्धस्रत्य वारुणामेव सौम्य वेष्टवानि यद्योक्त प्रतीष्टि
पुण्डरीकापि प्रयच्छति, द्विरश्वानि वीक्षमासु तिस्रषु पक्ष
तेषां स्रज प्रतिमुञ्चते तद्दीप्तो भवति"—इति † । सप्तम्या वृद्धा-
गारात् सोम माहृत्यासन्त्यभिर्मर्षनादि करोत्युपसर्पेवता हवींषि
निर्वपत्युपसद त इच्छन्निति । उक्तानां दशसङ्ख्याकानां हविया
मन्त्रे सप्त हवींषि पूर्व सिष्टितन्त्रेण कृत्वा, सप्त द्विरश्वय
पुण्डरीकापि दत्त्वा, उत्तरासु तिस्रषु पक्ष दत्त्वा, द्वादश
पुण्डरीकस्रक्पतिभोकदक्षिणा दशपेयदीक्षा कृत्वा, सप्तम्या
संसृष्ट्यागसम्बन्धिन्या सप्तमदिने क्रियमाणाया वारुण्या सिष्टा

* वा. म. १० ३० १ ।

† का. श्री. म. १५ ८ ४-५ ।

वतीताया पूर्वं मेषाभिषेचनीयदमपेययोरपि द्विधा सोमं क्रीत्वा, दमपेयार्थम् ब्रह्मागारे स्थापितं सोममाहृत्य, आसन्धभिर्नर्ष-
नाथातिप्यान्तं कृत्वा, संसृपां इविपां मध्ये चस्थानि चाग्नेय-
सौम्यवैष्णवानि त्रीणि इषीषि उपसप्रतिनिधित्वेन कर्त्तव्यानि ।
उपसदा मय्यम्बिधोमविष्णुदेवता च्छक्तिमत्वात्, तथाप्यम्बि-
पोमयोरेकस्याप्यभावे दमसङ्गपूरणाभावात् तयोरपि दममल
मुप्यते । 'तद्व' तिस्रसु देवतासु तद्देवत्वइवि,सु 'पञ्च पुण्डरीकाक्षि'
देयानि भवन्ति ० ॥

अथ द्वादशपेयस्य दीक्षां विधत्ते— "तां द्वादशेति । दत्तानि
सम, च्छक्तिमइविष्णवे दास्यमानानि पथेति द्वादश पुण्डरीकाक्षि
भवन्ति । प्रकृतौ "असु स्यात्स्यो ग्याति"—इत्यादिना यद्
दीक्षाभावं विहितम्, तदत्रापवदितुं दत्तदास्यमानपुण्डरीक-
स्रक्प्रतिमोको विहितः । सुवक्तु पूर्वं सुदाहृतम् । आपस्तम्बेन
तु विधेय उक्तः— "अपो दीक्षायाः स्थाने द्वादशपुण्डरीका
स्रज प्रतिमुच्यते"—इति † । प्रतिमोचयेदित्यर्थः ॥ ६—१३ ॥

पुण्डरीकगता सङ्गम सन्धूय मासालकसंस्कारात्मना प्रयं-
सति— "अथ यद् द्वादशेति † । अतश्चावत्सङ्गमविशिष्टपथै-
र्दीक्षाकरणेन सर्वात्मसंस्कारेण यजमानं दीक्षायुक्तं कृतवान्
भवति । प्रकारान्तरेण प्रयसति— "वाप्नोति । पयसतपव-
नालविधाना स्वर्गास्तरिचभूम्याख्यलोकत्रयात्मकत्वात् तत्प्रति-
मोक्तत्वेन दीक्षाकरणेन 'एनं' यजमानम् 'पशु' त्रिसु 'सोकेषु'
दीक्षितवान् भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

* 'भवन्तीत्येतन्'—इति च, ष ।

† आप० चौ० सू० १८ १० १४ । ‡ का० शौ० सू० १५० ३ ११ ।

“अथ राजानं क्लीत्वेत्यादेरय मर्थः— पूर्वं मभिषेधनीय-
दीचान्ते ‘राजानं क्लीत्वा’ * , ‘द्विधोपनष्ट’, तत्रैकं दग्पेयायै
पर्युञ्ज ब्रह्मागारे स्थापयित्वा, एतेनाभिषेधनीये प्रचारः कृतः; अथ
दग्पेये ब्रह्मरुडे स्थापितं तं सीम माह्वय, ‘आसन्त्या मासाय’,
‘आतिष्वया प्रचरेयुः; तदनन्तर सुपसद्यामः । तत्राम्निषोम-
विशुदेवताकोपसप्रतिनिधित्वेन संसृप्यागसम्बन्धिना सुप्तमानां
अयाया माम्नेयसौम्यवैष्णवाना मिव निर्वापं पूर्वपचयति—
“अदोपसद्भिः प्रचरतीति ॥ १५ ॥

“अथेतानि हवींषि निर्वपत्याम्नेय मिति । “नेन यवेष्टेति ।
एकैकोपसास्यामे ‘नेन्’ एतेन हविषा ‘यवेष्ट्या’ इष्टितन्त्रेण
कुर्यात् । उपसद्यार्थं मितवविचयं कर्तव्य मिति शाखान्त-
रीयः पञ्चः † ॥ १६ ॥

त मिमं निराकरोति— “तदु तथेति । ‘तत्’ तथा ‘न
कुर्यात्’ । ‘एयः क्लृप्ति वै’ प्रच्युतो भवेत् । एतच्छब्दार्थं
माह— “यो यदुपयादेतीति । ‘एति’ अपसच्छति । तदेव
पुनर्दग्धयति— “एति वा एय इति । तस्मात् ‘उपसत्पयात्’
‘नेयात्’ न प्रच्युतो भवेत्, तत उपसदो न पृथक् कुर्यात् ।
तदन्ते एतानि संसृण मन्निमानि हवींषि वींषि चेष्टितन्त्रेण पृथक्
कुर्यात् । एतएव सूत्रकार उपसद्यागान्ते एतेषां निवापं विक-
ल्पेन दर्शयामास— “उपसदन्त इच्छत्”—इति ‡ ॥ १७ ॥

* “दशभिर्वत्सतरेः साष्टैः सोमं त्रीत्याति, * पणते न परिवहति,
अप मेषापीकरोति”—इति व्याप. औ. सू. १८ २० १५, १६, १७ ।

† “एका वींषा, तिस्र उपसदः”—इति व्याप. औ. सू. १८ २०. १८ ।

‡ आ. औ. सू. १५ ८ १५ ।

तदुपसहेवताहविषा माम्नेयसोम्यवेष्टवाना ससृषा हविषा
मनिर्वापि तदेतुकषपैषस्यासिद्धि मायञ्च निरुध्यति— “स यदम्नि
मिति । उपसद्याग्नेरेव घन्निषोमविष्णव इष्टा , तदानी मेव
नै ससर्षश्च जात मिति ॥ १८ ॥

दशपेयस्य सोमसस्वारूप विधत्ते— “स एष सप्तदश इति ।
'स एष' दशपेय क्रतु सप्तदशसोमसाध्योऽग्निष्टोममस्यो
भवतीत्यर्थ । “सप्तदश स्तोत्र भवति”—इति * हि तैत्ति-
रीयकम् ॥ १९ ॥

गर्भिणीना गवां दान विधत्ते— “तस्य हादयेति † । ता
हादगसहशका गा ब्रह्मणे दद्यादित्युत्तरेण (२२ क०)
सम्बन्ध । सङ्ख्या सम्भूय सवत्सरात्मना स्तौति— “हादग
वे मासा इति ॥ २० ॥

प्रकारात्करेषापि प्रयसति— “तासां हादग गर्भा इति ।
ता गावो हादग तासा गर्भा अपि हादग, मिसित्वा चतुर्विंशति ,
सवत्सरस्यापि चतुर्विंशतिरर्द्धमासा , तस्मात् सवत्सरात्त्वेन ता
वालुगर्भा गाव प्रशष्टा इत्यर्थ ॥ २१ ॥

हाभ्या प्रत्येकं प्राक्ताश्रदानं विधत्ते— “हिरण्यवाविति । प्राक्ताश्रौ दीपस्तथावित्येके , सुवपुंदर्पवावित्यपरे ० । अश्रदानं विधत्ते— “अश्रु प्रकृते इति । बन्ध्याया गोर्दानं विधत्ते— “वशा मिति १ । रेतस्त्रेचनसमर्षस्य गोर्दानं विधत्ते— “शपथ मिति । हाभ्या प्रत्येकं यद्यदानं विधत्ते— “वासुधी इति । एकेनानहुष्ठा युक्तस्य यवपूर्णस्य शकटस्य दानं विधत्ते— “अन्य तरत इति । अगहुष्ठा दानं विधत्ते— “शा मन्वीध इति । “अन हुष्ठा मन्वीधे”—इति हि सूत्रितम् ० । ‘अनहुष्ठा मन्वीधे वज्रिर्वा अनहुष्ठा’—इति हि तैत्तिरीयकम् ३ ॥ २२ ॥

ता एता दक्षिणा सम्भूय सबत्तरात्मना प्रयसति— “ता वा एता द्वादशेति । पञ्चोष्ठादयोऽनहुष्ठास्ता द्वादश दक्षिणा , बाल गर्भिणीनां गवा दक्षिणात्वात् वासुगर्भिणीनां मपि दक्षिणात्वेन परिगणने त्रयोदश भवन्ति , सबत्तरस्यापि द्वादश चैत्रादय , अधिकमात्रेण सह षोडश मासा भवन्ति । तस्मादेताभिर्दक्षिणाभि र्यज्ञरूप सबत्तर निवासवान् भवतीत्यर्थं । ॥ २३ ॥ २ [४ ५] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनग्रन्थपञ्चमकाण्डभाष्ये

पञ्चमकाण्डे चतुर्थाध्याये पञ्चम ब्राह्मणम् ॥

० ‘कूर्ध्वेष्टकावित्यपरे’—इति का० श्रौ० १५ ८ २५ सू० ४० ।

१ का० श्रौ० सू० १५ ८ २६ ख । ‘वशा कण्ठा या उपनम्य मावादि गभ न मञ्जति’—इति व० ।

३ हा० वेत्तरसुनिवसूत्रपुस्तके तु ‘शा मन्वीधे’—इत्येव पाठो विद्यते । का० श्रौ० ख० १५ ८ २७ ष । इत्ये० श्रौ० १ ८ २ ५ ।

४ ‘मन्वीधो दीपवन्ति , सद्य सोम श्रौयन्ति पुस्तरीकस्य प्रप

(पय पञ्चमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् .)

आग्नेयो ऽष्टाक्षपालः पुरोडाशो भवति । तं
पूर्वार्धं ऽथासादयत्यैन्द्र एकादशकपालः पुरोडाशो
भवति सौम्यो वा चरुस्तु दक्षिणार्धं ऽथासाद-
यति वैश्वदेवश्चरुर्भवति तं पश्चार्धं ऽथासादयति
मैत्रावरुणी पयस्या भवति ता मुत्तरार्धं ऽथासाद-
यति बार्हस्पत्यश्चरुर्भवति तं मध्य ऽथासादयत्येपु
चरुः पञ्चविलस्तद्यत् पञ्च हवींषि भवन्ति तेषां
पञ्च विलानि तस्माच्चरुः पञ्चविलो नाम ॥ १ ॥

तद्यदेतेन राजसूययाज्ञौ यजते । यदेवैनं
दिशः समारोहयति यद्वतून् यस्तोमान्यच्छन्दांसि
तस्मादेवैन मेतेन निष्क्रीणाति स यदेतेन राज-
सूययाज्ञौ न यजेतोदा ष माद्वीत् प्र वा पतेत्
तस्माद्दो ऽएतेन राजसूययाज्ञौ यजते ॥ २ ॥

स यदाग्नेयेनाष्टाक्षपालेन पुरोडाशेन प्रच-
रति । यदेवैनं प्राचीं दिशं समारोहयति

युद्धतून् यत् स्तोमान्यच्छुन्दाऽसि तस्मादेवैन मेतेन
निष्क्रीणाति सऽस्रुवं वार्हस्पत्ये चरावव-
नयति * ॥ ३ ॥

अथ युदैन्द्रेणैकादशकपालेन पुरोडाशेन प्रच-
रति । सौम्येन वा चरुणा युदेवैनं दृविषां
दिग्ं समारोहयति युद्धतून्यत् स्तोमान्यच्छुन्दाऽसि
तस्मादेवैन मेतेन निष्क्रीणाति सऽस्रुवं वार्ह-
स्पत्ये चराववनयति † ॥ ४ ॥

अथ युदैश्वरदेवेन चरुणा प्रचरति । युदे-
वैनं प्रतीचीं दिग्ं समारोहयति युद्धतून् यत्
स्तोमान्यच्छुन्दाऽसि तस्मादेवैन मेतेन निष्क्रीणाति
सऽस्रुवं वार्हस्पत्ये चराववनयति ‡ ॥ ५ ॥

अथ यन्नौचावरुण्या पयस्यया प्रचरति । युदे-
वैन मुदीचीं दिग्ं समारोहयति युद्धतून् यत्
स्तोमान्यच्छुन्दाऽसि तस्मादेवैन मेतेन निष्क्री-
णाति सऽस्रुवं वार्हस्पत्ये चराववनयति तद्यत्
सऽस्रवान् वार्हस्पत्ये चराववनयति सर्व्वत एवा-

स्मिन्नेतदन्नाद्यं दधाति तस्माद् दिशो दिश एव
राज्ञे ऽन्नाद्य मभिञ्जयते * ॥ ६ ॥

अथ यद् वार्हस्पत्येन चक्रुणा प्रचरति ।
'यद्देवेन मूर्ध्ना दिशए समारोहयति यद्दतून् यत्
सोमान्यच्छन्दांसि तस्माद्देवेन मेतेन निष्क्री-
याति ॥ ७ ॥

स य एष आग्नेयो ऽष्टाक्षपालः पुरोडाशो
भवति । तस्य हिरण्यं दक्षिणाग्नेयो वा ऽएष
यज्ञो भवत्यग्ने रेतो हिरण्यं तस्माद्दक्षिणा
तद्गन्धीषे ददात्यनिर्व्वा ऽएष निदानेन यदा-
ग्नीध्रस्तस्मात्तद्गन्धीषे ददाति † ॥ ८ ॥

अथ य एष ऐन्द्र ‡ एकादशकपालः पुरी-
डाशो भवति । तस्य ऽप्यंभो दक्षिणा स ह्येन्द्रो
यद्दृषसो यद्यु सौम्यश्चरुर्भवति तस्य षभुर्गो-
र्दक्षिणा स हि सौम्यो यद्बभुस्तं बह्व्रणे ददाति

* 'द्वियते'—इति क ।

† 'ददाति'—इति क ।

‡ 'ऐन्द्र । एका'—इति क, ख ।

ब्रह्मा हि यन्तु दक्षिणतो ऽभिगोपायति तस्मात्तं
ब्रह्मणे ददाति * ॥ ९ ॥

अथ य एष ज्यैष्ठ्यदेव्यरुर्भवति । तस्य पृषन्
गौर्दक्षिणा भूमा वा ऽपतद्रूपाणा यत् पृषतो
गोर्विशो वै विश्वे देवा भूमा वै विट् तस्मात्
पृषन् गौर्दक्षिणा तः होत्रे ददाति होता हि
भूमा तस्मात्तः होत्र ददाति † ॥ १० ॥

अथ येषा मैत्रावरुणी पयसा भवति ।
तस्यै वशा दक्षिणा सा हि मैत्रावरुणी यद्दशा
यदि वशा न विन्देदपि यैव का चाप्रवीता
स्यात् स्रुवां ह्येव वशाप्रवीता ता मध्वर्युभ्या
ददाति प्राणोदानौ वा ऽमध्वर्युं प्राणोदानौ मित्रा-
वरुणी तस्मात्ता मध्वर्युभ्या ददाति ‡ ॥ ११ ॥

अथ य एष वाँडस्पत्यरुर्भवति । तस्य
शितिपृष्ठो गौर्दक्षिणेया वा ऽउर्वा वृहस्पतेर्दिक्
तदेष उपरिष्ठादर्यंभ्य पयसास्तस्मात्शितिपृष्ठो वाँड-
स्पत्यस्य दक्षिणा तु ब्रह्मणे ददाति वृहस्पतिर्वै

देवानां ब्रह्मैष वा ऽएतस्य ब्रह्मा भवति तुच्छात्
 ब्रह्मणे ददाति स ह्यैतेनापि विष्टाब्राज्यन्नाद्य-
 कामो यजेत तदस्मिन्सर्व्वतो ऽन्नाद्यं दधाति *
 स ह्यन्नाद् एव भवति ॥ १२ ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [पृ. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य नि खसित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निर्ममे , त मह वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ पञ्चमाध्याये पञ्चविलसञ्जकचरु †, दादश मयुजा
 हवींषि, पशुदयम्, केगवपनीयातिरात्र , सौवामणीप्रयोग ,
 राजस्यसमाह्यदयसानोवेष्टिय विधीयते ।

अत्र कात्यायन — “उत्तरे णुक्ते पञ्चविल आग्नेय ऐन्द्र
 सौम्यो वा वैश्वदेयचरु पयस्या मेवावहणी बाह्वस्यत्यरु
 प्रतिदिश मासादन आग्नेय पुरस्तात् प्रदक्षिण मितराणि
 मध्येऽन्वम्”-इति ‡ । आग्नेयादीनि पञ्च हवींषि पूर्वादि
 क्रमेण मध्ये च स्वापयेत् । सोऽय पञ्चविनसञ्जकचरुत्वर्थ ॥

* ददाति - इति ख ।

† एवैव दिशा मवेष्टिरुच्यते । तथाहि तै० वा० १ ८ ३-
 ‘दिशा मवेष्टयो भवन्ति’-इत्यादि द्रष्टव्यम् ।

‡ का० शौ० ख० १५ ६ १ २ ३ । व्यागामिनि पेशामशुक्ले
 -इति सर्वाद्यु दिशु विभक्त्यैकैकस्यामादन भवति -इति च तत्र वृ० ।

तदिदं विधत्ते— “शामेय मिति । वेदिमध्ये ‘पूर्वाङ्गं’
पूर्वभागे शामादयेत् । एव सुत्तरत्र ‘दक्षिणाङ्गं’ इति योज्यम् ।
‘पथस्या’ शामिञ्जा ॥

इवि पञ्चकस्य पञ्चविलसञ्जां निर्वाञ्जि— “तद्यदिति ।
तेषां इविषा मासादनाद्यानि एकस्यां पात्रा प्रागादिकमेष
घनः पञ्च विलामि, तस्माद्देवा यामपञ्चकस्य पञ्चविलसञ्जरिति
सञ्जा ॥ १ ॥

एतेषा इविषा करणे प्रयोजन माह— “तद्यदेतेनेति ।
‘एतेन’ इविः-पञ्चनेत्र राजसूययाजिना यष्टयम् । कुतः ? यतः
पूर्वम् ‘एनं’ यजमानं प्राची भारोष्ठेत्यादिभिर्मन्त्रैः प्राच्याद्याः पञ्च
दिशः, वसन्ताद्यत्नून्, चित्रदादींस्तोमान्, गायत्रादीनि
कन्दामि चाध्वर्युरारोहितवान्, ‘तस्माद्’ ‘एतेन’ इविःपञ्चकेन
‘एनं’ यजमान दिग्दिग्भिः सकामात् पुनः ‘निष्क्रीणाति’ स्वाधीनं
कृतवान् भवति ।

अकरणे प्रत्यवाय माह— “स यहेति । यदि न यजेत तर्हि
यजमानः ‘उन्माद्येत्’ उन्मत्तो भवेत्, ‘प्रपतेत्’ पश्चुतो भवेत् ।
‘दा’-शब्दस्य मन्वीन्यविकल्पार्थम् ॥ २ ॥

इविषां क्रमेष निष्कयससाधनत्व विवृणोति—“स यदान्नेवे-
नेत्यादि । प्रत्येकइविःपञ्चारादनन्तरम् ब्राह्मणस्य चरो मस्रवाभयन
विधत्ते— “संस्रव मिति । सुवश्च भवति— “पूर्वैः-पूर्वै-
यरित्वा-वरित्वा मध्यमे मस्रवाभेचनम्”—इति ० । ‘मध्ये’ मध्यम
प्रदेशे स्थापिते ब्राह्मणस्य चरावित्यर्थः ॥ ३ ॥ ॥ ४, ५ ॥

“अथ यन्मैत्रावरुण्येति । चतुर्णां हविषां संस्तरणं बाह्वैस्त्वत्ये
 चरौ षवलयनं सधूयाद्याद्यसम्पादनरूपेण प्रथममिति— “तद् यत्
 संस्त्वानिति । यतो ‘बाह्वैस्त्वत्ये चरौ’ सर्वेषां हविषां हुत-
 मिष्टधावनयनम्, ‘तस्मात्’ ‘राज्ञे’ ‘दिशो दिशः’ सर्वस्या
 * अपि दिशः सक्तायात् ‘षवाद्यम्’ ‘अभिञ्जयते’ आनीयत
 इत्यर्थः ॥ ६ ॥

“अथ यद् बाह्वैस्त्वत्येनेत्यादि । पूर्ववत् । अत्र संस्त्वान-
 नयनाभावो विशेषः ॥ ७ ॥

आग्नेयादिहविषां सुत्वित्विशेषेभ्यो हिरण्म्यादि-दक्षिणादानं
 विधत्ते— “अथ एष इति । आग्नेयहविषः, तद्दक्षिणात्वेन
 विहितस्य हिरण्यस्य च अम्बिसम्बन्धित्वं समानो धर्मः । हिरण्य-
 स्यान्निरेतस्त्वं न्यूयते— “तस्य रेतः परापतत्, तद्दिरण्य मिति * ।
 अग्नेरेवाग्नीदुत्वं प्रथमकाण्डे स्तम्बयजुर्हरणवाङ्मेषे स्यट भाग्या-
 तम् † । ‘निदानेन’ कारणेन, निरूपणे सतीत्यर्थः । हविष
 आनीयत्वात्, हिरण्यस्यान्निरेतस्त्वात्, अग्नेरेवाग्नीदुत्वात्,
 आग्नीदुत्सम्पादनकत्वं हिरण्यस्य युक्तमित्यर्थः ‡ ॥ एव सुस्तर-
 ङ्गापि उवायोग्यं साम्यं द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

“अथ य एष ऐन्द्र इति † । “तस्मात्पुंभ इत्यादि । ऋषभ-

* त्रै० ब्रा० १ १ ३ ८ ।

† “अ योऽग्नावयौ हुतरतः पर्येति, अग्निरेवेष निदानेन”-इति

२ २. १३ (१भा० पृ० १३६) दृश्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १५ ८. ५ ।

§ का० श्रौ० सू० १५ ८ ६ । “अभुर्गुंभरवर्षः”-इति वृ० ।

स्येन्द्रत्वम्, सैकृत्वसाम्यात् । बभ्रो. सोमसम्बन्धित्वम्, “सोम्य
बभ्रु मानभेत”-इतिश्रुतेरवगतम् ॥ ८ ॥

“अथ य एष वैश्वदेव इति । ‘पृषन्’ विन्दुयुक्तः, चित्त-
वर्ध इत्यर्थः । तस्य वैश्वदेवत्व सुपपादयति— “भूमा वा
इति । भूमरूपत्वम्, नानाच्छन्दस्के बहुविधमन्त्रे प्रसन्नादव-
गम्यते ॥ १० ॥

“अथ यैषा मेषावहणीति । ‘वया’ बभ्र्या । तदभावे
‘अवशीता’ वेते प्रजननार्थात् निष्ठा । ‘अप्रजाता’ अष्टहीत-
गर्भेत्यर्थे ॥ ११ ॥

“अथ य एष वाहंसत्व इति । ‘शितिष्ठ.’ श्वेतपृष्ठः ।
वाहंसत्वचरो श्वेतपृष्ठस्य गीर्दक्षिणात्त्व सुपपादयति— “एषा
वा ऊर्हेति । “ऊर्हा दिक् सुहस्रतिर्देवता”-इति श्रुते. ऊर्हा
दिक् वाहंसत्वा । ‘उपरिष्ठात्’ उपरिभागे ‘अर्धम्ब.’ सूर्यस्य
‘पन्था.’ मार्गं, ‘तस्मात्’ उपरिभागे श्वेतत्वसाम्यात्, तादृशो
गीर्दक्षिणात्वेन युज्यत इत्यर्थे ॥

अथेतस्य हविषसकस्य जलान्तराय राजसूयाद् वहि-
प्रयोग दर्शयति— “स ईतेनापीति । ‘पितावाञ्चन्’ एकत्र
सन्निविष्ट इतस्तत पर्यटनं मजुर्वेन् अन्वाप्यकाम एकत्र स्थित्वैव
सर्वता मेव स्यादिति कामयमान इत्यर्थे । । पुन्यो-

० तै. म. २ १ ६ १० ।

१ का. यौ. मू. १५ ८ ७ ।

२ का. यौ. मू. १५ ८ ८ । अशरीता अस्ततयोनिः—इति इ. ।

३ का. यौ. मू. १५ ८ ८ ।

४ भृशेणैव मेव— का. यौ. मू. १५ ८ १० ।

इति एतेन हवि पञ्चकेन यजन कुर्यात् । तत् प्रथमं चति—
 “तदस्मिन्निति ७ ॥ १२ ॥ ३ [५. १] ॥”

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतपयत्राह्नयभाष्ये

पञ्चमकाण्डे पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीय ब्राह्मणम्)

स वै प्रयुजात् हविर्भिर्यजते । तद्यत् प्रयुजात्
 हविर्भिर्यजत ऽक्तून् वा ऽएतत् सुधुवाणो युक्ते
 त् ऽएन मृतवो युक्ता व्वहन्वृतून् वा प्रयुक्तानुचरति
 तस्मात् प्रयुजात् हविर्भिर्यजते ॥ १ ॥

तानि वै द्वादश भवन्ति । द्वादश वै मासाः
 संवत्सरश्च तस्माद्द्वादश भवन्ति मासि मासि यजे-
 तेत्याहुः को व्वेद मनुष्यश्च तस्मान्नु मासि मासि
 यजेत शम्यापराव्याधे शम्यापराव्याध ऽएव पड्भि-
 र्यजते प्राड् यानुध पुनराहृतः शम्यापराव्याधे
 शम्यापराव्याध ऽएव पड्भिर्यजते ॥ २ ॥

तद् तया न कुर्यात् । पृथिवीतानि पूर्वाग्नि
 इवींषि निर्व्वपति समानवर्षींषि तासां
 देवतानां रूपं यथा गिशिरे युक्त्वा प्राञ्च
 आप्रावृषं यायुस्तत् पृथ्वीतृण्युक्ते त एनं पृथु-
 त्वो युक्त्वाः प्राञ्च आप्रावृषं ब्रह्मन्ति पृथु-
 र्तून् प्रयुक्तानांप्रावृष मनुचरति पूर्वाग्निवाहां
 द्वौ दक्षिणा ॥ ३ ॥

पृथिवीत्तराग्नि इवींषि निर्व्वपति । समान-
 वर्षींषि तासां देवतानां रूपं यथा पुनरा-
 वर्त्तेरन्वार्षिक मभि तत् पृथ्वीतृण्युक्ते त एनं पृथु-
 त्वो युक्त्वा वार्षिक मभि ब्रह्मन्ति पृथुर्तून्
 प्रयुक्तान्वार्षिक मनुचरति पूर्वाग्निवाहां द्वौ
 दक्षिणा तद्यत् पूर्वाग्निवाहो दक्षिणर्तून्वा एतत्
 सुपुवाणो युङ्क्ते ब्रह्मन्ति वा एतद्वाङ्मस्तस्मात्
 पूर्वाग्निवाहो दक्षिणा ॥ ४ ॥

तद् अतन् पुरा कुरुपञ्चाला आहुः । ऋतुवो
 वा एतस्मान् युक्त्वा ब्रह्मन्त्युक्त्वा प्रयुक्ताननुचराम
 इति यदेपात् राजानो राजमूययाजिन आसु-
 स्तव स तद्भाहुः ॥ ५ ॥

आग्नेयो ऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति ।
 सौम्यश्चतुः सावित्रो द्वादशकपालो व्वाष्टाकपालो
 वा पुरोडाशो बार्हस्पत्यश्चरुस्त्वाष्ट्रो द्दशकपालः
 पुरोडाशो वैश्वानरो द्वादशकपाल एतानि षट्
 पूर्व्याणि हवोऽपि भवन्ति ॥ ६ ॥

पुडेवोत्तरे चरुवः । सारस्वतश्चतुः पौष्णश्चरु-
 मैत्रश्चतुः सैत्रपत्यश्चरुर्व्वस्तिणश्चरुरादित्यश्चरुरेत ऽउ
 षडुत्तरे चरुवः* ॥ ७ ॥

अथ श्येनीं व्विचित्रगर्भां मृदित्या ऽचालभते ।
 तस्या एषैवावृद्याष्टापद्यै व्वशाया ऽड्यं वा ऽशु-
 दित्तिरस्या एवैन मेतद् गर्भं करोति तस्या एता-
 दृश्येव श्येनी व्विचित्रगर्भां दृक्षिणा † ॥ ८ ॥

अथ पृषतीं व्विचित्रगर्भां मरुद्वा चालभते ।
 तस्या एषैवावृद्धिशो वै मरुतो व्विशा मेवैन
 मेतद् गर्भं करोति तस्या एतादृश्येव पृषती व्विचित्र-
 गर्भा दृक्षिणा ॥ ९ ॥

* 'चरुव'—इति क ।

† दृक्षिणा—इति म, य ।

एतौ पशुबन्धौ * । तदेतविवेव सन्तावन्यथेवाल-
मन्ते या मदित्या ऽचालमन्त ऽआदिस्थेभ्यस्ता माल-
मन्ते सुर्व्वं वा ऽआदित्याः सुर्व्वस्यैवैन मेतद्
गुर्भं करोति यां मरुद्भ्य आलमन्ते विश्वेभ्यस्तां
देवेभ्य आलमन्ते सुर्व्वं वै विश्वे देवाः सुर्व्वस्यै-
वैन मेतद् गुर्भं करोति ॥ १० ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [पृ. २.] ॥

द्वितीयं प्रयुजां हवींषि विधीयन्ते । कात्यायनः— “हादगो-
भराणि प्रदुग्धवींषि मासाक्षराष्वाहवनीयाद्वा पुरस्ताच्छम्याप्रासे-
शम्याप्रास आग्नेयं घीम्यं सावित्रं वासंस्तत्त्वत्वाद् वैश्वानरा ययोक्त
मेव मेव प्रत्याहत्तष्य चरव. सारस्तत पीथ्यं मेत्रं चैत्रपत्न-
वारुणादित्याः पट् पट्कैकतन्त्रे पूर्वाग्निवाहो हौ हौ पश्चां पश्चां
दक्षिणा”-इति † । अथ मघं — हादयाग्नेयादीनि प्रयुजां हवींषि
आहवनीयात् पूर्वदेगे एकैकगम्याप्याधमदेगे एकैकस्त्रिन् मासि
एकैकं हविरिति क्रमेण पट् यष्टव्यानि, तथा प्रत्याहत्त्व
तस्येव स्थानेषु क्रमेण पट् यष्टव्यानि । यदा, पट्क पट्क
मेकीकृत्य एकतन्त्रेण कुर्यात् । तेषां पूर्वाग्निवाहको हौ हौ
पश्चाद्वाहो दक्षिणैति ॥

* ‘पशुबन्धौ’-इति न ।

† का. शौ. नू. १५ ५ ११-१५ ।

तदिदं विधत्ते— 'स वै प्रयुजा मिति । विविध प्रयसति—
 "ऋतून् वा इति । एष 'सुपुवाण' यथा 'ऋतून्' मासानिव
 'प्रयुक्ते' कर्मणे योजयति । 'ऋतव' अपि 'एन' 'युक्ता'
 सन्तो 'वहन्ति प्रापयन्तीष्ट फलम् । इदानीं मनुष्यातापि प्रयुक्तान्
 'ऋतून्' 'धनु' लक्ष्य चरति धनुसरति, तत्तदनु [सरण] जनित
 फल प्राप्नुकाम । तस्मात् प्रयुजा हृदियोग कर्त्तव्य । तथाच
 तैत्तिरीयके— 'मासि मासि एतानि हवींषि निरुप्याणीत्याहुः,
 तेनैवर्तून् प्रयुक्त इति"—इति ॥ १ ॥

तेषां सञ्ज्ञा विधत्ते— 'तानि वै द्वादशेति । तेषां प्रति
 मास यजन पूर्वपक्षेनोपन्यस्यति— "मासि मासीति । त
 पञ्च निराकरोति— 'को वेदेति । मनुष्यस्यायु परिमाणस्या
 धगन्तु मगच्छत्वात् मासि मासि यजनं न कर्त्तव्य मित्यर्थे ॥

हवि पट्कस्यैकीकृत्य यागकरणेषुपि कश्चिद् विधेय पूर्व
 पक्षेनोपन्यस्यति— "शम्यापराध्याध इति । शम्यापराध्या
 विध्यति निपतति यत्रेति स शम्यापराध्याधो देश । तत्र
 देशे पूर्वं 'पडभि' 'प्राड प्राङ्मुखो 'यान्' गच्छन् यजेत ।
 प्राङ्मुखीयात् पूर्वदेशे एकैकशम्यापराधे पट् कर्त्तव्यानीत्यर्थ ।
 "अथ पुन इति । पुनरावृत्तेन एकैकशम्यापराधदेशे अपराधि
 पट् कर्त्तव्यानीति ॥ २ ॥

तम् पञ्च निराकृत्य पश्चान्तर विधत्ते— "तदु तथेति ।
 'पूर्वाणि पट हवींषि' समानवर्षोपि', अर्चिं शब्दस्त्रीप
 लक्षक , एकतन्त्राणि कर्त्तव्यानीत्यर्थ । पूर्वहवि पट्कदेवता
 प्रयसति— तासां देवताना मिति । 'तासां' पूर्वहवि पट्कस्य

देवतानाम् अग्निषोमादीनां प्रक्षां रूप मितत् । 'यथा' 'गिरिरे'
 ऋती 'युक्ता' युक्ताभ्याः राजानः 'प्राश्वः' सन्तः 'प्राप्राठयं'
 प्राप्राठकालपर्यन्तं 'यद्युः' गच्छेयुः । तदिदं प्राश्वुषं यानं
 पूर्वपूर्वशम्याप्राप्तिषु यष्टश्याना मन्व्यादिदेवतानां सम्बन्धि रूप
 मित्वर्थः । प्रयुजां पूर्वाषि पट्टवीषि प्रसुत्व तैत्तिरीयके गिरिरा-
 दियु पट्टु साषियु राजभेदेन प्राश्वुषा यात्रा प्रतिभासं व्यापार-
 भेदय स्रष्ट माध्यातः— "शान्नेय मष्टाकपालं निर्बधति, तष्मा-
 ष्चिगिरे कुरुपद्यात्ताः प्राश्वो यान्ति । सीम्यं चर्षं, तष्माद्
 वसन्तं व्यवसायादधन्ति । साविवं द्वादशकपालं, तष्मात् पुर-
 ष्माद् यवानां सवित्वा विरन्त्यते । चार्धस्यत्यं चर्षं, सविर्वेद
 विरन्त्य भाङ्गया यवानादधते । त्वाद् मष्टाकपालं रूपा-
 ष्छेव तेन कुर्वते । वेदानर् द्वादशकपालं, तष्मात्तधन्ये
 नैदाषि प्रत्यष्टं कुरुपद्यात्ता यान्ति"—इति ७ । तदनेन पूर्वहविः-
 पट्टेन प्रकृतुभासानेय युक्ते । 'चर्षु'-गच्छे मासपरः ; "वास-
 न्तिकाङ्गु"—इतिव्यवहारात् † । यदा, "यथा ये मासाः"
 -इति पथायां मासत्वव्यवहारात् पचदयाम्क ऋतुत्वित्यर्थः ॥

पूर्वपट्टकष्य दक्षिणां विधत्ते— "पूर्वाग्नीति । पूर्वाग्नि
 माहवनीयं वदन्तीति पूर्वाग्निषोऽनङ्गाहः । तेषां मध्ये द्वौ
 दक्षिणात्वेन देवावित्यर्थः ॥ १ ॥

उत्तरहविःपट्टकष्यापि समानतन्त्रत्वं दर्शयति— "यडे-
 षोत्तराग्नीति । तानि प्रथमति— "तासां देवताना मिति ।
 'वार्दिक मभि' वर्षेर्नुप्रम्वन्धिनं प्रथमं मास मभिलक्ष्य पुन-

० ने. मा. १. ८ ॥ १. १ ।

† मयुष्य मासस्य वापन्तिकाङ्गु—इति रा. भं. १३-१५. २ ।

रावर्त्तोरन् । शिगिरे दिग्बिजयाय प्राञ्चः प्रयाताः कुरुपयास्तादयो
 निदाघर्त्तुद्वितीयमासे परकीयं राष्ट्र सर्वात्मना विनाशय स्वदेगं
 प्रति प्रत्यङ्मुखा निवर्त्तन्ते । तत् 'एतत्' सरस्वत्यादिदेवतानां
 प्रतिनिहत्या यष्ट्यानां रूप मित्यर्थः । "तत् यङ्नुनिनि ।
 'तत्' तेन उत्तररश्मिःपट्कयागेन माहडादीन् परमाप्तान्
 योजितवान् भवति । तेषा मनडुदृश्यं दक्षिणां विधत्ते—
 "पूर्वाम्नीति । पूर्वाम्निवाहा दक्षिणात्वम् । सभूय प्रशंसति—
 "तद् यत् पूर्वाम्नीति ॥ ४ ॥

उक्तं षादशप्रयुग्घवि.करणेन ऋतुप्रयोगं कुरुपञ्चालउत्तान्त-
 मुखेन द्रष्टव्यति— "तद् धैतदिति । पूर्वे 'कुरुपञ्चाला' 'आहुः'
 बदन्ति, विचारयन्ति,— 'अग्नान् ऋतवो युक्ताः' सन्तो 'पचन्ति',
 'प्रयुक्तान् ऋतून्' 'अनु'-लक्ष्य 'चराम्.' अनुसराम इति ।
 आशंसमानानाम् 'पदा' राश्यां मध्ये ये 'राजानः राजसूय-
 याजिनः पासु', ते प्रयुग्घवि.करणे ऋतुप्रयोगरूप मिति प्रत्यङ्मु-
 रिति तस्यायं ॥ ५ ॥

तानि षादश वर्षीणि उद्दिशति— "आग्नेयोऽष्टाकपाल
 इति । तत्र पूर्वाणि षड्वर्षीणि पुरोडाशात्मकानि, उत्तराणि
 तु सर्वात्मकाण्येवेत्यर्थं ॥ ६, ७ ॥

अथ षष्टुहयं विधीयते । तत्र कात्यायन— "षष्टापदी-
 वत्पशुवन्धौ गर्भिणीभ्या स्रगुषदक्षिणौ, श्वेत्यादित्सेभ्योऽदित्से
 वा, वैश्रदेवौ पृषती मारुती वा"—इति † । श्वेता गर्भिणी

* त्रै. सं १ ८ १६ ('मात्यदूतानी वर्षीणि'), त्रै. ना.
 १ ८ ३ अष्टमम् ।

† का० श्री० ख० १५ ८ १०, १८ ।

मादित्येभ्योऽदित्ये वा भ्रानमेत, पृथतीं गर्भिणीं पिश्रदेवेभ्यो मरुद्गो वेति तदर्थं ७ ।

तत्र स्मृतानुसारेणादितिदेवत्व पशुबन्ध विधत्ते— ‘अथ श्येनी मिति । ‘श्येनी’ श्वेतवर्णा ‘विचित्रगर्भा’ प्रज्ञातगर्भाम् ‘अदित्ये’ भ्रानमेत । प्रयोग मतिदिशति— “तस्या एपेति । ‘आहृत्’ क्रिया ‘या’ ‘अष्टापद्ये’ ययायै गर्भिण्या वयाया अनुबन्धाया प्रयोगप्रप्त, स एवास्या इत्यर्थं । तप्रयोगस्तु चतुर्थकाष्ठे पञ्चमेऽध्याये द्वितीये ब्राह्मणे— “उत्खिय यपा मनुमथे गर्भे मेष्टवे ब्रूयात्’-इत्यादिना स्पष्ट मीरित १ । एतदेवनां प्रथमति— “इय या इति । ‘अदिति’ नाम ‘इय’ पृथिवी, तस्माददितिदेवत्वगर्भिणीयामिन ‘एन’ यजमान भूमिरेव गर्भत्वेन कृतवान् भवति ॥

एतस्य कर्मणो दक्षिणा विधत्ते— “तस्या एतादृश्येवेति । ‘एतादृशी’ एतदृशां प्रज्ञातगर्भा ‘दक्षिणा’ ॥ ८ ॥

पशुबन्धान्तर विधत्ते— ‘अथ पृथती मिति । ‘पृथती’ विन्दुयुक्ता, ‘विचित्रगर्भा’ विचित्रवर्णा गर्भिणीम् ‘मरुद्गा’ देवेभ्य भ्रानमेत । तस्यापि प्रयोगप्रकार पूर्ववदतिदिशति । “तस्या एपेति । मरुता विद्वत्वात् मरुद्देवत्वपशुयामिन ‘एन’ सुन्वन्त ‘विद्या’ प्रज्ञानां ‘गर्भम्’, तदुपजीव्य कृतवान् भवति ॥

तस्यापि दक्षिणां विधत्ते— तस्या एतादृशीति । एवकारेणा न्यवर्णदक्षिणानिष्ठति । दक्षिणामेदेनानयो कर्मभेद ॥ ९ ॥

‘एतो पशुबन्धाविति । उक्तप्र पशुबन्धदयस्य गायामेदेन

• अष्टापद्येभ्योऽदित्ये वा भ्रानमेत- इति क्व ।

† ११ प्रथमा कर्मो मरुद्गा ।

देवतान्तरसम्बन्ध दर्शयति - "तदेतावेवेति । एवकारेणादिति मरुत्सम्बन्धो विवक्षितः । 'अन्यथैव'-इति यदुक्तम्, तदेव स्पष्टयति -- "या सदित्वा इत्यादिना ३ ॥ १० ॥ ४ [५ २] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतपद्यब्राह्मणभाष्ये

पञ्चमकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीय ब्राह्मणम्)

अभिषेचनीयेनेष्टा † । केशान् वृषते तद्यत्
केशान् वृषते व्वीर्यं वा ऽएतदृषात् रसः
सुसृष्टो भवति येनैव मेतदभिषिञ्चति तद्याभि-
षिक्तस्य केशान् प्रथमान् प्राप्नोति स यत् केशान्
वृषतेताऽश्रियं जिह्वां विनाशयेद् व्युद्व्यात्तस्मात्
केशान् वृषते ॥ १ ॥

सवत्सरं न वृषते । सवत्सरसंस्मिता वै व्रत-

* अष्टम्यादिषु तिष्ठत्युक्तं कर्णोप प्रशुद्धयविधिः । स एषोऽपि ते० अ०
१ अ० १६ ते० अ० १ अ० ३ इत्यर्थः ।

† अभिषेचनीयेनेष्टा इति ग० घ० ।

चर्यां तस्मात् संवत्सरं न वपते स एष व्रत-
विसर्जनोपयोगो नाम स्तोमो भवति केश-
वपनीयः ॥ २ ॥

तृतीयैकविंशं प्रातस्सवनम् । सप्तदशं माध्य-
न्दिनम् सुवर्नं पञ्चदशं तृतीयसवनम् सृष्टोक्तैः
सह षोडशिना सह रात्र्या ॥ ३ ॥

त्रिवृद्वायन्तरः सन्धिर्भवति । एष एवैकविंशो
य एष तपति स एतस्मादेकविंशादपयुङ्क्ते
स सप्तदशं मभिप्रत्यवेति सप्तदशात् पञ्चदशं
पञ्चदशादद्या मेव त्रिवृत्ति प्रतिष्ठाया प्रति-
तिष्ठति ॥ ४ ॥

तद्य रघन्तरं पृष्ठं भवति । इय वै रघन्तरं
मद्या मेवेतत् प्रतिष्ठाया प्रतितिष्ठत्यतिरात्री
भवति प्रतिष्ठा वा ऽचतिरात्रस्तस्मादतिरात्री
भवति ॥ ५ ॥

स वै त्र्येषु व्वर्त्तयते । केशान्न वपते • ज्वीर्यं
वा ऽएतदुपाए रसः सम्भूतो भवति येनैन

मेतदभिषिञ्चति तस्याभिषिक्तस्य केशान् प्रथमान्
 प्राप्नोति स यत् केशान् वपेतैतां श्रियं जिह्वां
 त्विनाशयेद्गुदुच्छाद्य यन्निवर्त्तयति तदात्मन्येवैतां
 श्रियं नियुनक्ति तस्माञ्चैव वर्त्तयति केशान् वपते
 तस्यैषैव व्रतचर्या भवति यावज्जीव नास्या प्रति
 तिष्ठति ॥ ६ ॥

आसन्त्या उपानृचा ऽउपमुञ्चते । उपा-
 नृद्भ्या मधि यदस्य यानं भवति रुधो वा
 किञ्चिदा सर्वं वा ऽएषु इदं मुपर्युपरि भव-
 त्वह्वांगिवास्मादिदं सर्वं भवति यो राजमूयेन
 यजते तस्मादस्यैषैव व्रतचर्या भवति यावज्जीव
 नास्या प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥ ५ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [५. ३.] ॥

खनीये केशवपनीयातिरात्रस्य वैशेषिका धर्मा उच्यन्ते ।
 सूत्रम्— “अभिषेचनीयादा सप्तकरात् केशवपनीयोऽतिरात्र
 सोमापवर्गं”—इति ७ । पशुवन्धुदयानक्षर केशवपनीयातिरात्र
 याम कर्त्तव्यं । अभिषेचनीयसोमयाग कृत्वा सप्तकरपर्यन्तं केश
 वपनाकरणसप्तथ व्रत भाष्यम्, ततस्तद्गतविसर्जनार्थं मेक-

सोमयागः पौर्णमासीसुत्यः कार्यः, स एव केशवपनीयातिरात्र उच्यते । रात्रि मतीत्य वर्त्तत इत्यतिरात्रः ; अतिरात्रसस्यया कार्य इत्यर्थः ॥

त मिमं विधत्ते— “अभिषेचनीयेनेष्टेति । अभिषेचनीय-
यागादनन्तरं केशवपनीयकरणे कारण माह— “वीर्यं वा
एतदपा मिति । पूर्वं अभिषेककाले वीर्यरूपोपा रसः प्रथमं
केशानेव प्राप्तवान्, तेषां केशानां वपने अभिषेकेषामच्छर्त्वीं
‘त्रियम्’ एव ‘जिघ्मां’ कुटिलां विनाशितवान् भवति । किञ्च
‘ब्युदुध्वात्’ गतसारोऽपि भवेत् । तस्मात् केशवाधी न कर्त्तव्य
इत्यर्थः ।” ॥ १ ॥

तस्यावधिकालं दर्शयति— “संवल्लरं न अपत इति ।
केशवपनोपशब्दं निर्वक्ति— “स एव व्रतेति । संवल्लरसम्भित-
व्रतविमर्जनद्वारा केशवपनार्थम् उपयुज्यमानः क्रियमाणः ‘स्त्रीमः’
एकविंशतिस्तोमवान् यागः केशवपनीय इत्यर्थः ॥ २ ॥

तत्र सामगेर्गीर्दमानेषु स्त्रीत्रेषु चोदनेन प्रातश्चवनादिषु
चिष्टदादिस्तोमघातौ तानपवदितुं विशेषं दर्शयति— “तस्यैक-
विंश मिति । प्रातश्चवन मेकविंशस्तोमयुक्तं कर्त्तव्यम्, माध्य-

* ‘तदन्ते केशवपनीयोऽतिरात्रः पौर्णमासीसुत्यः’—इति ख च
आत्र विचार्यम् (१५ ६ २०) । ‘तदन्त्यश्चक्षाषादनतरपौर्णमास्यां
भवति’—इतीह कर्कः । तपोः पशुवन्धोरन्ते केशवपनीयमश्वः
अतिरात्रसंख्याः सोमयागो भवति, स च पौर्णमासीसुत्यः ज्यैष्ठ्यां
पौर्णमास्यां तस्य सुत्या भवतीत्यर्थः—इति तत्र इति ।

† ‘संवल्लरादूर्ध्वं केशवपनीयात्र दीक्षित यस्मिन् कालेऽभिषेचनीयेन
चणेत, तस्य पौर्णमास्या मतिरात्रः’—इति चात्र लाक्षा० श्री० ४०
६. ३ १, २ ।

न्दिनं सप्तदशस्तोमकम् ; अथ सोमयागस्य अतिरात्रसंस्था-
त्वात् ४ । द्वितीयसवने अग्निष्टोमवत् द्वादश स्तोत्राणि , तत
उत्तरं त्रीण्युक्त्यस्तोत्राणि , एकं षोडशस्तोत्रम् , रात्रि-
पर्यायस्तोत्राणि द्वादश ; तानि सर्वाण्यपि पञ्चदशस्तोमकानि
कर्त्तव्यानीत्यर्थः । स्तोमकृत्तिप्रकारस्तु “भावी मारोह”-इत्यत्र
दिक्रममारोहणमन्त्रव्याख्यावसरे दर्शितः † ॥ ३ ॥

“विष्टद्राघन्तर इति । पूर्वदिवसरात्रिमिषे उत्तरदिवसस्योप-
काले यज्ञस्यापक मेकं चरम स्तोत्र द्वितीयपर्यायस्थान्ते रथन्तर-
साम्ना गातव्यम् , तत् सन्धिस्तोत्र मित्युच्यते । तत् स्तोत्रं
विष्टत्स्तोमयुक्तं कार्यम् । एकविंशत्तद्वरोहणक्रमेण ‡ विष्टत्पर्यन्तं
यत् स्तोमकरणं मुहूर्तम् , तत् सूर्यलोकादिक्रमाद् भूम्यवस्थानात्मना
प्रशंसति— “एष एवेकविंश इति । ‘य एष तपति’, ‘स.’
‘एकविंशः’ सूर्य इत्यर्थः ; तथात् ‘अपयुक्ते’ अवरोहतीत्यर्थः ।
सो ऽप्यवस्थावच्छ विष्टद्रूपाया मष्ठा भूमिलक्षणया ‘प्रतिष्ठायां’
प्रतिष्ठितवान् भवति ॥ ४ ॥

माध्यन्दिने सवने रथन्तरं सृष्टसाम वा पृष्ठस्तोत्रं प्रकृती
विकल्पितम् , अत्र त्वेकं नियमयति— “तस्य रथन्तर मिति ।
‘अथ सोमयागस्यातिरात्रसंस्थान्ते प्रतिष्ठात्मना प्रशंसति—
‘अतिरात्र इति । अतिरात्रसंस्थान्तेना स्त एष क्रतुः
प्रतिष्ठाकृत् ॥ ५ ॥

अथ क्रतोः क्षेमवापन्नतविमर्जनायं क्रियमाणत्वात् तदन्ते

० ‘संस्थात्’-इति च छ, ‘संस्था[वा]त्’-इति च ।

† इत्येव पुरस्मान् (३ १ ३) २६९ पृष्ठतो दृश्यम् ।

‡ ‘वरोहयेन-इति च ‘वरोहय’-इति च ।

केशवापः कार्यः ; तत्र कश्चिद् विग्रेषं विधत्ते— “स धे
न्येव वर्त्तयत इति । ‘स’ यजमानो ‘निवर्त्तयति’ देशान् निकृन्ते-
देव, न वपेत ; वपनं नाम सुष्टनं तत्र कुर्यात्, निवर्त्तनं
कर्त्तनम्, तत् कुर्यादित्यर्थः । “वीथै वा इत्यादेरर्थः पूर्वं
व्याख्यातः ७ । निकर्त्तनपथे केशाङ्गुराणां विद्यमानत्वात् ‘आत्म-
न्येव’ ‘एता श्रिय’ नियोजितवान् भवतीत्यर्थः ॥

सुन्वतः काश्चिवियमान् दर्शयति— “तस्मैषैवेति । ‘एषा’
केशकर्त्तनलक्षणा ‘व्रतचर्या’ यावज्जीवनं कर्त्तव्या ; न केश-
सुष्टन कार्यम् । कदाचिदपि † ‘अस्या’ भूमौ ‘न प्रतितिष्ठति’
अवस्थानं न कुर्यात् ॥ ६ ॥

कुत्रावतिष्ठेतेति तद्दर्शयति— “आसन्त्या मिति । आसन्त्या
अवरोहणसमयेऽपि ‘उपानही’ पादुके उपमुञ्चेत । इतस्ततः मञ्च-
रणसमये रथ वा धानं वारोहेत् । एतादृशं व्रतं राजसूय-
याजिनो ‘यावज्जीवं’ कर्त्तव्यमित्यर्थः ‡ ॥ ७ ॥ ५ [५. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतपथब्राह्मणभाष्ये

पञ्चमकाण्डे पञ्चमाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥

— — —

* अत्रुपद मेर इति ३५६ पृष्ठाया दृश्यम् ।

† इतोऽनन्तरं थ-पुष्पके ‘अनुपानकोऽपादुकः’—इत्यधिकः पाठः ।

‡ मे० ब्रा० १. ८. ८ दृश्यम् । किञ्च ‘अवदत्तर मपिहोत्र’

शुक्ला केशवपनीयेनातिराचेण वजते—इति व्याप० श्री० सू० १८

२२. ६ । एष मन्थब्रान्धन म, - ला०या० श्री० सू० १. ३. १-१३ ।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्)

श्वेत आश्विनो भवति । श्वेताविष ह्यश्वि-
 नावविर्महहा सारस्वती भवत्यृषभ मिन्द्राय सुत्राम्ण *
 ऽद्यालभते दुर्वेदा एषु सप्तधाः पशवो यदो-
 वुः सप्तज्ञानं त्विन्देदप्यजानेवालभेरस्ते हि सुश्र-
 पतरा भवन्ति स यद्यजानालभेरज्ञोहित आश्विनो
 भवति तद्यदेतया युजते ॥ १ ॥

त्वष्टुर्ह वै पुत्र † । त्रिशीर्षा पडच आस
 तस्य त्रीण्येव मुखान्यासुस्तद्यदेवर्षु रूप आस तस्माद्
 विश्वरूपो नाम ॥ २ ॥

तस्य सोमपान मेदैकं मुख मास । सुरापाण
 मेक मन्वन्मा ऽप्यगनावैकं त मिन्द्रो दिक्षेप तस्य
 तानि शीर्षाणि प्रचिच्छेद ॥ ३ ॥

स यत् सोमपान मास । ततः कपिञ्जल
 समभवत्तस्मात् स वभुक् इव वभुरिव हि नृ-
 राजा ‡ ॥ ४ ॥

* यथाभ्य - इति ग ५ ।

† इन्द्र - ग २

‡ राजा - इति ग राजा - इति ४

अथ यत् सुरापाण्मास । ततः कलविद्धः
सुमभक्तस्मात् सो ऽभिमाद्यत्क इव व्वदत्यभि-
माद्यन्निव हि सुरां पीत्वा व्वदति * ॥ ५ ॥

अथ यदन्यस्मा ऽद्यगनायास । ततस्त्तिरिः
सुमभवत्तस्मात् स व्विखरूपतम इव सन्त्येव
घृतस्तोका इव त्वत् मधुस्तोका इव त्वत् पर्णे-
ष्वाश्रुतिता एवुरूप मिव हि स तेनागन
भावयत् ॥ ६ ॥

स त्वष्टा चुक्रोध । कुविन्ने पुत्र मवधौ-
दिति सो ऽपिन्द्र मव सोम माजङ्गे स यथायत्
सोमः प्रसुत एव सुपिन्द्र एवास † ॥ ७ ॥

इन्द्रो ह वा ऽर्द्रेचाञ्चक्रे । इदं वै मा सो-
मादन्यन्तीति स यथा वलीयानवलीयस एव
मनुपहृत एव यो द्रोणकलशे शुक आस तं
भक्षयाच्चकार स हैन जिहिष्सु सोऽस्य व्विष्वड्-
डेव ‡ प्राणेष्यो दुद्राव मुखाद्देवाद्य न दुद्राव

* 'व्वदति' इति क ।

† एवासु—इति क ।

‡ विष्वडेव—इति क । विष्वगवु—इति छ ।

तस्मात् प्रायश्चित्तिरास स यद्वापि मुखाद्दृष्टीथ्यन्
 हैव प्रायश्चित्तिरभविष्यत् ॥ ८ ॥

चत्वारो वै वर्णाः । ब्राह्मणो राजन्यो
 वैश्याः शूद्रो न हैतेषा मेकयन् भवति यः सोमं
 व्यसति स यहेतेषा मेकयित् स्यात् खादैव
 प्रायश्चित्तिः ॥ ९ ॥

स यन्नस्तोऽद्रवत् । ततः सिंघं समभवद्दध
 यत् कर्णाभ्या मद्रवत्ततो वृकं समभवद्दध यद्-
 वाचः प्राणाद्द्रवत्ततः शार्ङ्गुज्येष्ठाः श्वापदाः
 समभवद्दध यदुत्तरात् प्राणाद्द्रवत्त्वा परिस्रु-
 द्य त्रिर्निष्ठीवत्ततः कुवलय कर्कशु वृदर
 मिति समभवत्स सर्व्वेणैव व्यार्ष्यत सर्व्वेण हि
 सोमः ॥ १० ॥

स सोमातिपूती मङ्गुरिव चचार । त मेत-
 याञ्जिन्नावभिषज्यता तए सर्व्वेणैव समर्द्धयताए
 सर्व्वेण हि सोमः स व्यसोयानेवेषुभशत् ॥ ११ ॥

ते देवा चद्रुषन् । सुवातं वतैन मन्नासता ०
 मिति तस्मात् सौवामणी नाम ॥ १२ ॥

० 'मन्नासता'—इति ४, १३

सु हैतयापि सोमातिपूतं भिषज्येत् । सर्वेषु
 वा ऽएषु व्युध्यते यत् सोमो ऽतिपुवते सर्व्वेऽ
 हि सोमस्तत् सर्व्वेणैव समर्द्धयति सर्व्वेऽ हि सोमः
 स व्वसीयानेवेष्टा भवति तस्माद् हैतयापि
 सोमातिपूतं भिषज्येत् ॥ १३ ॥

तद्यदेतया राजसूययाजी यजते । सुब्बान्वा-
 ऽएषु यज्ञक्रतूनवरुन्धे सुब्बां इष्टीरपि दर्वि-
 होमान्यो राजसूयेन यजते देवसृष्टो वा ऽएषु-
 ष्ठिर्यत्थौत्रामखनया मे ऽपीष्ट मसदनयापि मूया
 ऽद्भति तस्माद्वा ऽएतया राजसूययाजी यजते * ॥ १४ ॥

अथ यदाश्विनो भवति । अश्विनी वा ऽएन
 मभिषज्यता तयो ऽएवैन मेषु एतदश्विभ्या मेव भिष
 ज्यति तस्मादाश्विनो भवति † ॥ १५ ॥

अथ यत् सारस्वतो भवति । व्वाग्बै सुर-
 स्वती व्वाचा वा ऽएन मश्विनावभिषज्यता तयो
 ऽएवैन मेषु एतद्वाचैव भिषज्यति तस्मात् सार-
 स्वतो भवति ‡ ॥ १६ ॥

* यजते — इति ग घ ।

† ‡ भवति — इति क ।

अथ यद्वैन्द्रो भवति । इन्द्रो वैयञ्जस्य देवता ०
तयैवैन मेतद्विपज्यति तस्माद्वैन्द्रो भवति ॥ १७ ॥

एतेषु पशुषु । सिण्डलोमानि वृकलोमानि
शार्ङ्गलोमानीत्यावपत्येतद्वै ततः समभवद्यदेनए
सोमोऽत्यपवत तेनैवैन मेतत् समर्द्धयति कृत्स्नं
करोति तस्मादेतान्यावपति ॥ १८ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । उल्कया इ सु न-
खिन्या पशूनुपवति य एतानि पशुष्वावपति
तस्माद् परिस्तुत्येवावपेत्तथा होल्कया नखिन्या
पशून्वानुपवति तद्यो ऽएवैनए समर्द्धयति कृत्स्नं
करोति तस्माद् परिस्तुत्येवावपेत् ॥ १९ ॥

अथ पूर्वेषुः परिस्तुतए सन्दधात्यग्निभ्यां पच्यस्व
सुरस्वत्यै पच्यस्त्रेन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्त्रेति सा
यदा परिस्तुह्वत्यघैनया प्रधरति ॥ २० ॥

दाशनी ऽउडरन्ति । उत्तरवेदावेषोत्तर मुहते
दक्षिण मेत् सोमाङ्गतीय सुराङ्गतीय सङ् जुषवा-

मेति तस्माद् द्वावग्नी ऽउदरन्त्युत्तरवेदावेवात्तर मुवते
 दक्षिण मय यदा व्वपाभिः प्रचुरत्ययेतया * परि-
 स्सुता प्रचरति ॥ २१ ॥

ता दग्धैः पाषयति । पूतासदिति व्वायुः
 पूतः पवित्रेण प्रत्यङ् सोमो ऽप्यतिस्सुतः । इन्द्रश्च
 युज्यः सखेति तत् कुवत्सक्तान् कर्कशुसक्तान् वदर-
 सक्तानित्यावपत्येतद्वै ततः समभवद्यत् त्रिनिरुष्ठीषत्
 तेनैवेन मेतत् समर्हयति क्कत्सं करोति तस्मादे-
 तानावपति † ॥ २२ ॥

अथ यद्दान् गृह्णाति । एकं वा त्रीन्वैक-
 स्त्वेव गृहीतव्य एका हि पुरीसगृभवत्येकानुवाक्यैका
 याज्या तस्मादेक एव गृहीतव्यः ॥ २३ ॥

सु गृह्णाति । कुविदङ्ग यवमन्तो युवं चिदाद्या
 दान्द्यनुपूर्वं वियुय । इहेहैषां क्कत्सि भोज-
 नानि ये वहिषो नुम उक्तिं युजन्ति । उप-
 यामुगृहीतोऽस्यश्चिन्म्या त्वा सुरस्त्व्यै र्वेन्द्राय त्वा

* प्रचुरत्ययेतया'—इति क, ख ।

† 'वपति'—इति क ।

सुत्राम्ण ऽव्रति यद्गु चीन् गृह्णीयादेतथैव
 गृह्णीयादपयामैस्तु तर्हि नाना गृह्णीयाद्वाहा-
 शिवध्याए सरस्वत्या ऽवुन्द्राय सुत्राम्णे ऽनु-
 वृषीति ॥ २४ ॥

सो ऽन्वाह । वुषए सुराम सश्विना न-
 मुचावासुरे सुचा । व्यपिषाना शुभस्पती ऽवुन्द्रं
 कर्मस्वावत मित्याश्राव्याहाश्विनौ सरस्वती मिन्द्रए
 सुत्रामाणं यजेति ॥ २५ ॥

सु यजति । पुत्र मिय पितरावश्विनोभेन्द्रा-
 वयुः फ़ाव्यैर्दएसनाभिः । यत् सुरामं व्यपिवः
 शुचीभिः सरस्वती त्वा मघवन्नभिष्णुगिति
 द्विर्होता व्यपट्करोति द्विरध्वर्युर्जुषोव्याहरति
 भक्षं यद्गु चीन् गृह्णीयादेतथैव्यानुषोम मितरौ
 ह्येते ॥ २६ ॥

अथ कुम्भः । गतविद्वसो वा भवति नव-
 विद्वसो वा स यदि गतविद्वसः शतायुर्वा
 ऽथपु पुरुषः गतमेवाः गतवीर्यन्तस्माच्छतविद्वसो
 यद्गु नवविद्वसो नवेमं पुरुषं प्राणास्तस्मान्नव-
 विद्वसः ॥ २७ ॥

तुष्टु शिखोद्गतम् । उपर्युपर्याहवनीयं धार-
यन्ति सा या परिशिष्टा परिस्तुद् भवति ता
सासिञ्चति तां विचरन्ती मुपतिष्ठते पितृणां
सोमवतां तिसृभिर्ऋग्भिः पितृणां बर्हिषदां ति-
सृभिर्ऋग्भिः पितृणां मग्निष्वात्तानां तिसृभि-
र्ऋग्भिस्तद्यदेव मुपतिष्ठते यत्र वै सोम इन्द्र
मत्यपवत स यत् पितृनुगच्छत् तया वै पितर-
स्तेनेवैन मेतत् समर्द्धयति कृत्स्नं करोति तस्मा-
देव मुपतिष्ठते ० ॥ २८ ॥

अथेतानि हवींषि निर्व्वपति । सावित्रं
द्वादशकपालं वाष्टाकपालं वा पुरोडाशं व्यारुणं धव-
मयं चरुमैन्द्रमेकादशकपालं पुरोडाशम् † ॥ २९ ॥

स यत् सावित्रो भवति । सविता वै देवानां
प्रसविता सवितृप्रसूत ऽएवैतद्विप्रज्यति तस्मात्
सावित्रो भवति ‡ ॥ ३० ॥

अथ यद्दारुणो भवति । व्वरुणो वा ऽआर्ष-

* 'मुपतिष्ठते'—इति ग, घ ।

† 'पुरोडाशम्'—इति ख ।

‡ 'भवति'—इति क ।

यिता तद्य एवार्पयिता तेनैवैतद्विषज्यति तस्मा-
दारूपो भवति ० ॥ ३१ ॥

अथ यदैन्द्रो भवति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता
सा यैव यज्ञस्य देवता तयैवैतद्विषज्यति तस्मादैन्द्रो
भवति † ॥ ३२ ॥

स यदि हेतयापि सोमातिपूत भिषज्येत् ।
इष्टा अनुयाजा भवन्त्यब्यूटे सुचावधैतैर्हविभिः
प्रचरति पश्चाद्दे सामोऽतिपवते पश्चाद्देवैर्न मेतेन
मेधेनापिदधात्याश्विन सु तर्हि द्विकपाल पुरोडाश
निर्व्वपेद्य यदा व्वपाभिः प्रचरत्ययैतेनाश्विनेन †
द्विकपालेन पुरोडाशेन प्रचरति ॥ ३३ ॥

तद् तथा न कुर्यात् । ह्वलति वा ऽएष
यो यज्ञपथादेत्येति वा ऽएष यज्ञपथाद्य एवं
करोति तस्माद्यचैवैतेर्षा मशूना व्वपाभिः प्रचरन्ति
तदेवैतैर्हविभिः प्रचरेयुर्नो तर्ह्याश्विनं द्विकपाल
पुरोडाशं निर्व्वपेत् ॥ ३४ ॥

तस्य नृपुंसको गौर्दक्षिणा । न वा ऽएव
स्त्री न पुमान् यन्नृपुंसको गौर्यदुह पुमांस्तेन
न स्त्री यदु स्त्री तेनो न पुमांस्तस्मान्नृपुंसको
गौर्दक्षिणात्रवा वा रथवाही सा हि न स्त्री न
पुमान् यदुश्वा रथवाही यदुह रथं वहति तेन न
स्त्री यदु स्त्री तेनो न पुमांस्तस्मादुश्वा रथवाही
दक्षिणा ॥ ३५ ॥ ६ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [पृ. ४.] ॥

सोमप्रधाने * राजसूये सप्त सोमयागाः । तत्र, पवित्राख्य-
सोमयागे विशेषाभावात् † स नोक्ताः ; अभियेचनीय-दशपेय-क्षेग-
वपनीयातिरात्रे‡ केचिद् † वैश्विपिका धर्मा उक्ताः ; व्युष्टि-
द्विरात्रोऽग्निष्टोमातिरात्रो चतुष्टितिरिति सोमयागत्रयं क्षेगवप-
नीयादनन्तरं कर्त्तव्यम् । तेषां सोमयागविक्रतित्वाद्ग्नितोम-
वत् सर्वं मद्रजातं कर्त्तव्यम्, तत्र विशेषाभावादथ नोक्ताः ;
तदनन्तरकर्त्तव्या सोमामस्यभिधीयते ‡ ।

* 'समप्रधाने'—इति छ, ज ।

† 'विशेषाभावान्'—इति च, छ; 'विशेषाभावे'—इति ज ।

‡ 'केचिद्'—इति छ, ज ।

§ "अग्निहोत्रे राजसूयः, तेनेहा सोमामस्य यजेत"—इति व्याप-
सौ. गृ. १८ २२, २०, २१ ।

तत्र पशुत्रयं ० देवतासम्बन्धविगिष्टं विधत्ते—“श्वेत आश्विन इति । अश्विदेवत्वः ‘श्वेतः’ पशुरालम्ब्यः । ‘मरुहा’ गलस्तन-युतेत्वर्थः । ताम् ‘अविम्’ मेधीम् ‘सरस्वत्यै’ आलभेत । ‘सुवाम्भे’ सुदु वाचे , एतद्गुणकाय ‘इन्द्राय’ ‘अपमं’ सेवनसमर्थं भालभेत । पशुपशुपु श्वेतगलस्तनयुक्तत्वरूपं गुण मसम्भावितं मत्वा युतिः सय निव पद्यान्तर माह — “दुर्वेदा इति । ‘एवम्’ उक्तरीत्या ‘सम्हाः’ गुणवत्त्वेन सम्पूर्णाः पशवो ‘दुर्वेदा.’ दुर्लभाः , तेषां मत्वापि तत्तद्देवत्वान् ‘वीन्’ अजान् एव’ आलभेत । ‘सुशपतराः’ सुखेन यपयितु मर्हाः । अत्रयपपये आश्विनपयोः कश्चिद् गुणं विधत्ते— “लोहित आश्विन इति । एत एव कात्यायनः— “आश्विनोऽजः श्वेतः , मरुहाविः सारस्वतो , अपम मिन्द्राय सुवाम्भे , तद्गुणभाषेऽजाः प्रथमो लोहितः” —इति १ । एतेषां पशूनां सौवाम्भोसम्बन्धं दर्शयति— “तद्यदेतयेति । पशुत्रयवत्त्वा ‘एतया’ सौवामश्या यद्व्य मित्यर्थः ॥ १ ॥

अथ सौवामश्या सुवामिन्द्रसम्बन्ध मस्त्रिसरसतीसम्बन्धम् , मन्त्रीपयुक्तद्रव्यादिकशास्त्राधिकानुष्ठेन दर्शयति— “त्वदुर्घं वै पुत्र इति । पूर्वे त्वदुः पुत्रस्य विग्रहरूपस्य ‘त्रिणीर्घः’ त्रीणि सुखान्याह । तत्र ‘एकं मुषं सोमपानम्’, द्वितीयं ‘सुरा-पाकम्’, तृतीयम् ‘अन्यम्भे अगनाय’ षभूष । एवभूतस्य विग्रहरूपस्य त्रीणि मिरासि ‘इन्द्रः’ ‘दिद्येप’ विश्वेदे । तत-न्त्रिवेभ्यो मुखेभ्यः कपिच्छलकसविज्ञित्तिरयवयः पश्चिपः

० ‘त्रियणः’ पशुसम्बन्ध-इति का० श्रौ० सू० १४. १० १ ।

१ का० श्रौ० सू० १४ १० ४-० ।

समभवन् । कपिश्चनस्य सोमपानमुखजातत्वात् तक्षमानो बभू-
 यथा जात , कनविद्वस्य सुरापानमुखजातत्वात् सुरापानि-
 वदभिमादवचनम् , तित्तिरस्वाश्वनभाजकमुखजातत्वात् नानारूप-
 त्वम् । अग्ने हि एतमधुविन्दुसद्भावादस्मिन्नपि पश्चिषि तदा
 कारपक्षसद्भावात् । 'अवयत्'-इति वेत्ते खादनाद्यात् खान्द-
 शप् ॥ २-६ ॥

“स त्वष्टेति । ततस्तस्य द्विवशीर्षा विश्वरूपस्य पिता 'त्वष्टा'
 'कुवित्' व्यर्थम् 'मे' मम 'पुत्रम्' 'अवधीत्' 'इति' क्रुष सन्
 'अपेन्द्रम्' इन्द्रवर्जितम् 'एव' 'सोम' सोमयागम् 'आजङ्गे' अटु
 वितवान्,— यथा सोम इन्द्रवर्जित 'प्रसृत' अभिपुत्र-
 स्यात् तथेत्यर्थं (॥ ७ ॥)

अथ 'इन्द्र' त्वष्टादय मां सोमव्यवहितं कुर्वन्तीति निश्चित्य
 'अनुपहत' सन् द्रोणकलशस्थित सोम मपहृत्य भक्षयाश्च
 कार । यथा बलवान् पुरुषो बलरहितस्य अनादिकं न मपहरति,
 तदत् । स पीत सोम 'एन' 'जिह्विष' वाधितवान् । अस्त्र
 'प्राथेभ्य' नासिकादिस्थानेभ्य 'एव' 'विश्वद्' सर्वत 'दुद्राव'
 सुत , 'न सुखात् दुद्राव' । 'तष्मात्' 'स' इन्द्र 'प्राय-
 चित्ति' प्रायश्चित्तयोग्य 'आस' । प्रायो विनाश , तस्य
 चित्ति सम्भान यस्येति तथाविधो बभूव । यदि सुखात्
 सुत स्यात्, तर्हि प्रायश्चित्तयोग्य एव न स्यात्, एतन्न
 सोमरसश्चूडस्येन्द्रश्चाग्निभ्या समर्द्धेन वक्ष्यते ॥ ८ ॥

सुखवमनपत्ते प्रायश्चित्तिर्नास्तीति दर्शयति— “चत्वारो वा
 इति । लोके हि षण्णचतुष्टयश्चैव प्रायश्चित्तविधानम् , नान्यस्य ,

पतः सोमवाम्नी एषां चतुर्णां मध्ये एकोऽपि न भवति । यथा
 पुस्कवादेः केवलपापशरीराणि * स्युः , प्रायश्चित्तविधिर्नास्ति,
 एवं सोमवाम्नीऽपीति । यद्यपि तस्य “यः सोमवाम्नीं स्यात्
 तस्मा एनं सोमेन्द्रं श्यामाकं चरुं निर्वपेत्”—इत्यादिना
 तैत्तिरीये † प्रायश्चित्तरूपा, तथापि अत्यन्तसन्निकर्षे वस्तुं
 पर्वचतुष्टयानर्थक्यं नुक्तम् ; तस्मात् इन्द्रस्य मुखवमनाभावात्
 प्रायश्चित्तयोष्यत्वं जातं नित्यर्थः ॥ ८ ॥

इन्द्रिभ्यः सोमद्रवणकाले नासिकादिस्तस्य सिंहाद्या-
 म्नतोत्पत्तिं दर्शयति— “स यद्यस्त इति । ‘नस्तः’ नासि-
 कायाः स्तः सोमः ‘सिंहः’ अभवत् । ‘अवाच,’ अधीमुखा-
 दयानक्षरात् निर्गतः सोमः ‘शार्ङ्गलमुष्याः श्वापदाः’ क्रूर-
 खर्माणः , पश्य. ‘समभवन्’ । उत्तरात् प्राणात् गुह्यस्थिद्रात्
 स्तः ‘परिस्तुत्’ सुरा अभूत् । “यावाचो सा सुरा”—इति
 द्वि तैत्तिरीयकम् ‡ । स चेन्द्रो वज्रेण विषारं निष्ठीवनं
 कृतवान् । तेन द्रव्यवयं अभूत्,—‘कुवनकर्णभ्युवदरावि’ सुख-
 तरण्यमभ्यपरिमाणानि वदरजातिफलानि § । एवं सर्वेन्द्रिभ्यः
 सोमस्यैवात् इन्द्रो ‘व्याभ्यंत’ व्युद्धिविहीनो बभूव ॥ १० ॥

* ‘केवलपापशरीराः’—इति च, इ ।

† तै० अ० २ १ २. १३ ।

‡ तै० अ० १ ८ ५. १ ।

§ ‘कुवनं मध्यपरम्, कर्णं चरमं मनिमभूतं यदुत्तरावये
 प्राथम्यं जायते, वदरं तु निरिमेघकम्’—इति हरिस्वामिभ्यः । ‘कुव-
 नात्वात्मनःकुण्डलादि वदरावि, कर्णंभ्युनि उपधीयात्पारण्यवदरावि,
 वदरावि नित्यवदरावि अथकवदरावि’—इति यादिकाः । ‘अथं

“स सोमातिपूत इति । ‘सोमातिपूतः’ अपानहारादिभ्यः
सुतः सोमः ७, ‘सः’ इन्द्रः ‘मद्भुः’ “मक्ति प्रतिबन्धे” १ विकल-
गतिः ७ षड्भुः ‘इव’ ‘चचार’ । तथाविध मिन्द्रम् ‘एतया’
सौवामण्या ‘अश्विनो’ ‘अभियज्वताम्’ सम्राहितं मकुशताम् ।
“भियज् चिकित्सायाम्”—इति § घातुः । तदेवाह— “सर्वे-
षेति । ‘सर्वेण’ सोमेन एनं समृद्धं ज्ञतवन्ती । तत इन्द्रः
एतया ‘इष्टा’ ‘वसोयान्’ वसुमत्तरः ‘अभवत्’ ॥ ११ ॥

सौवामणीशब्दं निर्वक्षि— “ते देवा इति । एव मश्विभ्यां
सोमरत्नेन समर्द्धितं मिन्द्रं प्रति ‘देवा अस्तुवन्’,— ‘एनम्’
सोमातिपूतं ‘सुव्रातं’ सुदु रक्षितवन्ती अश्विनाविति । ‘वत’
—इति द्वये ; अतः सुव्राण्यसम्बन्धात् ‘सौवामणी’—नामेष्टिः ॥ १२ ॥

प्रसङ्गादन्वस्य सोमातिपूतस्यापीमा निवेष्टिं दर्शयति— “अ
हेतयापीति । इयं राजसूयाद् बहिरपि प्रयोक्तव्येत्वर्थः ॥ १३ ॥

“तद्यदेतया राजसूयेत्यादेरय मर्थः— राजसूययाजिना सर्वे-
ष्वपि इष्टि पशु सोम दर्विचोमा इष्टाः, अत एवापि इष्टित्वात्
तेन कार्येति पूर्वं सुखम् ॥ १४ ॥

आश्विनसारस्वतेन्द्रपशुविधिं पृथक्-पृथगनूय प्रशंसति—
“अथ यदाश्विनो भवतीति ॥ (१५) ॥ “वश्वेति । ‘वाचा’

(कुवर्णं) बालखर्बुरफलम्, वदरं क्रमकपरिमितं मूषमं बदरी-
फलम्, कर्पूरेषु इरीतलीपरिमितं मूलं बदरीफलम्—इति ते० प्रा०

१ प. ५ भाष्ये सापेक्षः ।

• ‘धुतभोमः’—इति छ, च ।

† “मक्ति मखने”—इति भा० आ० १५ प।० ।

‡ ‘मश्वलगनिः’—इति च ‘मश्वपशुनिः’—इति छ ।

§ कष्टादिः । ‘निबन्धति’ ।

वायुपया याज्यापुरीनुवाक्या, जुहावमन्त्रवत्या सरस्वत्ये-
त्यर्थं ॥ (१६) ॥ “इन्द्रो वा इति । ‘यज्ञस्य’ सर्वस्य
‘देवता’ ॥ (१७) ॥

अथ परिस्रुतसम्भान वक्ष्यते * , तत्र सिद्धकव्यान्न-
सोमसंसर्जनं सिद्धान्तयितुं विधिम् । याखान्तरीथं पञ्चं सोप-
पत्तिकं मनुवदति — “एतेषु पशुष्विति । अत एव सूत्रकारी
इथा सूत्रयामास परिस्रुतं † पशुष्व— “ससृजति, सिद्धव्यान्न-
सोमानि चावपति, पशुषु वा”—इति ‡ । ‘एतेषु’ चक्षुषु त्रिषु
‘पशुषु’ सिद्धादीनां चीषि लोमानि ‘इत्यावपति’ । ‘इति’-शब्द
एतच्छब्दार्थः ; ‘इति’ एतानि संसृजेत् । तस्मात् इन्द्रस्येन्द्रिय-
दारेभ्योऽपसृतात् सोमादेते अथ सिद्धाद्या उत्पन्नाः । तस्मात्
तज्जोमावापेन इन्द्रं नेत्रं छत्रं ससृज छत्रधान् भवतीति ॥ १८ ॥

त पञ्च निराकृत्य स्वमते विधत्ते— “तदु तथेति । यदि
पशुषु लोमावापं कुर्यात्, तद्धि ‘नसिन्ध्या’ कण्टकवत्या ‘उष्क्या’
एव पशून् प्रेरितवान् भवति । तस्मात् ‘तथा न कुर्यात्’,
जिन्तु ‘परिस्रुत्वेव’ संसृजेत् । तत्रावापेन पशूनां सुस्थया
प्रेरणं छत्रं न भवति । इन्द्रस्य छत्रंकरणं मत्रापि छत्रं
भवेत् ॥ १८ ॥

* इतिवाद्युपदे वि प्रकथितक्रियाम् (३०४ पृ० १ पं०) ।

† अथविभाषेणं गार्हपत्यं मयटं याज्या तस्मिन् पुराणा, कर्त्वेन
पुरा मन्त्रव्याति परिस्रुट् भवति । स्याद्वा त्वा स्यादुभेति शब्देः ।
पुरा मन्त्रव्याति, तिस्रो राज्ञो मन्त्रया भवति—इति प्रायः श्रौ-
५० १८ १ ७-१० ।

* आ. श्रौ. ५. १० १. १०, ११ ।

अथ परिस्रुतन्धानं भ्रमन्तकं विधत्ते— “अथ पूर्वेषु-
रिति । ‘सन्धधाति’ सम्पादयेदित्यर्बः । तत्रकारः कात्यायनेन
सष्ट मीरित— “त्रीङीन् विरूढाविरूढान् चीम उपनद्य
क्रीणाति क्रीवात् सीसेन, पक्वौदनं विरूढांयूणीकृत्याग्निभ्या
पचस्वेति ० संसृजति”-इति १ । हे परिस्रुत ! ‘अग्निभ्या’
‘पचस्व’ पक्वा भव । एव सुत्तरद्वापि ॥ २० ॥

परिस्रुतचरणे कश्चिद् विशेष माह— “दावन्वी इति ।
उत्तरवेद्या मिक मग्निम्, तदक्षिणभागे ‘उदत्ते’ प्रदेशे एक मग्नि
मुदरेत् । अग्निहयोदारे कारण माह— “निदिति । एक-
अग्निवेशान्नी सोमसुराद्भुतयः सङ्घोतु मयोग्याः, अतस्तासं-
सर्गेशोमनिवृत्त्यर्थं मग्निद्वयं कार्यं मित्यर्थः । तस्याः पचरणकाल
माह— “यदा वपाभिरिति । पशुवपाभिर्यदा पचरेयुः, तदै-
तयेत्यर्थः ॥ २१ ॥

विधत्ते— “ता दर्मैरिति । सा परिस्रुत् ‘पूता’ ‘पसत्’
‘इति’ ‘तां दर्मैः’ पाषयेत् । मन्वस्त्राय मर्षः— ‘पदिनेष’ पूतः
‘सोमः’ सोमात्मना निष्पादितः † । तथा च तैत्तिरीयकम्—
“स्वाही त्वा स्वादुनेत्याह सोम मेवैनां करोति”-इति ‡ ।
वायुः पात्राणि गच्छन्, वायुवच्छीघ्रगामी वा भूत्वा ‘प्रत्यद्’
अधोवर्तिपात्राभिमुखः सन् ‘अतिस्रुतः’ अतिक्रम्योद्गतः ‘दन्द्रथ्य’
‘युज्य’ योग्य ‘सखा’ समानस्यामः ‘इति’ ॥

* वा० अ० १० ६१ १ ।

† का० श्रौ० ६८ १५ ६ १८, २६ ।

‡ का० श्रौ० सू० १४ १० ११ ।

§ ते० ब्रा० १ ८ ४ ४ ।

विधत्ते—“तत्कुवलेति । तस्यां परिस्रुति कुवल कर्कन्धु-
वदर-सल्लुत्रयं निवपेदित्यर्थः । अत्र सूत्रम्—“धपामार्जानानो
कुयेः परिस्रुतं पुनाति वायुः पूत इति, कुवल कर्कन्धु वदर-
सूर्णानि चावपति” § ॥ २२ ॥

प्रहृषद्वयं विधत्ते—“अथ प्रहृषानिति । एको वा प्रहृः,
त्रयो वा प्रहृषीतव्याः । तत्रैकं सिद्धान्तयति—“एकस्त्वेवेति ।
एकस्यैव प्रहृषणं सुपवाद्यति—“एका षीति । पुरोरुक्-पुरोरु-
वाक्यायाज्याना मेकत्वादेक एव प्रहृषीतव्यः † ॥ २३ ॥

प्रहृषणं मनुष्य मन्त्रं विधत्ते—“स गृह्णाति कुविदङ्गेति ‡ ।
‘प्रहृ’-गण्यः सम्बोधनवाची । हे सोम ! कुविच्छब्दो बह्वर्थ-
वाची । चिच्छब्दः समुच्चये । यथा लोके ‘यवमन्तः’ यवादि-
धान्योपेताः कृषिकाः ‘कुविद’ यवबहुलं, यव मन्त्रानि च
गोधूमप्रियङ्गादिधान्यानि ‘अनुपूर्वे’ तत्परिपाकानुक्रमेण इदं
पक्व मिदं मपक्व मिति ‘विभूय’ विशेषेण घृयन्कृत्य ‘दान्ति’
“दाप् लवमि” § लुगन्ति, तथा ‘एषां’ यज्वनां ‘भोजनानि’
अन्तानि ‘इह’ च ‘कृण्वि’ कुरुत ‘ये’ यजमानाः ‘बर्हिषः’
यागस्य ‘नम उक्ति’ नम इत्यन्तनाम ।, नमस्कारो वा,
तस्योक्तिं ‘यजन्ति’ कुर्वन्तीत्यर्थः । “उपयामगृहोत.”-इत्यादि-
मन्त्रशेषः षष्ठः ॥

प्रहृषयप्रहृषणपत्नीषीम मेव मन्त्रं सुपयामेत्यत्र विशेषश्च

* का० श्रौ० सू० १५ १० ११, १२ ।

† का० श्रौ० सू० १५ १० १३ ।

‡ बा० सं० १० ३२ १ ।

§ अटा० म० ४६ धा० ।

॥ जिघ्र- १ अ. २२ ।

दर्शयति— “यद्यु वीनिति । ‘नाना’ पुषक् पृथक् उपयामेन
तिस्रभ्यो देवताभ्यो षष्ठीयात् ॥

धनुवचनप्रैपे विशेष दर्शयति— “अथाहेति ॥ २७ ॥

होता मनुष्य मन्त्रिसरस्वतीन्द्रपतिपादक मन्त्र माह—
“सोऽन्वाह युव मिति ३ । हे अश्विनो ! ‘युव’ युवा ‘सुराम्’
सुरमणीयम्, ‘आसुरे नमुचौ’ स्थित सोम ‘सषा’ सषभृती
एकीभूय ‘विपिषाना’ विविध पिबन्तो हे ‘शुभस्वती’ शुभस्व
पालकौ भ्रामिनौ । ‘कर्मसु’ निमित्तभूतेषु कर्मकरणाद्यम्
‘इन्द्रम्’ ‘भावत’ रक्षतम् ‘इति’ ॥

‘यज्ञ’-इतिप्रैपे देवतासप्त न विधत्ते—“आश्राव्याहेति ३ ।
देवतात्रयप्रतिपादिकां याज्यां पठतीति ॥ २५ ॥

“स यजति पुत्र मिवेति ३ । ‘पितरौ पुत्र मिव’ यथा
पालयत , तथा सभौ अश्विनौ हे इन्द्र ! ‘त्वा’ त्वाम् ‘भावयु’
“भव रक्षणे” ।, पुरुषश्चत्यथ’, रक्षितवन्तो । ‘काव्ये’ कवि
कर्मभि स्तोत्रे , ‘दक्षनाभि’, ‘दस’-इति कर्मनाम ५ , कर्म-
भिश्च इन्द्रं पालितवन्तो कथं भवमभ्यते ? ‘यद्’ यस्मात् ‘सुराम्’
सुरमणीय सोम ‘व्यपिब’ विशेषेण पीतवानसि । ‘शचीभि’
कर्मभि हे ‘मघवन्’ इन्द्र ! त्वा सोमातिपूत सरस्वती ‘अभि-
ष्वाक्’ भेदजसन्धानं कृतवती । ‘भिषक्’-इति कण्ठादिषु पठ्यते ॥

० वा० म० १० ३३ १ ।

१ देवताभेदात्—इति ३ च, छ ।

३ वा० शी० छ० १५ १० १०, १५ ।

५ वा० म० १० ३० १ । । भा० प० ६०० पा० ।

१ निघ० २ १ ३ ।

विधिं विधत्ते— “दिव्यं तिति । होषा दिवारं वषट्कारः
कर्त्तव्यः । ‘दिव्यं तिति’ अर्धयुंषापि दिवार इवम कार्यम् ० ।
‘पाहरति भक्षम्’ इवमानन्तरं भक्षार्थं माहरेद्युः † । यद्-
व्यपचे इवने कश्चिद् विशेष माह— “यद्यु व्रीनिति । एतस्य
‘होम मनु इतरौ हौ परिसुहोमौ होतव्यौ । एतः परिसुहोमौ
दक्षिणेऽप्याविति प्रागुक्तः ‡ ॥ २६ ॥

कान्वायन.— “परिसुहोमं मासिष्यं क्वणवच्छिद्रं कुम्भं
शिक्ये कृत्वापरि दक्षिणस्य धारयन् स्वयन्त सुपतिष्ठते वधैः
सोमवतां बहिर्षदा मन्निष्वात्तानाम्”—इति § । हुतायाः सुरायाः
श्रेष्ठं क्वणवति गतच्छिद्रे भवच्छिद्रे वा कुम्भे आसिष्य,
तं कुम्भं दक्षिणस्याहवनीयस्योपरि शिक्ये कृत्वा स्वयन्तं सोम-
वदादिपितृणां त्रिभिस्तृचैरुपतिष्ठतेति तदर्थः । तद्विद विधत्ते—
“पद्य कुम्भ इति । क्वणनाद्गणे व्याख्यातम् । ॥ २७ ॥

“तं शिक्योदुत मिति । आहवनीयस्योपरि उहते प्रदेशे
परिसुत्रचारार्थं दक्षिणतः स्थापितस्नान्नेरुपरीत्यर्थः । तथा
स्व सुदाहृतम् ¶ । ‘विचरन्ती’ कुम्भात् स्वयन्तीम् परिसुतम्
‘उपतिष्ठते’ ॥

उपस्थाने मन्त्रान् दर्शयति— “पितृणां मिति । ‘सोम-

* का० श्रौ० सू० १५ १० १६ ।

† का० श्रौ० सू० १५ १० १८ क ।

‡ २१ कण्ठी दृष्ट्या । का० श्रौ० सू० १५ १० १७ ।

§ का० श्रौ० सू० १५ १० १८ ।

¶ इयं इमां १३ कण्ठी-भाष्यं २६७ पृ० १७ प्र० दृष्टव्यम् ।

१ का० श्रौ० सू० १५ १० १६ प्रत्ययम् ।

यता' सोमदेवतायुतानां 'पितृणां' याज्यापुरोहुवाक्यारूपाः "वदी-
रता मवर उत्तरासः"—इत्याद्यास्तिस्त्र ऋचः ७, 'वर्हिषदा' वर्हिषि
सौदताम् एतद्गुणकानां 'पितृणां' "वर्हिषदः पितर कत्यर्वाग्"
—इत्याद्यास्तिस्त्र ऋचः १, 'अग्निष्वात्तानां पितृणां' "घायन्तु
नः पितरः सोम्यासः"—इत्याद्यास्तिस्त्र ऋचः ५ इति नवचः ।
संहितायां ऋगेषाम्नाताः ९ ; ताभिरुपस्थानं कर्त्तव्यं मित्यर्थः ॥

पित्रमन्तैरुपस्थानं प्रथंसति— "यत्र वै सोम इति । पूर्वं
मिन्द्रेण पीतः सोमः, अतिपूतः सन् पितृनेव माग्नोत्, अतस्त-
ग्नन्तोपस्थानेनेन्द्र मेव सम्पूर्णं कृतवान् भवतीति ॥ २८ ॥

अथ पशुपुरोडाशार्थं सावित्रवाचपैन्द्राख्यं हविस्त्रयं विधत्ते
— "अथैतानि हवींषीति ॥ २९ ॥

पुरोडाशदेवताः प्रथंसति— "अथ यत् सावित्र इति ।
कात्यायनः— "सोमातिपूतस्याप्येषा, अनुयाजान्ते पशुपुरो-
डाशार्थं चरत्याश्विनेन प्रागवदानेभ्यः, हविर्भिर्वाशिनाभापशु"—
इति ॥ । अथ मर्थः— एषा सौतामणी सोमातिपूतस्यापि भेष-
ज्यार्थं कर्त्तव्येति राजसूयाद् बहिःपयोगः । तत्र पशुपुरोडाशार्थं
विहितान्येतानि सावित्रादिहवींषीणि अनुयाजान्ते यष्टव्यानि,
तदा क्षिद्रपिधानार्थं पशुवपाचरणान्तरं मवदानात् पुरा चाश्वि-
नेन पुरोडाशेन यागः कर्त्तव्य इत्येकः शाखान्तरीयः पद्यः ।
पशुवपाचरणान्तरं भेदितैः साधित्वादिभिर्हविर्भिः यागः कर-

* , १, १ वा० सं० १५ १५-५१, ५२-५०, ५०-५० ।

१ भूमभाष्ये मितं भाग्यव्याचार्थं च, ष्याशु नयन्तुं सांघितिक-
पद्यम-असीद-सतुर्वायां शृचां दृशेतात् ।

१ का० श्रौ० सू० १५. १०. २१, २२, २३ ।

षीयः, तदा यज्ञपतिच्छिद्रपिधानार्थं मेतेषा मितृत्वादाखिन-
हविर्निर्वापो न कर्त्तव्य इत्यपरः पक्षः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

तत्र पूर्वपक्ष माह — “स यदि ज्ञेतयापि सोमातिपूत मिति ।
‘यदि’ ‘एतवा’ सोत्रामश्या ‘सोमातिपूत’ ‘भिवञ्चेत्’ समा-
दध्यात्, तर्हि अनुयाज्यागान्ते सुग्व्यूहनात् पुरस्तात् ‘एतैः’
साधित्वादिभिः ‘हविर्भिः’ प्रचरणं कर्त्तव्यम् । “पद्यादा इति ।
‘सोम.’ पद्याज्ञागे अतिपूतः, अत एतस्मिन् काले यज्ञस्य
पद्याज्ञागे एतद्वि.प्रचरणेन तं सोमातिपूत पुरुष मपिहित-
वान् भवतीति ॥

तत्र द्वे हविरन्तरं विधत्ते — “पाग्निन मु तर्षीति ॥

तस्य प्रचारकाल माह — “अथ यदेति ॥ ३३ ॥

तं पक्षं निराकृत्य स्वमतं दर्शयति — “तद् तु तथेति ।

अष्टोऽथैः ॥ ३४ ॥

तस्य दक्षिणां विधत्ते — “तस्य नपुंसक इति ॥ । नपुंसकस्य
स्त्रीपुमेतरत्वप्रतिपादकं यावत् स्यात् । विद्वन्पेन दक्षिणास्तरं
विधत्ते — “अथा वेति † । रथं वदतीति ‘रथवाही’ । “कर्म-
प्लव्” ‡ । ‘सा’ पठया वा दक्षिणेत्यर्थः । तस्या अपि नपुंसकत्व
सुपपादयति — “यद्व रथं वदतीति । रथवदनात् स्त्रीत्वा-
भावः, स्त्रीत्वानुसङ्गात् पृथ्वाभावः ; सोत्रामश्रपि न इति. ३५,

वता' सोमदेवतायुतानां 'पितृणां' याज्यापुरीनुवाक्यारूपाः "उदी-
रता मवर उत्तरासः"—इत्याद्यास्तिस्र ऋचः ७, 'बर्हिपदा' बर्हिपि
सीदताम् एतद्गुणकानां 'पितृणां' "बर्हिपदः पितर ऊत्वर्वाग्"
—इत्याद्यास्तिस्र ऋचः ४, 'अग्निवाप्तानां पितृणां' "आयन्तु
नः पितरः सोम्यासः"—इत्याद्यास्तिस्र ऋचः ६ इति नवर्चः ।
संहितायां क्रमेणाख्याताः § ; ताभिरुपस्थानं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥

पित्रामन्त्रैरुपस्थानं प्रथंसति— "यत्र वै सोम इति । पूर्वं
मिन्द्रेण पीतः सोमः, अतिपूतः सन् पितृनेव प्राप्नोत्, अतस्त-
अन्वोपस्थानेनेन्द्रो मेव सम्पूर्णं कृतवान् भवतीति ॥ २८ ॥

अथ पशुपुरोडाशार्थं सावित्रधारुणैन्द्राख्यं इविच्छवं विधत्ते
— "अथैतानि इर्वोपीति ॥ २९ ॥

पुरोडाशदेवताः प्रथंसति— "अथ यत् सावित्र इति ।
आत्मायन.— "सोमातिपूतस्याप्येषा, अनुयाजान्ते पशुपुरो-
डाशार्थं धरत्याग्निनेन प्रागवदानेभ्यः, इविर्मिर्वाग्निनाभावस्तु"—
इति ॥ । अथ मर्थ.— एषा सोत्रामर्षी सोमातिपूतस्यापि मैव-
व्याप्ये कर्त्तव्येति राजसूशाद् बर्हिःप्रयोगः । तत्र पशुपुरोडाशार्थं
विहितान्येतानि सावित्रादिद्वीपि अनुयाजान्ते यष्टव्यानि,
तदा क्षिद्रपिधानार्थं पशुवपाचरणान्तरं मवदानात् पुरा पाग्नि-
नेन पुरोडाशेन यागः कर्त्तव्य इत्येकः शाखात्तरीयः पक्षः ।
पशुवपाचरणान्तरं मेवैतैः सावित्रादिभिर्द्विभिः यागः कर-

* , † , ‡ वा० सं० १६ ३६-५१, ५५-५७, ५८-६० ।

§ भ्रमभाषणं मिदं सायणाचार्येण, आसु नवर्चुं साहितिक-
प्रथम-द्वितीय-चतुर्थायां त्रुषां दर्शनात् ।

॥ का० श्री० मू० १५ २०, २१, २२, २३ ।

षीय. , तदा यद्यपिच्छिद्रपिधानार्थं तेतेषां मिष्टत्वादाग्निन
हविर्निर्वापो न कर्त्तव्य इत्यपरः पक्षः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

तत्र पूर्वपक्ष माह— “स यदि ह्येतयापि सोमातिपूत मिति ।
‘यदि’ ‘एतया’ सोत्रामण्या ‘सोमातिपूत’ ‘भियञ्चेत्’ समा-
दध्यात्, नर्धि अनुयाजयागालो सुगन्धूहनात् पुरस्तात् ‘एतैः’
सावित्रादिभि ‘हविर्भिः’ प्रचरण कर्त्तव्यम् । “एयादा इति ।
‘सोम’ पयाद्गो अतिपूत , अत एतस्मिन् काखी यद्यस्य
पयाद्गो एतद्वि प्रचरणेन त सोमातिपूत पुरुष सपिहित
वान् भवतीति ॥

तत्पक्षे हविरन्तर विधत्ते— “आग्निन मु तर्हीति ॥

तस्य प्रचारकाल माह— “अथ यदेति ॥ ३३ ॥

त पक्ष भिराख्य स्वमत दर्शयति— “तदु तथेति ।
स्यष्टोऽर्थ ॥ ३४ ॥

तस्य दक्षिणा विधत्ते— “तस्य नपुंसक इति ॥ नपुंसकस्य
स्त्रीपुंशेतरत्वप्रतिपादक वाक्य स्यात् । विकल्पन दक्षिणान्तर
विधत्ते— “अथा वेति † । रथ वहतीति ‘रथवाही’ । “कर्म
ण्यम्” ‡ । ‘सा’ वहवा वा दक्षिणैव्यर्थ । तस्या अपि नपुंसकस्य
सुपपादयति— ‘यद्वह रथ वहतीति । रथवहनात् स्त्रीत्वा
भाव , स्त्रीत्वस्वनमडावात् पुरुषाभाव , सोत्रामण्यापि न इष्टि § ,

* , † नपुंसको दक्षिणा , रथवाही वा वहवा—इति का०
श्री० छ० १५ १० १० ११ । इ पा० छ० ३ १ १ ।

‡ श्रीवामकोटिप्रकरणे त्रै० म १ ८ २१, त्रै० न० १ ८
५—२ साप० श्री० छ० १६ १ १—२०, ‘वोऽपि विद्वेऽपि पिता
श्रीवामुपपा यजेत’—इत्यादि च त्रै० स० ५ ६ ३ १०, ‘न सोमो

न पशुवन्ध इत्यभिप्रायः । “तस्मात् पश्या रघवाही दक्षि-
 षेति, निगमनवाक्यम् * ॥ १५ ॥ ६ [५. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्यप्रकाशे

माध्यन्दिनगतपयब्राह्मणभाष्ये

पञ्चमकाण्डे पञ्चमाध्याये चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥

(पथ पथं ब्राह्मणम् .)

ऐन्द्रावैष्णवं द्वादशकपालं पुरीडाशं निर्व्वपति ।
 तद्यदेतया यजते वृत्रे इ वा इन्द्रमये सुर्व्वं मास
 यह्वो यद्युजूषि यत् सामानि तस्मा इन्द्रो
 वृञ्चं प्राजिहीषत् ॥ १ ॥

सु इ व्विष्णु मुवाच । वृत्राय वै वृञ्चं प्रहरि-
 ष्याम्यनु मा तिष्ठस्येति तथेति इ व्विष्णुस्वा-
 चानु त्वा स्याद्ये प्रहरति तस्मा इन्द्रो
 वृञ्चं मुदायास स उदाताद् वृञ्चाद् वृत्री विभया-
 ष्टकार ॥ २ ॥

न सुरा यत् सौवामणी—इति च तत्रैव १ ६. ५. ४ । “यतावदूर्ध्वं
 यशस्य यद् देवैर्वस्यता कृतम् । तदेतत् नवं माप्नोति यथे भौषामयो
 सते”—इति सौवामणी प्रशंसा च या० सं० १६ ब्र० ३१ क० यतेति जम् ।

सु होवाच । अस्ति वा इद्दुर्व्वीर्यं तन्न ते
 प्रयच्छानि मा नु * मे प्रहार्षीरिति तस्मै यजूष्णि
 प्रायच्छत्तस्मै द्वितीय मुद्ययाम ॥ ३ ॥

सु होवाच । अस्ति वा इद्दुर्व्वीर्यं तन्न
 ते प्रयच्छानि मा नु मे प्रहार्षीरिति तस्मा इच्छुचः
 प्रायच्छत्तस्मै तृतीय मुद्ययाम ॥ ४ ॥

सु होवाच † । अस्ति वा इद्दुर्व्वीर्यं तन्न ते प्रय
 च्छानि मा नु मे प्रहार्षीरिति तस्मै सामानि प्राय-
 च्छत्तस्मादप्येतच्छेव ‡ मेवैतैर्व्वैदैर्यज्ञं तन्वते यजुर्भि-
 रेवाये ऽयऽग्निर्मरय सामभिरिवेष्टु द्वासा ऽएतत्
 प्रायच्छत् ॥ ५ ॥

तच्छ यो योनिराशय † आस । तं मनुपरा
 मृश्य संलुप्याच्छिनत् § सैषेष्टिरभवत्तदयदेतस्मिन्ना
 शये त्रिधातुरिवैषा विद्याशेत तस्मात् चेधातवी
 नाम ॥ ॥ ६ ॥

* 'मा नु'—इति ग, घ । 'मा नु'—इति च इष्ट डा०-वेवरेण ।

† नास्ति तत्पदव्ययं ग घ-पुष्पकयो ।

‡ योनिराशय—इति च इष्ट डा०-वेवरेण ।

§ मनुप्याच्छिनत्—इति डा०-वेवरेण ।

। नाम—इति क नाम—इति ग ।

अथ यद्द्वैन्द्रावैष्णवेषु इविर्भवति । इन्द्रो हि
व्यञ्ज सुदयच्छद्विष्णुरन्वतिष्ठत् ॥ ७ ॥

अथ यद् द्वादशकपालो भवति । द्वादश वै
मासाः संवत्सरस्य संवत्सरसन्मितेषुष्टिसप्ताद् द्वादश-
कपालो भवति ॥ ८ ॥

तु मुमयेषा व्रीहियवाणां गृह्णाति । व्रीहि-
मय मेवाग्रे पिण्ड मधिश्चयति तयञ्जुपाए रूप
मथ यवमयं तद्ववाए रूप मथ व्रीहिसयं तत्
साम्नाए रूपं तदेतत् त्रय्यै द्विद्यायै रूपं क्रियते सैषा
राजसूययाजिन उदवसानौयेष्टिर्भवति ॥ ९ ॥

सुर्वान् वा ऽएष यज्ञक्रतूनवकन्धे । सुर्वान्
इष्टीरुपि द्द्विर्जोमान्यो राजसूयेन यजते तस्य
यातयामेव यज्ञो भवति सो ऽस्मात् पुराडिव
भवत्येतावान् वै सुर्वान् यज्ञो यावानेष त्रयो व्येद-
स्तस्यै * तद्रूपं क्रियत ऽएष योनिराश्वस्तदेतेन त्रयेण
व्येदेन पुनर्यज्ञमारभते तद्वास्यायातयामा यज्ञो
भवति तयो ऽथम्वान् पुराड् भवति ॥ १० ॥

सुव्वान्वा ऽएषु यज्ञक्रतून्वरुन्धे । सुव्वी-
 ष्टीरुपि दर्व्विहीमान्यो राजसूयेन यजते देव-
 सृष्टो वा ऽएषेष्टिर्धत् वैधातव्यनया मे ऽपीष्ट मस-
 दनयापि सूया * ऽइति तस्माद्वा ऽएषा राजसूय-
 याजिन उदवसानीयेष्टिर्भवति † ॥ ११ ॥

अथो यः सहस्रं वा भूयो वा दद्यात् ‡ ।
 तस्य हाप्युदवसानीया स्याद्विरिचान् इव वा ऽएषु
 भवति यः सहस्रं वा भूयो वा ददात्येतद्दे
 सहस्रं वाचः प्रजातं यदेष त्रयो व्वेदस्तत् सह-
 स्रेण विरिचानं पुनराप्याययति तस्माद् इ तस्या-
 प्युदवसानीया स्यात् ॥ १२ ॥

अथो ये दीर्घसत्र मासीरन् । संवत्सरं वा
 भूयो वा तेषां हाप्युदवसानीया स्यात् सुव्वं
 वै तेषा माप्तु भवति सुव्व जितं ये दीर्घसत्र
 मासते संवत्सरं वा भूयो वा सुव्वं तेषा तस्माद्
 इ तेषा माप्युदवसानीया स्यात् ॥ १३ ॥

* 'सूया'—इति च इष्टं वा० वेदरेण ।

† 'भवति'—इति क ।

‡ 'दद्यात्' इति ग ।

अथो हैनयाप्यभिचरेत् । एतया वै भद्रसेन
 मानातशत्रव मारुणिरभिचचार चिमं किला-
 स्तरातेति ह स्माह याज्ञवल्क्योऽपि ह वा
 ऽएनयेन्द्रो वृषस्यास्थान मच्छिनदपि ह वा ऽएनया-
 स्थानं छिनत्ति य एनयाभिचरति तस्माद् हैन-
 याप्यभिचरेत् ॥ १४ ॥

अथो हैनयापि भिषज्येत् । यं न्वेवैकयऽर्चा
 भिषज्येद्वैकेन यजुषैकेन साम्ना तं न्वेवागदं
 कुर्यात् किमु य त्रयेण वेदेन तस्माद् हैनयापि
 भिषज्येत् ॥ १५ ॥

तस्यै वीणि शतमानानि हिरण्यानि दक्षि-
 णा । तानि ब्रह्मणे ददाति न वै ब्रह्मा प्रचरति
 न स्तुतेन शश्वत्स्यथ स यशो न वै हिरण्येन
 किञ्चन कुर्वन्त्यथ तद्युशस्तुस्मास्त्रीणि शतमानानि
 ब्रह्मणे ददाति ॥ १६ ॥

तिस्रो धेनूर्होत्रे । भूमा वै तिस्रो धेनुवो
 भूमा हाता तस्मात्तिस्रो धेनूर्होत्रे ॥ १७ ॥

त्रीणि व्यासाश्चध्वर्ध्वे । तनुते वा ऽचध्वर्ध्वे-

र्यञ्चं तन्वते व्यासाप्सि तस्मात्त्रिणि व्यासाप्-
स्यध्वर्यवे गा मग्नीषे ॥ १८ ॥

ता वा ऽएताः ०। द्वादश वा त्रयोदश वा
दक्षिणा भवन्ति द्वादश वा वै त्रयोदश वा
संवत्सरस्य मासाः संवत्सरसमित्तैषेष्टिसुक्ताद् द्वादश
वा त्रयोदश वा दक्षिणा भवन्ति ॥ १९ ॥ ७ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् [पू. पू.] ॥

राजसूयान्ते कर्तव्यायास्त्रैधातव्युदवसानीयायाः † देवतासम्बन्धं
विविधन्ते— “ऐन्द्रावैश्वर्य मिति ‡। द्वादशसु कपालेषु
संस्कृत मिन्द्राविश्वुदेवताकं पुरोडासं निर्वपेत् † ॥

एतदिष्टिविधायककारणानुवादपूर्वकं देवतासम्बन्धस्तावक

मितिहास मवतारयति— “तद्यदेतयेत्यादिना • । यत्कारणा-
 देतयेष्टा यजते, तत्कारण मुष्यत इति वाक्ययेप । “हवे
 इ वा इति । पुरा किल इवासुरे इदं सर्वं मभूत् । तदेव
 विमदयति— “यदृच इति । ऋग्यजुस्सामवेदाधिष्ठात्रो देवताः
 इवे विमदवत्य एव बभूवुरित्यर्थः । ‘तस्मै’ इवाय ‘इन्द्र.’
 वक्ष्यं प्रहर्षुं मेष्टत् । (१) । प्रजिहीर्षुः ‘स’ इन्द्रः ‘विष्णु’
 प्रत्यबोधत् । किं मुवाचेत्याह— “इवाय वा इति । ‘इवाय’
 इवचननार्थं मित्यर्थः । वक्ष्यप्रहारं करिष्याम्यहम्, तत्र ‘मा’
 मा त्वम् ‘अनुतिष्ठस्व’ मज्जमीपे आत्मानं प्रदर्शयेत्यर्थः ।
 “अनुर्लक्षणे” कर्मप्रवचनीयः †, तद्युक्ते द्वितीया ‡ ; तिष्ठते.
 “प्रकाशनस्योपास्ययोश्च”—इत्यात्मनेपदम् § । ‘तथा इति’, पक्षी-
 लत्याववीद् ‘विष्णु’ । किं मित्यत आह— “अनु त्वेति ।
 ‘त्वा’ त्वाम् अहम् ‘अनु स्यास्ये’ त्वज्जमीपे आत्मानं प्रदर्शयि-
 ष्यामीत्यर्थः । त्वं ‘प्रहर’ निर्भयः प्रहारं कुर्वित्वभिप्रायः ।
 तथा सति इन्द्रस्य शीघ्रं वर्हते, इवस्यापचीयते ‘इति’ । ‘तस्मै’
 इवाय ‘वक्ष्यम्’ ‘उद्ययाम’ उत्तिष्ठतवान् ‘इन्द्र.’ । तस्माद्
 ‘उद्यताद् वच्चाद्’ इवः असुरः विभयाश्चकार । “भीत्रा-
 र्यानां भयहेतुः”—इत्यपादाने पञ्चमी । । विभयाश्चकारेति
 “भीत्रीत्यादिना षाम् ¶ ॥ १, २ ॥

* इतिहासोप्यं ले० सं० २ ४ १२१व्यदवाकेऽपि श्रुतः ।

† पा० छ० १ ४ ८४ ।

‡ पा० छ० २ ३ ८ ।

§ पा० सू० १ ३ २६ ।

¶ पा० सू० १ ४ २५ ।

‡ “भीत्रीभ्रह्मवां पुत्रश्च”—इति पा० छ० ३ १ ६६ ।

“स होवाचेति । ‘स.’ उद्यतवच्चाद् भीतो वृत्रोऽवोधत् । किं मित्यत आह— “अस्ति वा इति । ‘इदं वीर्यम्’ ऋगादि-लघणम् ‘अस्ति’ खलु । वीरयति नामाप्रकारकार्यारम्भाय ईरयति तद् वीर्यम् ; विन्नियतेऽनेनेति वा वीर्यम् । ‘तत् तु’ तदेव वीर्यम् ‘त’ इन्द्राय ‘प्रयच्छानि’ अह वृत्रो ददानीत्यर्थः । तेन च ‘मे’ हत्राय त्वं ‘माःप्रहार्थी’ प्रहारं मा कार्षीः ‘इति’ संवदन् वृत्रः ‘तस्मै’ इन्द्राय ‘यजुषि’ यजुर्वेदं प्रादात् ।

इत्य मेकेन वचोद्यमनेन यजुर्विद्या मादाय, ऋक्सा-म-विद्ये अपि आदित्सोरिन्द्रस्यापर दिव्यचोद्यमन माह— “तस्मै द्वितीय मिति । त मेव अत्र पुनरप्युद्यतवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

“स होवाचेत्यादि, व्याख्यातचरम् । ‘ऋच’ ऋग्वेद मित्यर्थः । “तस्मै द्वितीय मित्यादि, स्पष्टम् ॥ ४ ॥

“स होवाचेति । एव वेदपदानानुकरणेन यागविधानं सिद्ध मिति दर्शयति— “तस्मादिति । एवं कथं मित्यत आह— “यजुर्भिरैवाधे इति ॥ ५ ॥

इष्टेर्नामनिर्वचनं प्रतिपादयति— “तस्य य इति । तस्य यजुर्वेदादेर्वीर्यस्य ‘य’ ‘योनि.’ स्थानम्, ‘आयय.’ हृदय-प्रदेशरूपं धभूव । आयितेऽस्त्रित्वाशयः । ‘त’ योनिं माय-यम् ‘अनुपराम्यश्व’ हृदयप्रदेशे किं धारकं मज्जं मिति विचार्य, ‘सत्तुष्य’ हृत्तेनावेश्य ‘अच्छिनत्’ चिन्नवान् ; इन्द्र इति शेषः । ‘सा एषा इष्टिः’ त्रैधातवी जाता ७ । तस्माधिदेविकस्य भावस्य इदं माधियस्त्रिकं रूपं प्रहस्य मित्यर्थः । “तद्यदेतस्त्रिविति ।

यस्मात् 'एतस्मिन्नाशये' हृदयप्रदेशे 'त्रिधातु,' चावयवः 'इव'
'एषा' त्रयो विद्या 'आमेत' पशुस्थिता, 'तस्मात्' स चावय-
स्त्रिधातु'; त्रिधातोःरिय मिति विद्यात्रयात्मिका इष्टिः 'त्रैधा-
तवी नाम' ७ ॥ ६ ॥

"अथ यदिति । उभयोरिन्द्राविष्णोर्व्यापृतत्वात् उभयदेवत्वा
सा भवेदित्त्वभिप्रायः ॥ ७ ॥

"अथ यद् द्वादशकपाल इति । एषा त्रैधातवीष्टिः संय-
त्तरव्यापिनो ॥ ८ ॥

त्रयीविद्यारूपतां सम्पादयितुं हविषो त्रीह्रियवमयत्वं विधत्ते
— "त सुभयेषा मिति । 'त' त्रीह्रादिपिण्डम् 'उभयेषाम्'
'इति' हुवन् । अन्यत्र विकल्पं दर्शयति — अत एव कात्या
यनः— "त्रीह्रीन् यवान् वा हविषाम्"—इति १ । त्रीह्रिमय
मिवाप्रे इति व्यवस्थावचनाद् पञ्चषडदेवासङ्घीर्षानां मवहननं
पेषणश्चेति द्रष्टव्यम् । अत एव सूत्रम्— "द्वितीय यवाना मध्ये"—
इति २ । मध्ये द्वितीयं भागं यवानां सङ्घीयात्, भागद्वयं तु

* 'यत् विः प्रायश्चित्त, निः प्रकथयज्ञात्, तत त्रिधातोस्त्रिधातु-
त्वम्"—इति तै० ब्रा० २ ७ १९ १२ ।

† का० शौ० सू० १५ ७-६० । अथर्ववेदं सुदितपुस्तकैः प्रपाठः ।

‡ 'अस्मिन् पुरावाशे द्वितीयं भागं यवानां मध्ये सङ्घीयात् ।
तत्रैव कथयम्,— प्रथमे सुदौ त्रीह्रिय एव याज्ञाः, द्वितीये सुदौ
प्रथमं एको भागो त्रीह्रियाम् ततो भागद्वयं यवानाम्, एवं द्वितीयो
सुदौ, द्वितीये सुदौ प्रथमं भागद्वयं यवानाम्, तत एको भागो
त्रीह्रियाम्, एव द्वितीयो सुदौ, अतुर्षे त्रीह्रिय एव—इति तद्दर्शितः ।

मीहीणा मेव । न केवलं यवानां तृतीयभागस्य मध्ये ग्रहणं किन्तु
अधिशयण मपि तथैवेत्याह — “प्रीहिमय मेवाय इति ० ॥

इत्थं वैधातश्चाक्षयीरूपत्वं प्रतिपाद्य राजसूययज्वनो विधि-
यता माह— “सैषा राजसूययाजिन इति । उत्तरेषु विनियोगेषु
× × राजसूवेनोदयनीयाया अग्रहणं माशङ्क्य राजसूयान्तर्भाव
मापादयति आशयणादिवत् । ततश्च सैषा राजसूययाजिन उद-
यनीयैर्दृष्टिर्भवतीत्येतावदेवात्र विधीयते— “उदयसानीयेति १ ।
एतत्तु क्रमादेव प्राप्तं मनूयते । उत्तमं कर्मावस्थिति विमुञ्चत्य-
नयेति ‘उदयसानीया’ यौगिकोऽयं शब्दः ॥ ८ ॥

यज्ञस्थायामत्वसम्प्रादानाय वैधातवीटिः कर्त्तव्येत्याह—
“सर्वान् वा इत्यादिना । इटिपरस्मैमदविज्ञोपसर्गकत्वाद् राज-
सूयस्य तदनुष्ठानेन यज्ञकत्वित्यादयः सर्वेऽनुष्ठिता भवन्तीति ।
‘तस्य’ यजमानस्य अपेक्षितकर्मणः कृतत्वादेवश्रिटः ‘यज्ञो’
‘यातायामा’ मतसारः ‘इव’ ‘भवति’ । ‘सः’ ‘यज्ञः’ ‘अघ्नाद्’
यज्ञमानात् कृतत्वावशिष्टत्वेन ‘पराङ्’ पराचीनः ‘इव’ ‘भवति’ ।
यातगामत्वपरिहारं सुप्रपादयति— “एतानिति । ‘एव तवः’
श्रम्यञ्जुष्णामाशङ्क-व्रतवयवो ‘वेदः’ यत्परिमाणः सर्वा यज्ञः
एतत्परिमाणं खलु । ‘तस्य’ व्रतवयवस्य वेदस्य ‘एतत्’ स्वरूपं
‘क्षिपते’, ‘य एष आशयो योनिः’; ‘तत्’ तेन ‘एतेन’
व्रतवयवेन ‘वेदेन’ ‘पुन.’ ‘यज्ञम्’ पारव्ययान् भवति, तथा
एति ‘अस्य’ ‘यज्ञः’ अगतसारः स्यात्, यजमानाश्च न परा-
चीनः स्यात् ॥ १० ॥

० का० श्री- ४८- १४ अ ३३ ।

१ । वैधातश्च उदयसानीया—इति का० श्री० सू० १४- अ ३६ ।

‘सर्वांन् वा इत्यादि । व्याख्यातचरम् । वैधातवी ‘इष्टि-
रपि’ देवसृष्टत्वेन प्रयस्तत्वादन्नावरोहव्या, अतः ‘अनया’ वैधात-
व्यापि मम ‘इष्ट मसत्’ यागः कृतो भवतु । ‘अनयापि’
इत्या ‘सूये’ अभिविज्ञो भूयासम् ‘इति’ अभिप्रायेण त्रैधातवी
कार्येत्थर्थः । “तस्माद्वा एपेति, निगमनम् ॥ ११ ॥

एतस्या विनियोगान्तर मप्याह— “अथो य इति । ‘सहस्रं’
बहुतरं ‘वा’ दधिणा ‘दद्यात्’ । तस्यापि तस्मिन्नपि कर्मणि
एपाहभूता भवेत् । सा च भवन्ती प्रागन्तुकत्यादन्ते एव
भवतीत्युदवसानीयेति व्यपदिश्यते । ‘रिरिधानः’ इतिरिक्तः ।
‘एतत्’ खलु ‘सहस्रं’ बहु ‘वाचः’ वागात्यतनात् सुखादुत्थं
गोऽयं चामयषी वेदः ‘तत्’ तेन त्रौष्णादिपिण्डात्मकेनाधि-
वाञ्चिकेन त्रयेण वेदेन ‘पुनराभ्याययति’ चापूरयति । “तस्मा-
दिति, निगमनम् ॥ १२ ॥

“अथो ये दीर्घसत्र मित्वादि । प्रसवम् । “संवत्सरं वा
भूयो वेति, दीर्घसत्रेण सम्बध्यते । “सर्वं मेपेति । वेदत्रयस्य
पौरोडाशिकभातुवरीत्वेनेह कल्पनादित्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

“अथो हैनयेति । अजातघनोरपत्यम् ‘आजातघनयः’ तम्,
भद्रवेननामान राजन्यम्, अथपत्यापत्यम् ‘आरुषिः’ ऋषि-
रुत्सलकः ‘अभिचचार’ अभिचरितवान् । “चिप्रं किलेति ।
‘चिप्रं किल’ घीघ्र तेष ‘अस्तृणुत’ अभिचारेण तं हिंसित-
वानेवेत्यर्थः । एतस्मिन्नर्थे द्युतिर्याश्रवस्त्व’ समापयति— “इति
ह आह्वेति । ‘इन्द्र अपि’ ‘एतया’ इत्या ‘वृत्रस्य’ स्थानं
वयोविद्याययम् ‘अच्छिनत्’ । ‘तस्मात्’ परस्य स्थानतामार्थम्
‘एतया’ अभिचारः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥

“अथो हैनयापि भिषज्जेदिति ० । अनया इत्या क्य परकृताभिचारपरिहार इत्यायद्य त कैमुतिकन्यायिन समर्पयते — “यस्यैवैकयञ्चेति । एकैकेन यद्गुणादिमन्त्रेष नाम भिषज्ज क्रियते, तेन परकृतवाधा परिह्रियते, ‘किमु’ किमुत वेदत्रय-रूपयानया वैधातव्या अभिचारपरिहार इति † ॥ १५ ॥

कात्यायनेन राजसूयान्त पातिनी मिष्टि प्रसृत्य यद् दक्षिणा दानं मुक्तम्— ‘तिस्रस्त्रिस्रो दक्षिणा ददाति यतमानानि ब्रह्मणे धेनुर्धौत्रे वासांस्यध्वर्यवे वा मन्नीधे’-इति ‡ । तदिद मिदानो विधत्ते— “तस्ये व्रीणीति । यतमानलक्षणे मुक्त पुरस्तात् † । “न वै ब्रह्मेति । अस्त्राय मर्यं— ‘ब्रह्मा हि न प्रधरति’ इवनादिक मध्ययुर्वर्गवत् न करोति, ‘न सुते’ उदाता इव न स्तोत्र प्रयुक्ते, ‘न यमति’ होत्रवच्छ्रुत् न पठति । तस्मात् ‘स’ ब्रह्मा ययोदय । ‘हिरण्येन’ अपि ‘किञ्चन’ किञ्चित् ‘न कुर्वन्ति’, हिरण्यं साधनं कृत्वा यदवादिक् सुपभुञ्जते, न तु हिरण्यं मेव भुञ्जन्ति । अतो

तिष्ठणा घवक्षाना भूयस्त्वम्, होतुरपि नानामन्त्रपठनात् ;
अतस्तासा होतृसम्प्रदानकत्व युक्तम् ॥ १० ॥

“वीणि वासास्यध्वर्यव इति । दद्यादिति शेषः । वक्ष्याणां
सर्वशरीराच्छादकत्वात् वासस्त्वम् ; अध्वर्योरपि यज्ञशरीरस्य
विस्तारकत्व मस्ति ; “यज्ञस्य माषा विमिमीत उ त्वः”—इति-
मन्त्रवर्णात् * । तत्र “त्व एकोऽध्वर्युः”—इति यास्त्वघचनम् † ।
यज्ञस्य माषां शरीर मिल्यर्थः । गोदीनं विधत्ते— “गा
मन्वीध इति ‡ ॥ १८ ॥

एता दक्षिणाः सन्भूय संवत्करात्मना प्रयसन्ति— “ता
वा एता दादयेति । वीणि यतमानानि, तिस्रो धेनवः,
वीणि वासासि, इति नव श्रुत्युक्तानि ; वक्ष्यसहितानां पयस्वि-
नीनां दानस्य सिद्धत्वात् तासां वक्षा अपि त्रय इति दादयः ।
षान्नीहस्य प्रदक्षणा सह परिगणनाभावात् तदक्षिणां विज्ञाय
दादय दक्षिणा इत्युक्तम् । “गा मन्वीध”—इति प्रथक् दक्षिणा-
विधानात् तेन सह परिगणनप्रसंगे त्रयोदश भवन्ति ; संवत्कर-

* अ० सं० १० ०१ ११ पतुपे पादः ।

† विद० १ ३ ३ इत्यम् ।

‡ “शेषातयाश्रुपूर्वायोगान्”—इति का० श्रौ० सू० १५ १० १५ ।

अथाश्रुते कर्त्तव्याख्यायाः— “शेषातयेवान्तं भवति, आश्रुपूर्व
योगान् । शेषातयेवान्तं पठ्यते इति न चावयोर्विकल्पः, आन्त्या-
सामर्थ्यात् । तत्र औपान्त्या उद्वभातोयत् सुच्यते, उद्वभातोया-
मन्त्रिणी पाठान् उद्वभातोयेरोद्वभातोयेति उपचाररत्नम् । तथा च
पाठः— ‘अथवा मेः पाठ मन्त्रयावि स्यात्’—इति । इह हि
नाश्रुतोऽथ भवत्यान्वयोपान्त्यं शब्दस्य औपान्त्ययोगान्, अन्त्यं तु
शेषातयेति अस्ति ॥

स्त्रापि यथोक्ता * चेद्वादिमासा † द्वादश , यदा मलिच्छुची
 भवति तदा त्रयोदश । एतोऽस्या इष्टेर्द्वादशकपालसंस्कृतद्वि
 युक्तत्वात् सवस्करसन्मितत्वत् , अत सवस्कररूपाया इष्टे द्वादश
 त्रयोदश वा दक्षिणा युक्ता इत्यर्थं ‡ ॥ १८ ॥ ७ [५ ५] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनयतपद्यवाह्यभाष्ये

पञ्चमकाण्डे पञ्चमाध्याये पञ्चम वाह्यणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हारि निवारयन् ।

दुमवौघतुरो देयाद् विद्यातीर्थसङ्घेऽथर ॥ ४ ॥

ब्रह्माण्ड मौसदस्र कमकइयतुलापुरुषी सर्षगभेन् ,
 सप्तमाधीन् पञ्चमीरींश्चिदयतकलताधेनुसौवर्षभूमी ।
 रत्नोस्त्रां रुक्मवाजिद्विपसच्चित्तरोऽसायथि सिद्धिपायी ,
 अत्रापीहिभ्रवक प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घटश्च §
 धान्याद्वि धन्यजप्ता तिलभय मत्तुल सर्षक वर्षसुरस्य ,
 कार्पासीय छपावान् शुडकत मजडो राजत राजपूष्य ।
 चाण्योत्थ प्राण्यजप्ता लवणज मन्त्रश्च मार्करं चाकतेजा ,
 रत्नाब्जो रत्नरूपं गिरि मज्जत सुदा पात्रभास्विद्वयार्थं § ॥

* यथोक्त — इति च ।

† 'श्रीरादिमासा' — इति च इ

‡ इष्टं वेपथवीयं तै- म- २ ४ ११-१४ अनुवाकेषु दृश्ये ।

§ अज्यापीयन्तो दिनीशाभ्यान्तं (१६२ ४०) दृश्यते ।

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकसामप्रवर्तक-
 श्रीहरिहरमहाराजसाम्प्रान्यपुरश्चरेण
 सायणाचार्येण विरचिते भाषवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्वन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 पञ्चमकाण्डे पञ्चमाध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

॥ इति पञ्चमकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकश्च समाप्तः ० ॥
 ॥ इति सर्वं नाम पञ्चमं काण्डं † समाप्तम् ॥

* ० इति उत्तरं हि 'कण्डिका'—इत्येष क, 'कण्डिकानघ्या १११'
 —इति य म य । तत्र १ मा० २५ क, २ मा० २१ क०, ३ मा०
 १२ क०, ३ मा० १० क०, ५ मा० ७ क०, ६ मा० १५ क०, ७ मा०
 १६ क० । तदानीं मङ्गलनयानि प्रपाठके १११ कण्डिकाः सम्प्रदत्ताः ।

† अथ पञ्चमे काण्डे भाष्यवार्ता सप्तमा,—प्रथमे प्रपाठके ६,
 द्वितीये ७, तृतीये ५, चतुर्थे ७, मङ्गलनया २५ । तत्र कण्डिकाः ३०१ ।
 प्रथमे प्रपाठके ११०, द्वितीये १०८, तृतीये ११६, चतुर्थे १११,
 तदन्तस्सर्वमङ्गलनयाम् ३०१ कण्डिकाः युता इति सिद्धम् ॥

॥ अथ मूलशब्दिपत्रम् ॥

गणवत्	शुद्धम्	प्र०	मा०	क०	एडे
प्रसुप्त ...	प्रसुव ...	१.	१.	४.	२
सुरा ...	सुरासहं ...	१.	२.	१६.	१८
प्रजा ...	प्रजापति ...	१.	३.	०.	१३
वे ...	वे ...	१.	२.	११.	३४
दधिक्राव्य ...	दधिक्राव्यः ...	१.	५.	२०.	६६
सुप ...	मूप ...	१.	६.	१६.	८१
पुत्रा ...	पुत्रो ...	१.	६.	१८.	८२
मूर्ध्व ...	मूर्ध्वे ...	२.	२.	१.	१२१
०हयं ...	०हार्यं ...	२.	२.	२.	१२२
वेरिषं ...	वेरिषं ...	२.	२.	२.	१२२
इतिमुष्यते ...	इतिमुष्यते ...	२.	२.	५.	१२३
साकमिधे ...	साकमिधे ...	२.	३.	६.	१३०
नाद्वा ...	नाद्वा ...	२.	१.	१४.	१४०
तद्वर्षं ...	तद्वर्षं ...	४.	१२.	४.	१५५
श्रेयभो ...	श्रेयभो ...	२.	४.	१०.	१५०
युष्यामाखा ...	युष्यामाखा ...	२.	०.	४.	१८१
भोम राजा ...	भोमराजा ...	२.	०.	१२.	१८४
दुत् ...	दुत् ...	१.	४.	१०.	२०४
तत् ...	तद् ...	४.	१.	१२.	२००
मुत्तं ...	मुत्तं ...	४.	०.	१६.	२८४